

Настоящата електронна версия на
книгата на

Валтер Ойкен

**ОСНОВИ НА НАЦИОНАЛНАТА
ИКОНОМИЯ**

е подготвена от
Центъра за икономически теории и стопански
политики към СУ „Св. Климент Охридски“
(www.economy.uni-sofia.bg)

2019

Die Herausgabe dieses Werkes wurde aus Mitteln von
INTER NATIONES (Bon) gefördert.

Изданието на това произведение беше подпомогнато със средства от
ИНТЕР НАЦИОНЕС (Бон).

Изданието е направено по:

Walter Eucken

DIE GRUNDLAGEN DER NATIONALÖKONOMIE

© Springer-Verlag Berlin Heidelberg 1969, 1970, 1972, 1980, and 1989.
All Rights Reserved

© Боряна Арнаудова, превод, 2001

ISBN 954-607-421-7

Валтер Ойкен

ОСНОВИ НА
НАЦИОНАЛНАТА
ИКОНОМИЯ

Превод от немски
Боряна Арнаудова

Научен редактор
доц. Атанас Узунов

Съдържание

Предговор от издателя	11
Предговор към първото издание	12
От предговора към второто издание	13
От предговора към третото издание	16
Предговор към петото и шестото издание	19
Предговор към българското издание	20

ПЪРВА ЧАСТ ПЪРВИЯТ ОСНОВЕН ПРОБЛЕМ

ГЛАВА ПЪРВА

Възникването на първия от основните проблеми на националната икономия от ежедневиения опит	47
I. Факти и въпроси	47
1. Първият подтик	47
2. По-подробно за първия основен проблем	
Неговите пет страни	49
3. Едно допълнение	54
4. Критика и антикритика	56
II. Ежедневиеният опит – Мнения. Идеология на заинтересованите лица. Какво казва науката по този въпрос	60

ГЛАВА ВТОРА

Раздвояването на проблема – голямата антиномия	67
I. Проблемът като индивидуално исторически проблем	67
II. Проблемът като общотеоретичен проблем	71
III. Голямата антиномия	75

ВТОРА ЧАСТ
КРИТИКА НА НАЦИОНАЛНАТА ИКОНОМИЯ
ВТОРИЯТ ОСНОВЕН ПРОБЛЕМ

ГЛАВА ПЪРВА

Въведение – *Критика на класическата национална икономия.*

Критика на „понятийната национална икономия“.

Критика на „дуализма“ на теоретичната и историческата национална икономия. Критика на „емпиризма“ 79

ГЛАВА ВТОРА

Етапи и стилове на стопанството 97

I. Подходът – етапи и стилове, обусловени от времето, исторически, нагледни теории 97

II. Критика на подхода – втори основен проблем

Въведение – реални типове, неидеални типове.

Двата въпроса – представя ли подходът икономическата действителност; може ли теоретичният анализ да изхожда от стопанските етапи или стопанските стилове 102

A. Етапи на развитие – двойната заблуда 104

B. Стопански порядък – не стопански стил 109

1. Исторически факти 110

2. Стопански порядки – *Какво означава стопанска конституция. Как възникват стопанските порядки.*

Разликата между стопански порядки и правов порядък.

Стопанските порядки могат да бъдат разбрани само от науката 114

3. Стопански стилове – *Провалът на създателите на „стиловете“* 125

4. „Капитализъм“ 128

V. Теории, обусловени от времето – *Една неизпълнена и неизпълнима програма. Резултатът до момента: еобходим е нов подход към предмета. Два основни проблема. Тяхното решение означава разбиране на икономическата действителност* 134

ТРЕТА ЧАСТ

НАУЧНО ПОЗНАНИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

*Въведение – не дистанциране от действителността,
а проникване в действителността*

ГЛАВА ПЪРВА

Факти	140
I. Факти от настоящето	140
II. Факти от миналото – <i>Едно феодално владение. Средновековни занаяти, други културни среди. Анализ чрез точковата абстракция. Идеални типове</i>	144

ГЛАВА ВТОРА

Стопанските системи	152
<i>Въведение – „стопанство с централизирано управление“ и „разменно стопанство</i>	
I. Стопанство с централизирано управление – неговите две форми – „ <i>собствено стопанство</i> “ и „ <i>централизирано администрирано стопанство</i> “	153
II. Разменно стопанство	165
<i>Въведение – Характеристика на този тип. Многообразие на стопанските плановете. Необходимост от координация на стопанските плановете. Скала за изчисление – винаги необходима. Различия на координацията от двете страни</i>	165
A. Пазарните форми	170
1. Двете основни форми на предлагане и търсене	170
2. Отворени форми на предлагането и търсенето	173
3. Затворени форми на предлагането и търсенето	192
4. Резултатът: пазарните форми	197
B. Основни форми на паричното стопанство – паричните системи	199
<i>Въведение</i>	199
1. Двете основни форми на паричното стопанство	201
2. Парични системи	205
III. Задачата – <i>Двойната функция на стопанските системи – инструменти за опазване на конкретните стопански порядки и основи на национално-икономическата теория. Проблеми на национално-икономическата теория</i>	216

ГЛАВА ТРЕТА

Анализ на стопанските системи – даденостите	221
I. Относно анализа на стопанството с тотално централизирано управление	221
A. Основите на стопанския план – дадености и правила на опита	222
1. Даденостите	222
2. Правила, извлечени от опита	231
Б. фактическото развитие – рискът	239
II. Поглед към анализа на стопанската система на разменното стопанство – <i>Възход от анализа на единичното стопанство до познание на цялата икономика. Статичното състояние. Неговото приложение по непозволен начин</i>	242
III. Връзката на стопанските системи	254
IV. Даденостите – <i>Какво представляват даденостите. Как да се работи с дадености. Защо правилното поставяне на границата на дадеността е изключително важно</i>	262

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Действителната икономика – стопански порядък и стопански процес – приложение – <i>Въведение – един обзор</i>	272
I. Познание за стопанските порядки – <i>Успех в прилагането на идеалните типове. Примери. Научно-теоретичен характер на приложението. Стопанска история и национална икономия</i>	274
II. Познание на стопанския процес – приложение на теорията – <i>Историческият предразсъдък. Абстрактен характер на теорията. „Истина“ и „актуалност“.</i> Примери. Граници на познанието за Действителната икономика. <i>Преодоляване на голямата антиномия</i>	284
III. Един прост случай	294
IV. Икономическо развитие – <i>Конюнктурният проблем. Няма нормален цикъл на конюнктура. Регистриране на всяко движение на конюнктура в неговата особеност. Приложение на морфологията и историята; примери. Необходимо е ново тълкуване на теориите за конюнктура. Още веднъж – към модерното икономическо развитие</i>	296
V. Стопанска власт – <i>Без разбиране на стопанската власт няма разбиране на икономическата действителност. За слепотата на властта. Регистриране на феномена на стопанската власт чрез прилагане на морфологичната система и на теоретични тези. Исторически примери</i>	319

ПЕТА ГЛАВА

Стопанският човек – Проблемът – различieto на хората и стопанското развитие. Полемика с господстващото мнение. „Принципът на задоволяване на нуждите“ и „принципът на печалба“, една исторически и принципно-логически неизползваема антитеза. Поведението на човека в икономическата действителност да бъде изследвано наново. То е константно и променливо. До каква степен? Изследване на конкретната икономика	332
---	-----

ГЛАВА ШЕСТА

Заклучение	357
-------------------------	-----

1. Още веднъж за характера на двата основни проблема
2. За правилното поставяне на проблемите
3. и 4. Двата метода на абстракция и двата вида типове
5. Теорията като инструмент
6. Относно дефинициите
7. Изходна позиция – стопанските планове
8. Необходимостта на „системата“
9. Мнения, идеологии и истина
10. Близост до настоящето на националната икономия
11. Специализираното научно и универсално историческо решение на проблемите
12. Още веднъж за стопанските порядки, както и за стопанските етапи и стопанските стилове
13. Особеност на националната икономия и нейната връзка с другите науки
14. Наука за предприятието и националната икономия
15. „Стопански порядък“ и „порядък на стопанството“
16. За основния проблем на стопанската политика
17. Правно мислене, икономика и национална икономия
18. Най-главното – цялостно възприятие и чист разум

Бележки	385
---------------	-----

IN MEMORIAM

На моя племенник *Ханс Йоахим Ойкен*,
загинал на 12 септември 1942 г.

ПРЕДГОВОР ОТ ИЗДАТЕЛЯ

С шестото издание на настоящата книга отдел „Държавни науки“ на Енциклопедията открива през 1950 г. своята нова поредица. Междувременно от печат излязоха внушителен брой томове, посветени на населението, модерната държава, техниката в съвременността, немската социална и стопанска история, финансовата политика и в неколкократни издания основите на науката за предприятията. Други томове са в процес на подготовка. С появата на нови области и методи се разшири общият план на поредицата. Така например пред непосредствено завършване е том за моделите за вземане на решения.

Ако въпреки бурното развитие на нашата наука *Основите на Валтер Ойкен* излизат без изменение в седмо издание, то и днес не е необходима друга мотивировка, освен тази, на която обръщам внимание в шестото издание:

„Възможно е да не сме така отрицателно настроени към социологическите постановки на проблемите или към идеята за икономически стил, възможно е да сме по-близо до хода на мисълта на *Кейнс*, отколкото на Ойкен – неговото решително отхвърляне на понятийния реализъм, както и на историцизма освободи науката, подчертаването на идеята за порядъка оказва благотворно въздействие върху нея и постиженията на теорията както за опознаване на историческата действителност, така и за оформяне на социалния живот, не са намерили никъде по-добра формулировка, отколкото в това класическо произведение, което е насочено не само към специалистите по национална икономия, но и към юристите и историците, и същевременно като никое друго показва на начинаещия път през хаоса на социалния живот.“

Ерих Прайзер

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО ИЗДАНИЕ

Настоящата книга не представлява методологическа книга. Неин предмет е *икономическата действителност*. Избуяването на методологическите размисли е симптом за заболяване на всяка наука; но само чрез методология все още не е излекувана нито една болна наука.

Жизнената значимост на въпросите, насочвани към националната икономия, е в пълен контраст с вътрешната несигурност, отдалечеността от живота и разпокъсаността, които, въпреки много големите успехи на отделни учени, продължават да господстват в нея. Затова е необходимо да си припомним отново обективните проблеми, които тя трябва да разреши. Задача на книгата е да проникне в икономическата действителност, за да я обхване от научна гледна точка.

Ноември 1939 г.

ОТ ПРЕДГОВОРА КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ

Във връзка с първото издание на тази книга възникна научна дискусия, в която основните идеи многократно намират голямо разбиране и разглеждането на повдигнатите проблеми от различни страни намира широка подкрепа. В хода на дискусията обаче останах с впечатлението, че във второто издание някои важни идеи трябва да бъдат разработени по-ясно, отколкото това е направено в първото издание...

В хода на разсъжденията се установява, че в научната работа е необходим завој от теоретичните схващания към същността на нещата, от книгите към реалната икономика, от бюрото към предприятията и домакинствата. Какво имам предвид, е правилно разбрано от повечето учени, но не и от всички. Някои са на мнение, че в това се крие подценяване и изместване на големите постижения на научната традиция на националната икономия. За каква линия на поведение *фактически* става въпрос, се спрях по-подробно в хода на едно научно разискване в по-широк кръг и тук бих искал да повтора тези думи. „Ние трябва да оставим книгите настрана и да видим действителността, трябва да направим завој от авторитетите в науката към същността на нещата. Това не означава, че трябва да се държим като хората от каменната ера, които не са имали никаква представа от наука. Естествено трябва да познаваме научната традиция и да я използваме. Въпреки това е необходимо да се насочим отново и категорично към реалността. Вероятно аз бих могъл да ви представя това, за което става въпрос, като използвам други науки, дори с опасност да бъда разбран погрешно.

Галилей е бил човек, който много добре е познавал както древната, така и средновековната наука. Той се е възхищавал преди всичко от *Архимед*. И въпреки пълното познаване на древните постижения той е казал: „Нека да се абстрахираме от тях и просто да

изследваме падането на камъка или защо има приливи и отливи?⁴ Следователно да изходим от ежедневните наблюдения, от обикновените факти; далеч от книгите. Това не означава пренебрежение към предшестващата наука, която той напълно възприема и която оказва влияние върху неговата постановка на въпросите. Това по-скоро означава енергичен завой към фактите, тяхното ново изследване из основи, а не доразвиване на досегашните идеи. Когато четете удивителната кореспонденция между *Кеплер* и *Галилей*, вие откривате един основен мотив, който се повтаря отново и отново – ако продължаваме старата наука, например тази на *Аристотел*, ние ще затънем. Следователно към фактите! Моля да не ме разберете погрешно, че бих искал да сравня някого от нас с такъв велик човек като Галилей. Далеч съм от това намерение. Не става въпрос за личността, а единствено за определяне на ситуацията на науката и задачата, която имаме. Ние искаме да определим точката, в която се намираме, и да охарактеризираме начина, по който трябва да подходим към нещата.“

„Наука винаги е едновременно и революционна, и традиционна. Революционна – доколкото тя радикално задава въпроси и трябва да задава въпроси, традиционна – защото не бива да изхвърля извън борда постановки на въпроси и проблемни решения на учени, които са имали да кажат нещо много важно. В настоящото състояние на икономическата наука и въз основа на факта, че тя е претърпяла провал пред голямата антиномия, ние трябва особено радикално да поставяме въпросите, отново да анализираме фактите, а не просто да продължаваме съществуващото. Това не означава липса на пиетет. Това е изискване, което трябва да бъде поставено на преден план при състоянието на науката днес. Съжалявам много, че позицията, която се опитам да заема, е разтълкувана погрешно. Тя е отъждествена с позицията на личности, които не познават нито фактите, нито научните постижения от миналото и конструират необосновани системи от думи. Те потъват в старата съдбоносна спекулация на понятията и на всичко отгоре са на мнение, че са радикални новатори. Ние трябва да се дистанцираме категорично от тях.“

Именно в процеса на разглеждане на конкретните обективни проблеми ние научаваме кои по-стари проблемни постановки, подходи и проблемни решения са ценни и неизбежни, кои ни по-

ощряват и кои трябва да отпаднат като неизползваеми и без стойност. Книгата дава много примери по този въпрос. Само привидно е парадоксално, когато казваме, че в края на краищата получаваме толкова по-близък контакт с наистина великото и плодотворното на духовната традиция, и толкова по-сигурно отделяме излишното и вредното, колкото по-радикално навлизаме във фактите и се отказваме от обикновеното по-нататъшно следване на съществуващите научни възгледи. Избирайки този подход – а ще стане ясно, че трябва да подходдаме по този начин, – ние не искаме да създадем нова насока или секта, а да служим на науката.

Септември 1941 г.

ОТ ПРЕГОВОРА КЪМ ТРЕТОТО ИЗДАНИЕ

Относно позицията към традицията в националната икономия аз направих някои бележки в предговора към второто издание. Съществува повод още веднъж да се спрем на този въпрос в увода.

За никой, който започва да се занимава с въпросите на националната икономия, не е лесно да се ориентира в нея. Той се сблъсква с голямото разнообразие на най-различни учения. Той чете например *Смит*, *Лист*, *Зомбарт*, *Кейнс* и други по стари и по нови учени и установява, че те се различават много един от друг. Освен това се сблъсква навсякъде със статии на заинтересовани лица и дилетанти, които на първо време не може да различи от научните постижения. Той не е в състояние да разбере значимото, да схване различията във формулировката като противоречия на същността и не може да отдели значителното от незначителното. В резултат от четенето в съзнанието най-често остава само външно усвоеното паралелно съществуване на различни научни мнения, което едва ли е във връзка с реалната икономика. Също нерядко и специалистът по национална икономия се задоволява с едно еkleктично събиране на научни възгледи. Освен това съществуват писатели, които отричат всички или почти всички предишни постижения и са на мнение, че единствено те притежават философския камък. Така или иначе не съществува сигурно отношение към традицията и голямата, извършена в миналото мисловна работа много малко или изобщо не е оползотворена за решение на проблемите на икономическата действителност.

По какъв начин може да се промени това? Как като цяло, а не само в частност, може да бъде съживено отношението към големите постижения? Не по начин, така гласи отговорът в тази книга, че ние просто продължаваме едната или другата насока, т.е. не като се обръщаме към един или към повече автори, а чрез решителен завой

към същността на нещата, към самата реална икономика. Привидно това е абсурден отговор. Как? Трябва ли да се свържем с великите личности в националната икономия, като се отвръщаме от тях? Не им ли обръщаме тогава гръб? Не си ли затваряме по този начин пътя, който ни води към тях? – Не. Напротив. В процеса на работа върху обекта, върху проблемите на самата реална икономика се отправят въпроси към мислителите от миналото и в общите усилия за решаване на обективните проблеми наистина се доближаваме до тях. По този начин разбираме проблемите, които са ги занимавали, методите, които те са разработили, и обхвата на техните решения. Сега без всякакво съмнение се забелязва дистанцията, която разделя истинското научно изследване в националната икономия от псевдофилософските приказки на идеолозите, от необоснованите методологии и от възгледите на групи от хора, обединени от общи интереси. Така също става възможно да се разграничат различията във формулировката на противоречията в научните схващания и да се разбере например, че модерната теория на националната икономия е много по-единна, отколкото често предполага този, който е извън нещата. Предвид днешното положение на националната икономия постановката на проблемите трябва да бъде толкова радикална, колкото е възможно в рамките на една специализирана наука. Правейки обаче завой от традицията към същността на нещата, ще бъде въведено именно непосредственото и дълбоко разбиране на истинската духовна традиция, тъй като обективният анализ води до преодоляване на наследеното от традицията паралелно съществуване на историческа и теоретична национална икономия и до сливане на тези два потока мисловна дейност, които по този начин увеличават нейната ефективност.

Неотдавна моята позиция към националната икономия бе сравнена с позицията на *Шпенглер*. Както Шпенглер е смятал за досегашната национална икономия, че е претърпяла провал навсякъде, където нейните истини си сблъскват с фактите, така и аз съм искал да сложа настрана досегашните национално-икономически познания, тъй като нямало да отговарят на икономическата действителност. Двамата, Шпенглер и аз, сме отхвърляли съществуващата национална икономия като цяло. Като недоразумение, и при това недоразумение, което лесно може да бъде избегнато. Тази книга, повтарям, представлява едно цяло. Ако се четат само отдел-

ни страници, те изобщо не могат да бъдат разбрани, тъй като принадлежат към едно цяло. Който се задоволява с критическата част, прави завой от научните схващания към същността на нещата, и който не познава частите, в които се извършва обективният анализ и където в самата работа се прекъсва контактът с майсторите на националната икономия, той не разбира позицията, която заемам по отношение на духовната традиция и последователността на научната работа. И тук важи: *Je ne saie pas l'art d'être clair pour qui ne veut par être attentif.* Във всеки случай тези, които, без да разбират мисловната работа в националната икономия и нейната значимост, бързо счупват мерилото за всички постижения на миналото, не трябва да се позовават на мен. По-скоро аз се надявам, че за всички, които четат правилно и изцяло книгата и полагат сериозни усилия да навлязат научно в реалната икономика, се улеснява достъпът до плодоносните и изискващи респект произведения на националната икономия.

Декември 1942 г.

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЕТОТО И ШЕСТОТО ИЗДАНИЕ

Радикалните събития, които преживяхме през последните години, не водят до промени в тази книга. Една от нейните цели се състои в това, да опознае икономическата действителност в нейната промяна и многообразие, без обаче да бъде въввлечена във водовъртежа на събитията. Науката трябва да осветлява реалната икономика от съвремието и миналото в различни точки от света, но тя самата не бива да зависи от момента.

Следователно двете издания предлагат такива промени и допълнения, които изглеждат подходящи да представят някои идеи по-ясно и разбираемо. Те не зависят от основните идеи в книгата.

По-важните промени, които се съдържат в шестото спрямо петото издание (от 1947 г.), са отбелязани накратко в последната бележка.

*Декември 1949 г.
Валтер Ойкен*

ПРЕДГОВОР КЪМ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ

Много радващо е, че излиза също български превод на *Основи на националната икономия*. Десет години след промяната в България преводът на първото голямо произведение на Валтер Ойкен е принос към трансформационния процес от стопанско-политически и обществен аспект.

В Германия Валтер Ойкен е компетентният икономист в анализа и концепцията на превръщането на един икономически ред на икономическата и политическата несвобода в икономически ред на свободата.

Произведението на Валтер Ойкен има и друго значение за България. Като кандидат за влизане в Европейския съюз от България се очаква, че става „годна за Европа“, като се подчинява на хилядите правила на ЕС. Духовният инструмент, който предлага Валтер Ойкен, може да помогне за разграничаването на оправданите и необходимите от неоправданите и вредни претенции на Европейския съюз. Наистина редица стандарти на Европейския съюз са нужни, за да се изгради пазарна свобода, правова държава, демокрация, социална и екологична справедливост. От друга страна, самият Европейски съюз има структурни дефекти. От съществено значение за България е да осъзнае тези дефицити, ако не желае да смени зависимостта от номенклатурата на старата система с нова зависимост от индустриално-бюрократичния комплекс на Европейския съюз.

Ойкеновата теория на реда, развита в *Основи на националната икономия*, позволява да се анализират властните структури на стария и новия ред. Ойкеновият метод на анализа прави възможно да се опознае не само неефективността и несвободата на монополистичното държавно стопанство, но и на олигополизма на Западна Европа: ако от източноевропейските страни се изисква да изградят своето законодателство съобразно с пазара, то често тук

се крие това, което Ойкен нарече „идеология на интересите“. Става въпрос за политика, която затруднява или даже забранява достъпа до пазара на малките и новите предприятия в интерес на големите европейски концерни. Устройствено-политическото мислене на Валтер Ойкен показва тази страна на европейския интеграционен процес, враждебна за свободата. Макар че съоснованата от Валтер Ойкен Фрайбургска школа преди всичко в Германия, но и в другите страни предявява претенции към политиците и икономистите, те продължават да ускоряват европейския протекционизъм за концерните. Валтер Ойкен и неговите съмишленици се определят като научни основатели на „социалното пазарно стопанство“ и затова в Германия и извън нея застъпват идеята за Европа, изградена върху социалната държава, в противоположност на американския капитализъм (напр. *Michel Albert. Capitalisme contra Capitalisme, Paris, 1991*).

Фактически Валтер Ойкен, а освен него и другите основатели на ордолиберализма и на Фрайбургската школа (Франц Бьом, Александър Рюстов и Вилхелм Рьопке) развиват една политическа икономия, в която са съединени свободата на пазара и социалната справедливост. Но стопанско-политическите изводи на тази концепция се прикриват от политиците, които се позовават на ордолиберализма на Ойкен и на идеята на „социалното пазарно стопанство“. Ще посоча само два важни пункта:

1. Пазарна свобода за всички е възможна само чрез последователна политика, към която се отнася държавното преразпределение за създаване на справедливи стартови шансове. Без стартова справедливост „свободата“ остава празна дума за прикриване на несвободата. Затова приятелят и съмишленик на Валтер Ойкен – Александър Рюстов – изисква радикална реформа на данъка върху наследствата – да се изземва чрез данък тази част от наследството, която превишава имуществото на един средно голям предприемач. От радикално-либералната традиция, от която тръгват Ойкен и Рюстов, още отпреди 200 години се предлага премахване на по-големите наследства, считани за квазифеодални – но с това се има предвид не одържавяване, а последователно приватизиране, тъй като на всеки гражданин трябва да се осигури стартов капитал, за да може да развие предприемаческа дейност на свободните пазари.

2. Социалната и екологичната справедливост могат да се постигнат само в един „конкурентен ред“. Особено в Германия кон-

курентният ред и устройствената политика са модни понятия. Те произхождат от Ойкен, но днес са изпразнени от своето истинско съдържание. Тъкмо Фрайбургската школа не изисква демокрациите да се подчиняват на желанията на едрите предприятия в смисъла на т.нар. конкурентна способност. Напротив, Валтер Ойкен и другите ордолиберали призовават за примат на демокрацията над икономиката. Тъй като пазарната власт винаги означава политическа власт, в експертните разработки след края на националсоциалистическата диктатура, те разкриват как големите концерни трябва да се разложат на по-малки предприятия без пазарна власт и без политическа власт. Тези все така актуални изисквания за създаване както на пазарно стопанство, действително свободно за всички граждани, така и на функционална демократична правова държава, се премълчават упорито въпреки стотиците научни и публицистични работи върху Ойкеновото наследство. Постепенно, едва след като към ордолиберализма проявяват интерес и учени от областта на екологията и групите за човешките права, е разрушена тази фалшива интерпретация на Ойкен, предлагана от страна на политиката и икономиката. Сега, 50 години след смъртта на Ойкен, излезе сборник с негови експертни работи, в които фрайбургският икономист изисква не само разпускане на местните концерни, но и отнемане на свободата за откриване на филиали на големите „чуждестранни“ концерни. (Walter Eucken: „Ordnungspolitik“, Muenster 1999) Днес една нова група учени от обществените науки под названието „Deconcentration International“ се опитва заедно с „Архив на Валтер Ойкен“ (Франкфурт) да преоткрие „другия либерализъм“ и да го доразвие с оглед актуалните проблеми на глобализацията. (www.deconcentration.org)

Животът на Валтер Ойкен

Научното дело на Ойкен е отговор на големите проблеми на неговото време. Валтер Ойкен е роден на 17 януари 1891 г. и израства в Йена в дома на своите родители – философът и носител на Нобелова награда за литература Рудолф Ойкен и художничката Ирене Ойкен. След следване в Бон и Кил, военна служба в Първата световна война, работа като доцент в Берлин и професор в Тюбинген, през 1927 г. той е поканен за професор от университета във Фрайбург, където живее до своята смърт през 1950 г. През 1920 г. Ойкен се оженва за писателката Едит Ердзик. През 1923 и 1925 г. излизат неговите книги, посветени на теорията на инфлацията – първо *Kritische Betrachtung zum deutschen Geldproblem*, а после *Das international Waerungsproblem*.

Хората, с които той общува, са не само икономистите, но и художниците Аугуст Маске и Лудвиг Кирхнер, композиторът Макс Регер, естествоизпитателите Херман Стаудингер и Вернер Хайзенберг, както и Рикарда Хух и Карл Попър. За Ойкен от особено значение е приятелството с Едмунд Хусерл, който оказва силно влияние върху неговите методологически позиции.

По време на своето икономическо образование, преминало под знака на „историческата школа“, господстваща тогава в германските университети, както и в своята работа като заместник-изпълнителен директор на райхсъюза на текстилната индустрия (1921–1924 г.) Ойкен забелязва, че икономическата теория може да бъде повлияна от икономическите групи по интереси и да не намери отговори на световната икономическа криза. Той разбира, че първата демокрация в Германия не е способна да контролира властта, което позволи установяването на диктатурата на националсоциализма.

Като университетски професор във Фрайбург Ойкен се застъпва за обща съпротива на германските университети срещу националсоциализма. Но само малцина са готови да се противопоставят на възникващата диктатура. Ойкен осъзнава, че той и неговите приятели не могат да предотвратят националсоциализма. Въпреки това в началото на тридесетте години Ойкен и Бьом създават дългосрочно ориентиран проект за създаване на свободно общество. Те основават една междудисциплинарна работна група, т.нар.

Фрайбургска школа. За двамата особено важен е контактът с икономиста Вилхелм Рьопке и социолога Александър Рюстов, които по време на нацизма живеят в емиграция.

Когато през 1933 г. по време на ректорството на Мартин Хайдегер в университета е приет националсоциалистически правилник и започва преследване на евреите в научната област, Ойкен заема открита позиция. Както установява историкът Бернд Мартин, Ойкен се изявява като „истинския противник на Мартин Хайдегер“. Още през 1936 г. фрайбургски студенти, националсоциалисти, искат да ликвидират Ойкен и неговите приятели. Заради еврейския си произход неговата съпруга Едит Ойкен-Ердзик и нейната фамилия са заплашвани с разправа. Въпреки това Ойкен изнася курс лекции за свободата на мисленето под названието „Борбата на науката“. Заедно със съпругата си, която по време на нацизма преустановява писателската си работа, Валтер Ойкен държи своя дом отворен за много гости. Студенти и колеги идват на улица „Гюте“, за да участват в открити дискусии, непредставими за времето на националсоциализма. По този начин се раждат трудове като „Kapitaltheoretischen Untersuchungen“ (1934), *Nationaloekonomie, wozu?* (1938; през същата година новото издание на книгата е забранено от нацистите) и първото голямо изследване на Ойкен – *Die Grundlagen der Nationaloekonomie* (1940), където Ойкен развива „теорията на реда“.

След ноемврийския погром от 1938 г. срещу германските евреи Валтер Ойкен се среща със своите приятели – учени от областта на икономическата теория, правото и историята, и с редица пастори в различни фрайбургски жилища, за да обсъждат изграждането на свободно общество след очаквания провал на нацистката държава. След 20 юли 1944 г. този опозиционен дискуссионен кръг е разтурен. Гестапо разпитва Ойкен многократно, но не го арестува. Трима приятели от Фрайбургския кръг – Адолф Лампе и Константин фон Дийтце, както и историкът Герхард Ритер, са задържани от нацисткия режим до освобождението на Берлин.

След края на нацисткото господство, изглежда, настъпва големият час на Фрайбургската школа. Стопанско-политическите идеи на Валтер Ойкен и стопанско-правните идеи на Франц Бьом привличат вниманието при изработването на нова концепция за стопанската политика при изграждането на демокрацията след

1945 г. Наистина отделни важни представи, които Ойкен застъпва заедно с други икономисти, се прилагат във Федерална република Германия (напр. в концепцията на паричната политика и паричната реформа).

Но ядрото на делото на Валтер Ойкен и Франц Бьом, концепцията за стопанска конституция, целяща минимизиране на икономическата власт, не се реализира политически. Централното решение за конкурентен ред, застъпвано от Фрайбургската школа, и досега не е прието в Германия.

Във времето след 1945 г. се разгръщат разгорещени дискусии между Фрайбургската школа и предишните и новите ръководители на едрата германска промишленост и големите банки. Фрайбургската школа изисква радикално разкрупняване на едрата индустрия и представя детайлно разработени проекти на закон за нов стопански ред. В първите години след 1945 г. тя е подкрепена частично от представителите на американската антигръстова традиция сред окупационните власти. Но Фрайбургската школа не успява да надделее над интересите на индустриалните групи, които надживяват нацисткото време.

Ойкен умира през март 1950 г. в Лондон, където изнася поредица доклади. Известно е, че Лудвиг Ерхард винаги сочи Ойкен като идеен предходник на неговата политика. Но е неизвестно, че малко преди своята смърт Ойкен критикува стопанската политика на правителството на Конрад Аденауер, че научният съвет „енергично се дистанцира от днешната стопанска политика“ (Писмо до фон Бекерат от 3.ІІ.1950 г.).

Основите на националната икономия

Тази книга е първият труд на Ойкен, който излиза в България. Днес тя се счита за „класика“ на икономическите науки от двадесетия век. Въпреки изолацията на научната опозиция в нацистка Германия, след появата си книгата получава интернационален отзвук. Тогава книгата е обсъждана и в България.

С *Основи на националната икономия* (1940) Ойкен дава отговор на важния според него и актуален до днес въпрос „Как може да се стигне до научно познание на стопанската действителност,

въпреки че светът е пълен със заинтересовани мнения и идеологии на интересите?“

Веднага след излизането на *Основите* през 1940 г. книгата е определена в Германия и извън нея не само като труд по икономическа теория, но и като символ на свободната опозиция срещу нацистката държава.

Теорията на реда, разгърната в *Основите*, създава възможност за обяснение на структурата на стопанските порядки чрез широкия анализ на властта.

Десет години по-късно, във второто си голямо произведение – *Принципи на стопанската политика*, Ойкен описва устройствената политика. Става въпрос за начина, по който систематически могат да се изградят рамковите условия на максимално очистено от въздействията на властта пазарно стопанство, в което да се постигне най-голямата възможна свобода за всички, а едновременно с това и рационалното насочване на икономиката.

Точно в Германия теорията на реда и устройствената политика често се вземат предвид от икономистите и стопанските политици. Но тяхното ядро – теорията за анализ на властта, както и политиката за минимизиране на властта – никога не е отчитано в действителност. Както посочва Джон Кенет Гълбрайт, проблемът власт все още е „голямата черна дупка на ортодоксалната национална икономия“.

Тъкмо това, което се възприема твърде слабо от Ойкеновия труд, определя неговата особена актуалност. Концентрациите на икономическа власт са главна причина за нерешени глобални проблеми не само в трансформацията на предишните планови стопанства и икономиките на бедните южни страни, но и в богатите индустриални страни: това важи както за разрушаването на екологичните основи на живота и широко разпространената бедност, така и за заплахите за демокрациите и правовите държави, породени от банките и медийните концерни, опериращи в целия свят. Но дори 60 години след излизането на *Основите* способността и интересът на икономическата теория към анализа на тези проблеми и към изработването на предложения за тяхното решаване остават недостатъчно развити.

Още с методологическите основи на икономическата теория се предreshава въпросът дали в нейните рамки могат или не могат

да се изследват актуалните проблеми. По-нататък бих искал да изтъкна няколко често подминавани характерни черти на теорията на реда. Донякъде те се съдържат само експлицитно в *Основите на националната икономия*, но могат да се открият в съвкупното творчество на Ойкен.

Анализът на властта като задача

За Ойкен търсенето на истината е възможно само чрез независимостта на учения от властта. През 1936 г. Ойкен се занимава с отношението между рационалността и властта в курс от лекции. Този курс се нарича „Борбата на науката“ и е схванат от нацистите като обявяване на война срещу тяхната идеология. В аудиторията на Фрайбургския университет Валтер Ойкен показва на публиката, критична към нацистите, и на наблюдателите от националсоциалистическия студентски съюз, че универсална рационалност – от Сократ до Галилей – може да се развие само при „разработване на властните позиции“. В интерес на търсенето на истината ученият трябва да съумее да се противопостави на „авторитетите, а също и на мнозинството“.

Това важи особено за икономическата теория. Ойкен Пише: „Първата задача на националната икономия е да разкрива конкретните обстоятелства, конструиращи стопанска власт, и да анализира въздействията на стопанската власт in concreto.“ Ако икономистите пропуснат тази задача, тогава те се разминават с анализа на реалните проблеми и техните резултати лесно се превръщат в идеология на интересите. Точно това критикува Ойкен в съвременната икономическа теория.

Например „историческата школа“ в Германия, която в голяма степен застъпва индустриални и националистични интереси, прилага методология, която се абстрахира от универсалните структури и ценности. Емпирично работещият икономист създава море от данни, тъй като без обща теория може да се ориентира само към пунктуални интереси.

Противоположни са неисторическите методи, прилагани в неокласическата икономическа теория. Но съгласно анализа на Ойкен тези методи, въпреки техните безспорни постижения, се

проваят при рационалното обхващане на социалната реалност. За да достигне до общовалидни съждения, неокласиката конструира математически модели, които априорно са далеч от реалността. Например при изучаване на *American Economic Review* Василий Леонтиев установява, че половината от излезлите статии са чисто математически. Редки изключения са работите, които се опират върху конкретни емпирични данни.

Това е „голямата антиномия“. Отдалеченият от теорията емпиризъм се проваля, също както теорията, отдалечена от реалността. В тази дилема на икономическото мислене Ойкен забелязва принципна криза. Ако проблемите на модерното общество не могат да се анализират рационално и реалистично, тогава трябва да се изостави голямата надежда на новото време, свързана с политическото изграждане на условията за свобода на индивида.

Азбуката на формите

Как Ойкен се опитва да преодолее „голямата антиномия“? Ойкен изучава ситуацията на отделния човек при различни политически, социални, културни и екологични условия. С помощта на „изолиращата абстракция“ той извежда формите, в които протича икономическият процес. Оттук следва, че разнообразието на икономическите отношения може да се сведе до ограничен брой форми.

Ойкен констатира, че има две основни форми за насочване на икономиката, които се характеризират с противоположни отношения на икономическата власт. На едната страна на спектъра на възможните стопански порядки стои централно администрираното стопанство. Отделният човек е максимално обезправен и лишен от възможности. Противоположността на тази първа форма е пълната конкуренция. Тук всеки създава свой стопански план; плановете се свързват чрез координация, без йерархия. Между пълната конкуренция, при която *всички индивиди* регулират икономическия процес чрез цената и регулирането чрез *централна инстанция*, се намира третият начин за регулиране на икономиката – чрез *властните групи*.

Както установява Ойкен в своя анализ, регулирането на икономиката, осъществявано от властните групи, може да се прояви

в 24 различни пазарни форми. Освен това съществуват различни парични системи, които структурират отношенията между хората на пазарите.

Така възниква нагледна азбука на условията, които определят хода на стопанството. С нея могат да се образуват многобройни „комбинации от букви“, които да опишат сложната конкретна ситуация на едно стопанство в обобщен вид. Ойкен подчертава, че при пазарните форми и икономическите системи не става въпрос за идеализирани модели, а за реално откриваемы структури. Важно за Ойкен е неговата аналитична система да не се смесва с Макс-Веберовата система, която не позволява точно това свързване на конкретната приложимост с исторически независимите логически обобщения.

По този начин с неговата теория на реда Ойкен поставя в центъра на вниманието на икономическата теория систематическия анализ на конкретните съотношения между властта и свободата на индивидите. Но в случая не може да се говори, че икономическата теория отстъпва от равнището на обобщаване в полза на единичните наблюдения върху стопанската практика. Напротив, обобщаващата способност на класическата и неокласическата икономическа теория се сблъсква с непреодолими прегради точно защото остава сляпа за властните отношения.

Ойкеновата теория на реда преодолява тези граници и по същество се явява по-универсална теория от неокласиката.

Ойкен прави още една важна крачка напред. За разлика от неокласиката, която разглежда икономиката като свят, затворен в себе си, той анализира взаимната зависимост между стопанския ред, правния ред и политическата система. Според него стопанският ред може да се разбере само като част от съвкупния обществен ред.

Неговият анализ, че централно администрираните стопанства са несъвместими с демократичната правова държава, днес се счита за училищна истина. Но друго, неудобно откритие – за взаимната зависимост на порядките в обществото – днес често се забравя. Ойкен показва, че доминиращият тип ред в богатите индустриални страни (взети като образец) не е конкуренцията на постиженията, а в тях все по-голямо значение придобива регулирането на икономиката от властните групи. Обхванатите от властни структури пазарни стопанства, а такива например открихме в Западна Евро-

па, Япония и САЩ, са несъвместими с демокрацията и правовата държава: икономическата власт в днешните демокрации е легална политическа власт, но власт, разрушаваща свободата. Тя може да трансформира демократичната правова държава в парализирана демокрация, в крайна сметка дори в авторитарна държава или групово-анархистично господство. Блокирането на реформите във всички големи индустриални общества е резултат от този процес. И обратно, възникването на концентрации от икономическа власт не е естествен икономически закон, а става възможно едва при определени политически условия.

Систематичното опознаване на тези рамкови условия, които стимулират натрупването на власт, прави възможно политическото решение за създаването на „конкурентен ред“. Теорията на реда е основа за устройствената политика. „Мисленето в порядки“ представлява фундамент за разработка и реализация на стопанска конституция, в което регулирането на икономиката е възможно най-рационално, тъй като всички граждани като потребители ежедневно могат да насочват производството към своите нужди.

Днес в света се проявява растящ интерес към Ойкеновата теория на реда и устройствена политика. Това е нещо повече от модно явление. От една страна, марксизмът е опроверган. От друга страна, либералната икономическа теория не победи, а се намира във фундаментална криза. Досега повечето икономисти не осмислят сериозно големите икономически проблеми – широко разпространената в света бедност, разрушаването на екологичните основи на живота. Но все повече икономисти размишляват върху това, доколко провалът на либералната икономическа теория спрямо реалността се корени в основите на тази наука. Започва търсене на алтернативни теоретични начала, каквото е и теорията на реда.

В изследователската програма на икономическата наука настъпват важни промени, които могат да доведат до отваряне към устройствено-теоретичното мислене. Проявява се внимание към проблеми, пренебрегвани преди, например към влиянието на пазарните участници върху развитието на политическите условия. Не само критиците на неокласиката, каквито са представителите на „социоикономиката“ (например Амитай Ециони и Пол Лоуренс), но и „новият институционализъм“, произлязъл от неокласиката, допринася за това разширяване на хоризонта.

Неслучайно „новата институционална икономика“ се свързва все по-често с теорията на реда. Нещо повече – представителите на еволюционната икономическа теория и социалната философия на Ф. А. фон Хайек в Германия „запазват“ Ойкен за себе си, защото първият стоял на раменете на втория.

1. Методологическият индивидуализъм

Според Ойкен икономическите отношения на всички хора, независимо от значението, изразимо в глобалните икономически величини, трябва да бъдат предмет на анализ на икономическите науки. При това не става въпрос за противопоставяне на микро- и макроикономиката. Методологическият индивидуализъм на традиционната икономическа теория често е незадоволителен, тъй като винаги се прилага „функционално“, т.е. само във връзка с индивидуални величини, например като икономическия растеж на колектива на богатите страни на земята. Поради това голяма част от икономическата реалност остава извън полезрението. Основен факт на световното стопанство е, че мнозинството хора повече или по-малко са изолирани от световните пазари, но понасят в най-голяма степен социалните и екологичните разходи на съществуващия световен икономически ред. Доколкото „обществената наука“ тръгва от това, че световното стопанство, Г-7 или съответните народни стопанства могат да се развият успешно и без тези хора, те не са предмет, интересен за изучаване. Фундаментална икономическа характеристика на световния пазар е, че милиарди хора не могат да участват активно и самостоятелно на глобални пазари като производители или потребители. Все по-остър става проблемът, свързан с икономическата и екологичната ситуация, в която ще попаднат всички индивиди от идните поколения. Те редовно отпадат от икономическия анализ, тъй като тяхното търсене и предлагане днес е равно на нула. По този начин се подминава централният икономически факт, че посредством разрушаването на екологичните основи на живота се посяга сериозно върху съвкупното търсене и предлагане на бъдещите хора.

Функционалистският индивидуализъм тръгва от традицията на „слабия либерализъм“ (например Джон Лок, Александър Хамилтън, Франсоа Кене), за който свободата на индивида познавателно-теоретично и нормативно има малко значение, тъй като свобо-

дата служи за реализирането на наиндивидуални цели от типа на икономическата власт на малки заинтересовани групи или на икономическия растеж за по-голяма част от населението. Напротив, последователният индивидуализъм на „Основите“ и „Принципите“ тръгва от традицията на „силния либерализъм“ (например Ричард Овъртон, Томас Пуйн), заложен от авангарда на човешките права във всички големи буржоазни революции. За него отделният човек има ценност сам по себе си. Доколко съществуващите държавни и стопански порядки са функционални и легитимни, се проверява по свободата, която гражданите могат да реализират в обществото.

2. Методологическият примат на свободата

Икономическата реалност се характеризира преди всичко чрез степента на свободата, стояща на разположение на индивида, когато преследва своите стопански планове. Това е централната предпоставка на теорията на реда. Властовата структура на всеки стопански строй се определя, като се тръгне от свободата на отделния човек: пазарна власт е налице в степента, в която едни пазарни участници имат възможност да ограничават стопанската свобода на другите участници. Всички разполагат с еднакво голяма икономическа свобода и са еднакво обезвластени на пазара, когато по един и същ начин са принудени да приемат цената от пазара. Всички съществуващи, минали и бъдещи стопански порядки могат да се характеризират чрез различните форми на разпределение на властта и свободата.

По този начин теорията на реда прави голям принос към метода на социалните науки. На едната страна стоят рационалистите като неокласиците, които пренебрегват съществуването на социалната власт, за да стигнат до точни изводи. На другата страна против тях се изказват антирационалистите като Ницше, които искат да лишат всеки рационален анализ от основания с аргумента, че всичко е власт. В *Основите* Ойкен стига до извода, с който отхвърля и двете горни позиции: „Икономическата власт не е нещо ирационално, мистично; стопанската власт е нещо рационално разбираемо, рационално достъпно. Същото се отнася и до противоположността на властта: икономическата зависимост и несвободата.“

Свободата да правиш нещо определено може да съществува за индивида, когато другите чрез своята власт не могат да възпрепятстват тази свобода.

Върху това просто познание на връзката между властта и свободата се гради устройствено-теоретичният анализ на стопанските порядки.

Но както преди мнозинството икономисти не е в състояние да размишлява в „стопански порядки“. Досега и „новата институционална икономика“ не успява да отстрани този дефицит. Решаващата причина за това е, че либералната икономическа теория – противно на нейното самоотъждествяване – е твърде слабо ориентирана към свободата на индивида. Либералните икономисти дефинират свободата традиционно като отсъствие на принуда. Това означава, че по дефиниция опасност за свободата може да съществува само когато един субект може да накара друг да направи нещо за него. Затова за стопанските либерали държавната принуда е опасност за свободата сама по себе си. Опасностите за свободата, които идват от едрите предприятия, изобщо проблемите за пазарната власт методологически се свеждат до нула. Тази позиция – ако например се следва Ф. А. фон Хайек – означава, че уличните деца трябва да се радват на „пълна свобода“, макар според общото мнение те да са напълно несвободни. Дори когато пазарната власт е така голяма, че да лишава засегнатите от нея от свободата да предлагат или купуват продукти на пазара, за да осигурят своя екзистенциален минимум, тя не представлява – по Хайек – заплаха за свободата, тъй като не е в състояние да спуска преки указания до отделните потребители или малки производители.

Понятието за свобода, с което работи Чикагската школа, има за следствие, че рационално от икономическа гледна точка е всичко, което става при отсъствието на принуда. Ясно е, че по този начин дори най-неразумната алокация на ресурси може да се определи като „рационална“ или „ефективна“.

„Новата институционална икономика“ прилага методите на икономическите науки в изследването на всички обществени области. Така възниква опасността, че това тясно понятие за свобода ще бъде пренесено върху съвкупния анализ на обществото и ще затрудни рационалния анализ на проблемите. Най-значителният представител на теорията на „конституционалната икономика“, нобеловият лауреат Джеймс М. Бюканън, критикува този примитивен икономизъм. Но в своята книга *Границите на свободата* самият той стига до твърдението, че договорот за основаване на робска

държава може да бъде рационален за всички участници, вкл. за робите, ако робите „доброволно“ се подчинят на силните.

3. Рационалността

За теорията на реда пазарните резултати могат да се разглеждат като рационални само доколкото са следствие от действията на колкото е възможно еднакво свободни индивиди. Колкото повече един пазар е обхванат от властни структури, толкова по-ирационални (неефективни) са неговите резултати като цяло, т.е. за *всички* индивиди.

Според Ойкен максимумът икономическа рационалност е постигнат, когато всички индивиди разполагат с максимално възможната икономическа свобода. Понеже всеки индивид знае най-добре от какво се нуждае, то необходимо условие за икономическата рационалност е съвкупният продукт да бъде резултат от координацията на приетите решения от свободните индивиди. Универсално свободни решения са налице, когато са изпълнени две условия: нито едно предприятие да не разполага с пазарна власт, т.е. никой да не бъде в състояние да повлияе върху избора на другите чрез ценова политика. Също толкова важно условие е нито едно предприятие да не може да упражнява политическа власт чрез своята големина, т.е. нито един пазарен участък да не разполага с властта да променя политическите и правните условия и с това да разрушава правилата на еднаквата пазарна свобода.

За Ойкен пълната конкуренция, с други думи, еднаквата пазарна свобода на всички потребители и производители не е нерелевантен модел, а икономическа форма, която може да се утвърди на отделните пазари. Нещо повече. Както показва Ойкен в *Принципи на стопанската политика*, при съответни политически условия отношенията на приблизително равна пазарна свобода могат да станат доминиращи в съвкупното световно стопанство.

В научната литература „пълната конкуренция“ на Ойкен се свързва несправедливо с неокласическия модел на „съвършената конкуренция“. Но в този модел не се описват условията нито на индивидуалната икономическа свобода, нито на несвободата. Той представлява математическа конструкция, която априорно няма никаква връзка с реалните отношения между свободата и властта, тъй като се състои от чисти предпоставки, които по принцип изоб-

що не могат да се открият в действителността (например тотална прозрачност на пазара, пълна хомогенност на благата, действия извън времето), тъй като отсъстват решаващите условия, които неизбежно се проявяват в реалността. За разлика от теорията на реда, такъв модел наистина е отдалечен от реалността.

4. Взаимната връзка между порядките

Анализът на властта и свободата позволява изучаване на обществото в различните области на социалната реалност.

Фрайбургската школа, основана от Валтер Ойкен и прависта Франц Бьом, направи опита да опознае „взаимната връзка на порядките“ и „да мисли в порядки“. Тя иска да преодолее изолираното мислене на икономическите науки и да достигне до интердисциплинарен анализ на социалната действителност. Тя не е първата школа от това направление. Често забравеният днес „стар“ институционализъм на Джон Комънс (1862–1945), Торнстейн Веблен (1857–1929) и Уесли Мичел (1874–1948) подложи на фундаментална критика неокласиката и настоя за широк социален анализ. Но разширената постановка на въпросите доведе този институционализъм до загуба на обща теория.

По тази причина интердисциплинарният анализ на проблемите остана пунктуален и случаен. Постижението на теорията на реда е, че може да интегрира разнообразието от практически проблеми в обща теория. Нейната програма е рационалният анализ на индивидуалната свобода и власт в рамките на различните форми на действие (например икономическо, политическо действие) и в различните рамкови условия (например институционални, културни, екологични).

Отпреди близо тридесет години от редиците на неокласическата икономическа теория също е предприет опит за разширяване на тясната постановка на въпросите. Възникват различни изследователски програми като „новата организационна икономика“, „новата човешка икономика“, „теорията на публичния избор“ или „конституционната икономика“. За разлика от „стария“ институционализъм, „новият“ институционализъм, подобно на теорията на реда, се опитва да се придържа към конструкцията на една обща теория.

Но докато теорията на реда излезе от интердисциплинарния анализ, то влиятелни икономисти, между които „нови“ институ-

ционалисти, както преди предпочитат бягството от проблема. Те се опитват радикално да разширят сферата на приложение на икономическата теория върху всички области на човешкото поведение. Но по този начин проблемът за тясната и отдалечена от реалността методология не се решава, а само се изостря. Например нобеловият лауреат Гари Бекер твърди, че икономическата теория разполага с представата за хомо икономикус, рационално и егоистично действащия индивид с един универсален модел за обяснение. Той го прилага върху всички видове човешка дейност, без значение каква е тя – любов, самоубийство, изкуство или политика. Тази позиция намира друг израз в „новия институционализъм“. Тя е изходен пункт на един „икономически империализъм“, който наистина не оспорва правото на съществуване на другите социални науки, но също както марксизмът преди това ги превръща в крайна сметка в помощни науки, обслужващи голямата икономическа супернаука.

Централен импулс към това разширяване на икономическото мислене даде твърдението, че всички човешки отношения могат да се обяснят със съображенията за икономическата изгода на егоистично действащия индивид. Твърдението за човека като машина за максимизиране на изгодата е тавтологично в основата си и от тук също неопровержимо. Няма дейност, дори съвсем безкористна, която може да доведе до фалшифициране на това твърдение. Даже пожертването на собствения живот може да се обясни с егоистичното желание за удоволствие. Въпреки своя тавтологичен характер обаче това твърдение не остава без последици. Излиза, че всички форми на дейност могат да се разглеждат само през призмата на този модел на човека. Разнообразието и свободата на човешкото действие систематически се заглушават. Същото се отнася и до важното допускане, което прави Бекер. Той предполага, че всички хора имат еднакви предпочитания и не ги променят. Така поначало не се взема предвид, че хората имат възможността да бъдат различни, че могат да мислят, а техните представи за ценностите – да се променят. Зад използвания методологически индивидуализъм в случая също се крие картината на колективистичния човек, която превръща всички хора в еднакви „сини термити“.

Ойкен, напротив, защитава мнението, че това разбиране на човека е безсмислено: „Но докато науката работи с хомо икономикус,

тя създава един хомонкулус, понеже хомо икономикус не се нуждае от теоретично изследване.“ Ойкен счита тази картина на човека за отдалечена от действителността. Много социални проблеми възникват точно защото хората не са рационални егоисти. Липсва достатъчно желание и способност, за да се осъзнае и проследи собственият интерес; съществуват саморазрушаващи действия на цели цивилизации, а също идеализъм с добри и лоши последици.

Реалистичен социален анализ не се постига, като се модифицират хипотезите за възприеманите цели на действията. Проблемът се състои в полагането в основата на анализа на такива онтологически предпоставки, които дефинират „същността на човека“, които фиксират методологически какъв той трябва да бъде и се стреми да бъде. До тях може да се стигне, когато допусканията „се доближат“ до действителността. Например вместо максимизирането на ползата като основен принцип на човешката дейност може да се обяви максимизирането на властта. Това не само се възприема в антипросветителската традиция на нищцеанското мислене, но се изисква и от икономисти, които се стремят към модернизиране на социалната теория (например *Карстен Херман-Пилат. Evolutionäre Rationalität, Duisburg, 1993*).

Но тъкмо допускането за универсално валиден, антропологически потвърден инстинкт към максимизиране на властта не отчита голяма част от реалността на властта. Образоването на власт не може да се обясни без готовността на големите части от човечеството да се подчиняват поради нужда от сигурност и желание за несмуцаван частен живот, поради депресивност, липса на фантазия или други мотиви за приспособяване към съществуващите властни отношения. Следователно, за да може да се проведе достатъчно широк анализ на властта, е необходимо априорно да се тръгва от възможността за свобода на всички хора. В социалните науки аксиоматично трябва да се допусне, че по принцип всички хора са свободни за различно мислене, ценности, знания и действия, доколкото не са възпрепятствани „отвън“ чрез властни въздействия.

Затова в основата на изследването на икономиката като частичен ред Ойкен полага следния модел на поведение: „Със своите стопански планове, а оттук и със своите действия хората винаги и навсякъде се стремят да достигнат определена цел с възможно най-малкия разход на стойността.“ „Икономическият принцип

няма нищо общо с целите или намеренията на човешката дейност. Целите са твърде различни и могат да бъдат например егоистични или алтруистични.“ С други думи, теорията на реда предпоставя методологически един плуралистичен индивидуализъм. Тя тръгва от позицията, че целите на индивидите могат да се различават значително, а също да се променят. По тази причина методически става възможно да се анализират различните форми на човешката свобода, а също различните форми на разрушаване на свободата от властта.

5. Реализъм

Качеството на социалната теория зависи преди всичко от това, дали тя ще съумее да схване проблемите на обществото и развие възможности за тяхното решение. Макар че „новата институционална икономика“ разшири погледа на икономическите науки към големи области на социалната действителност, на нея все още ѝ липсва систематическото разбиране на големите съвременни обществени проблеми. Тук влизат преди всичко разрушаването на екологическите основи на живота, бедността и несвободата за по-голямата част от световното население. Такъв пример ни дава трактовката на екологичните проблеми от нобеловия лауреат Роналд Коъз, която, приложена последователно, води до ускорено разрушаване на околната среда.

Коъз иска да покаже, че пазарните преговори между причинителите и жертвите относно частните права на разрушаване на околната среда са „по-рационални“ от държавните забрани за разрушаване на средата. Тази идея е типичен пример за опита да се разпространят разменните икономически действия върху области, които не могат да се оценяват по рационален начин чрез пазарни средства.

За разлика от този подход в теорията на реда се отчитат систематично границите на икономическата интерпретация. Па този начин теорията може да се развива по-нататък чрез привличане на екологичните въпроси. Например Ойкен изисква като „даденост“ в основата на анализа на стопанските порядки, наред с културните и правните норми, да се положат също екологичните условия. Стопанската дейност става възможна едва в техните рамки. Затова спецификата на екологичните условия не бива да се изгубва от

полезрението, като те се интерпретират икономически, както това прави Коъз. Като решение на екологичните и здравните проблеми на равнище устройствена политика Ойкен предлага не частни пазарни правила, а забрани от страна на държавата.

6. Сравнение на обществените и стопанските порядки

Основополагащата идея на Просвещението е, че ако няма властни пречки, хората са в състояние да дискутират, разглеждат и съзнателно решават въпроса за политическия ред, в който живеят. Но подобна просветителска позиция относно стопанския ред никога не е застъпвана. Близкият научен приятел на Валтер Ойкен – Александър Рюстов, в своята книга *Засичането на стопанския либерализъм* (1945) разкрива причината, поради която либералната икономическа теория се препъна в този решаващ пункт. Вярата в естествено израстващия, саморазвиващ се пазарен ред е една враждебна на свободата, основна идея на либералната теория. Тя произхожда от предмодерни псевдорелигиозни корени.

Днес тази идея преживява ренесанс. Преди всичко в късните работи на Ф. А. фон Хайек се развива еволюционизъм, който се разпространява върху всички култури, ценности и правила. Дори всички обществени институции се интерпретират като естествен, еволюционен резултат. В тази еволюционна икономическа теория се изключва свободата на избора между конституциите и системите норми.

Теорията на реда се опитва да разпространи просветителски идеи за конституцията върху стопанските порядки. Затова идеята за стопанската конституция играе при нея решаваща роля. Не само теорията на реда, но и „конституционната икономика“ (например Дж. М. Бюканън) си поставя задачата да изследва систематично институционалните алтернативи. Тази теоретична претенция на „конституционната икономика“ е важен прогрес в сравнение с еволюционния икономизъм.

Но изследователският подход на „конституционната икономика“ е учудващо неплодотворен тъкмо в областта на стопанската политика и стопанското законодателство. Например рамката, в която Бюканън размишлява върху алтернативите на конкретната стопанска политика, е по-тясна дори от тази, която предлагат ежедневниците.

Ако вземем за пример Европа, то в своите научни студии нобеловият лауреат главно се радва на рухването на социализма и изразява надежда за устойчив стопански растеж, който очаква в случай, че нови социалистически идеи не попречат на свободното стокОВО обращение. Известните големи проблеми за концентрацията на стопанска власт и оттук произтичащите недостатъци на демокрацията и правовата държава в нова Европа изобщо не го вълнуват като тема. Анализът на Бюканън върху стопанската реалност е едностранен и непълнен. Решаващата причина за този повърхностен подход е, че той не сравнява систематически статуквото на съществуващите стопански порядки с тези на алтернативните стопански порядки, които могат да се реализират на тяхно място.

Противоположно на това Ойкен изследва последователно съществуващите стопански порядки, като използва мисловната свобода за проектиране на такива институционални алтернативи, които в голяма степен могат да ликвидират съществуващите властни отношения. Той изучава съществуващата банкова система през призмата на въпроса, дали е необходимо банките да разполагат с правото да създават пари по сметка. Ойкен установява, че икономическата логика не води задължително към развитие на банковата система с тази частна власт върху паричната маса. Той изследва съществуващите големи концерни, като поставя въпроса за възможността от полагане на такива рамкови политически условия, при които не могат да възникват големи концерни. Ойкен отговаря положително на този въпрос и описва в *Принципите на стопанската политика* (1952) и в своите експертни мнения (1946–(1948) как трябва да се реализира пазарно стопанство без частна пазарна власт.

Когато икономическата теория рационално анализира съществуващите и възможните стопански порядки, тя позволява на гражданите в едно свободно общество действително да се възползват от тяхната политическа свобода и да вземат решение за стопанския ред.

„ОРДО“ идеята се застъпва за политическа свобода при реализация на рамковите условия на стопанския ред, в който отделните хора живеят възможно най-свободно.

**Теорията на реда днес:
шансовете за обновяване на основите
на икономическото мислене**

Теорията на реда предоставя важен инструмент за анализа на социалните и екологичните проблеми. Въпреки това съществува един решаващ дефицит – в последните десетилетия тази теория не се разви по-нататък. Но изглежда вече отминава времето на тази стагнация на изследователската програма в областта на теорията на реда. Например новите работи върху конкретните проблеми в отделните трансформирани и развиващи се страни демонстрират възможността за плодотворно приложение и доразвитие на метода (например *C. Herrmann-Pillath. Institutioneller Wandel, Macht und Inflation in der Volksrepublik China, Baden-Baden, 1991; Wladimir Gutnik (Hrsg.). Geschichte und Aktualitaet des Ordoliberalismus, Moskau, 1998*).

По този начин интелектуалният интерес към теорията на реда е свързан с обстоятелството, че все повече икономисти и други социални учени осъзнават принципните слабости на неокласиката и търсят нови пътища за разбиране на стопанската реалност.

Расте разбирането, че с обичайната методология е невъзможно да се анализират и решават стопанските проблеми в епохата на глобализацията, независимо дали става въпрос за увеличаващата се пропаст между бедните и богатите или за засилващото се разрушаване на екологическите основи за живота на бъдещите поколения.

Днешните критици на икономическата теория на благосъстоянието изтъкват същите структурни грешки в основите на икономическото мислене, които още преди шестдесет години подтикват Валтер Ойкен да напише *Основите на националната икономия*.

Пример: не само ордолибералите в традицията на Фрайбургската школа, но и комунитаристите от кръга на „социоикономиката“ на Амитан Етциони критикуват повечето стопански учени, че игнорират политическите и културните условия, без които не могат да се развият властните отношения. Затова Етциони предприема по-широк анализ на основните икономически проблеми.

Наистина този общ интерес на Фрайбургската школа и на комунитаристите към „взаимната връзка на порядките“ възниква от твърде различни гледни точки. Фрайбургската школа се опитва да

преодолее недостатъчния индивидуализъм в методиката на неокласиката чрез последователен индивидуализъм в областта на икономическата теория и стопанската политика.

Напротив, комунитаристките социални учени като Етциони упрекуват икономическата теория на благосъстоянието в прекален индивидуализъм. Икономистът Етциони изисква равностойна трактовка на колективите и индивидите. Етциони критикува методологически и нормативно мисленето посредством понятията на индивидуалните права и поставя в центъра на вниманието социалните добродетели от аналитична и морална гледна точка.

По обратен начин подхожда Валтер Ойкен, който още през 1949 г. осъжда методологическия антииндивидуализъм на макроикономическия начин на трактовка, застъпван от могъщи институции като МВФ. В това, което комунитаристите считат за ексцес на модерния либерализъм, Ойкен вижда „рецидив, ренесанс на меркантилисткото мислене“. Ойкен отбелязва: „От значение вече става не съгласуването между отделните инвестиции, а сумата от предприетите инвестиции в икономиката.“

В макроикономическото мислене при капитализма Ойкен вижда подобие с колективизма на плановото мислене. „В централно администрираното стопанство откриваме също такова глобално установяване на величини като съвкупното потребление, съвкупните инвестиции и съвкупните спестявания, съвкупният износ и внос. Вече не се забелязват отделни предприятия и домакинства, а глобалните потоци в сумарен вид.“

За разлика от ордолибералния подход комунитаристките критици се опитват да компенсират едностранчивостта на тази „студена“ и „твърда“ методология на икономическата теория на благосъстоянието, като въввлекат „топли“ и „меки“ гледни точки в икономическата наука. Не само икономическият растеж на обществото, но и неговите културни особености, не само развитието на брутният социален продукт, но и грижата за социалните добродетели и груповите чувства, носещи идентичност, трябвало да заинтересуват икономическите и социалните науки.

Но по този начин анализите на социалните науки няма да се доближат до реалността, нито техните стопанско-политически концепции ще ограничат своята идеологичност. Колективизмът на идеологическата теория на благосъстоянието само ще се удвои.

Характерно за днешното влияние на тази позиция е, че днес дори философи като Мартин Валцер твърдят, че социалният мислител трябва да анализира и критикува съответното общество, като тръгва от неговите вътрешни условия.

Марта Нусбаум показва, че върху начина, по който част от учените разглеждат конкретните проблеми в икономическата теория на развитието, далеч по-силно от комунитаризма повлия критиката на „индивидуалистическия“ и „империалистическия“ начин на трактовка на научното мислене, упражнявана от постмодернизма в традициите на Просвещението. С впечатляващи примери тя демонстрира как на международните конгреси в рамките на ООН се пледира с позоваване на Дериди и Лиотар за релативизъм в политиката на развитие: централната теза е, че нямало привилегирована гледна точка, съгласно която „западната“ идея за индивидуална свобода или защита на здравето (например програмите за имунизация срещу опасните заболявания) да важи за хората, принадлежащи към други култури.

Критиците на този опасен релативизъм могат да си послужат с Ойкеновата теория на реда като социално-теоретична и методологическа алтернатива не само на неокласиката, но и на техните комунитаристки и постмодернистски противници.

Социални учени, ориентирани към практиката, каквито са Марта Нусбаум и Амартиа Сен, споделят не само критичното отношение на Валтер Ойкен към макроикономическата теория и политика, но и установяването на методологически и етически мащаби, които не зависят от съответните културни условия, а претендират за универсална валидност. Например това, което за Ойкен е несвободата и нищетата в Европа от тридесетте и четиридесетте години, за индийския икономист Сен е бедността и гнетът в страните от третия свят. В тридесетте години Ойкен видя как властта на големите концерни в Германия, едно изглеждащо чисто „икономическо“ явление в очите на класиката, се превърна в гръбнак на националсоциалистическата диктатура. В седемдесетте години решаващото за Амартиа Сен е осъзнаването, че с увеличаване свободата на пресата опасността от глад намалява дори когато макроикономическите величини остават непроменени.

Политическото значение на икономическите отношения и обратно, конструирането на икономиката на политиката, не може да

се анализира безпредпоставъчно. Стопанските учени трябва да си изясняват методологическите, социално-философските и политическите предпоставки на своята работа и да съумеят да обосноват универсалистка и независима позиция от познавателна и нормативна гледна точка.

Хетеродоксалните течения в икономическата теория от Етциони, през Сен, до Фрайбургската школа се сходят в точката, че трябва да се скъса с идеологията на мнимата „свобода от ценности“⁴, зад която повечето икономисти се скриват от философските въпроси. И до днес сред стопанските учени господства мнението, че икономическата теория е „наука, неутрална откъм ценности“⁵, ориентирана към образа на естествените науки. По този начин тя стана в голяма степен дисциплина, зависима от интереси, а често и слабо рационална. Икономистите работят за едрите фирми и правителствата, като предоставят в разпореждане на съответните интереси своите привидно неутрални познавателни инструменти.

По този начин се стига до всичко друго, но не и до разсъждения, „свободни от ценности“⁶. Например дисконтираната парична стойност на хората (например в атомната индустрия 1 милион марки за човешки живот), които могат да загинат поради екологичното разрушаване за няколко десетилетия, се съпоставя с разходите, които днес трябва да се направят за избягване на тези смъртни случаи. Тъкмо социалните учени, независими от бизнеса, които са заинтересувани от решение на икономическите и екологичните проблеми, виждат обосноваването на този разрушителен „ценностен неутралитет“⁷ в основните принципи на либералната традиция от Просвещението и затова търсят нова социално-философска основа извън рационализма на новото време. Например с помощта на изследователските работи на Амартия Сен, Марта Нусбаум достига до един неоаристотелизъм. Това връщане към античността се използва същевременно за преодоляване на релативизма на модернизма и постмодернизма. Във философията на Аристотел се търси твърда теоретична база, с чиято помощ практически да се уредят нерешените проблеми на световното стопанство. Основната идея е, че не бива, както това прави либерализмът, да се предоставя на индивидите определянето на техните ценности, в резултат на което се реализират ценностите на по-силните спрямо тези на по-слабите. Съгласно Аристотелова алтернатива благодарение на това, което

намираме в човешката история, можем да се споразумеем за фундаменталните качества, а с това и за фундаменталните ценности на човека.

В противовес на това направление в ордолиберализма изобщо не става въпрос за обществено установяване на „същността“ на човека. Тъкмо напротив, счита се, че стопанските учени трябва да допринесат за това, че всеки човек, дори въпреки съответните обществени мнозинства, да разполага с възможността да опознава, размишлява и живее съгласно собствените представи за „същността“ на своя живот. Науката, както всички други обществени институции, няма правото, косвено или пряко, да предписва на отделния човек какъв да бъде. Но такава цел не може да се постигне чрез мирогледен неутрализъм, а чрез едно ценностно решение за „офанзивна ценностна неутралност“.

Нито един стопански учен не може да „се измъкне“ от решаването на въпроса за собствения мироглед. По-специално икономическата теория като наука, която работи не само аналитично, но и нормативно, не може да се отклони от възприемането на определен модел на човека. Дори този, който иска да бъде „неутрален“ като икономист, фактически не се държи като такъв, а поддържа, макар и несъзнателно, съответното статукво на властта и подкрепящите я идеологии.

Търсенето на най-широка обективност в икономическата теория и създаването на най-голяма възможна свобода за всички индивиди чрез стопанската политика са неделимо свързани задачи. Икономическата теория като аналитична социална наука трябва да бъде насочена към разкриване на всички тези отношения, които пречат на хората да се определят сами. Икономическата теория като проектантско бюро за стопанско-политически концепции има задачата да развива конкретни предложения за изграждането на стопанска система с най-голяма свобода за всички граждани.

Максимумът научна и правно-държавна обективност не може да се постигне чрез индиферентно поведение, а само чрез агресивното противопоставяне на властните икономически образувания от всякакъв вид от страна на икономическата наука и либералната правова държава. Тъй като всяка нова концентрация на икономическа власт намалява шансовете за свободна размяна на информации и публичност на аргументите, то минимизирането на властта

е структурна предпоставка за научна обективност и демократична публичност. Това има практически последици за научната работа. Съгласно принципа на „офанзивната свобода от ценности“ не е научно, когато стопанският учен в университетите става зависим от поръчките и спонсорирането на едрата индустрия. Валтер Ойкен и неговите колеги работят не само независимо от големите концерни, но и срещу тях. Фрайбургската школа иска разпускане на големите концерни. За нея това изискване е въпрос на рационалност. Както една наука може да провежда рационални изследвания само когато е независима от диктата на държавните и стопанските заинтересувани групи, така и едно функциониране на икономиката, рационално за всички граждани, става възможно само чрез пазарно стопанство, освободено от властни въздействия.

Септември 2000

Валтер Освалт
Университет в Кьолн
Валтер Ойкен
Архив (Франкфурт)

Превод от немски: Атанас Узунов

ПЪРВА ЧАСТ

ПЪРВИЯТ ОСНОВЕН ПРОБЛЕМ

ГЛАВА ПЪРВА

ВЪЗНИКВАНЕТО НА ПЪРВИЯ ОТ ОСНОВНИТЕ ПРОБЛЕМИ НА НАЦИОНАЛНАТА ИКОНОМИЯ ОТ ЕЖЕДНЕВНИЯ ОПИТ

I. Факти и въпроси

1. Първият подтик

Някога Иполит Тен е казал: „От три столетия насам ние все повече и повече губим цялостното непосредствено възприятие на нещата; под натиска на едно разнообразно и продължително книжно възпитание ние изследваме вместо предметите техните белези, вместо терена – картата.“ Наистина в процеса на своето развитие всяка култура и наука рискува да загуби цялостното непосредствено възприятие на нещата. Тогава идва моментът да се оставят настрана споровете за думата, да се забравят изпразнените от съдържание понятийни схеми и наистина да се изследва теренът. В това положение днес се намира националната икономия. Необходимо е цялостно, непосредствено възприемане на фактите и точно и ясно формулиране на въпросите, за да бъде поставена солидна основа.

Аз стоя пред печката, която отоплява моята стая. Една съвсем обикновена печка. Но само един поглед е достатъчен, за да разпали най-важните въпроси. Преди почти три столетия *Декарт* описва в началото на своите новаторски *Наблюдения относно основите на философията* как го обзема тотално съмнение спрямо целия свят. Той говори, че вижда печката пред себе си, че разглежда своята дреха и докосва с ръцете си хартия. Реално ли е всичко това? – така се пита той. Или това е измамен образ? Самият аз съществувам ли? Какво изобщо всъщност е истинско? Такова радикално съмнение и поставяне на въпросите е работа на философа, но не и на отделния учен, т.е. не е работа и на националния икономист. Ние не подлагаме на съмнение съществуването на печката, която стои пред нас, както го е правил Декарт. Нито на масата, дрехата и хартията. Ние изхождаме от ежедневната практика и не задаваме въпроса, как тя изобщо се осъществява. Ако поставим философския въпрос, това би означавало смесване на проблеми, впоследствие на науки, което наистина често се наблюдава, но е погрешно и непростимо.

Но дори когато отделната емпирична наука изхожда от ежедневната практика, тя поставя въпросите много по-радикално, отколкото наивният човек, и нито една от тях не приема ежедневната практика със същото безгрижно подразбиране, както човекът. Каква е материята, от която е направена печката? Дори само този въпрос би породил куп други въпроси, които отвеждат до атомната физика. Защо печката има определена топлинна мощност? Такъв въпрос би отвел до термодинамиката и по-нататъшни научни области. Ние поставяме въпроса по друг начин. Защо изобщо печката е била произведена? Защо тя е поставена точно в тази стая? Тези въпроси са прости само на пръв поглед. Тъй като тук през зимата е студено. Правилно. Но от ежедневния опит знаем, че различни отделни дейности са си взаимодействали, за да бъде създадена тази печка. Като се тръгне от човека, поставил печката, назад към миньора в мината и се стигне до работника, който работи на бормашината. Броят на участниците е почти неизчислим. Рудата е транспортирана до Германия с кораб, което означава, че и работниците, забили нитовете на кораба, участват косвено в производството на печката. Какви уси-

лия са положени, че всички дейности да си взаимодействат и в края на краищата да се насочат към производството на печката? И сега, когато погледът ми попада върху масата, хартията или прозореца, напират подобни въпроси. Всички предмети, които виждам в стаята, са възникнали от един гигантски, основаващ се на разделението на труда механизъм. Тук възниква големият проблем, който се отнася до всички хора. *Как се извършва управлението на този огромен, цялостен, основаващ се на разделението на труда механизъм, от който зависи снабдяването на всеки отделен човек със стоки, т.е. съществуването на всеки човек?* Аз трябва да познавам това цяло в неговите взаимовръзки, дори и само за да разбере производството на печката и отоплението на моята стая през зимата.

2. По-подробно за първия основен проблем

Неговите пет страни

Този проблем не може да бъде избегнат. Той е важен. Дори и ако не е напълно осъзнат в периода преди XVIII век, неговата значимост не се накърнява. Какво представлява той по-подробно?

Днес съм консумирал хляб, месо и зеленчуци в определени количества, запалил съм печката и няколко часа съм изразходвал електричество в моята стая. С това съм задоволил една част от потребностите си за деня. От задоволяването на други потребности е трябвало да се откажа, тъй като са ми липсвали нужните средства. Същото се отнася и за другите хора. Защо общественото производство в своята цялост е било насочено така, че хората днес задоволяват една определена част от своите нужди от хляб, месо или други потребителски стоки, а не друга част? Или същият въпрос, погледнат от друга страта: защо това поле се засява с пшеница, другото – с тютюн, а третото – със захарно цвекло? Защо полето, над което прелитаме със самолет, е определено за дадени култури? Върху почви с еднакъв състав се засаждат различни зърнени растения. Защо? Картината на полето създава впечатлението, че земята не е разпределена про-

изволно за различно използване. От какво зависят решенията как ще се използва земята? Явно това е важен въпрос. От това, за какво ще се използва земята, зависи снабдяването на населението с хляб, тютюн, захар и други потребителски стоки. И как става насочването на работната сила към отделните начини за използване? Защо желязото, което днес обработва *металургът А*, по-късно се използва за определен детайл в корабостроенето или като друг детайл при строителството на мостове, или трети детайл в железарската промишленост. Накратко. Защо и как съществуващите земи, работна сила и наличните полуготови и готови продукти се насочват към определени начини за използване? Това е първият въпрос.

Второ, *майсторът В*, който работи във фабриката за металорежещи машини, получава месечна заплата 400 ДМ. За неговата работа, за неговото участие в производството на много други стоки, за чието производство се използват тези металорежещи машини, фирмата му плаща 400 ДМ и тази сума той използва, за да закупи определено количество потребителски стоки. Защо мъжът и неговото семейство получават определена част от потока потребителски стоки, който ще бъде произведен в Германия през тази година? Защо не повече и не по-малко? За милиони хора трябва да бъде поставен същият въпрос. При това дяловете на отделните хора са напълно различни. Някой получава само една четвърт или половината от заплатата на *В*, други повече или много повече. *С* има депозит в спестовната каса и от него получава 40 ДМ лихва всеки месец. Защо? Как да се обясни фактът, че огромният ежегоден поток потребителски стоки се разпределя по определени канали и накрая изчезва с различна сила и състав в отделните домакинства?

Натъкваме се на този втори въпрос, т.е. на въпроса за разпределението, и от съвсем друга страна. Безброй хора са участвали в производството на печката, за която стана въпрос. Сигурно те не са го направили напразно. Търговецът на дребно получава за нея 80 ДМ. Съществува ли зависимост между тези 80 ДМ и дохода на многото участници? Ако има, каква? Какъв дял е получил всеки, като се започне от търговеца на печки и от работниците във фабриката за печки? И тук се открива широка

перспектива, която води до доходите на собственика на рудника, на работника на доменната пещ и по-нататък.

Трето, производството на печката е изисквало време. Минават много години, през които готовата печка предоставя своето полезно действие – отопляването на стаята. Дори и когато тези 80 ДМ, които съм заплатил, са свързани по някакъв начин със заплатата на миньора и транспортния работник и с дохода на всички останали производители, то повечето от тях са получили своя доход много преди аз да съм закупил печката и сега постепенно да я амортизирам. Много работници, които са взели непосредствено или косвено участие в изработването на печката, са използвали своите доходи за закупуване на хляб, месо и (много) други потребителски стоки доста преди печката да е била готова и да е влязла в употреба; т.е. отдавна преди самата тя да е послужила на потреблението. Как става така, че потребителските стоки, предназначени за употреба от големия брой участници, стоят на разположение месеци и години по-рано, преди тяхната собствена услуга да задоволи една човешка потребност? Същият въпрос трябва да поставим относно дохода на *майстор В*. Може би ще изминат много години, докато с помощта на металорежещите машини, в чието производство той е участвал, се произведат готови потребителски стоки, като напр. обувки, дрехи, изделия от дърво. Как е станало така, че преди месеци и години е било въведено производството на дрехи, обувки, хляб, които са необходими на *В* през тази седмица, и как днес производството се организира така, че в бъдеще да няма прекъсване на снабдяването с потребителски стоки?

Накъдето и да погледнем – навсякъде и винаги възниква въпросът относно структурата на производството във времето. *Селянинът А* в *Р* получава днес 60 литра мляко от своите крави. Докато той го продава като мляко за пиене, то служи за снабдяването с мляко в настоящия момент. Ако обаче то се даде изцяло или отчасти на телетата за храна, то млякото служи за снабдяване с мляко в далечно бъдеще. В единия случай производството е насочено към задоволяване на непосредствени потребности, а в другия – към потребности далеч във времето, такива, които се очакват в далечно бъдеще. Как се извършва това управление

на производството във времето? Един тон ковано желязо, което ще бъде произведено днес, може да бъде използвано за производство на машини за обувки. Обувките са потребителски стоки и ако една машина за производство на обувки се износва за 15 години, то всички дейности, които се крият в кованото желязо, са готови или почти готови за потребление. Или кованото желязо се използва при производството на една доменна пещ. В този случай периодът е много по-дълъг, при някои обстоятелства минават десетилетия, докато услугите могат да станат готови за потребление.

Би могло също да се каже – потребностите в настоящето, в близкото и далечното бъдеще се борят за задоволяване. Какъв ще бъде изходът от тази борба? Всички въпроси, които са свързани с инвестиране и спестяване, също се причисляват тук.

С третия въпрос се засяга и един следващ, в нашия случай четвърти въпрос – какви машини използва фабриката за обувки; каква система на работа прилага стопанинът в земеделието; какви производствени методи са необходими при производството на печката. Всичко това не е уточнено. Именно в по-ново време съществуват много технически възможности и индустриалецът, занаятчията, селският стопанин, спедиторът, транспортният предприемач, а също и всяко домакинство трябва да избират от тези възможности. Ние непрекъснато вземаме решения за техниката, която трябва да бъде използвана, дори и когато става въпрос дали да ходим пеша или да използваме колелото, мотора или автомобила. Този въпрос, какъв начин да бъде избран и приложен от многото технически възможности за конкретния случай, е икономически въпрос. Защо той се решава по определен начин? Решението често е от голямо значение и определя съдбата на много хора, това научаваме от един поглед върху историята. Колко радикално на много места е било социалното преустройство, предизвикано само от въвеждането на механичния тъкачен стан.

Най-накрая пето. Къде е произведена печката? Къде е добито желязото? Откъде е доставена рудата? Защо я закупува търговецът от една фабрика в Долен Рейн, защо там е построена фабриката за печки, защо желязото е произведено в Есен и защо

рудата е купена в Швеция? Защо обектите за производство на въглища, цимент, пшеница, бира са разпределени по определен начин в дадена местност или в цяла Германия? Защо магазините на дребните търговци, ресторантите и занаятчийските предприятия в Берлин са разположени пространствено по определен начин? Ако можеше да се наблюдава земното кълбо от птичи поглед, тогава би могло да се забележи, че големи и малки потоци от стоки от различно естество ден след ден се насочват към определени точки от сушата и морето. От държава до държава – например между Германия и Швеция – всеки ден се придвижват стоки и в двете посоки. Също така – и това не би трябвало да се пропуска – съществува непрекъснат обмен между отделните райони на страната, между града и селото, между селата и в самите градове. Всяка фабрика се снабдява със суровини и полуфабрикати от определени точки и доставя своите продукти до определени точки. Производството на всички стоки става по определена пространствена структура и от производствените обекти се движат многобройни големи и малки потоци и на срещни потоци от стоки от място до място. Как се извършва това управление на производството в пространството?

Тези пет въпроса, които възникват от възприемането на нашето най-близко обкръжение, не притежават самостоятелност. Те представляват различни страни на един и същ проблем. Това е едно и също нещо, което се разглежда от пет различни страни. То се осъзнава във всяко единично стопанство. Когато стопанинът продаде през ноември определена част от своята реколта пшеница, а друга част засее отново, той не само взема решение как ще използва земята, но едновременно и за структурата на това производство във времето. Когато засява, той избира подходящо място и използва определена техника. От всичко това той получава известен доход. Във всяка фабрика година след година се произвеждат не само известни стоки в някакви количества, но там става и получаването на доход на всички участници в производството. Фабриката се намира на определено място и изпраща стоки до определени места, тя използва определена

техника и например чрез своите продажби дирижира стоките потоци и по отношение на времето в определена посока. Всичко е тясно свързано помежду си.

Също така единен е и цялостният обществен икономически процес, в който всяко предприятие и всяко домакинство са само част – управлението за производството за задоволяване на различни потребности, структурата на производството във времето, процесът на разпространение, използването на определени техники и разполагането на икономиката в пространството се извършват комплексно. Всичко това става, за да бъде преодолян съществуващият недостиг на блага. Затова си задаваме въпроса за връзките на това цяло, за да разберем по този начин икономическото ежедневие в подробности.

3. Едно допълнение

Работникът, който през 1929 г. печелеше все още по 400 ДМ на месец, през 1930 г. след въвеждане на непълен работен ден в неговата фабрика получава 300 ДМ. Едновременно с това цените на важни потребителски стоки спаднаха, така че той можеше да си купи все още малко повече от три четвърти от богатата за предходната година. Един вестфалски металургичен завод през 1930 г. ограничи своето производство на листовата ламарина със средна дебелина спрямо 1929 г., но произвеждаше почти същото количество тънка ламарина, както и през предишната година. *Строителните фирми С, D, F* в Берлин през 1930 г. поради недостиг от поръчки трябваше да уволнят голям брой работници, които след това живееха от помощите за безработни и в единични случаи интензивно обработваха собствени градински имоти. Износът за западноевропейските страни на *химическата фабрика H* в Лайпциг намаля поради намалено търсене. Също така се сви и оборотът на хамбургската и бременската фирми вносителки. Други фирми, например *фабриката за конци G*, запазиха своя оборот през 1930 г. и тяхната степен на заетост не се промени.

Обикновено наричаме тези промени *колебания в конюнктурата*. В последно време се положиха успешни усилия тези

колебания да бъдат регистрирани статистически за дадена страна, райони или за целия свят. Такива статистически материали несъмнено са полезни. Особено важно обаче е да си представим нагледно първичната ситуация как тя се проявява днес във фабриките, занаятчийските предприятия, търговските фирми, селскостопанските дворове и домакинствата. Промените в конюнктурата са изменения на конкретното икономическо ежедневие. Когато се питаме за връзките в икономиката като цяло, ние искаме да опознаем също причините на нейните *промени*.

Още сега може да бъде поне предусетена жизнената значимост на целия проблем, тъй като именно промените в съществуването на човека са тези, които го подтикват към разбиране на научните проблеми. Нормалното протичане на функциите в организма се възприемат от повечето хора като нещо съвсем естествено. Една болест понякога ги кара да задават въпроси от физиологичен или биологичен характер, или най-малкото да усетят значението на тези въпроси. В мирни времена малцина отправят въпроси към историята. В революционни епохи обаче някои хора искат да знаят за големите движещи сили на историята, за техните демони и учения. Именно неспокойните времена с променящо се икономическо ежедневие са тези, които поставят на преден план въпроса за неговите взаимовръзки. Работникът в машинната фабрика слабо се интересува как става възможно да използва потребителски стоки днес и утре, след като работата на фабриката от последните дни едва след много години ще доведе до продукти, готови за потребление. Ако обаче остане безработен, тъй като неговата фабрика затвори поради недостиг на пласмент, той може би ще започне да се замисля за общоикономическите връзки, които са довели до тази ситуация. Вероятно затварянето на фабриката е причинено от смущения в инвестирането. По този начин сега става ясно, че този привидно академичен въпрос за структурата във времето е изключително важен практически въпрос. Повдигнатият въпрос относно техниката, която е била използвана при производството на печката, засега може да не изглежда толкова важен. Какво ще бъде обаче положението, ако в това производство бъде приложен нов метод, който рязко увеличава производството, но води до

уволнение на голям брой работници и осъжда на гибел заводи с по-стара техника? Как използването на нова техника влияе върху цялата икономика? Именно икономическите кризисни ситуации са тези, които премахват широко разпространената апатия относно засегнатия проблем.

4. Критика и антикритика

1. И така в ежедневиия опит възниква първият голям проблем на националната икономия.

Между другото опитът, също и ежедневиият опит са невъзможни без *понятия*. Затова използвахме понятия като икономика, производство, доход, заплата, разпределение, работа, производителност и др. Това направихме, без да обясним и дефинираме понятията. Не е ли погрешно това? Не трябва ли първо да се дефинират понятията? Въпреки че в националната икономия това изискване рядко се формулира, много специалисти по национална икономия действат според него. Какво е „стопанство“? Какво означава „народно стопанство“? Какво е „услуга“? Това са въпроси, които често се поставят в самото начало. Очевидно това са съвсем различни въпроси от тези, които ние поставяме. На първо място се поставят въпроси за понятията, а не за връзките на нещата.

Но с такава постановка на въпросите още от самото начало научната работа се насочва в погрешна посока. Въпросите относно дефинирането и самите дефиниции трябва да изчезнат от началото на националната икономия така, както това е станало в повечето други науки. Науката изобщо не е в състояние да даде научни дефиниции в началото на своята работа. Ако искате например преди изследването на фактите да дадете определение на понятието „стопанство“, тогава ви липсва всякаква основа. Естественото, което остава, е при такива дефиниции да се оперете на начина, по който народът използва думите, така вратите се оставят широко отворени за едно променливо, несигурно и субективно тълкуване на думите. Нищо чудно, че в зависимост от своите симпатии отделните учени дават много различни де-

финиции на основните понятия, което води до един колкото ожесточен, толкова и безсмислен спор, какво е „стопанството“. Този спор по никакъв начин не улеснява разбирането на икономическата действителност.

Тъй като понятията от ежедневието засега все още не *могат* да бъдат дефинирани научно, националната икономия на първо време трябва да ги използва така, както се използват в живота – без дефиниция. По този начин тя веднага стига до анализа на *нещата*. Изследването на предмета води до резултати, резултатите се представят кратко и ясно в дефиниции, които след това служат отново като инструменти за по-нататъшни изследвания. Дори и ако сродните понятия, които са взети от ежедневието опит например на икономиката, народното стопанство, производството, заплатата, отначало са непълни и неопределени, то на първо време би трябвало да са достатъчни. Те представляват патерици, които по-късно могат да бъдат захвърлени. Ние сме в състояние да дадем научни дефиниции едва когато сме навлезли в същината на проблема. Едва тогава може да се прецени кои понятия изобщо могат да се използват и какви нови, чисто научни понятия трябва да бъдат създадени. Следователно мнението, че науката трябва да започне с дефиниции, тъй като от самото начало работи с дефиниции, е неоснователно и вредно. (Тук, в началото, мога да поставя само тази предупредителна табелка. От по-нататъшния ход на нашите мисли ще стане ясно колко е фатално тя да не бъде взета под внимание.) Въпросът за дефинициите няма основание да бъде поставен в началото, също както и въпросът за *същността* на икономиката, на „капитализма“ или „кризата на капитализма“ не може да бъде изтъкван на преден план. По този начин науката изпада в „дълбокомисленост“ и спекулативност и изгубва от поглед реалната икономика. В крайна сметка заблуда е също без собствена постановка на проблема да се изхожда от изказани по-рано догми и които се представят с надеждата да се постигне напредък, като се направят някои допълнения от одобряващ или критичен характер. Една наука, както и предишни постижения се съживяват само чрез непосредствени постановки на проблемите, произтичащи от възприятието на конкретната действителност. (бел. 1)

2. Но дори когато първи основен проблем бъде забелязан и признат за значим, в много случаи липсва неговата формулировка.

Нерядко се недооценява неговото *единство*. В предишната практика обикновено се прави деление на три или четири части и поотделно се поставят въпросите за производството, разпределението и потреблението или, на второ място, за обращението и отговор се търси в отделни учения. Делението много лесно води до разграничаване на отделни „сфери“ на производството, обращението, разпределението и потреблението, като след това всеки отделен икономически въпрос се препраща към такава особена сфера. Това деление господства десетилетия наред главно под влиянието на *Ж. Б. Сей*, който така енергично го застъпва, че за дълго време то се налага в учебната литература. Но то изобщо не отговаря на икономическата реалност и затова трябва да изчезне. Именно чрез него се стига до неправилно разбиране за единството на икономическите събития. Неделимото единство се забелязва навсякъде в икономиката. Например в домакинството на работника, който получава своята заплата като участник в „производството“, т.е. участва в „разпределението“ и при това получава пари. Те изглеждат явление на „обращението“ и отново се използват от работника в „потреблението“. Или в тъкачната фабрика, която при започване и управление на „производството“ зависи от банкови кредити, т.е. от „обращението“, в хода на „производството“ става „разпределение“ между работници, служители и управители на предприятието; и при производството на тъкани фабриката не само потребява производително преди, но трябва да се ориентира много точно по очакваното „потребление“ при съставяне на производствената си програма. Всяка промяна в обезпечаването с кредити, т.е. в обращението, се отразява същевременно в производството, разпределението, потреблението, и обратно. Самостоятелни сфери няма и затова не би следвало да има отделни теории, а *едно* цяло, *един* проблем и *една* теория. (бел. 2)

Комплексното третиране на проблема не се удава също и когато се вижда неговото единство, но отделни страни не се взимат под внимание или се подценяват. Науката за националната

икономия боледува и по тази причина. Както е известно, *Рикардо* сочи като задача на политическата икономия „да се определят законите, които регулират разпределението“⁴. Наистина не следва, както това е обичайно, да се отдава голямо внимание на тази мисъл на Рикардо, защото самият той предлага нещо повече. Рикардо се занимава подробно с въпроса за регулиране на производството, като се стреми да покаже как става това чрез осцилирането на пазарните цени около производствените разходи. Също и въпросът за използването на техниката, нашият четвърти въпрос, намира известно, макар и ограничено третиране от него при обсъждането на т. нар. машинен проблем. Това се отнася и до въпроса за разполагането на икономиката в пространството в главата за международната търговия. Но двата последни важни въпроса и тяхното изследване при Рикардо са сами за себе си и не се разглеждат като части на общия проблем. Преди всичко обаче не е поставен въпросът за структурата на производството във времето, а само се засяга между другото. От този пропуск страда цялата система на Рикардо. По-късно той признава, че моментът време има значително влияние в регулирането на икономическия процес, което обаче не изразява достатъчно ясно в своето учение.

Необходимата комплексност в постановката на проблемите често и в още по-голяма степен отсъства в модерната теория. Понякога модерните теоретици не разглеждат икономическия процес в неговото разположение в пространството, а въпросът за използването на техниката се третира предимно като отделен специфичен въпрос. Преди всичко обаче нашият трети въпрос, т.е. въпросът за структурата на производството във времето, отново се минимализира или изобщо не се поставя от много национални икономисти. Влиятелни мислители – като *Валрас* и *Парето*, смятат за правилно моментът време изцяло да се изключи. В своите системи те изхождат от фикцията, че работните сили и продавачите на суровини консумират едновременно потребителските стоки, които са произведени с помощта на техните усилия. Очевидно това предположение е напълно чуждо на действителността и изключва въпросите за инвестирането и спестяването. Относно теоретичната система на Валрас един

остроумен човек е казал, че прилича на дворец, който няма нищо общо с жилищния въпрос. Правилно. Но защо е правилно? Преди всичко поради това, че на конструктора не му идва наум, че всички икономически планове и действия трябва винаги да бъдат разглеждани в тяхната времева последователност и икономическото ежедневие не може да бъде разбрано, без да се разгледа във времето. Не че този времеви аспект трябва да се изтъква допълнително и сам по себе си, а че основният проблем като цяло не може да бъде овладян без него. Както бе споменато, повечето работници не получават като заплата продукти, произведени едновременно с техните услуги, а продукти, чието производство е станало много по-рано. Следователно размерът на техния доход от заплата се определя главно от този факт. Затова и обяснението на образуването на заплатите и цялото учение за разпределението, както и изследването на всеки друг въпрос става недостатъчно, ако предварително не се разгледа степенуването на икономическия процес във времето. Подценяването или пълното пренебрегване на момента време довежда в голяма степен до отдалечаването на значителни части на модерното теоретично изследване от реалната икономика.

Постановката на проблема трябва да бъде насочена към същността, а не към думата, да бъде единна и цялостна, ако трябва да оцени правилно конкретната икономика. (бел. 3)

II. Ежедневният опит

Не само единият голям основен проблем на националната икономия произлиза от икономическото ежедневие. В същото икономическо ежедневие съществува огромен хаос от мнения и идеологии, които се занимават с икономическите въпроси. Следователно икономическото ежедневие, в което се намира всеки човек, предлага две неща: подтика към един значителен *въпрос*, който изисква незабавен отговор, и едно доста голямо *препятствие*, което прави труден или невъзможен истински полезен отговор.

1. Тъй като всеки човек е въввлечен в икономическия живот, той си съставя мнение за тези икономически въпроси, които непосредствено го засягат – хлебарят за цените на хляба и брашното, за неговото еснафско сдружение и заплатите на неговите калфи; индустриалецът за тарифната политика на железниците, за митата, за цените и търговските условия на картелите, от които купува стока; работникът за наема и другите цени, които плаща, и заплатата, която получава. Не всеки самостоятелно се замисля по въпросите на ценообразуването или на образуването на заплатите. Най-често той само повтаря възгледите на своята среда. „Малко хора мислят, но всички искат да имат мнение“ (Бъркли).

В никакъв случай отделният човек не отнася тези мнения само до своята непосредствена среда. Той продължава по-нататък и дава оценка за по-големи взаимовръзки и общоикономически факти от позицията на своя интерес. Индустриалецът оценява образуването на картели като неблагоприятно явление, ако цените на суровините, от които се нуждае, се повишат от даден картел, а самият той не влиза в картел, свързан с реализирането на неговите собствени продукти. Обратното важи за индустриалец, който принадлежи към картелите. Чиновникът, който участва в едно общо увеличение на заплатите, едва ли е в състояние да оцени по друг начин, освен като благоприятни, въздействията на такова повишаване на държавните разходи. А занаятчията, който е застрашен да стане жертва на конкуренцията с механизирани големи заводи, счита въвеждането на нови машини за пагубно за народното стопанство и е готов да приеме като правилна всяка мисъл, която доказва това.

Невинаги отделният индивид определя сполучливо своя собствен интерес. Много често това не е така. Например повечето търговци на дребно отначало се радваха на нахлуването на маркови стоки с обвързването на цените при препродаване, тъй като смятаха, че по този начин ще бъде гарантирано тяхното съществуване. Едва по-късно мнозина осъзнаха, че марковата стока с фиксирана цена ще подкопае положението на самостоятелния търговец на дребно. По същия начин през 1922 и 1923 г. много немски предприемачи искаха и подкрепяха отпускането

на щедри кредити от Райхсбанк, без да вземат под внимание факта, че инфлацията и на тях ще нанесе големи поражения. Но във всички случаи мнението на всеки участник в икономическия живот за икономическите взаимовръзки се формира от позицията на истинските или предполагаемите интереси. Шопенхауер казва: „Нашата изгода, независимо от нейното естество, упражнява тайна власт над преценката ни; това, което е съобразено с нея, веднага ни изглежда евтино, правилно, разумно; това, което ѝ се противопоставя, ни се представя в цялата си строгост като несправедливо и ужасно или противоречащо на целта и абсурдно.“ „Така нашият интелект всеки ден се подвежда и подкупва чрез триковете на влечението.“ Много хора са истински познавачи на своята собствена икономическа криза. Но те не са в състояние да преценят големите взаимовръзки, в които се намират. Всеки, дори и ръководителят на голям съвременен концерн, вижда нещата от позицията на своя собствен интерес и обхваща с поглед само малка част от голямото цяло на обществената икономика.

2. В икономическото ежедневие и в икономическата политика, редом с разпилените *мнения* на отделните хора, действат *идеологиите* на затворени групи. Те възникват навсякъде, където се образуват групировки с икономическа власт, и представляват планомерно създадени оръжия в икономическата борба, за разлика от разнообразните мнения на отделните хора.

Не всички такива идеологии носят чисто икономически характер. Често религиозни, философски или политически идеи се използват като идеологии, обединяващи хора с еднакви икономически интереси. Религиозно-философската идея за космополитизма е използвана от лицата, заинтересувани от свободна търговия, националната идея – от заинтересуваните от защита на митата, а старогерманската идея за кооперацията е приложена като модерна картелна идеология. Надали в историята може да се намери религиозна или политическа идея, която да не е използвана като идеология от хората с общи икономически интереси. Не само в епохата на т. нар. капитализъм, но и навсякъде и по всяко време. През XIII, XIV и XV век по време на борбите между привържениците на свободната търговия и на занаяти-

те в средновековните градове и от двете страни са създадени идеологии, обединяващи хората с еднакви интереси, които са свързани с господстващите религиозни и политически идеи на времето по същия начин, както при икономическите борби на XX век. Тези идеологии трябва да завоалират истинските мотиви за исканията на хората с общи интереси или да им придадат голяма сила. В средата на XVIII век в Англия широко разпространено е мнението, че от гледна точка на икономиката са желателни високи цени на хранителните стоки и ниски заплати. Един национален икономист, *Фостер*, в своя книга се обявява против този възглед и отбелязва: „Това е теория, която свързва алчността с ламтежа и ги подхранва за свои собствени нужди. Хората не вярват на нищо друго толкова лесно, както на лъжата, стига тя да им носи изгоди.“

Групи, притежаващи власт, придобиват значителна тежест и влияние, когато на тяхно разположение се поставят интелектуалци и изработват идеологии. Цялата история на човешкия дух изобилства с опити да се обосноват идеологически претенциите за власт или да се подкрепят техните атаки. „Пея песента на този, чийто хляб ям.“ Колко пъти *теолозите* от различните религии са се стремили и се стремят да поставят огромната историческа сила на религията в служба на целите на господстващата прослойка. Също така *историците* често служат, съзнателно или несъзнателно, на интересите на господстващите или на борещите се за господство групи. Каква *юридическа* проникателност е употребена в хода на историята, за да бъде доказано, че претенциите на господстващите групи съвпадат с действащото право или правното съзнание! Да вземем например трудовете на *Пойтингер*, юридическия съветник на Аугсбургската дворцова финансова служба в началото на XVI век, който по изключително умел и успешен начин води борба и на литературния фронт за законодателно третиране на монополите. Не само примамливо, но и необходимо е да се напише история на идеологиите за монополите от онова време до съвременните картелни идеологии. Тогава може да се установи, че тези идеологии се нагаждат спрямо съответната духовно-културна и политическа ситуация, че се позовават на естественото право във времената

на естественото право, по време на свободата на промишлеността – на свободата на отделните хора да сключват помежду си споразумения за картели, а във времената на социализиране, че картелите и другите монополни образувания са предвестници на социализма. Привеждането на доказателства винаги се ориентира към това, да се каже съвпадението на груповия интерес с общото благо. Влиянието на такива идеологии, особено в правораздаването и административната практика, много често е от значение.

Понякога икономическите учения се превръщат в идеологии на хора с общи интереси. Така например учението за естественото право става средство за борба в ръцете на феодалите срещу съсловията в периода XVII и XVIII век. През XIX век национално-икономическата теория за свободната търговия се използва като средство за борба на хората, заинтересувани от свободна търговия. По време на всяка тежка депресия учениците и заинтересуваните лица пропагандират старото, научно отдавна изживяно твърдение, че в света или в дадена страна се произвежда твърде много, за да може да се създаде нагласа за планомерно ограничаване на производството. Или пък обратното. Идеологии на хора с еднакви интереси се приемат от науката. Така например по време на обезценяване на марката след 1919 г. теорията за платежния баланс е възприета от много немски национални икономисти. Тогава те не разбират, че обяснението на обезценяването на марката чрез указване на пасивния платежен баланс произлиза от предприемаческите кръгове, които имат интерес от евтини и големи кредити и по този начин, изхождайки от позициите на своите лични интереси, са с предубеждение спрямо вярното обяснение чрез инфлацията. Нерядко романтични и мистични спекулации влизат в досег с интересите на господстващите групи. Например екзалтираното обожание на традиционните икономически форми от страна на *Адам Мюлер* по времето на реформата на Щайн – Харден – Берген съпада и служи на влиятелните интереси на феодалните владетели. Дълбокият смисъл и идеологиите на хора с еднакви интереси често са тясно свързани. Но необосновани идеологии на учени най-малкото създават неяснота, в която могат да се

разпространят идеологиите и претенциите на икономическите групи.

Който прави първото, по-задълбочено запознанство с икономическите борби за господство – а икономическият живот е изпълнен с борби за власт, обикновено се възмущава от зависимостта на мненията и идеологиите от интересите. Трябва обаче да се прави разлика между мненията на отделните участници в икономическия живот, които имат значение в техните рамки, и идеологиите на групите. По-важно от всяко възмущение е спокойното вникване в ежедневната практика, обусловена от интересите и търсенето на път, чрез който да се излезе от този свят на илюзиите и предразсъдъците.

3. Целта на всичко казано дотук не е да се изрази песимистичен мироглед. По-скоро необходимо е да се установи един факт, чиято значимост не може да бъде надценена. Как става научното познание на икономическата действителност, въпреки че светът е изпълнен със становище и идеологии на заинтересувани хора? Възможно ли е изобщо да се излезе извън ежедневния опит? Дали поне в икономическата сфера интелектът е само инструмент на волята? Възможно ли е националната икономия да бъде свободна? Или тя винаги зависи от определени от различни интереси мнения и идеологии? Още от времето на древните гърци всяка истинска емпирична наука и научна теория признава като основна задача достигането до научна истина. Може ли тази задача да бъде разрешена по отношение на нашия проблем и по какъв начин? Как самият национален икономист може да се освободи от силното влияние на своя собствен интерес?

При това въпросът изобщо не стои така, че ежедневната практика, обусловена от интересите, е погрешна. Тя може да бъде или да не бъде правилна. За да се прецени това, трябва да бъде открит строг критерий и научен метод. Например работниците смятат, че увеличението на заплатите увеличава покупателната способност на населението и дава тласък за съживяване на търсенето и икономически възход. Предприемачите виждат по друг начин увеличението на разходите, свързани с увеличението на заплатите; от него те очакват намаляване на приходите и уволнения на работници, т.е. влошаване на икономическото положение. Кой

има право в конкретния случай? Или доколко е правилно едното или другото мнение? На това трябва да отговори науката. Широко разпространеното мнение, че истината трябва да се намира някъде по средата, избягва всякаква обосновка. Защо тя трябва да бъде точно по средата, между възгледите на профсъюзите и сдруженията на работодателите? Националната икономия не е толкова улеснена в решението на своите проблеми.

Много национални икономисти не разбират изключително важната задача, която имат по отношение на ежедневната практика. В методологичната литература тя редовно се пропуска или само бегло се споменава, без да се изяснява фундаменталната ѝ значимост. Често идеологиите на заинтересуваните лица изобщо не се разглеждат като такива, както и концентрацията на власт, която действа зад тях. Тук по особено фатален начин изпъква отдалечаването от реалността. Наистина идеологиите на хора с общи интереси винаги са толкова по-мощни, колкото по-малко се смятат за такива. Или нещо се знае за възгледите на хората с общи интереси и се смята, че тук и там са открити следи от тях, но не се забелязва, че те съществуват навсякъде и че за самия национален икономист винаги съществува опасността да попадне в техен плен. Ако обаче науката и идеологията на хората с общи интереси се преплетат една в друга, науката загубва своята стойност и се засилва влиянието на идеологията на хората с общи интереси. В заключение, следвайки примера на *Маркс* или на модерната философия на екзистенциализма, в духовния живот се наблюдава само едно отражение на житейската конюнктура в дадения момент. След това наистина се стига до разбирането, че мненията и идеологиите са свързани със ситуацията и властта. Обаче решаващият въпрос, дали е възможно освобождаване от тази обвързаност, се отрича изцяло. Но ако това е вярно, тогава националната икономия, както всяка друга наука, няма да има право на съществуване. Тя би съдържала само някои други мнения и идеологии на хора с общи интереси, каквито вече има в изобилие. Следователно как могат да бъдат обяснени правдиво взаимовръзките на конкретното икономическо ежедневие и като се скъса със субективните възгледи, обусловени от интересите. (бел. 4)

ГЛАВА ВТОРА

РАЗДВОЯВАНЕТО НА ПРОБЛЕМА – ГОЛЯМАТА АНТИНОМИЯ

І. Проблемът като индивидуално исторически проблем

1. При непосредствено възприятие на фактите, които днес, в този момент, ни заобикалят, ние поставяме първия основен проблем на националната икономия. Погледът върху печката, каквато е *днес*, доходът на работника през *този* месец, *днешната* покупка за хляб и месо ни отвеждат до въпроса за общата връзка на икономическото ежедневие. Но щом оставим мислите си да се върнат с няколко години или месеци назад, забелязваме, че нашето икономическо ежедневие и икономическото ежедневие на хората около нас изглеждат другояче и протичат по друг начин. От пътуванията знаем, че в други райони на страната и в други страни също е и е било много по-различно. Близко до Детройт, американския център по автомобилостроене, Хенри Форд е възложил да се построи американско село, както то изглежда в средата на XIX век. За образци са използвани сгради и работилници от онова време, съхранени из цялата страна. Построени са църква, училище, кметство, селска ковачница, вятърна мелница, пекарна, а един пощенски файтон с конски впряг осигурява транспорта. Колко по-различно е протичало тогава икономическото ежедневие в една социална, политическа, духовна и техническа среда, коренно отличаваща се от намиращия се наблизо Детройт. В днешния Тибет то протича по друг начин при съвсем различни обичаи и възгледи, отколкото в Полша; в

източната част на САЩ съвсем различно, отколкото в центъра на Бразилия.

Това първо впечатление от практиката се потвърждава от по-подробното научно изследване. Например дълбоките политически и социални преобразования в началото на XIX век в Прусия, освобождаването на селяните, което премахва обвързаността на селянина към земята, дава свобода на преселване, предоставя на селяните свободна собственост, като премахва задължението за ангарии, данъци и ангарии на ратаите, променя изцяло икономическото ежедневие както на пруските земевладелци, така и на пруските селяни. Икономическият процес, така както той протича в едно южноамериканско село през XII век, трябва да бъде разбран само в рамките на политическата и социалната структура на страната, в чийто център стои феодалното владение. Икономическото ежедневие винаги зависи и е зависело от природата на страната, расата на неговите жители, тяхното образование, традицията, убежденията на хората, институциите, политическата структура на държавата, на областта или на града, изобщо от историческата среда.

Нещо повече – икономическото ежедневие от даден период само по себе си е *история*. Обичайната история, която е „монументална“, разпределя акцентите по особен начин. От събитията тя избира това, което ѝ се струва велико и значително – обозримите в далечно бъдеще политически събития, видни личности на държавата, църквата и културата и техните дела, важните институции, възникването и упадък на държави и култури. Обикновено историкът вижда само определени, ярко осветени страници от историческото настояще и бъдеще. Много рядко той взема под внимание сивото икономическо ежедневие на милиони хора, което също принадлежи към реалността на историята. И то каквото е било и каквото протича сега ден след ден, привидно безинтересно в Германия или Англия или където и да било другаде в стотици хиляди и милиони селскостопански дворове, занаятчийски работилници, фабрики, домакинства. *Всички* човешки постъпки са история. Днешната работа на *миньора М*, както и работата на *търговеца на дребно R*. Също и настоящото ежедневие на читателя на тези редове спада

към историята на тази година и по този начин към историята. Не се знае дали по-късно историческият летопис ще го отбележи. Не това е решаващото. Тази анонимна, ежедневна страна на историята е най-важна за повечето хора, които я съпреживяват. Техният живот е късче от тази история. Колко значима е тя, дори и в смисъла на монументалната история, си проличава особено в някои епохи и митове. Залезът на Римската империя например е тясно свързан с икономическия упадък, настъпил в последните столетия от нейното съществуване. Тук постепенната промяна на икономическото ежедневие на милиони хора се проявява с монументална сила. Никой не може да разбере външнополитическата и вътрешнополитическата история на третото и четвъртото десетилетие на XX век, без да е разбрал световната икономическа криза през 1929–1933 г., т.е. бързата промяна на икономическото ежедневие на голяма част от човечеството. Но дори и да не се вземат под внимание такива исторически ситуации, историята винаги в известна степен е икономическо ежедневие – дори във времена, в които ярко изпъкват политически събития от голям мащаб, както например в Англия по времето на Кромуел или в Европа по времето на Наполеон. Винаги, включително и в тези периоди, ежедневието е важно за хората, съпреживяващи тези събития. (бел. 5)

2. Ако обаче икономическото ежедневие в даден период е част от съответното общоисторическо битие, то въпросът за неговите връзки трябва да се разбира също като исторически въпрос. В рамките на стопанския живот трябва да се разбира историческата ситуация в даден период – спартанецът в рамките на Спарта, англичанинът през XVII век – от XVII век, и днешният стопански живот от съвременна гледна точка.

По-горе зададохме въпроса защо едното поле се засява с тютюн, другото с пшеница, а третото със захарно цвекло. Ако този въпрос беше поставен през 1941 г. в Германия, то като се има предвид напълно промененият порядък на селското стопанство от това време, въпросът би се отличавал от този, поставен през 1925 или 1913 г. или би бил друг в съвременна Русия, съвсем различен в съвременна Англия или в САЩ. И в САЩ въпросът през 1939 г., след указа за новото аграрно законода-

телство, се отличава от този през 1937 г., когато още не е извършено новото предоставяне на площите за засяване на отделните фермери. Не по-различно е положението и при въпроса за образуване на доходите. Как се получава така, че доходът на този майстор възлиза на 400 марки? – това беше нашият въпрос. И защо той може с нея да използва определена покупателна сила? На този въпрос трябва да се отговори по различен начин в Германия през 1939 г. с нейната особена политика за заплащане на труда и парична политика, отколкото в Германия през 1929 или 1870 г., или съответно за един английски, американски или френски майстор. Дали заплатите са фиксирани от държавата или не, дали има съюзи на работодателите или не, каква власт упражняват профсъюзите или съюзите на работодателите – тези неща са решаващи при отговора на въпроса. През дълги периоди от историята на човечеството обаче образуването на дохода на трудовия човек е определено от отношенията на робство или крепостничество. Тогава обстоятелствата са други. От историческата ситуация в даден момент зависи и структурата на производството във времето. Ако през 1939 г. са спестени хиляда марки, последиците са различни, отколкото през 1890 или 1840 г., когато устройството на паричното и банковото дело коренно се отличава от съвременното. Още по-големи противоречия изникват, когато разглеждаме по-големи периоди или други културни кръгове – на римския гражданин, който спестява, като си купува роб, на фелаха от XIX век, който заравя злато, или на индиеца, който си набавя златни накити, за да спестява. В заключение, исторически обусловен е също и изборът на използваната техника и на мястото на производство. В повечето съвременни държави военно-политическите гледища на държавните кръгове са определящи при подбора на промишлените обекти. Преди 40 години тези съображения не играят никаква или почти никаква роля в плановете на отделните предприемачи, които сами вземат решения за избора на обектите. С историята като цяло се променя и формата на избора на мястото.

Първият основен проблем би могъл да бъде разглеждан от най-различни страни – конкретните факти винаги изискват да бъде третиран като исторически проблем. Съобразно това той

би трябвало да се разглежда по начин, по който историците разработват други исторически проблеми – да се възприема цялостната историческа ситуация в даден момент, т.е. този проблем да не се отдели от историческата среда, а да се взема като частичен процес от цялостната историческа картина.

II. Проблемът като общотеоретичен проблем

1. Икономическата реалност, която кара науката да поставя първия основен проблем винаги като исторически, оказва натиск върху нея и в съвсем друга посока.

Икономическото съществуване на всеки един зависи от действията на много хора, чийто брой често не може да бъде обхванат, и обратно, всеки чрез своите действия оказва влияние върху икономическото съществуване на изключително голям брой хора. Вече говорихме подробно по този въпрос. Познанието на икономическата действителност е познание на това икономическо цяло и на връзките, съществуващи в него. Днешното икономическо съществуване на един германец е само част от взаимната зависимост на икономическите дейности на всички германци и техните връзки с другите страни.

Да бъде разбрано това цяло в неговите връзки обаче, не е възможно чрез непосредственото възприятие на съвременната реалност. Независимо от коя страна ще погледнем първия основен проблем, възприемането на конкретните исторически факти винаги е трудно.

Преди малко зададохме въпроса, защо един майстор в завод печели 400 ДМ на месец и защо може да си купи определено количество стоки с тези пари, и видяхме, че отговорът на този въпрос в Германия от 1939 г. се различава спрямо 1925 г. и е съвършено различен в други социални и икономически строеве. Иначе казано, този въпрос трябва да бъде разглеждан в цялостната конкретна историческа ситуация като исторически въпрос. Но щом като бъде направен опит да се даде отговор на този въпрос само чрез непосредствено възприятие на конкретната

историческа икономика, например на немската икономика от 1939 или 1925 г., тези опити се провалят. Дори и когато не се изследва как е образувана работната заплата в пари, не можем да обясним въпроса за възприятието, защо през 1939 или 1925 г. цените на дузина закупени стоки са имали определена величина или защо към работника се насочва определен поток от стоки. Наистина чрез наблюдение можем да установим, че той трябва да заплати определени цени за хляб, месо и всички останали стоки, но трябва да знаем защо. И тогава, ако искаме да проследим в ретроспекция образуването на една-единствена конкретна цена за въглища и искаме да отговорим на въпроса въз основа на непосредственото възприятие, попадаме в лабиринт. Става ясно, че тази цена за въглища е обвързана с цените на материалите, заплатите и превода и много други цени. Вследствие на това възникват куп други въпроси и скоро се озоваваме в такава мрежа от икономически връзки, че губим всякаква представа. Или например как може да се обясни, че ипотека от 10 хил. ДМ ми е донесла 500 ДМ лихви през изминалата година и с тези 500 ДМ мога да закупя определено количество стоки? Откъде идва потокът от стоки, който непрекъснато тече към мен като лихвополучател година след година? От какво се определя неговата величина? Ако разчитаме на непосредственото възприятие, то ще ни отведе до моя длъжник, един земеделски стопанин, и от него може би до неговите клиенти и доставчици. Там ние се загубваме в хаоса от факти и трябва да се откажем от отговор. Или какво влияние оказва въвеждането на новата предачна машина върху положението на работниците? Чрез наблюдение може да се установи наистина, че нейното използване във *фабриките А, В, С* и т.н. е довело до уволнение на определен брой текстилни работници и до определено повишение на производството на прежда. Щом обаче поставим съществения въпрос, защо уволнените работници са назначени отново на работа, дали във връзка с въвеждането на новата предачна машина или вследствие друга възможност, например добра реколта, то непосредственото възприятие отново се проваля. По този начин не могат да бъдат разбрани също и въздействията на тези нови машини върху снабдяването с блага на всички потребители, върху ма-

шиностроителната промишленост и върху самите памукопроизводители. Във всяко реално стопанство едновременно действат толкова много сили, че действието на една само сила трудно би могло да бъде разбрано. Нейната следа бързо се загубва. Или в заключение, погледнато от друг ъгъл – в ежедневната практика наблюдаваме паралелно съществуване на конкретни факти. В Германия през 1931 г. например се наблюдават увеличаваща се безработица, банкови почивни дни, намаляване на много цени, силно стесняване на вноса, по-слабо намаляване на износа, увеличаване на лихвените проценти, отказване на голям брой кредити на чужденци и мн. др. Как тези факти са свързани помежду си? Случайна ли е тяхната паралелност? Вероятно не. Каква е тогава връзката им? Само чрез простото наблюдение на фактите, например на трудовата борса или паричния пазар, не може да се даде отговор на този важен въпрос, чрез чието решение единствено се схваща тогавашният икономически процес.

От всичко това следва, че действителният икономически процес, протичал или протичащ например в Англия или в Германия през 1939 или 1870 г., или някъде другаде и по друго време, *не може да бъде разбран по начина, по който се разбират други исторически факти*. Дейността на един държавник, протичането на войни, дипломатическите преговори и вътрешнополитическите реформи са постижими само за всеотдаващо възприемащия фактите историк. Той ги съпреживява, слуша изказвания на очевидци или чете източници и така успява да добие представа за процесите и връзките. Но по този начин икономическата действителност не може да бъде разбрана. Дори и когато става въпрос за реалността, която самият национален икономист съпреживява. Следователно всички обичайни исторически методи претърпяват провал по отношение на този основен проблем на националната икономия. Те фактически са се провалили, както ясно доказва историята на националната икономия и особено т. нар. икономическа школа.

2. При тези обстоятелства има само *един* изход – да се опитаме да анализираме сложното положение на нещата. По този начин вероятно можем да създадем мисловни модели и в рамките на тези модели чрез различните варианти на една потенция

да се опитаме да открием връзките, които търсим, но които непосредственото възприятие не ни посочва. С помощта на мисловния модел на едно разменно стопанство например бихме могли да изследваме промените, които настъпват при въвеждане на нова машина, и то ако допуснем, че всички други условия остават неизменни. В такъв модел бихме могли да проследим също откъде идва лихвата и какво влияние оказва промяната в потребностите. Евентуално тогава биха могли да се установят „даденостите“, които изобщо определят управлението на производството, разпределението, структурата на производството във времето, използването на техниката и разполагането на стопанските процеси в пространството. Ние не знаем дали всичко това може да стане. По-късно трябва да дадем оценка по този въпрос.

Тук трябва да установим само едно – тъй като икономическата реалност и нейните връзки се изплъзват от непосредствения обхват на историческото възприятие, за тяхното разбиране трябва изцяло да се мобилизира силата на мисълта, което може да стане само при *обща* постановка на въпросите. Поставянето на първия основен въпрос в най-обща форма го отнася към теоретичния анализ; по този начин може би ще стане възможно създаването на общовалидни съждения за необходимите връзки на условията, т.е. на теоретични тези, които подготвят разбирането на конкретните зависимости. Следователно теоретичният анализ не е нищо друго, освен пълно използване на мисленето. Това, че мисленето дава възможност на човека да намери връзките на нещата, се знае и от донаучния човек, който непрекъснато, но несистематично използва мисленето за тази цел. Както е казал *Лотце*, чрез научно-теоретичното мислене човек придобива способността „да превръща дадения съвместен живот в съпринадлежност“. По този начин той може да достигне до общовалидни съждения, които са верни и превъзхождат празните приказки. Следователно трябва да направим опит да поставим първия основен проблем като общотеоретичен.

Това е необходимо още в самото начало на изследването. Теоретичната постановка на въпросите не стои в края на науката, а теоретичните тези, които търсим, не трябва да представят „квинтесенцията на опита“. Още тук енергично предупрежда-

ваме за това широко разпространено недоразумение. Истинският произход на автентичното теоретично търсене и мислене е съвсем друг – ние трябва да разбираме реалността в нейните връзки. Но нямаме никакъв шанс да постигнем тази цел, ако не поставим проблема като цяло и не го подложим на теоретично изследване. Не доктринерството и задоволството от спекулацията, а единствено стремежът да се достигне до научен опит води до общотеоретичната постановка на проблема. Ако в тази област изобщо може да има „научен опит“, а не само устройствият по съвсем друг начин и недостатъчен „ежедневен опит“, това е възможно само тогава, когато се възприеме общотеоретичната постановка на проблема. Така ние се изправяме непосредствено пред голямата антиномия. (бел. 6)

III. Голямата антиномия

Пробив към икономическата реалност е основното изискване, което се поставя пред националната икономия. Само че подлежи на съмнение дали изобщо може да бъде изпълнено това изискване, въпреки неговата обоснованост и необходимост. С право специалистът по национална икономика разглежда икономическото ежедневие като част от дадената конкретна историческа ситуация; той трябва да постъпва така, ако не иска да остане чужд на реалността. С право обаче той вижда в него и общотеоретичен проблем, в противен случай ще му се изплъзне реалността с нейните връзки. Как да обедини и двете? Ако направи само едното или другото, той ще се отдалечи от реалността.

Ако например постави чисто исторически въпроса за регулирането на производството, като запита защо в съвременна Англия земята и работниците са разпределени по определен начин в отделните сфери на приложение и се опита да разреши този въпрос въз основа на непосредственото наблюдение, той ще намери много отделни факти, но никакви връзки. Няма да успее да проникне в реалността мисловно. Ще вижда хаос от подробности, отделни заводи, отделни полета, отделни решения, но не

и реалната действителност като цяло. Той може да постави въпроса за регулирането на производството общотeоретично. Тогава обаче ще отдели проблема от историческата среда. В този случай той вече няма пред себе си съвременна Англия или Германия, или определени полета, а мисловни модели. Вероятно ще открие абстрактни връзки, но реалността ще му се изплъзне отново, защото няма да вижда нищо повече от многообразието на исторически конкретните форми и отделните факти. Тук науката за националната икономия се изправя пред своята голяма „антиномия“, без чието преодоляване не може да се разбере ходът на икономиката.

Значителните и бързи икономически промени през последните десетилетия изведоха на преден план индивидуалния исторически характер на стопанския живот. Изключително се ускорява темпът, с който държавите внасят промени в своите институции, организацията на пазарните отношения, валутите и т.н. По тази причина трескав характер придобиват и промените на икономическото ежедневие. Изглежда, че в бързо променящият се свят губят смисъл всяка обща постановка на проблема и всяка теоретична работа. Поради необозримата промяна на икономическите събития един съвременен теоретик смята, „че е настъпила нощта на икономическата теория“. Ако беше така, това би означавало отказ от научното познание на стопанския процес. Защото без общотeоретичната постановка на въпроса по отношение на този проблем ще се постигне също толкова незначителен опит, както и без индивидуалната историческа постановка и третиране на проблема.

Според една много стегната, но съдържателна формула физико-химическата природа има един „инвариантен общ стил“. Еднаквите химически реакции или еднаквото движение на тялото, или еднаквият растеж на растенията правят възможна теоретичната постановка на проблема съгласно общовалидни физически, химически и биологични закони. „Инвариантният общ стил“ на вида, какъвто е налице в природата, не съществува в света на икономиката. В нея отсъства ясно изразеното сходство на природните процеси. Тя демонстрира огромно многообразие и различие на исторически форми. В Германия около 1300, 1800

или 1946 г., В Италия около 200-та година, в Южна Америка през 1500 година или в Египет преди 5000 години физическите и химическите реакции са протичали по един и същ начин, но стопанството не е упражнявано в едни и същи форми. Съществува и съществува един природен ред, но има сменящи се и изключително разнообразни стопански порядки. Икономиката, *изглежда*, има „вариантен общ стил“. Изглежда, отсъства всякакво сходство. Как тогава този основен проблем да бъде поставен в теоретична форма, която е необходима, за да бъде разбрана реалността? (бел. 7)

В националната икономия често звучи призивът – към същността, към нещата, срещу господството на думите! Правилно. Но изискването не е достатъчно. Основният въпрос е в неговото осъществяване. В противен случай изискването ще остане само една дума. Ако обаче то трябва да бъде изпълнено, се натъкваме веднага на голямата антиномия, без чието преодоляване не е възможно обхващането на стопанската реалност. Цялата работа по въпроса трябва да бъде насочена към нейното преодоляване. Често прозвучава и призивът, че в националната икономия историкът и теоретикът трябва да си сътрудничат. Няма лошо по-лошо от спор между тях. Отново правилно. В това изискване може да намери израз утешението, че голямата антиномия съществува, съществува и желанието тя да бъде преодоляна. Но това далеч не е достатъчно. Много по-необходимо е значимостта на задачата да се разбере ясно и цялостно. Освен това е необходимо тя да бъде овладяна из основи. Повърхностният компромис между теоретичното и историческото изследване или чисто методологическите размисли за тяхната съвместна работа са безполезни. Напрежението, което тази антиномия съдържа, трябва да се схване с пълната му острота – историческият характер на проблема изисква *възприятие, интуиция, синтез, разбиране, вживяване в индивидуалния живот; докато общотеоретичният характер налага рационално мислене, анализ, работа с мисловни модели*. На едното място живот, на другото – разум. Как и двете – живото възприятие и теоретичното мислене – да се доведат до фактическо взаимодействие? Как може да се обхване проблемът в неговото пълно индивидуално историческо

многообразие и непрекъснатата промяна и въпреки това да се достигне до теоретично изследване чрез издигане в обществото?

Всичко това характеризира първия, но не единствен основен проблем на националната икономия. Ден след ден човек се сблъсква с него, но той не може да бъде преодолян с ежедневния опит. Впрочем, ако науката се опита да се измъкне от заплетения ежедневен опит, тогава ще я сполети странна съдба. Колкото и наложително да е решението на този проблем, с право изисквано от нея, тя изпада в най-големи затруднения още при формулирането на проблема. При това през последните десетилетия антиномията се проявява още по-силно, отколкото преди. Цялостното историческо развитие доведе не само до бърза промяна на институциите и до по-силна изява на исторически променливия характер на проблема, но и до все по-голямо усложняване в общественото стопанство, така че теоретичният анализ става все по-наложителен.

Специалистът по национална икономия прилича на пътешественик, който тръгва на път и очаква съществено да разшири своя хоризонт, но още с първите си стъпки попада в непроходим на вид гъсталак.

ВТОРА ЧАСТ

КРИТИКА НА НАЦИОНАЛНАТА
ИКОНОМИЯ

ВТОРИЯТ ОСНОВЕН ПРОБЛЕМ

ГЛАВА ПЪРВА

ВЪВЕДЕНИЕ

Успява ли националната икономия, обединявайки историческото възприятие и теоретичното мислене, да разбере икономическия процес в неговата комплексност и като преодолява по този начин голямата антиномия, да достигне до научни знания? Изчерпателен отговор на този въпрос е възможен само в рамките на критично цялостно представяне на историята на националната икономия, което не се предвижда в настоящата книга. От значение за нас могат да бъдат само основните пунктове.

Трябва да се тръгне от *класическата национална икономия*. Както е известно, нейният голям и траен принос се състои в откриването на общата връзка на икономическите събития и развитието на метода на теоретичното икономическо мислене. По този начин е направена значителна крачка към опознаване на икономическата реалност. Но все още не се вижда ясно антиномията и тук именно се крие слабото място на класиката.

Разбира се, изцяло погрешно е да се твърди, че класиците не разбират от история и не познават историческия характер на стопанския живот. Такава критика само показва, че критикът не

разбира класиците. Повечето физиократи, *Смит, Хюм, Малтус, Дж. Ст. Мил* и много други, са видни познавачи на историята. Главният труд на Смит *Богатството на народите* е чисто и просто историческа книга, а читателят придобива общ поглед върху етнологията и световната история от Англия до Китай и Южна Америка. Следователно отдавна известната формула, че класиците разбират много от теория, но нищо от история, че не знаят нищо за различията на политическите и стопанските порядки и затова изпадат в „абсолютизъм“ при решаването на проблемите, не става по-вярна от непрекъснатото ѝ повтаряне.

Трябва да се гледа в дълбочина, за да се разбере отношението на класическата национална икономия към историята. Че класиката е дете на Просвещението, е ясно. Следователно Просвещението от XVII и XVIII век в никакъв случай не е отдалечено от историята, но в своя подход към историята използва други постановки на проблемите, за разлика от XIX век. Наистина то много ясно вижда особеностите на отделния човек и народ, но не насочва окончателно постановката на въпросите към отделния човек и народ, а търси в тях преходния, по божия воля, разумен, естествен ред и естествените закони. *Монтескьо* например, виден духовен представител на XVIII век и оказал силно влияние на Адам Смит, притежава, както е известно, огромни познания за отделните държави и народи от антични времена до по-ново време. Но изследването на отделните факти, държави и народи не е негова самоцел. Чрез изследване на подробностите той се стреми да достигне до обобщаващи познания за живота на държавите и народите, за действащите исторически сили и оттука да създаде основа за изграждане на държава, основана на истината на разума. В положителните, действителните порядки и тяхното духовно преосмисляне той търси правилния държавен строй. Чрез универсално познаване на историческите факти и сили се стреми към познания с общовалиден и общоприложим характер. „Опиянението от богатството на вековете, нежното потапяне в неповторимите явления – това поведение на духа на XIX век за него не означава нищо друго, освен игра и превъзнасяне в естетското“ (*Франц Шнабел*). Подобно е поведението на класиците на националната икономия към историята. Много

от тях се вживяват с голямо разбиране в нея. Тяхната цел обаче не е описание на икономиката на даден народ в определено време с нейната неповторимост, например на китайската икономика, която привлича силно вниманието в средата на XVIII век. По-скоро желанието на класиците е да намерят в спецификата на китайската икономика и на всяка друга икономика разумната и правилната структура на икономиката изобщо или общовалидните икономически закони, изобщо да разберат поведението на човека, участващ в стопанския живот. В историческото многообразие от положителни порядки класическата икономия търси естествения строй и го намира в порядъка, основан на конкуренцията. На историцизма от XIX и началото на XX век, чийто поглед е изцяло насочен към описание на отделната историческа форма, изглежда липсва разбирането за такова поведение към историята. Неговата критика принципно не признава значението на класиката и нейната близост до реалността. Неговата критика също така не признава, че класиците много добре познават света на конкретната икономика.

Въпреки това класическата национална икономия се проваля не само заради това, че нейната теоретична система съдържа грешки. Тя се проваля преди всичко защото нейното теоретично решение не отговаря на многообразието на историческия живот. Дори и ако нейният стремеж да открива в изследването на разнообразни икономически институции един разумен и естествен порядък, изцяло бъде признат, то не може да се отрече, че в този свой стремеж тя не обяснява исторически дадената икономика. По същество нейната аналитична сила се насочва към *един* случай, който се разглежда като естествен – порядъка на пълната конкуренция на всички пазари. Анализът на монопола например отстъпва на заден план. Но случаят на общата, пълната конкуренция никога не е бил реализиран и не се реализира сам. Дори и по времето на класиците, през последната трети на XVIII век и първата половина на XIX век. Критиците от кръговете на историческата школа често изтъкват, че класиците познават само *своето* време и тяхната теория пасва само за тяхното време. Такава критика не е основателна по отношение на историческите факти. И през епохата на класиците в европейс-

ките културни страни съществуват много затворени еснафи, монополни права и други връзки, както и стопанки структури с централно управление, така че още тогава конкретната историческа действителност не се обхваща изцяло чрез изследването на пълната конкуренция. Ние знаем защо класиците така упорито не възприемат дистанцията между теория и историческа реалност – именно защото се опитват да намерят естествената, основана на разума, функционална икономика. Но тази дистанция е особено непоносима, доколкото става въпрос за опознаване на реалността.

Връзките на икономическия процес в Америка от 1941 г. с нейните силни монополи и значителното влияние на централно управляващите административни апарати трябва да се опознаят от икономическата наука по същия начин, както немското икономическо ежедневие на настъпващия XX век, икономиката от войната 1914–1918 г. или икономическата практика на голямото феодално владение с крепостни от ранното средновековие. Но една теория, която поставя на преден план образуването на „естествената цена“ в една особена пазарна форма на разменно стопанство, а именно на общата, пълната конкуренция, ще претърпи провал пред всички тези исторически факти и икономически форми. След като в теоретичните си анализи класиците не обръщат внимание на многообразието на институциите и по този начин не осъзнават значимостта на голямата антиномия, те създават теории, които не оценяват напълно правилно икономическата реалност в нейните исторически промени. (бел. 8)

Следователно през XIX век става необходимо *ново начало*. Това най-често, но невинаги, произтича от чувството, че класическата национална икономия не отговаря достатъчно на историческата реалност и е доктринерска. Пътищата, по които се правят опити за ново изграждане на националната икономия, водят в най-различни посоки – факт, който става ясен именно при този аспект, от който разглеждаме развитието на националната икономия в настоящата книга. За нас е интересно да установим типовете методи, които са прилагани в самото изследване. Тук не се взема под внимание, че отделни личности използват различни методи, вследствие на което трябва да бъдат причислени към различни типове.

1. Разсъжденията на много национални икономисти през XIX и началото на XX век се свеждат до *съдържанието на понятията*. Какво значи стопанство? Какво е „стопански принцип“? Или още по-широко, какво представлява обществото? Както вече споменахме, въпросът за понятието се поставя на преден план с цел да бъде разбрана „същността“ на стопанството и на стопанските процеси.

„В политическата икономия става въпрос, казва *Шпан* в свое изследване върху размяната и цената, не само за *установяване* на външната страна на фактите, че *A* и *B* правят размяна (въпреки че и в начина на констатация винаги има частица от тълкуване, от теория), но и за *разбиране* на установеното чрез наблюдение, за същността на размяната. Тъй като, както ще стане ясно по-нататък, от понятието за размяната се извежда понятието за цената, а от него – за разпределението, то аз започвам с изследване на понятието размяна.“

Такива опити – чрез анализ на понятията да се навлезе в същността на стопанството, да се обхване тази същност в дефиниции, да се създадат системи от понятия, които се наричат „теории“ и от тях чрез дедукция да се достигне до конкретни резултати – са широко разпространени в националната икономия на нашия век. Достатъчно е да отворите един от традиционните учебници, за да придобиете представа за това. Като цяло всички икономисти, които използват този подход, могат да бъдат наречени „*понятийни национални икономисти*“. Методът не се проявява само във формата на извеждане на преден план анализите на дадени основни понятия. Често анализът на понятията служи като изходна позиция и при отделни въпроси. Така например при изследването на проблемите на търговията най-напред се поставя въпросът: „Какво е търговията?“ Трябва да се обхване същността на търговията и предварително да се представи теория за търговията. Едва сега се пристъпва към фактите и в случай че една фирма не отговаря на дефиницията, тя не се причислява към търговията. Но от групата на „чистите понятийни национални икономисти“ трябва да бъдат изключени тези учени, които наистина започват с дефиниции, но след това не работят чрез дедукция, а се обръщат към дефинирането

на нещата и на самите проблеми, свързани с тях. Само там, където доктрината или частичната доктрина се основава на понятия или на познание на същността чрез дефиниции, трябва да се говори за понятийния метод на националната икономия.

Този метод повдига също важни духовно-исторически въпроси. Той съживява през XIX и началото на XX век известни движения в средновековния „понятиен реализъм“, разбира се, в секуларизирана, нетеологична и силно изменена форма. Може да се постави въпросът как се е стигнало дотам. Но принципният въпрос, който тук единствено е от значение, гласи: какъв е приносът на понятийния метод в националната икономия?

Логиците, например Дж. Ст. Мил, между другото твърдят, че всяка дефиниция съдържа аксиома. Или дефиницията представлява твърдение, което нито може да бъде доказано, нито се нуждае от доказателство, понеже самото то е очевидно. Това може би е подходящо за математически дефиниции, но не и за правилно формулирани дефиниции на емпиричните науки, тъй като техните дефиниции, както вече показахме в първа част, трябва да представят *резултати* от изследването на нещата, т.е. трябва да бъдат обосновани чрез обективни анализи.

Когато в емпирична наука като националната икономия дефинициите се поставят в началото, те всъщност са аксиоми. По-точно псевдоаксиоми. Защото имат претенциите да са очевидни и ненуждаещи се от доказване, докато в действителност не са очевидни и едновременно с това са недоказуеми. Такива субективни дефиниции се използват като предпоставки в дедукциите и правилността на изводите скрива, че методът като цяло е непригоден поради своеволно използваните предпоставки. Да вземем например понятието „стопанство“. Един казва, че това е „оформяне на човешкия съвместен живот в духа на трайната хармония между нужда и задоволяване на нуждата“. Друг: „Посвещаване на средства за цели въз основа на претегляне на средствата.“ И така нататък до безкрай. От тези дефиниции трябва да се определи обектът на националната икономия и да се изведе решението на обективните въпроси. Не се забелязва, че чрез дедукция от дефинициите се извеждат само познания, които са предварително заложили в дефинициите. Всеки си съз-

дава представа за „стопанството“ от своя ежедневен опит. Той я обхваща в дефиниции и всички резултати, които извежда от нея, не са нови научни схващания, а тълкувания на понятия, които има преди това, донаучно, за предметите.

Шпан определя понятието „общество“ като централно понятие за всички социални науки и псевдоаксиоматично, без поглед върху реалността и необосновано, че е възможно само „индивидуалистично“ или „универсално“ да обяснява понятието за обществото. След това той взема решение в полза на т. нар. универсално понятие и по този начин конструира система, която поставя високи изисквания. Но в действителност представлява само разгръщането на тезиси, които предварително са вложени в произволното понятие за обществото. Понятието се превръща във фетиш. Много специалисти по национална икономия са започвали и започват изследванията за *парите* с въпроса какво представляват парите по своята същност. Дали те трябва да се дефинират като „стока“ или като „ордер“. Дълго продължилият спор относно този въпрос остава без резултат. Как да дефинираш същността на парите в тези връзки? И ако чрез дедукция от една такава дефиниция за парите като стока или нареждане се прави опит за решаване на обективните проблеми на парите, то липсва всяко доказателство, въпреки привидната научна строгост. Но по този начин фактически се отговаря на въпроси за образуването на паричната стойност или функционирането на златната валута.

Правейки дедукции от псевдоаксиоматични тези, които се явяват като дефиниции, „понятийните национални икономисти“ злоупотребяват с разума. Това е тяхната кардинална грешка. (По принцип *Кант* е казал всичко необходимо за критиката на този метод. Но *Критика на чистия разум* е излишна за националните икономисти, боравещи с понятия.) Тази кардинална грешка води до отчужденост от действителността и образуване на секти, и двете свързани с появата на „понятийните национални икономисти“.

Отчужденост от реалността. Известна е историята за средновековните монаси, които през зимата дискутират върху въпроса дали млякото замръзва, но не се сещат да сложат купа

мляко на студа, а се опитват да изяснят понятието и същността на студа и млякото, за да отговорят на въпроса. Естествено без успех. По същия начин постъпват многобройните съвременни национални икономисти, боравещи с понятия, например когато спорят дали националната икономика има нещо общо с количества и при това изхождат от едно понятие за стопанството. Ако биха се решили за момент да наблюдават икономическите факти, въпросът бързо би намерил решение – по същия начин, както въпросът за замръзването на млякото. При понятийните национални икономисти обаче възприятието на конкретното положение на нещата се изтласква от понятийни размишления. По същия начин не се вижда и другата страна на познанието, смисълът на теоретичната работа. За националните икономисти, боравещи с понятия, „теорията“ е сграда от понятия, която се изгражда преди научното установяване на фактите. Не се оценява правилно, че цялата емпирична работа преди всичко трябва да борави с понятията от ежедневието и е в състояние да постигне осмислянето на този ежедневен опит само чрез установяване на обективните проблеми и чрез проникване в същността, а не чрез поставяне на дефиниции. В началото на изследването националният икономист все още не е легитимиран да дава научни дефиниции. Същевременно не се вижда, че такова проникване в икономическата реалност е невъзможно без теоретичен анализ. „Теорията“ на „понятийните“ национални икономисти и истинското теоретично изследване на обективните проблеми нямат нищо общо помежду си.

Когато обаче липсва както възприемането на конкретното стопанство, така и теоретичният инструмент, липсва всичко, за да се опознае действителността. Антиномията изобщо не се забелязва. Подходът е неисторически и нетеоретичен. Желание да се навлезе по-дълбоко в действителността и да се излезе извън констатирането на отделните факти може да има. Докато обаче специалистите по национална икономия, боравещи с понятия, се обръщат не към същността, а към понятието, те намират, вместо устройството на реалността, изработените от самите тях схеми, които нямат нищо общо с реалността. Вместо в привидния хаос от факти да търсят и открият ред и връзка, редом с фактите

те създават хаос от понятия. По този начин специалистите по национална икономика се заплитат в обстоятелствени и безсмислени спорове за категории и понятия – да си припомним например празните приказки за универсализма и индивидуализма, – докато конкретният стопански живот с изключителното изобилие от проблеми протича, без да бъде забелязан. Тъй като те търсят същността на нещата *зад* нещата, самите неща им се изплъзват и накрая остават само празни приказки.

Образуване на секти. Своеволието на изведените отпред дефиниции, от които зависи всичко останало, прави невъзможно достигането до резултати от специалисти по национална икономика, боравещи с понятия. Техният подход неизбежно води до образуването на много враждебни лагери. Тъй като в началото не стои установяването на положението на нещата, обективните проблеми и мисловният анализ на нещата, а произволно поставените дефиниции и интерпретации, то възприемането на такива дефиниции, предварително поставени в началото, или на познанията за същността и „теориите“, става по симпатия, а не поради разбиране. Отношението към определено мислене за същността на „обществото“, „държавата“, „политикономията“, „стопанството“, „капитализма“ не е обективно, а лично обусловено. Образуват се секти начело с пророци и отделни или многобройни ученици-последователи. Един поставя една, втори друга дума в началото и всеки дава *своята* особена интерпретация.

Затова и историята на националната икономия през последните десетилетия се отличава със създаване и отмиране на сектите. Отново и отново се появяват нови пророци, които привидно се изказват радикално, като поставят с острота въпроса каква е същността на „стопанството“, на „народа“ или на „науката“. Те се чувстват новатори и не забелязват, че като епигони продължават да разпространяват една прастара заблуда. Ако техните тези отговарят на потока на времето, те временно имат успех. Скоро обаче биват изместени от нови водачи на секти, както сами са изместили старите. *Nomina sunt odiosa*. Борбите между сектите се водят с ожесточението на религиозните борби. Думи и дефиниции се превръщат в лозунги, атмосферата на науката се отравя и неспециалистът по национална икономия с право

осъжда нерадостната суматоха на хората и „системите“. Много често има такива оплаквания. За да бъде унищожено злото на сектите, трябва да знаем *откъде* идва то. Според нашите днешни разбирания то идва от основната заблуда на специалистите по национална икономика, боравещи с понятия. То ще изчезне едва тогава, когато тази заблуда бъде унищожена. (бел. 9)

2. „Светът на явленията може да бъде разгледан от две коренно различни гледни точки. Това са или конкретните феномени с тяхното разположение в пространството и времето и в техните конкретни взаимоотношения, или пък периодически повтарящи се форми на проявление в промяната на тези последните, чието разбиране представлява предметът на нашия научен интерес. Едното направление на изследването е насочено към разбиране на конкретното, по-точно на *индивидуалното*, другото към това, което е *общото* на явленията, следователно съгласно тези две основни направления на стремежа към познание пред нас се явяват два големи класа научни познания, които за по-кратко ще наричаме: първите – „*индивидуалните*“, другите – „*общовалидните*“. Карл Менгер започва своите известни изследвания за *Метода на социалните науки* (1883) с размишления, които изразяват квинтесенцията на цялото произведение. По негово мнение на двете цели на познанието трябва да отговарят два напълно различни начина на разглеждане, т.е. две науки. *Историческата* национална икономия има за задача „опознаване на конкретните явления в техните индивидуални връзки“, докато *теоретичната* национална икономия – „законите на тяхната последователност“, „общовалидната същност на размяната, цената, поземлената рента, предлагането, търсенето“.

Тук не подлежи на дискусия доколко това деление на националната икономия – и не само на националната икономия – е подготвено преди Менгер от фактическото развитие на национално-икономическото разследване, как то е повлияло върху националната икономия и как то се съотнася към методологията на *Рикерт–Винделбанд*. Важното тук е само едно. На практика става разделяне на теоретичното и историческото разследване в националната икономия, независимо дали то е повлияно или не от Менгер. Менгер представя по принцип как много специа-

листи по национална икономика правят своите изследвания. В широки кръгове на специалисти по национална икономика се е наложил „дуализъм“. „Цел и обект на познание на *теоретичните* науки е *общото*, общовалидното на явленията, цел и обект на изследване на историческите науки са *индивидуалните* или особените черти и признаци на емпиричния свят. Двете цели на познание са равностойни, особено във връзка с народното стопанство.“ „Тези две науки се отличават една от друга чрез принципино различното отношение, в което се намира тяхното съдържание спрямо емпиричната действителност. Теоретичните науки с всяка стъпка, която правят за своето усъвършенстване, се отдалечават все повече от емпиричната действителност, докато историческите науки в своето напредване се опитват да се доближат все повече и повече до индивидуално дадената реалност“ (А. Амон). Формулирано по друг начин – теоретикът предоставя индивидуално историческото на специалиста, занимаващ се с история на националната икономия, а специалистът, занимаващ се с история на националната икономия, доставя общовалидното на теоретика. Всеки по свой начин търси път до своята собствена цел на познание.

Само чрез пълното осъзнаване на тежката вреда, която е нанесъл и нанася, този дуализъм може да бъде преодолян. По-новата научна теория, както е известно, не е повлияна от Менгер, Рикерт и Винделбанд. Тя не признава делението на науките според привидно различните цели на познание, тъй като има само *един* реален свят. Познанието на този свят с неговите големи проблеми е цел на всички науки. Делението е литературно, но не и фактическо за самия свят. Но да оставим настрана тази научно-философска критика на „дуализма“. Да се ограничим изцяло върху икономическите проблеми.

Тук е валидна тезата: *Докато се взема на сериозно делението на теоретичната и историческата национална икономия, проблемите ще остават неразрешени*. Не се събира научен опит, науката губи своята цел. Пример. Ние преживяхме световната икономическа криза от 1929–1933 г. и обезценяването на многобройни валути в този период. От това възникнаха важни научни проблеми. Как се стигна до големия срив на

цените, до безработицата и срива на производството? Съгласно дуалистичния подход специалистът, занимаващ се с история на националната икономика, описва фактите в Германия, Англия и други държави, показва съдбата на немската валута през тези години, установява безработицата и описва състоянието на селското стопанство, черната металургия, въгледобива и т.н. Следователно той описва конкретното. Специалистът по теория на националната икономия разработва теория за парите, заплатите и управлението на производството, т.е. той се посвещава на общовалидното. Какво се постига в крайна сметка? Много малко. Поставените въпроси не са разрешени, а именно за причините за ценовия срив, безработицата и намаляването на производството в Германия, Англия и другите страни по това време, т.е. липсва основното. Не се разбира конкретният стопански процес. Менгер смята, че специалистът, занимаващ се с история на националната икономия, трябва да установи „връзките в конкретните отношения“. Той не успява да направи това. Как тогава с неговите исторически методи да открие връзките между падането на цените, безработицата и свиването на производството, както и конкретните причини за всички тези явления? Той вижда едно паралелно съществуване на факти, чиито връзки остават непознаваеми с неговите средства на изследване. И каква полза от теория, която се опитва да изследва общото в явленията на парите, борсата на труда и производството, но която не е насочена към разбиране на *реалната* действителност? *L'art pour l'art*. Съществува безплодно паралелно съществуване и двете науки – историческата и теоретичната национална икономия – търпят провал пред такъв жизненоважен проблем.

Втори пример. От края на миналия век в хода на икономическото развитие картелите и картелната политика придобиват значение в Германия. Науката се постара да опише картелите, да представи тяхното основаване, съдба, влияния на неспециалистите и купувачите. Следователно тя описва конкретните явления. Заедно с това ние притежаваме монополна теория, която се опитва да изследва общовалидните връзки. Двете – история и теория – вървят успоредно и само някои специалисти по национална икономика се опитват да ги свържат. Именно по тази

причина, че липсва връзката, най-често научното третиране на конкретните въпроси, свързани с картелите, остава незадоволително. Затова едва при свързването на двете възниква научното познание за конкретните влияния, произтичащи от картелите, и за факторите, от които зависи образуването на картелите като цяло, следователно за реалните връзки в тази област.

Паралелно с тези два примера могат да се приведат всички онези случаи и въпроси, които споменахме в първата част и от които направихме следния извод – няма познание на стопанското ежедневие, ако историческото разбиране и теоретичното мислене не са вплетени едно в друго. Без връзка между двете не може да бъде разрешен дори най-обикновен конкретен въпрос, дори и въпросът защо това поле се засажда с пшеница.

Всичко това трябва дебело да се подчертае, тъй като пропастта между историческото и теоретичното изследване става все по-широка през последните десетилетия. Паралелно съществуват два типа специалисти по национална икономика, които говорят на толкова различни езици, че вече не се разбират. И двата типа сами по себе си не са в състояние да разберат реалния икономически процес.

Вследствие формалното усъвършенстване на теоретичния апарат много нови *теоретици* увеличават тази пропаст и губят досега с икономическите и другите исторически факти. Модерната икономическа теория възникна от стремежа да се преодолее отчуждеността от реалността на предишната национална икономия. *Визер* има пълното право, когато казва, че историческата школа и модерната теоретична национална икономия са сродни в това отношение, че и двете отхвърлят „спекулативната“ теория и се стремят да се доближат до фактите. Точно елементарните факти трябва да бъдат повторно анализирани и по този начин да се обхване реалното стопанство. В това е решаващият импулс за създаване на модерната теория. Този импулс все още се запазва при някои теоретици и довежда модерното изследване до нови успехи и през последните десетилетия. Но за много други теоретици това вече не важи. Фактически те се занимават с теория, като „с всяка крачка се отдалечават все повече и повече от емпиричната действителност“. За един от

създателите на модерната теория, *Маршал*, *Кейнс* казва: „Той искаше да влезе в голямата работилница на света, искаше да чуе нейния шум и да отличи различните тонове, искаше да говори с езика на практиците и въпреки това да разглежда всичко с очите на един съвсем мъдър ангел. По този начин той се стремеше да се доближи тясно до практическия делови живот и до живота на работническата класа.“ Кейнс за съжаление има право, когато допълва: „Той чувстваше всичко това със сила, която не се разбира от всичките му ученици.“

Остенът на конкретните проблеми и тежестта на историческите факти вече не се усещат от много теоретици. Нарастващото „математизиране“ на икономическата теория действа в същата посока, въпреки че не следва да е така. Нейните начала, често правилни от формалнологическа точка, имат малко общо или нямат нищо общо с реалното стопанство. С това нерядко е свързан един упадък на всъщност теоретичното икономическо мислене, което класиците владееха по-добре от много модерни теоретици. Силно изразена днес е тенденцията към чистото мислене, отдалечаването от конкретния предмет. Безгрижието, с което се игнорират и се оставят на историците историческите факти, е изненадващо. Тук се крие една от причините защо теорията на националната икономика не постига това, което би трябвало да постигне в обяснението на актуални конкретни проблеми и защо приносът не отговаря на увеличаването на теоретичната литература. Необходимо е преосмисляне. В противен случай като реакция възниква емпиризм, който приканва към описание на изключително много факти, както например ясно може да се види това в Америка. Осъзнаването обаче не трябва да бъде в смисъла на такъв емпиризм, който също не е в състояние да обхване действителността в нейните връзки, а в смисъла на националната икономия, която опознава и преодолява антиномията. (бел. 10)

3. Опасността, породена от дуализма на теоретичната и историческата национална икономия, да се изгуби от погледа на реалното стопанство е усетена много рано, но без да се обосновава ясно. Още *Шмолер* подлага на критика тезата на *Менгер* за двете цели на познание и е на мнение, че отделянето на насоки-

те на познание има известно право, „но това противоречие не трябва да се разглежда като непреодолима пропаст.“ Шмолер и много други, близки до неговите разбирания национални икономисти са искали и искат една национална икономия. В този смисъл ние трябва да се съгласим с тях.

Въпросът е *как* те го искат и дали показват способността да обхванат фактически реалното стопанство в неговите връзки. Отново става дума не за дадена личност, а за насоката на изследване и за определен начин научно мислене, който е пунал здрави корени далеч извън науката.

„Описателната наука предоставя подготвителните работи за общата теория; тези подготвителни работи са толкова по-завършени, колкото по-пълно са описани явленията по всички съществени признаци, промени, причини и следствия“, казва Шмолер в своята дискусия с Менгер. Необходимо е „най-напред и преди всичко да се увеличи, изостри, подобри наблюдението; с помощта на по-обширен и по-добър описателен опитен материал от всякакъв род и вид да се усъвършенства класифицирането на явленията, образуването на понятията, да се опознаят по-ясно типичните поредици от явления и тяхната връзка, причините в техния пълен обхват. Когато в една наука в определени периоди от време се подхожда предимно описателно, това в никакъв случай не означава пренебрегване на теорията, а дава необходимата основа за нея.“ По този начин винаги са действали и действат емпиричните национални икономисти във всички страни, независимо дали описват с думи фактите от миналото или настоящето или като статистици се опитват да ги представят чрез числа. Огромното количество трудове за отделните занаятчийски отрасли от миналото и настоящето, за промишлените отрасли, за отделните промишлени предприятия, за селското стопанство или за социалните условия в дадени страни опитва чрез събирането и класифицирането на факти и чрез описанието на отделни стопански ситуации да достигне накрая до обща картина, която се нарича теория. По този начин емпиризмът се надява да постигне разбиране на конкретното стопанство. Той иска да бъде „реалистичен“.

Впрочем историята на науките, и то не само тази на националната икономия, учи, че емпиризмът не успява да опознае

реалността. Да си припомним съдбата на немската историческа школа между 1870 и 1930 г. Тя възниква от оправдания стремеж да се навлезе енергично в стопанската реалност. Но в действителност тя създава поколения специалисти по национална икономика, към които с основание се отправя упрекът за откъснатост от действителността, във всеки случай с далеч по-голямо основание, отколкото по отношение на класиката. Това не е случайно. Не толкова осъществяването на емпиричната програма, изпълнено с недостатъци, довежда до нейния провал, по-скоро емпиризмът *трябва* да претърпи провал при опознаването на реалността. Защо?

Първо, само *задаващият* въпроси може да разбере икономическата действителност и реалния свят изобщо. Събирането на материал и наблюдението на факти може да бъде целесъобразно само когато най-напред бъдат поставени определени проблеми. Историкът, който например изследва немската история по времето на Бисмарк, трябва да върви напред, като задава въпроси и постоянно поставя проблеми. Натрупването на материал не е така целесъобразно и не дава представа за мотивите на действащите лица и връзките на историческата действителност. Ботаникът опознава растението, което изследва, *питайки*: какъв е неговият строеж, как става процесът на хранене, как се извършва размножаването? При простото описание на растението той подрежда фактите един до друг. По същия начин действа и националният икономист. Емпиричният материал не е знание. Ако например икономистът изследва стопанството в даден планинска долина, той не се доближава до действителността, като събира материал за страната и хората, за геологичните, техническите, географските, правните, политическите и икономическите факти. Той трябва да поставя въпроси. Защо точно тук възникват памукопредачници и тъкачници? Защо заплатите са сравнително ниски? Защо в селското стопанство преобладават малки и дребни предприятия? Защо добивите от горското стопанство са ниски? Въпросите изникват от ежедневния опит. В търсенето на отговорите той ще получи представа за стопанската дейност в тази планинска долина, при което в процеса на изследването възникват все нови и нови проблеми.

Но емпиризмът не поема по този път, както показват много от трудовете на това течение. Той иска реалността такава, каквато е, да му влияе и да я наблюдава, тълкува и описва като цяло. Той иска да трупа материал за климата, почвите, народа, правото и икономиката. При него проблемът не е поставен в началото.

Второ, както стана ясно, за да се отговори на поставените въпроси, е необходимо използването на инструмента на теорията. Емпиризмът не оценява правилно това. Той приписва съвсем друга функция на теорията. Тръгва се от събирането на факти и след разбирането на техните връзки науката постепенно трябва да проникне до теорията. Шмолер говори за стремежа на всяка наука „да става с времето все повече дедуктивна“ и се противопоставя на надценяването на индивидуалното или особеното в социалните науки. Следователно възможна и необходима е една обща картина на стопанството. Теорията дава тази картина. Характерно е това, което той пише в предговора към стотния том на неговите „изследвания“: „Преобладават стопанско-историческите и административно-историческите трудове; на теоретичната национална икономия не е посветен нито един том. Моите опоненти ще кажат – понеже аз не е ценя; отговарям – понеже я ценя прекалено високо.“

Следователно има право онзи, който смята, че Шмолер и неговите привърженици не са противници, а приятели на „теорията“. Но трябва да е ясно, че тази „теория“ на емпиризма е нещо напълно различно от теорията, която е необходима, за да се стигне до научно познание. Както показахме, за да се намерят връзките на стопанството, е необходимо предварително да се поставят проблемите на стопанския процес в обобщаваща форма и да се започне тяхното теоретично разглеждане. Например, ако трябва да се обясни обезценяването на долара по време и след американската гражданска война или обезценяването на германската марка между 1914 и 1923 г., ако трябва да бъде разбрана връзката между падането на разменния курс, покачването на цените на стоките и заплатите, промените в производството, външнотърговските отношения и на количеството пари, за тази цел е необходимо създаването и прилагането на

теоретични тези. Емпиризмът обаче вярва, че може да намери връзките на фактите чрез *описанието* им и след многобройни описания на отделните процеси на обезценяване на парите накрая да достигне до една „теория“. Неуспехите на такива опити се обясняват с това, че всички констатации относно цените на стоките, обращението на парите, външната търговия, дълговете на държавата, производствения процес в селското стопанство и промишлеността в Америка и в Германия през тези години не позволяват да се разбере връзката между фактите. Следователно напълно неизпълнимо е изискването на Шмолер, че *преди* да извежда една теория, науката трябва да опише явленията в техните причини и следствия. За тази цел липсва необходимият инструмент. Така става ясно, че емпиричната национална икономия натрупва куп факти, но не схваща стопанската реалност в нейната връзка.

Трето, „теорията“, която по думите на Шмолер „се издига от емпирията на събитията от деня и историята, протичащи по хиляди най-различни начини, към общото и типичното“, е фата моргана. Тя трябва да бъде описание на *конкретното* и въпреки това да носи *обобщаващ* характер. Тази „теоретична“ картина трябва да включва най-важните естествени, политически, стопански, технически факти в Германия, Англия, Америка през различните епохи и въпреки това да бъде обща. Излишно е да се пита какъв смисъл има такава неисторическа и неправилна картина на реалността, която никога не е била нарисувана и не може да бъде нарисувана. Изискването за създаване на такава теория същевременно показва, че не се вижда голямата антиномия и не се разбира смисълът на истинското теоретично мислене. По времето на емпиричната национална икономия – въпреки всички приятелски думи за теорията – целта на истинското теоретично изследване остава неразбрана, а способността да се правят теоретични анализи намалява.

От всичко това става ясно защо емпиризмът в неговите най-различни форми, включително статистическия емпиризм, не може и няма да навлезе в конкретната реалност и да я разбере в нейните връзки. Слепотата спрямо общоикономическите връзки, от които всеки икономически факт представлява само отдел-

на случка, е характерна за всички негови по-стари и съвременни представители. В този смисъл неговото налагане означава винаги отстъпление спрямо класическата национална икономия. Той не може да излезе извън събирането на неанализираните факти; неговото виждане и мислене е пунктуално и „нереалистично“ поради недооценяването на смисловата връзка, в която се намира целият стопански процес. Тъй като не може да даде сигурни отговори на поставените въпроси, той отново и отново разчита на опитите за обяснение на ежедневния опит. От това се получава несигурността и неустойчивостта на много емпирични национални икономисти по отношение на мненията и идеологиите на хора, обединени от общи интереси. (бел. 11)

Колкото и да се различават скицираните четири направления на националната икономия, колкото и различен да е техният икономически ранг, голямата антиномия изобщо не се осъзнава от всички или поне не напълно. Използването на голямата антиномия като отправна точка е налице при друг подход, който по тази причина основателно може да разчита на особено внимание.

ГЛАВА ВТОРА

ЕТАПИ И СТИЛОВЕ НА СТОПАНСТВОТО

І. Подходът

Основната мисъл е лесно разбираема и поради това впечатляваща. Стремехът е да се направят опити за установяване на „фази“, „стадии“, „етапи“ на цялостното историческо развитие, за всяка отделна фаза или етап и важи само за тях. Например *Карл Бюхер* поставя изискването за създаването на отделна икономическа теория за всеки от неговите три етапа на „домашно

стопанство“, „градско стопанство“ и „народно стопанство“, през които по негово мнение са преминали народите от Централна и Западна Европа. „Съставянето на такива етапи на стопанството спада към необходимите методически помощни средства, смята той, това даже е единственият път, по който икономическата теория може да приложи резултатите от изследването на стопанската история.“

Мотивите, с които е създаден целият комплекс от етапи на стопанството, са различни. През XIX век те се пораждат от тогавашната водеща идея на всички науки – идеята за развитието. *Лист*, *Книс*, *Рошер*, *Хилдебранд*, *Шьонберг*, *Шмолер*, *Бюхер*, *Зомбарт* са само някои имена от голямата група на тези, които виждат процес на развитие в цялата стопанска действителност. *Книс* говори за закон на относителността, който според историческия метод присъства във всички части на политическата икономия. Всичко се променя в процеса на развитие – човекът, правните и стопанските институции, приложимостта на идеите на националната икономия и основателността на стопанско-политическите искания. Затова развитието е винаги фундаментален факт, а изследването на развитието е основна задача на националната икономия. Тя се схваща по начин, който отговаря на духа на времето. Тава означава, че трябва да се търсят типичните основни форми или закономерности на процеса на развитието. „Законите, по които народите се развиват като цяло, казва *Рошер*, може би си приличат също така, както законите за развитие на индивидите.“ Убеждението е, че тази регулярна или закономерна последователност на развитието не би могла да се разбере по-добре, отколкото чрез образуване на етапи. Такива схеми на развитие предизвикват съвременно критика. Но самата критика остава прикрепена към идеята за развитие. „С право, пише *Книс* още през 1852 г., общите шаблони за икономическите стадии на развитие на народите, така както ги откриваме още при *Фридрих Лист* и неговите последователи, са загубили доверие; скоро трябва да се осъзнае абстрактната им основа, погрешният ход на *retito principii*, безползното на общите формули.“ „Обаче, така продължава *Книс*, настоятелно искаме да предупредим за опасността от подценяване важност-

та на задачата, която трябва да бъде решена тук. Изследването на историческото развитие, създаването на законите за развитие на народното стопанство със сигурност са единственият начин, чрез който можем да достигнем до пълното разбиране на икономическото положение на настоящето, на посоката, в която се движим.“ *Бюхер* е имал пълно право, като смята, че „едно единно схващане на закономерното протичане на стопанско-историческото развитие“ лежи в основата на учението за етапите.

През XX век работата на това изследователско направление навлиза в нов, втори стадий. В тон с общото течение в науката идеята за развитието минава донякъде на заден план. „Вниманието е насочено не върху последователността на етапите, върху връзките, върху развитието на едното от другото. Целта преди всичко е да се обхване разнообразието на стопанския живот сам по себе си като цяло“ (*Шнийтхоф*). Новият стадий на изследване може да се нарече стадий на конструирането на „стилове на стопанството“. Например правят се опити да бъдат определени стопанският стил или стопанските стилове на античността, на средновековието или на най-новото време. Вместо на последователността, сега се обръща по-голямо внимание на паралелността. По този начин става известно изместване в поставянето на целта спрямо по-старото изследване на стопанските етапи. Впрочем не се иска, както правят създателите на етапите, да се стигне до стиловете, изхождайки от общ поглед върху целия европейски исторически процес, а от изследването на отделните епохи и народи, или сякаш от долу на горе. По този начин трябва да се образуват толкова много стопански стилове, че да бъде изчерпана историческата реалност. Различаването на етапи и стилове може да представлява интерес в някои отношения, но те не са решаващи за въпроса, който стои тук в центъра. Стопанските етапи и стопанските стилове представляват *напречни разрези* на историческото развитие на стопанството. Или както *Шнийтхоф* казва: „Стиловете и етапите се създават при различно поставяне на целта. Но обективно взето, резултатът от създадените етапи служи в най-голяма степен на целта на образуване на стиловете. По принцип средството за постигане на двете цели е едно и също – напречни разрези на историческия стопански живот.“

Много си приличат и резултатите от образуването на стилове и етапи. Поредницата от стилове „домашно стопанство“, „градско стопанство“, „областно стопанство“ и „народно стопанство“, която предлага *Шнийтхоф* например, не се отличава много от някои по-стари конструкции на етапи.

Всички напречни разрези, били те „етапи“ или „стилове“, трябва да послужат за преодоляване на голямата антиномия. Това искат техните създатели, повече или по-малко ясно. Те трябва да създадат основата на теоретичния анализ. И то реалистична основа, тъй като всеки от тези типове трябва да бъде отражение на историческата действителност. Типовете трябва да представят картина, която изтласква на заден план единичното, за да може по този начин още по-ясно да се видят съществените черти на конкретното историческо стопанство. Подробностите се оставят на стопанската история. „Стопанските системи“ на *Зомбарт* трябва да обхващат стопанството „не в своята абстрактна мисловна форма, а в своята конкретна историческа определеност“. Стопанската система на „капитализма“ например трябва да отразява конкретния стопански живот. *Бюхер* вероятно е наясно, че в днешното „народно стопанство“ все още се виждат елементи на „градското стопанство“. Обаче, казва той, господства един вид стопански живот – народностопанският. В очите на съвременниците то е нормално и именно това нормално описва стопанския етап „народно стопанство“. Открива се широка и примамлива перспектива. За всеки етап и стил трябва да бъде създадена теория – една присъща за времето, обвързана с времето, историческа теория с валидност, ограничена във времето. Такова изискване поставят още представителите на историческите школи. *Книс* обяснява, че на всеки етап на стопанството отговаря етап на теорията. По този начин се преодолява „абсолютизмът“ на класиката. Класиката с нейните институции може да е имала право за *своето* време, но нейните продължаващи претенции са необосновани. Съвременните учени по принцип не искат нещо по-различно. Винаги, когато етапите или стиловете трябва да се разглеждат поотделно, независимо дали се използва последователността „ранно лично стопанство“, „занаятчийство“, „капитализъм“ или последователността „домашно

стопанство“, „градско стопанство“, „областно стопанство“, „народно стопанство“, изниква задачата да бъде създадена теория за всеки стопански етап или стил. Тъй като всеки етап и стил трябва да бъде отражение на действителността, теорията на *Салин*, *Шпийтхоф* и много други по-нови учени, която се изгражда върху нея, се нарича „нагледна теория“. От време на време се правят опити да бъде изтълкувана като теория за стопанството „извън времето“ или „формална“ теория, която трябва да обясни явления, неподвластни на историческата промяна. Повечето стопански явления обаче *търпят* промени и чрез нагледната теория се цели да се доближим до тях. Независимо как конкретно се формулират тези мисли обаче, изглежда, че вече е посочен път за преодоляване на антиномията, че е отстранено противоречието между история и теория и гарантирано схващането на стопанската действителност.

Това схващане е разпространено далеч извън кръга на истинските създатели на етапи и стилове. Това не е само мнение, ограничено до представителите на „историческата школа“ и редица специалисти по стопанска история. Схващането, че историческото многообразие може да се подложи на теоретично разглеждане чрез съставяне на напречни разрези, чисто и просто се приема от мнозина като напълно естествено, без да се засягат всички вариации поотделно. Тази идея е разрешението на антиномията. Теоретиците на националната икономия, които са осъзнати исторически, също виждат своята задача най-често в изследването на стопанския етап или стопанския стил на настоящето. Дори и тези теоретици, които остават напълно неповлияни от многообразието на историческото развитие, вероятно биха отговорили на въпроса, какво всъщност изследват, че поставят в основата стопанската форма на настоящето, на последното десетилетие, на капитализма. Промени ли се настоящето, трябва да се промени също и теорията. Състоянието на настоящето винаги е от особено значение. Тези икономисти биха допълнили, че в случая на едно социалистическо стопанство съответно трябва да се промени теорията, както например след стопанското и конституционно-правното преобразуване на фашизма италианските теоретици се стремят да създадат една

нова, фашистка, съответстваща на политическата ситуация икономическа теория, отговаряща на новия стопански стил. Тези модерни теоретици се различават от създателите на етапите и стиловете единствено по това, че техният интерес е по-силно концентриран към настоящето и неговия стопански стил, а стопанството на миналото остава сравнително на заден план. Някъде обаче в основата стои представата, че всяко време изисква своята теория и своята национална икономия, а задачата на националната икономия е да се нагажда към стопанското развитие. (бел. 12)

Тук се изправяме пред един голям въпрос. Възможно ли е по този начин да се преодолее антиномията и да се обхване стопанската реалност? Не е трудно да се опише пътят, но води ли той до целта? Не става въпрос дали тази или онази редакция на учението за етапите и стиловете е добра или лоша, по-добра или по-лоша. Не поставяме въпроса дали „стопанските системи“, „етапи“ или „стиливе“ на *Зомбарт*, *Шьонберг*, *Бюхер* или *Шпийтхоф* могат да се използват. Ние поставяме въпроса много по-радикално. Възможно ли е изобщо по този начин, т.е. чрез образуване на напречни разрези и създаване на теории, свързани с времето, да се стигне до научни знания? Ако отговорът е да – добре. В такъв случай при дискусията на отделните въпроси трябва да защитаваме конструирането на тези разрези. Ако отговорът е не – тогава е необходимо пълно връщане назад и търсене на нов път.

II. Критика на подхода – втори основен проблем

Към критиката предварително трябва да се отправи забележка от терминологичен характер, която обаче е важна не само от терминологична гледна точка. Обикновено стопанските етапи и стопанските стилове се наричат „идеални типове“. Това не е правилно. Тъй като чрез тези типове трябва да се представи реалната действителност в нейния конкретен вид, за тях има само *едно* подходящо определение – „реални типове“. Реални-

ят тип „градско стопанство“ или реалният тип „капитализъм“ трябва да изрази реалното състояние на стопанството на страната в определен период. Избраните или идеалните типове, както показват имената, не отразяват реалната действителност. Как се образуват, какво представляват и за какво служат те, ще се занимаем в подробности по-късно. По принцип те се различават по всичко от реалните типове. Нашето изследване ще покаже дали и как двата вида – реалните и идеалните типове – трябва да се използват като инструменти в национално-икономическия процес на познание. Как обаче да се създаде яснота по въпроса, когато двата вида типове непрекъснато се смесват, когато се наричат еднакво – структури, логически обвързани по съвсем различен начин? Днес както реалните типове, така и истинските идеални типове се наричат идеални типове. Зеленото трябва да бъде наречено зелено, червеното – червено; не става въпрос зеленото и червеното заедно да се нарекат зелено. По същия начин трябва да се разграничават двата вида типове.

Различието между идеалните и реалните типове ще се изясни напълно едва в по-нататъшния ход на нашата книга. Още тук обаче е необходимо това указание, тъй като не може да се работи с уязвим апарат от понятия. Наистина – по съдържание изложената по-долу критична дискусия е валидна и за този, който все още не може да се откаже от старата неточна терминология. (бел. 13)

Самият предмет определя въпросите, които трябва да бъдат поставени по-подробно по отношение на този подход. Той иска да отрази историческата реалност чрез създаване на стопански етапи и стопански стилове и по този начин да положи основата за теоретичния анализ. Следователно възникват два въпроса: може ли стопанската реалност в настоящето и в миналото (**A** и **B**) да бъде поставена чрез тези типове? И второ, предлагат ли тези типове основа, върху която може да се изгради теоретичното изследване (**C**)?

Погледнат по-отблизо, първият исторически въпрос също се дели на две. Ние току-що споменахме, че мотивите, които

подтикват конструкторите на тези типове в тяхната работа, са два. Чрез тях те искат да представят последователността на развитието или като изтласкат на заден план мисълта за развитие, да образуват паралелно съществуващи типове, които са били и са реализирани в стопанството. Възможно ли е да бъде представено конкретно стопанско развитие чрез последователност от етапи (*A*)? И по-нататък. Възможно ли е независимо от това конкретната реалност в дадено време и страна да бъде представена съответно чрез такъв тип (*B*)? Очевидно за нас по-важен е последният въпрос.

A. Етапи на развитие

Въпросът, дали последователността от стопански етапи може да представи историческото развитие, вече е решен. Той трябва да получи отрицателен отговор.

1. Всички създатели на етапи от миналия век изхождат от определен мащаб на историческата картина. Деветнадесетият век разглежда като „история“ последните три хиляди години, като по-късно доразширява тази картина с още няколко хилядолетия чрез откритията в Месопотамия и Египет. В ползрението попадат също и т. нар. първобитни народи, и т. нар. първобитно състояние на човека, както и тяхното стопанство и стопански форми. Началото на същинската история обаче е потърсено няколко хиляди години преди рождението на Христос. В противовес на това през първите десетилетия на XX век става чисто и просто революционно разширяване на историческата картина. Вследствие обединяването на праисторическото изследване с етнологията и историческото изследване хоризонтът от гледна точка на времето се разширява със стотици хиляди години, а от гледна точка на пространството – върху целия свят. От този наистина световноисторически аспект последните хилядолетия европейска история се явяват като кратък, макар и неповторим проблясък, чиито влияния все още не могат да бъдат обхванати. Това, което за историците на XIX век изглежда единствено важното, а именно тези последни хилядолетия на Европа, ние

разглеждаме само като *част* от едно огромно цяло. По този начин много по-ясно изпъква залезът на културите и застоят, при които напълно се проваля необратимата последователност от конструирани етапи. Но дори и когато характерът на стопанския порядък на безписмените култури не може да бъде точно установен, ясно може да се види, че те трябва да са били съвсем различни в най-различна естествена, социална и политическа среда. Следователно *Бюхер* и другите специалисти по национална икономика могат да приложат своите последователни етапи на историческо развитие само върху гръко-европейския културен кръг. Но за него и неговите съвременници ограничителните рамки не изглеждат толкова важни, тъй като се вярва, че по този начин са обяснени процесите на развитие на същинската история. Но щом новата, разширена историческа картина изтласка старата, ограничението върху няколко хилядолетия от нашата стопанска култура ще се възприеме като безспорен недостатък. (бел. 14)

2. Всички тези стопански етапи се провалят дори и за трите хилядолетия стопанска история, за която специално са създадени. Те не заслужават дори ограничената валидност, за която претендират. Това е още едно важно критично възражение. Историческите поредици от факти не може да бъдат побрани в схемите на развитие.

Един пример. Днес знаем, че по време на третото и второто столетие преди Христа античното стопанство достига своя връх в развитието на стопанските институции, обхвата на търговията на големи разстояния и производителността. Предимно в източните области на Средиземно море, в царството на диадохите, се развива изключително производително стопанство, основано върху разделението на труда. От този момент нататък държавите, които постепенно преминават към Римската империя, потъват в дълъг процес на стопански упадък, който не може да се спре от енергичните опити на отделни императори за съживяване. „Основна характеристика в стопанския живот на късноримската империя е постепенното обедняване“ (*Ростовцев*). Ако приложим например към тази дълга епоха от нашата култура познатата схема на развитие на *Хилдебранд* (натурално стопан-

ство – парично стопанство – кредитно стопанство), то трябва да я обърнем, за да не противоречи напълно на фактическия ход на събитията. През III век пр. Хр. в Египет на Птоломеите съществува банково дело или т. нар. кредитно стопанство, което в течение на следващите векове се доразвива. Също римското банково дело от второто и първото дохристиянско столетие изчезва по времето на императорите. Но не става въпрос само до инволюцията от „кредитно стопанство“ в „пазарно стопанство“. В по-нататъшното историческо развитие, през първите столетия от нашето летоброене се разпада и паричното стопанство. През третото следхристиянско столетие монетното обращение е изтласкано и т. нар. натурално стопанство се превръща отново в нормална форма на стопански живот. Хилдебранд смята, че по-висшата форма винаги се развива в постепенен преход от по-низшата и че старото постепенно се побеждава от новото. Обратният процес се наблюдава в хода на това половин хилядолетие. По-примитивната форма заменя по-висшата. Също и схемата за развитие на *Бюхнер* се проваля и трябва да се преобърне наопаки, за да не изпадне в прекалени противоречия с фактите. В елинските държави от третото дохристиянско столетие е бил достигнат етапът на „народното стопанство“. През следващите столетия обаче започва процес на инволюция. Търговията запада, обхващат на разделението на труда се стеснява и градовете загиват. През третото следхристиянско столетие селяните в повечето области на голямата империя се завръщат към „домашното стопанство“, когато това е възможно, и почти всеки дом задоволява своите нужди изключително чрез собствено производство. Икономическата инволюция, а не „развитието“, е основната черта на тези петстотин години. Никакво кратко интермецо, никакъв бързо преодолян поврат, а продължителен процес – толкова продължителен, колкото периодът от 1400 година до днес. Един процес на упадък от световноисторическо значение, който продължава до наши дни и показва заблудата на учението за развитието и учението за етапите. (бел. 15)

Още по-лесен за разбиране е един *втори* случай на болезнена инволюция, продължила столетия и оказваща влияние и до днес; тя също довежда до абсурд учението за етапите на раз-

витие. Фактите опровергават широко разпространеното мнение, че голямото „народно стопанство“ или „капитализмът“ се развива праволинейно от средновековното „градско стопанство“, което работи за местните нужди на основата на занаятите. В зрялото и късното средновековие съществува широкомащабно разделение на труда, което обхваща Европа и достига до Азия и Африка. Организатори и носители на стопанския живот са търговците, пътуващи на далечни разстояния; едновременно като работодатели те често са наемали да работят за тях зависимите работници. Например голямото производство на бархет, което съществува в горнонемските градове Рагенсбрук, Аусбург и преди всичко Улм, се нуждае от памук, който идва от Сирия и Кипър през Венеция и е пласиран до Испания, Франция, северно- и източноевропейските държави. От ранга на търговеца работодател, пътуващ в далечни страни, е патрицият, който играе водещата икономическа, а най-често и политическа роля в средновековния град. Неговата икономическа сфера на влияние включва не само близките околности на града, но и голяма част от Европа. Високата култура на големия средновековен град не израства от ограничената площ на местното градско стопанство. В хилядите малки градове също няма градско стопанство. Те са прекалено малки, за да могат да развият всички необходими занаяти. Чрез доставка на селскостопански продукти провинциалните градове си набавят много от необходимите занаятчийски изделия от далечни места и по този начин се включват в „средновековното световно стопанство“, както преувеличено се казва. Картината на стопанството на зрялото и късното средновековие, както е обрисувана от *Бюхер*, *Шмолер*, *Белов*, *Зомбарт*, се оказва погрешна. „Към средата на XV век се извършва широкомащабно стопанско обединяване на Европа. По-голямата част от европейските страни влизат в интензивни стопански връзки на обмен и търговия и в рамките на структурата, която може да бъде наречена „европейско стопанство“, съществуват области на оживен обмен и интензивно преплитане, които взаимно се допълват в производството и нуждите – регионални стопански единици и пазарни области.“ „Фландрия се превръща в световния пазар на Европа – системите на Средиземно, Север-

но, Балтийско море и на Средна Европа влизат там в контакт и интеграция. Англия, Долен Рейн, Горна Германия, Саксонската област и Горна и Средна Италия се превръщат в характерни занаятчийски области, седалища, в които преобладава производството на текстил, метални изделия и оръжия, ориентирано към износ“ (*Клеменс Бауер*).

Тази епоха приключва през късния XVI век. Европейският стопански регион се разпада на части; предишното широкомащабно разделение на труда се свива, а заедно с него и много производствени клонове, които зависят от него. Преди всичко образуването на модерните държави предизвиква насилствено този болезнен и дълготраен процес на разпадане. Воден от своите нови цели за власт, модерният град вижда в световния пазар арена за борби, водени чрез забрани за внос, запретителни мита и други средства на меркантилната търговска политика. В Западна Европа – Англия, Франция, Испания, – където още през XVI век успешно са създадени големи абсолютистки държави, все пак се съхраняват относително големи стопански региони, които са разширявани чрез колониални завоевания. По друг начин стои въпросът в Италия или в Германия, където старата империя се разпада на многобройни териториални държави. Процесът на бавно загиване вследствие разпокъсването на най-малки стопански региони е особено силен и продължителен в Германия. Не се извършва преминаване от „градско стопанство“ в „териториално стопанство“, а разрушаване на една европейска стопанска единица. Това рухване на европейското стопанство, основано на разделението на труда, особено се усеща от неговите основни носители – градовете. Предишните големи центрове на търговията и на занаятчийското производство като Брюге, Любек, Нюрнберг, Венеция губят своето значение. Внутришното дело на Аугсбургите по времето на Фугер и Велзер по-скоро е последен акорд, отколкото начало. Икономическият, духовният и политическият хоризонт на градското съсловие се стеснява. Така нареченият ранен капитализъм на XVI век в действителност е краят на един икономически период. Процесът на инволюция отново не е кратък епизод, а дълготрайно световно историческо събитие, без чието разбиране не може

да се изясни немското политическо и икономическо развитие през XIX век и на съвременния живот. „Тъкмо заради представянето на немската история е още по-наложително да се достигне отново до обективна оценка на предишните столетия и да се отхвърли онази псевдоистория на развитие, която смята, че щом същността и духът на немското стопанство около 1700 година изглеждат незначителни, всичко преди това трябва да е още по-незначително. Именно в тази посока познатите теории за етапите влияят особено пагубно“ (*Рьориг*). (бел. 16)

Нищо не струват всички схеми за развитие и напредък, независимо от кого произлизат. Когато *Шмолер* смята, че в хода на развитие съвместно действащите стопански единици постепенно нарастват по обитаема площ и брой на хората, той игнорира продължителни и важни епохи на инволюция. Също и *Зомбарт* се заблуждава, когато иска да установи постепенно развитие от собственото стопанство на ранното средновековие през епохата на занаятчийското стопанство до модерния капитализъм. Погрешна е основната концепция. Доктрините за развитието и ученията за етапите се оказват лупа, която изкривява картината на местността, тя трябва да се махне, да се види местността такава, каквата е.

Б. Стопански порядък – не стопански стил

Ранке поставя изискването всяка историческа епоха да бъде оценявана не по това „какво следва от нея, а в нейното съществуване само по себе си, в нейната собствена същност“. Действително това трябва да направим. За този, който търси в историята само линии на развитие, съществува опасността да види в по-ранните периоди от време само предвестници на по-късните етапи, XIV като предвестник на XV век, XVIII като предвестник на XIX век, а не отделното време, отделния човек и историческото събитие в тяхното съществуване. Учението за стопанските етапи всъщност иска не само да опише развитието, но и да представи стопанското битие на дадено време, приведено под общ знаменател – например стопанството на древността

като ойкосно стопанство, на зрялото и късното средновековие като градско стопанство. Въпросът е дали това е възможно. И тъй като учението за „стопанския стил“, в редакцията на *Шпийтхоф*, праща на заден план момента на развитие, този въпрос е единствено допустимият спрямо нея. Може ли чрез такива реални типове като „собствено стопанство“ или „домашно стопанство“, или „областно стопанство“, или „капитализъм“ да бъде отразена стопанската форма на даден период в неговата конкретна историческа определеност? Този втори въпрос, на който сега трябва да отговорим, е по-радикален от първия, тъй като се пита дали при *обичайните* типове изобщо може да се опише историческият живот по разбираем начин.

И тук ще бъде безпредметно да търсим отговор в методическите разсъждения. Подходът трябва да се види в действие, за да има решение на въпроса, и само изследването на историческото стопанство може да доведе до решението.

1. Исторически факти

Да започнем с някои случаи от античния и средновековния свят. Нека вземем най-напред като пример Римската империя по времето на Август и двете водещи по това време държави – Египет и Италия. Тогава в Египет важи все още прастарият принцип, че земята принадлежи на държавата, селяните са арендатори на държавата. Фелахите, организирани в принудителни съюзи, работят под надзора и по заповедите на държавни чиновници. Само с разрешение на правителството те могат самостоятелно да продават хранителни стоки; иначе трябва да доставят хранителните стоки в държавните хамбари, откъдето те са разпространявани по-нататък. Първите римски императори се опитват да създадат и в Египет самостоятелно частно съсловие от едри земевладелци. По този начин те продължават политиката на Птолемиите. Но масата от селското население продължава да живее в старите отношения на подчинение на държавата. Същото се отнася и до много от местните занаятчии, търговци, превозвачи и притежатели на кораби. Често те също са организирани в принудителни сдружения, които се ръководят от държавни чиновници. Паралелно с този сектор на фелак-

ското стопанство известно значение има другият, именно гръцки сектор с център Александрия. Там работят по-големи частни занаятчийски предприятия, търговски фирми с широки връзки и корабоплавателни предприятия. В количествено отношение обаче този разменен сектор е по-малък спрямо стария държавно-монополистичен, централизирано управляван сектор, който включва по-голямата част от населението.

Свършено друга картина предлага стопанският порядък на Италия по това време. В италианското селско стопанство паралелно с традиционните по-малки дворове се развиват големи стопанства и средно големи предприятия, които заемат по-голяма част от територията. Селските стопани са свързани в различна степен с пазара, в най-слаба степен малките селскостопански дворове, които например си произвеждат сами тъкани, но други стоки на потребление и селскостопански инструменти си набавят от търговците и занаятчиите срещу продажба на масло и вино. Средните и големите предприятия работят за пазара в по-голяма степен. Следователно те са свързани по-тясно с разменното стопанство и се специализират в още по-голяма степен в рационалното производство на лесно пласиращи се селскостопански изделия. В поминъка на града господства малкото или средното предприятие, което използва отчасти свободни и отчасти несвободни работници. По правило организации, подобни на съсловия, не ограничават самостоятелността на отделните предприятия.

В Италия самостоятелният селянин изчезва почти напълно през първото столетие след Христа. На заден план е изтласкано и средно голямото и голямото робовладелско имение, което е характерно за предходната епоха. Сега земята в Италия се обработва от дребни арендатори на имения, които принадлежат отчасти на императора, отчасти на малък слой частни собственици. Следователно една друга форма на обработване на земята, с нови социални и икономически проблеми, слага своя отпечатък върху селското стопанство и оттук върху цялото стопанство. Налага се стопанството на наследствена аренда. В Италия възникна друг „стопански порядък“. Неисторично е да се търси „стил“, който да отразява както италианското стопанство от

времето на Август, така и от времето на Адриан, или например египетското стопанство.

Двеста години по-късно, в началото на IV век, по времето на Диоклециан и Константин, стопанският порядък на Римската империя има следните характерни черти. На мястото на частното идва полудържавното управление на стопанството. Наистина има частна собственост, но разпореждането с нея е много ограничено. Селянинът със земя от наследствена аренда или арендаторът се е превърнал в полусвободен човек. Сега в по-голяма степен отпреди той е свързан по наследство към господаря, мястото и професията. Много занаятчии и търговци в градовете са приковани по наследство към професията, организирани в принудителни корпорации и задължени да искат само цени, установени от държавата. Тъй като най-често селянинът сам си произвежда занаятчийски продукти, които са му необходими, пласментът на занаятчиите и търговците сред селяните е малък. Основен купувач на занаятчийските стоки е армията, а с това и държавата. По правило по-големите работилници са ръководени от самата държава, и то при използване на работници, които по египетски модел са прикрепени към отделните работилници по наследство.

Фундаментална трудност на стопанската история на античността е, че най-често източниците покриват само последните столетия и само някои страни, което пречи на изясняването поне в известна степен на съответната структура на стопанския порядък. Частична представа можем да си изградим дори за класическата Атина през V век пр. Хр., за много обсъждания спартански „космос“ от същия период и за гръцкия стопански порядък от времето на Омир. Ясно обаче може да се види, че има голямо разнообразие от най-различни стопански порядки и е невъзможно това историческо многообразие да се обхване в отделни етапи или стилове. (бел. 17)

Стопанските порядки от началото на *зрялото* средновековие, отчасти даже и по-рано, могат да бъдат разбрани не само по отделни страни, например дали съществува пазарно обращение или не, но и по тяхното изграждане и структура.

През средновековното хилядолетие не липсват революционни преобразования на стопанските порядки и често едно-

временно на различни места се реализират различни порядки. Вероятно в средновековното стопанство като цяло трябва да се различават две епохи – епохата, през която феодалните владетели управляват стопанския живот, и епохата от XII век нататък, през която при значителната еманципация на градовете под опеката на духовните и светските феодални владетели търговците на далечни разстояния, които се намират в големите градове, стават най-важните организатори на стопанството. Кръстоносните походи преди всичко и колонизацията на немския Изток са свързани главно с това коренно преобразуване. Не бива да наричаме първата епоха например епоха на натуралното стопанство, а втората – на пазарното стопанство, или първата – на домашно стопанство, а втората – на градското стопанство. Всички тези определения са неправилни. Освен това те не засягат основната точка, тъй като от тях не става ясна *структурата* на строя на средновековното стопанство. Феодалните имения с ангария, които са правилото до XI век, представляват друг стопански порядък в сравнение с по-късното феодално владение с продуктова и парична рента, където управлението на стопанството все повече се изплъзва от феодалните владетели. Преходът към феодалните владения с продуктова и парична рента означава разпадане на по-стария порядък, промяна в управлението на стопанството в селските дворове, а по този начин и промяна на трудовите отношения и по-тясно свързване на отделните селяни с разменното стопанство. На север в Европа и в отделни части на Средна Европа обаче се запазва свободният селянин. Тук следователно съществува друг порядък на селското стопанство. При това трябва да си представим, че и през първото половин хилядолетие от средновековието съществуват не толкова незначителни разменни отношения, които, ако наистина се абстрахираме от отделни стоки, се разпростират само върху отделни части на европейския стопански регион.

Втората епоха, в която търговците на далечни разстояние все повече застават в центъра на общоевропейския стопански порядък, означава сливане на Европа в *един* голям икономически регион, в който отделни части в снабдяването и пласмента на важни блага, като хранителните стоки и облеклото, са свър-

зани помежду си. За това стана въпрос преди малко. Обаче отново ще бъде грешка, ако от казаното дотук бързо и без резерва се стигне до заключението за „единство на стиловете“ на тази епоха. Винаги съществуват големи различия в структурата на строя между Юга, Средиземноморския регион и региона северно от Алпите. Така например много по-рано еснафите се развиват на юг, отколкото на север. В рамките на Юга и на Севера има важни различия в стопанските строеве. Например Любек през XV век със своята икономическа политика се опитва да защити завоюваните по-рано позиции, забранява навлизането на чужди занаятчии, затваря еснафите и като цяло води консервативна стопанска политика. По същото време Нюрнберг води като цяло политика на свобода на занаятите, свободен достъп, конкуренция и експанзия. Стопанският порядък на двата града е напълно различен. И двата града, Любек и Нюрнберг, са управлявани от търговци патриции. Там, където обаче, както е във Фрайбург, занаятчиите завладяват управлението на града, естествено стопанската политика е съвсем друга, монополистичното положение на занаятчийските еснафи е много по-силно и се налага много по-голямо ограничаване на вноса от други градове с намаляването на далечната търговия. Сравнението на тези три града по едно и също време показва паралелното съществуване на три различни стопански порядъка. Това не означава, че подобни различия не засягат същността на стопанската действителност. Това до голяма степен е така. Различието на порядките се проявява непрекъснато в стопанското ежедневие на търговците, занаятчиите, селяните и дребните еснафи, но също така и в икономическия възход или залез на цял град или област. (бел. 18)

2. Стопански порядки

Тези кратки бележки за стопанството на древността и средновековието може би са достатъчни за момента. Ако ги прибавим към картината на стопанската действителност на новото време, то при отговора на възникналите въпроси могат да бъдат направени някои констатации, които са важни за обхващане на цялата стопанска реалност за всички времена.

1. Независимо дали става въпрос за стопанството на древния Египет или на Августовия Рим, на Франция от зрялото средновековие или на съвременна Германия, или някъде другаде, винаги всеки стопански план и всяко стопанско действие на всеки селянин или феодален владетел, търговец или занаятчия, работник или на всеки друг човек възникват в рамките на някакъв „стопански порядък“ и имат смисъл само в рамките на този порядък. Винаги и навсякъде стопанският процес протича в рамките на тези форми, следователно в рамките на исторически съществуващ стопански порядък. Исторически съществуващите позитивни порядки могат да бъдат лоши, но без порядък изобщо не е възможно да се извършва стопанска дейност.

Ако наблюдаваме земята отгоре и видим изумителното гъмжило от хора, различните занимания, преплитането на дейностите и потока от блага, първият въпрос, който бихме поставили, е: в рамките на кой *порядък* се извършва всичко това? Такъв въпрос е правилно поставен. Ние не можем да кажем нищо смислено за всичко, което става там, долу, ако не познаваме порядъка. Може би някой вече е поставил въпроса за порядъка, след като наблюдава мравуняк. Обаче между порядъка на мравуняка и порядъка на човешкото стопанство има големи различия. Едно от тези различия е, че мравунякът има постоянен порядък, докато човешкото стопанство няма. Ако някой наблюдава от птичи поглед Германия около 1700 година и запита как изглежда стопанският порядък, в който се движат хората, той ще получи отговор, напълно различен от този на един съвременен наблюдател. И днес този, който види първо Китай, а после Германия и зададе същия въпрос, също ще получи различни отговори.

Един център ли управлява стопанското ежедневие или големият брой отделни хора взимат собствени решения? Състои ли се този порядък от малки, автаркични, независими стопански култури, например фамилни стопанства, които поотделно са подчинени на централно ръководство? Тогава цялото представлява поотделно съществуване на малки, централно управлявани стопански структури, както например е в някои райони на Китай около 1900 година. Установяват ли по-големи централни административни органи подробни правила за стопанското ежедневие, както феодалните имения през ранното средновековие?

А когато много отделни стопанства изготвят самостоятелни планове, но са свързани едно с друго и се намират в стопански отношения, както например Германия около 1900 година, тогава възниква въпросът, по какъв начин е оформен порядъкът на разменните отношения между тях. Какви правила на играта господстват? Птичият поглед не само дава възможност да се види поток от блага, но показва също как ден след ден хората изпълняват определени дейности, които се преплитат. В какъв порядък протича ежедневно приложение на работната сила? Например през 1940 г. би могло да се види, че в Русия и в САЩ хората работят на село и във фабрики. По какъв начин са били уредени условията на труда в двете страни? Едно изследване би показало, че на двете места съществуват много различни порядки, че в Русия и в условията на труда доминират черти на стопанство централизирано управление, докато в Америка господстват свободни договорни отношения.

В селското стопанство, занаятите, търговията и транспорта във всички страни винаги са съществували и съществуват частични порядки. Условията на труда навсякъде са изградени по определен начин и винаги съществува определен порядък на паричното дело. Всички частични порядки се преплитат помежду си и са само части от общия порядък, т.е. на дадения стопански порядък, например на съвременния френски стопански порядък, или на византийския стопански порядък през XI век.

В голямото, привидно неизмеримо многообразие възникват и изчезват стопанските порядки в миналото. Така например, ако се направи описание на стопанските порядки, които съществуват около 1700 година в отделните европейски държави, в Индия и Китай, в южноамериканските държави и в отделните области на Африка, би се разгърнала също толкова разнообразна, колкото и интересна поредица от картини. През XX век стопанските порядки в отделните държави, и не само в индустриалните страни, се променят много бързо и е налице паралелно съществуване на различно устройени порядки. Например, ако сравним стопанските порядки на Англия, Русия и Япония, каквито са през 1935 г. Стопанският порядък на дадена страна се състои от съвкупността на съответните реализирани форми, в които протича ежедневно икономическият процес.

2. Как са възникнали стопанските порядки от миналото и настоящето?

Повечето възникват в процеса на историческото развитие и само малко от тях са създадени въз основа на подробни планове за порядък. През древността, през ранното и късното средновековие, през първите столетия от новото време и в извъневропейските културни кръгове стопанските порядки по правило са „самобитни“ строеве. Волята да се наложат определени стопански устройствени принципи за целия порядък не е определяща при тяхното възникване. Те се образуват в рамките на дадена естествена среда и в хода на външно- и вътрешнополитическите и стопанските събития без подробен устройствен план. Наистина много държави от античността и от новото време и много градове на средновековието са повлияли чрез своята стопанска политика върху изграждането на техните стопански порядки. Въпреки това тези стопански порядки си остават „самобитни“ строеве. Подобни интервенции най-често не произтичат от един общ план за ред на цялото стопанство или на отделни области като селското стопанство, занаятите, промишлеността, паричното дело, а получават своя тласък от някакви моментни вътрешнополитически или външнополитически разногласия. Те възникват според конкретният случай. Ако например средновековните градове променят съществуващите до този момент стопански порядки чрез мерки на паричната политика, ограничения на разрешенията или забрани на еснафите, то това става редовно в хода на отделните борби за власт или за отстраняване на дадени неуредици, а не въз основа на намерението да се наложи един предварително обмислен порядък, например за всички занаяти в града.

Известни общи, рационално обмислени „*устройствени принципи*“, които са в основата на създаването на стопанските порядки, се установяват само в някои исторически ситуации. Тогава е трябвало да бъдат реализирани устройствени принципи, които създават функционални порядки на цялото стопанство или на отделни области от него. Тук се причислява голямото преустройство на стопанските порядки, което става в прехода от XVIII към XIX и първата половина на XIX век. Частната собственост, свободата на сключване на договори и

конкуренцията са устройствените принципи, с помощта на които трябва да бъде създаден стопанският порядък. Изхождайки от познанието за общата връзка на стопанското ежедневие и въз основа на откритието, че конкуренцията е изключително действителен, регулативен принцип, класическата национална икономия развива тези устройствени принципи и големите реформи са призвани да ги осъществят. Вярата и надеждата е чрез една „обикновена система на естествената свобода“ (*А. Смит*) да бъде изградена добре уредена конкурентна икономика. В този случай стопанските порядки възникват чрез създаване на „стопанска конституция“. Под „стопанска конституция“ разбираме цялостното решение за порядъка на стопанския живот на дадена публичноправна общност. Естествено има и частични законодателства, например за паричното дело, селското стопанство или условията на труда.

Но и тогава, когато стопанските конституции искат да осъществят порядъка на стопанството или на дадени области от стопанството, често на тяхна основа *фактически* се развиват стопански порядки, които не отговарят или отговарят само отчасти на основната идея на стопанската конституция. Това състояние е характерно например за късния XIX и началото на XX век. Съгласно принципите на повечето модерни икономически конституции трябва да се реализират частна собственост, свобода на сключване на договори и конкуренция. Фактическите стопански порядки обаче, изградени на основата на стопанската конституция, се отдалечават все повече от принципите на стопанската конституция. Например в промишлеността свободата на сключване на договори се използва в нарастваща степен за картелни споразумения с цел избягване на съществуващата конкуренция. Следователно устройственият принцип на конкуренцията в значителна степен се отстранява чрез фактическото развитие във важни стопански области като въгледобива и черната металургия. Свободата на сключване на договори по-скоро се използва за промяна на пазарните форми и създаване на властни позиции. Противно на очакванията, „обикновената система на естествената свобода“ не осъществява конкурентен порядък. Друг пример. Нека разгледаме порядъка на английското парично дело от същия период. Банковият акт на ПИЛ от 1844 г. е

икономически законодателен акт. Определени, точно обосновани теоретично-устройствени принципи трябва да се наложат в областта на създаването на пари – концентриране на създаването на кредити в една монополистична централна банка и ограничаване емисията на кредитни пари до закупуване на злато. На тази законодателна основа се развива порядъкът на английското парично дело, който наистина без тази основа не би могъл да възникне, но изглежда по този начин твърде различен от намеренията на създателите на акта на ПИЛ. Тези мъже всъщност взимат под внимание само емисионните пари, но не и парите по сметка. Възниква порядък, който се характеризира чрез създаване на пари от страна на емисионната банка и от частните кредитни банки по кредитни пътища под формата на пари по сметка, регулиране на количеството кредити чрез взаимопроникването на дисконтовата политика и политиката на открития пазар, и така се стига до господството на английския паричен пазар от страна на Английската банка по начин, който не е предвиден в паричното законодателство.

Следователно според начина на възникване се различават два стопански порядъка – „естествен, спонтанен“ и „изкуствено създаден“. В миналото първият вид напълно преобладава. В нови времена на преден план по-силно се откроява вторият вид, тъй като модерният индустриализиран свят повече не допуска спонтанното развитие на своите порядки. Наистина стопанските порядки най-често се различават от устройствените принципи на съответната стопанска конституция. Разликата във възникването на стопанските порядки по аналогичен начин съществува и в някои други области на живота. Например при възникването на конкретния правов порядък. Историята на правото и правната социология показват в подробности, че правните норми са спонтанно възникващи или създадени чрез правен акт. Или да вземем строителството на градове. Повечето градове възникват без генерален план, израстват около едно ядро и се развиват в продължение на поколения въз основа на множество отделни планове на голям брой архитекти. По аналогичен начин възникват самобитните стопански порядки. Успоредно с това е имало и има градове, в основата на чието създаване лежи подробен градостроителен план. Такива например са някои европейски

градове, основани през XVIII век. Но често и при тях по-нататъшното фактическо развитие не протича съгласно градостроителния план и неговите представи за разположение, а значително се отдалечава от него; също често фактическото състояние на „създадените“ стопански порядки не осъществява устройствените идеи на стопанската конституция. (бел. 19)

3. Дадените стопански порядки не бива да се отъждествяват с *правовия ред*, валиден за дадено време. При тях става въпрос за *стопанските* факти на порядъка, за формите, в чиито рамки протича ежедневиият стопански процес, а не за правните норми.

Така например от констатацията, че от правна гледна точка навсякъде съществува частна собственост, не може да се направи сигурен извод за устройствената структура на стопанството. От наличието на частната собственост би било съвсем погрешно да се направи заключението, че там предимно се извършва стоково-парична дейност. Както е известно, при римляните и през европейското ранно средновековие има частна собственост. По време на Римската империя и ранното средновековие обаче съществуват много малки и големи селскостопански имения, които сами по себе си представляват предимно „централно управлявани“ стопански единици и поддържат само ограничени „разменни“ отношения. Така и днес в Югоизточна Европа, и то в страни с частна собственост, могат да се срещнат задруги, които имат много малък стопански обмен с други индивидуални стопанства. Тези общности представляват малки централизирано управлявани стопански единици. Много държави на Изтока са възприели напълно основните граждански закони на държавите от Централна и Западна Европа. Въпреки това техният стопански порядък е бил и остава съвсем друг. Или да вземем например стопанския порядък, реализиран през 1933 г. в немското селско стопанство, където чрез въздействие върху индивидуалните стопански планове от страна на по-висша централна, публичноправна инстанция и регулирането на предлагането чрез централен план се засили значението на елемента на централизирано администрирано стопанство при съхраняване на правото на частна собственост.

Обратно, липсата на частна собственост не означава автоматично централизирано управление на икономиката. Когато

цялата земя в различните царства на Стария Ориент принадлежи на Великия везир, от това не следва, че управлението на производството трябва да се извършва от него. Наистина точно такъв е случаят през някои столетия и в някои страни. В други страни и през други столетия селяните, работещи на аренда, очевидно имат свободата да поддържат разменни връзки, а липсващото право на собственост се изразява само при данъците. Този факт силно затруднява познаването на стопанската история. Констатациите за наличието на определени правни институции позволяват само малки и несигурни заключения за устройствената структура на стопанството.

Ако на науката след две хилядолетия са познати само нашите най-важни правни норми, тя няма да има вярна представа за нашия стопански порядък. От 1900 година до днес Германия притежава същото право на собственост, а именно правото на собственост по Гражданския кодекс. Обаче колко стопански порядки преживя Германия до средата на века! По време на двете големи войни формите на централизирано управление на стопанския процес излизат на преден план и изтласкват стоково-паричните форми. След Първата световна война, по времето на засиленото образуване на картели и концерни, стопанският порядък отново променя своята структура. Други устройствени форми на разменното стопанство се реализират в широки области на промишлеността. След 1933 г. на преден план излизат нови форми на централизирано управление на стопанството. Винаги обаче остава валидно същото право на собственост. (Наистина правото на собственост не е второстепенно за облика на стопанския порядък.) Правната норма се запазва, но нейната функция се променя с измененията на стопанския порядък.

Същият проблем, погледнат от друг ъгъл. Ако Върховният съд в края на миналото столетие не бе одобрил законната сила на картелните уговорки, развитието на немските картели нямаше да стане по начина, по който фактически протече. Фактът обаче, че изобщо се появи движението на картелите и определени картелни форми се образуват в определени видове промишленост, докато в други промишлени клонове образуването на картели остава слабо и по този начин възниква „смесен“ порядък на промишленото стопанство, трябва да се обясни със

съвсем други причини. Или да вземем например едновременно съществуващите профсъюзи на работниците и сдружения на работодателите предприемачи. Предпоставка за тяхното възникване е действащото коалиционно право. От действащия правен ред не може да се съди за фактическата поява на такива властни групи, нито как и кога възникват и каква политика водят.

Следователно стопанският порядък и правният порядък не са идентични. Това положение не означава, че се отрича или омаловажава влиянието, което оказва формирането на правния ред върху стопанските порядки; в това отношение известна представа дават примерите, посочени преди малко. Също толкова малко се оспорва и обратното, че развитието на стопанските порядки често въздейства върху формирането на правния ред. Правният ред – доколкото е от значение за стопанството – възниква най-често за да оформи съществуващите икономически факти. Както държавното семейно право не създава семейството, а най-напред се образува семейството, след това законодателите му придават определена форма, така става най-често и в икономиката. Чрез норми и присъди законодателите и правораздаването се опитват да преобразуват съществуващия стопански порядък. Нещо повече. Често правните норми се създават непосредствено от участниците в икономическия процес в рамките на стопанския порядък. Например „общите търговски условия“ на отделните промишлени предприятия или на съюзите в областта на промишлеността, търговията, банките и спедиторските предприятия през последните десетилетия в Германия. Това „самосъздадено право на стопанството“ (*Гросмандьорт*) измества значителна част от немския граждански правен ред.

Тези отношения между стопанския порядък и правния порядък се променят в хода на историята. Отсега не е възможно да се каже нещо общо по този въпрос. Те се нуждаят най-напред от проверка в рамките на отделната историческа ситуация.

4. *Новият, донаучен опит не е в състояние да разбере конкретния стопански порядък.* Той е лишен от необходимите методи за разсъждение. Неговият хоризонт е много ограничен, и то не само поради факта, че донаучният човек обикновено проявява интерес само към стопанския порядък, съществуващ в момента. Той не е състояние (да разбере или) правилно да

разбере съществуващия стопански порядък. Отделният немски индустриалец, занаятчия, селянин може би познава онази част от настоящия немски стопански порядък, в която се намира. Занаятчията познава своите пазари за суровини и пласмент, снабдяването на неговите предприятия с работна сила, частта от дадените правни норми, важни за него. От значение са някои норми на неговия еснаф. Но той не познава и не може да познава целия немски стопански порядък. Отделният участник в стопанския живот живее в своята среда. Той има представа за нейната форма, но неговата заобикаляща среда е само малка стая в огромната сграда на модерния стопански порядък.

Следователно само *науката* е тази, която единствено може да отговори на въпроса за устройствената структура на стопанството. Това е въпрос, на който трябва да отговори не само всеки национален икономист, но и всеки стопански историк, тъй като без неговото решение не може да бъде разбрана логично стопанската реалност. Това обаче винаги е много труден въпрос.

Преди всичко поради това, че за да стане ясен съществуващият в даден момент стопански порядък, е необходимо грижливо изчерпване от по-ранните периоди на изворите и последователна постановка на въпросите. Например за този, който иска да изследва горнонемския стопански порядък от XV век, няма голямо значение информацията за правните норми, действащи по това време, за икономическото положение на някои занаяти, за определени цени или размера на оборота на някои фирми. Той трябва много точно да систематизира източниците, ако иска да разбере как функционира системата на надомна работа в града и провинцията, как съществува своеобразният стоково-паричен ред със силни позиции във властта на отделни хора в стила на голямото Равенсбургско търговско дружество и как се смесват различните устройствени принципи от типа на централизирано управляваното стопанство с разнообразните форми на разменното стопанство. Но ако той си създаде представа за стопанския порядък, тогава данните за цените на стоките, оборота, доходите на надомните работници започват да придобиват смисъл. Защото привидно хаотичното, паралелно съществуване на отделните информации и фактическите констатации сега се подрежда.

С това обаче все още не е отхвърлена решителната трудност, която се противопоставя на познанието за стопанските порядки. Оскъдните извори за по-ранни периоди представляват сериозно, но не най-голямото препятствие. Дори съвременният стопански порядък, в който живеем, и стопанските порядки, които сме преживели по-рано, не могат лесно да бъдат разбрани. Ако поставим например въпроса за немския стопански порядък по времето на Вилхелм II, най-често отговорът ще гласи: по това време в Германия господства „капитализмът“. С това обаче нищо не се казва за *устройствената структура* на стопанството. Следващият отговор ще гласи: господства Laissez-faire. Но и това нищо не значи. Съществува някакъв порядък, независимо от това, че държавата не го оформя в най-малките подробности. Във всеки случай обаче порядък, който изразът Laissez-faire не показва. Тогава „свободно пазарно стопанство“? Но и този отговор не е изчерпателен. Навярно съществува свобода за сключване на договори. Обаче в нейните рамки възникват устройствени форми от най-различен вид – от пълната конкуренция до двустранния монопол. Как са изглеждали тези устройствени форми? За това изразът „свободно пазарно стопанство“ нищо не споменава. Освен това тогава в домакинствата и селското стопанство съществуват още много структури, които изобщо не се причисляват към типа пазарно стопанство. Следователно „свободното пазарно стопанство“ е опростено и по тази причина неподходящо определение, което не казва нищо за елементите на формите на тогавашния немски стопански порядък и за начина, по който те взаимно се допълват.

В противовес на това науката трябва точно да определи частичните порядки и да покаже как те се съединяват в общ порядък. Поради свързаността на цялостния икономически процес, определен от разделението на труда, частичният порядък на дадена област не съществува самостоятелно. Един пример. Както е известно, паричното дело на Германия преди 1914 г. е основано върху златната валута, която притежават и повечето от другите културни държави и за която са валидни специални правила на играта. Когато представяме златната валута, по правило се задоволяваме с това да опишем нейното функциониране като пари, следователно паричният порядък се разглежда от-

делно, сам за себе си. В действителност, ако използваме думите на *Лутц*, „определената парична система спада към определен стопански порядък“. Тогавашният паричен порядък може да съществува само в определен стопански порядък и функционира само в него. Преди всичко той предполага, че ходът на икономическия процес в Германия не се определя от централна инстанция, че преобладават елементите на формата на разменно стопанство, че в това разменно стопанство господства конкуренция с еластични цени, а чрез държавната търговска политика се постига здраво вграждане на националните стопански единици в световното стопанство. Щом след 1924 г. характерът на стопанския порядък в Германия и в другите страни се променя, щом се води автономна конюнктурна политика, щом ценовата система закостенява, а търговската политика затруднява в по-голяма степен отпреди обмена на стоките, тогава златната валута не може да съществува трайно като част на стопанския порядък и по тази причина опитите тя да бъде въведена отново се провалят. От този пример се вижда, че порядъкът на дадена частична област трябва да бъде разбиран в рамките на цялостния порядък, естествено на такова разбиране е способна само науката. За порядъка на трудовата борса или стоковите пазари важи абсолютно същото.

С това накратко се определя задачата, която има науката. *Тя трябва да достигне до познание за конкретните стопански порядки в тяхната структура. В това се състои другият основен проблем на националната икономия.* Тъй като в зависимост от облика на съществуващия стопански порядък ежедневиият стопански процес в даден период протича по различен начин, познанието за стопанските порядки даже е първата стъпка за опознаване на стопанската действителност. (бел. 20)

3. Стопански стилове

От казаното се получава отговорът на въпроса, който ни послужи като изходна позиция. Дали чрез „стопанските стилове“ и чрез подобни типове може да се изрази конкретното стопанство и по този начин „да се представи живата действителност в нейните съществуващи различия“ (*Шнийтхоф*)?

На този въпрос трябва да се отговори отрицателно.

Първо, конструкторите на етапи и стилове обхващат с поглед историята на европейската икономика или на отделни народи и столетия, обособяват някои различия, които им правят впечатление, и по този начин достигат до техните типове. При това те не изхождат от въпроса, който единствено отваря достъп до икономическата действителност на даден период – въпросът за устройствената структура на стопанството. Много често те задават въпроса – прекалено неопределено – за „същността“ или за „нормалното“ на стопанската действителност.

Повече или по-малко случайно и без да са конструирани въз основа на въпроса за стопанския порядък, отделните стилове онагледяват в различна степен, но най-често изобщо не онагледяват устройствената структура на стопанството. Да вземем например стопанският етап или стопанският стил „градско стопанство“. Ние изцяло се абстрахираме от това, че през средновековието такова градско стопанство фактически не съществува, за което вече стана въпрос. Дори ако стопанството на зрялото и късно средновековие се състоеше от такова успоредно съществуване на малки затворени в себе си стопански области, стопанският стил „градско стопанство“ е неизползваема конструкция, тъй като не казва нищо за стопанския порядък на тогавашния период. Представяват ли тези градски стопанства стопански организми с централизирано управление? Или състои ли се отделното градско стопанство от паралелно съществуващи индивидуални стопанства, свързани помежду си със стопански обмен? Какви са разменните отношения? Кои са техните носители? Господстват ли монополи? До каква степен и в каква форма? И как всички тези елементи на формата се допълват в едно цяло? Стопанският стил „градско стопанство“ не дава отговор на всички тези въпроси. Същото се отнася и до типовете като „занаяти“ или „стопанство на селото“, или „стопанство на областта“. Стопанският стил „народно стопанство“ също не казва нищо за стопанския порядък. Дори когато допълним, че народното стопанство може да бъде „свободно пазарно стопанство“ или „планово стопанство“, и тогава тези определения на стопанския порядък са прекалено неточни. Да сравним например италианското със северноамериканското „народно стопанство“ от 1936 г. Каква разлика! Тя се изразява в различията на двата стопански порядъ-

ка и недостатъчно се характеризира чрез определения като „планово стопанство“ или „свободно пазарно стопанство“. „Домашното стопанство“ успява да покаже още по-добре устройствения характер на стопанството, тъй като тази конструкция обръща внимание на централното управление на стопанския организъм, без да го описва точно и да изяснява коя форма на стопанство с централизирано управление е осъществена.

Второ, със създаването на етапи и стилове се прокарва голямо опростяване. По своя начин на стопански живот отделните епохи трябва да бъдат охарактеризирани като „монистични“, докато в тях фактически господства непрестанно многообразие на формите. Вярва се, че чрез това опростяване може да се открие същността на историческата действителност, която се крие зад явленията. В действителност се губи тъкмо същественото и тези понятийни структури, ако използваме думите на *Макс Вебер*, „се използват като прокрустово ложе, в което насила трябва да бъде вкарана историята“.

Ако се прави опит да се охарактеризира стопанството на древността просто чрез ойкосното стопанство, то – като се абстрахираме от други исторически неточности – грешката се крие в желанието да се вкара насила в една-единствена схема огромното многообразие от антични стопански форми. Такъв израз като ойкосното стопанство представя схема с една форма, докато в действителност, както вече показахме, съществува многообразен и променлив живот. Още един пример. По време на Френската революция стопанските порядки се променят изключително бързо. Първите години между 1789 и 1793 г. довеждат до отстраняване на стария порядък и преди всичко на феодалните владения и привилегиите от средновековния и меркантилистичния период, както и до налагане на друг порядък, в който доминират чертите на разменното стопанство. Под натиска на мизерията от войната и с победата на Якобинския клуб от 1793 г. нататък стопанската политика се променя и преминава към определяне на твърди цени от държавата, конфискуване на запасите, принудителни доставки и частично към административно управление на прибирането на реколтата на селяните. След падането на якобинците през 1794 г. започва обратен преход от администрирано стопанство към разменно стопанство.

От историческа гледна точка тази бърза промяна на стопанските порядки има изключително значение. Без нея не могат да бъдат разбрани промените на заплатите и цените, на външната търговия, безработицата, недостигът на капитали, следователно на цялото стопанско ежедневие във Франция от този период – все събития, които на свой ред значително повлияват върху политическите събития на революцията и допринасят за отстраняването на якобинската диктатура. Споменатите създатели на етапи и стилове не вземат и не могат да вземат под внимание тази промяна. За тях Френската революция представлява начало на „народното стопанство“, или я причисляват към „ранния капитализъм“. По този начин зад израза изчезва най-същественото на историята. (бел. 21)

Трето, много от създадените етапи и стилове подвеждат към прекомерното обособяване на стопанските явления от общоисторическата среда. Дори споменатият пример от Френската революция показва това. Съответният стопански порядък не трябва да бъде разглеждан сам по себе си, а като част от съвместния живот на един народ, в случая на френския народ, тъй като представлява именно това. Чрез посочените стилове или етапи обаче икономическата действителност мисловно се отделя от останалите сфери на живот. Още един пример. Икономическата действителност по времето на Диоклециан може да бъде разбрана само във връзка с късноримския тоталитарен деспотизъм. Но който използва стиловете от домашното до народното стопанство, не е в състояние да изясни тази връзка.

Когато разсъждаваме за нашата съвременна икономика, без всякакво съмнение я виждаме като част от цялостното съществуване на народа, в нейната връзка с неговото природно, духовно и политическо съществуване. Трябва да свикнем да разбираме и миналото по същия начин. Етапите и другите реални типове искат да отразят стопанската действителност, конкретния живот и да се доближат до историческото разбиране. Но постигайки това, те разкъсват живо, историческо цяло на части. (бел. 22)

4. „Капитализъм“

Европейско-американското стопанство от последното столетие се отличава значително от всички икономики в миналото.

Възниква необходимостта този факт да се изрази безспорно и понятно. Това става чрез понятието „капитализъм“, възприето от общественото мнение и влязло в широка употреба. Голям брой учени полагат усилия да определят белезите и обема му. За нас възниква въпросът, дали тази нова стопанска реалност наистина може да се представи чрез думата „капитализъм“ и нейното обичайно използване.

Налице е голям исторически факт – индустриализацията. Тя започва преди около век и половина в Англия, продължава до днес в пълен ход и в никакъв случай не е приключила своята обиколка по света. Днес се намираме точно по средата на този процес. В началото на XIX век индустриализацията вече е разпространена върху страните от Централна и Западна Европа, например Германия, Франция, Белгия, Швейцария и източно-то крайбрежие на САЩ. От края на XIX век тя пуска корени и в Япония. След 1928 г. Русия е въвличена насила от своите нови властници в индустриализация от голям мащаб. В нашата съвременност темпото се ускорява – Китай, Индия, Бразилия, Турция, няколко други балкански държави и Испания искат да се индустриализират и се индустриализират. Англичаните още през 1850 г., Европа и САЩ в началото на XX век са убедени, че завинаги са промишлената работилница на света. Тази индустриална революция, която няма равна на себе си в световната история, се прехвърля не само от страна в страна, но се развива сама и навсякъде – също и в старите индустриални държави като Англия и Германия, – и в нейния по-нататъшен ход се образуват все нови и нови икономически форми. Ако науката иска да разбере как е протекъл и протича този мощен процес, който предизвиква непредвидени сътресения в живота на хората, тя трябва да го разглежда универсално-исторически. Това означава в неговите връзки с целия исторически живот на отделните нации и човечеството. Неговото възникване от една особено духовна, политическа и икономическа ситуация в Европа, разрушаването на старите форми на промишлеността и селското стопанство, социалното преобразуване на нациите, явленията на стандартизиране, влиянията върху образуването на държави, воденето на войни, духовният и религиозният живот на народите – всичко изисква универсално разглеждане на това мощно

историческо развитие. Тогава става ясно защо индустриализацията в Англия протича по различен начин от тази в Япония или в Русия, защо тя отчасти се вплита в старите форми на живот и бавно ги преобразува и отчасти напълно ги разрушава.

Второ, науката трябва да изясни в кой стопански порядък започва индустриализацията на дадена страна или част от света и как тя преобразува стопанския порядък. Стопанските порядки, които служат за нейна изходна позиция, са изключително различни. В Англия, Германия и другите европейски страни господстват разменните устройствени форми. В други страни, като Русия и Турция, държавата е тази, която чрез административни мероприятия налага централизирано управление и на тази основа задейства индустриалното преобразуване: „Цивилизацията е мощна вълна, казва *Кемал* паша, и който не е готов да плава заедно с нея, ще се удави или тя ще го завлече.“ Индустриализацията в тези страни едва ли би протекла толкова бързо, ако тръгва *отдолу* нагоре. За тази цел липсват спонтанни сили, а освен това прекалено голям е натискът на традицията. По тази причина тя е задействана чрез централизираното управление на държавата и така придобива съвсем друг характер, отколкото на Запад. Освен това тя повлиява по друг начин цялостния живот на тези народи, отколкото в Европа. Универсално-историческото възприятие и мисленето в порядки трябва да си взаимодействат, за да могат да обяснят и историческия феномен, който днес наричаме „криза на капитализма“, следователно голямото преобразуване на стопанските форми, в което живеем и което в никакъв случай не може да бъде разбрано само икономически.

Всичко, което възпрепятства универсално-историческото възприятие и мисленето в стопански порядки, утежнява и познанието за възникването и съществуването на модерната икономика. И *двете* обаче се допускат чрез понятието „капитализъм“ и особено чрез начина, по който то се употребява.

Това, което е трябвало да постигне понятието „капитализъм“, е много повече от останалите „разрези“. Целта не е чрез него просто да се представи „същността“ на явленията, която се крие отвъд отделните исторически явления и изисква усилията на специалиста по национална икономия. Същата е целта при останалите разрези, например градското и домашното

стопанство. В капитализма по-скоро същевременно е виждана и се вижда действащата субстанция на модерното стопанство. Отделните явления, например разпадането на старите занаятчийски отрасли, образуването на картели, разширяването на световната търговия, преобразуването на социалната структура на страните, се разглеждат като творения на едно реално същество, именно на капитализма, а неговата криза – като упадък на това същество. Маркс и неговите ученици силно повлияват на разпространението на тази форма на мислене. При много ученици на Маркс и при други мислители капитализмът се превръща даже в олицетворена персонифицирана субстанция или живо същество. Дава се информация какво е извършил капитализмът в Европа или някъде другаде, че ще продължи своето разрушително дело по света, че зрелият капитализъм живее в своеобразен ритъм на възход и падение и че ще стане по-спокоен, улегнал, разумен с увеличаване на неговата възраст, че все още разрушава запасите от стоки или експлоатира работниците. Понякога това биха могли са бъдат само особености на езиковата формулировка; често обаче означава повече – става обичайно капитализмът да се схваща като оформяща субстанция или като реално, живо същество. Впрочем повечето от хората обичат да мислят в такива категории и да им придават особено емоционално удареие.

Преди всичко трябва да се подчертае, че по този начин се допуска тежка логическа грешка, а именно грешката на хипотезирането. Едно общо понятие се конкретизира, показва нагледно или персонифицира.

Бягството в персонифициращото общо понятие „капитализъм“ заменя истинското изследване на действителността. Някой поставя въпроса защо се унищожават пшеница, кафе и други хранителни стоки, както е в Канада, Бразилия и други страни. Той обяснява, че именно така действа „капитализмът“ и смята, че с това отговаря на въпроса. Това е много удобно, но в действителност нищо не е обяснено. Защо това своенравно същество „капитализмът“ унищожават запасите на едни места, а на други не? Наблюдателят трябва да изследва реализираните пазарни форми и тогава би открил как и защо в дадени монополистични пазарни форми се стига до унищожаване на запасите от стоки, а в други

пазарни форми – не. Следователно трябва да навлезем в действителността, а не да се доверяваме на една понятийна схема.

Чрез тези описания на делата на „капитализма“ мнозина вярват, че мислят модерно, но в действителност попадат в омагьосан кръг. Тук срещаме отново старата грешка на екстремния понятиен реализъм. Употребата на понятието „капитализъм“ нанася щети в две посоки.

Тя утежнява историческото разбиране или го прави невъзможно. Това е *едното* следствие. Близко до ума е да бъде обяснено възникването на съществото „капитализъм“ наистина, изхождайки от общата история, но неговият живот, дейност и стремеж да бъдат отделени от общоисторическите събития. В очите на тези наблюдатели след своето раждане капитализмът води собствено съществуване. Не се вижда, че стопанският живот – а с това и индустриализацията – винаги и във *всеки* момент е част от историческия общ ход на събитията, с който той е в продължително взаимодействие, както и как влиза в *непрекъснато* съприкосновение с всички останали житейски проявления на нациите. Фигурата на капитализма в нейното развитие от ранен към късен капитализъм става *dues ex machine*, чрез чието използване се решават само привидно конкретните икономически проблеми. Често не се забелязват явни, значими исторически връзки. Лесно може да се установи, че Френската революция и последвалите я външнополитически промени и вътрешно преобразуване на държавите изменят също икономическата структура на Европа, че войната през 1914–1918 г. и последвалите мирни договори и революции или войната от 1939 до 1945 г. са определяли решително икономическия живот и през следващия период. Който вижда обаче в капитализма персонифицираната субстанция на модерната икономика и обяснява икономическите събития с поведението на това същество, е спял спрямо такива общоисторически връзки и може да стигне до мнението, „че политическите събития по принцип не са определящи за протичането на икономическото развитие, и особено развитието на капитализма е напълно независимо от големите политически революции от последните столетия“ (*Зомбарт*). От липса на общоисторическо възприятие страда цялата дискусия за „кризата на капитализма“. Преустройството на стопанските порядки

и стопанското ежедневие може да стане разбираемо във връзка с икономическите процеси само чрез общоисторическото движение на съвременността, мощния процес на образуване на държави, започнал с новото време, придобил особен облик в последните десетилетия и навлязъл във всички области на живота, бързото проникване на национализма и на други идеи, целящи господство. От гледна точка на универсалната история следователно трябва да бъде поставен въпросът, как общоисторическото, духовното, религиозното, политическото, социалното и икономическото развитие довежда до коренна промяна на икономическата действителност. Който пита за същността на „капитализма“, за да изведе оттук отговор, поставя въпроса неисторически, погрешно и прекалено ограничено. Той мисли още по-неисторически, когато вярва в съществуването на един принудителен процес на развитие на това същество.

Второ, тъй като понятието капитализъм не казва нищо определено за *устройствената структура* на стопанството, то не е подходящо за определяне на икономическата действителност. Всеки влага в него устройствени представи, които му допадат – анархия на цялото производство или конкурентно стопанство, или *Laisser faire*, или господство над стопанския живот чрез монополистична власт, или управление на икономиката чрез една държава, подчинена на анонимни сили. Още по-лошо – от началото на промишлената революция, т.е. отпреди 150 години, в сравнително бърза последователност човечеството изживява многообразната промяна и своеобразното паралелно съществуване на конкретни стопански порядки. Това многообразие е от изключителна важност и в общоисторически план. Науката би трябвало да има задачата и днес я има – да изучава подробно явленията. Обаче терминът „капитализъм“ поглъща това многообразие. Например как да се разбират коренните преобразувания на европейско-американските стопански порядки от 1920 г. нататък, когато след това въпросът се поставя като въпрос за кризата на „капитализма“? Следователно на едно понятие, което не изразява устройствената структура на модерното стопанство? В търсене на същността на икономическата действителност тези наблюдатели загубват възприемането на действителността. (бел. 23)

Съдбоносната слабост на метода на образуване на разрези, етапи или стилове се крие именно *там*, където, *изглежда*, е неговата сила. В лагера на тези икономисти е съществувало и съществува убеждението, че се разбира историческата действителност. Те обаче създават не само неисторически поредици на развитието, но и понятия, които отделят недопустимо икономическите събития от общоисторическия ход на събитията, възпрепятстват историческото разбиране и освен това утежняват познанието на стопански порядки. (бел. 24)

В. Теории, обусловени от времето

Остава другият въпрос. Да се абстрахираме от това, че стиловете и етапите не отразяват икономическата действителност. Нека даже допуснем хипотетично, че те не притежават тази грешка, която ги обезценява. Тогава могат ли върху тяхната основа да се създадат „исторически теории“, „нагледни теории“ или „теории, обусловени от времето“, изобщо теории? Може ли да се разработи, например за капитализма, теория, обусловена от времето, която важи само за него и губи своята валидност с неговото изчезване? Следователно възможно ли е да се разработят за отделните исторически епохи теории, обусловени от времето? Този въпрос, на който често, без много да се мисли и малко наивно, се дава положителен отговор, също трябва да получи отрицателен отговор.

1. Най-напред вниманието трябва да се насочи към един своеобразен факт, който не е намерил необходимото внимание и трябва да предизвика размисли. Повече от сто години изтъкнати специалисти по национална икономика почти непрекъснато поставят настоятелното изискване да се създадат теории, обусловени от времето, за отделните исторически епохи, или етапи, или стилове. До ден-дневен обаче не е конструирана успешно нито една такава теория.

Съществува мнението, че класиците са дали такава теория за *своето* време и че класическата теория е подходяща да обясни икономическите събития, особено в Англия от края

на XVIII и началото на XIX век. Следователно класическата теория е обусловена от времето и задачата се състои в създаването на теории, обусловени от времето, за други страни и култури. По този начин обаче не се характеризира сполучливо логическият характер и валидността на класическата теория. За това вече стана въпрос. Тук се крие не само недоразумение за отношението на класиката към историята, но и объркване на фактическия стопански порядък по времето на класиците, който в никакъв случай не е чист порядък, основан на конкуренцията.

Също и *модерната* теория, както смятат някои модерни теоретици, не дава описание или обяснение на стопанското ежедневие на „капитализма“. Тя дава по-малко и повече. *По-малко*, доколкото изобщо не описва конкретната икономическа действителност, следователно не описва действителността на т. нар. капитализъм. Тя включва мисловни инструменти, които се нуждаят от използване само за да могат да се обяснят изобщо конкретните връзки. *Повече* – когато правилни теоретични тези представляват мисловни инструменти, които са подходящи при реализиране на определени условия, за използване при обяснението на конкретни връзки за *всяка* историческа епоха, но в никакъв случай *само* за епохата на капитализма или в настоящето. Модерната теория също не може да бъде тълкувана като теория, обусловена от времето. (бел. 25)

Настойчивостта на желанието на цели поколения изследователи за теории, които са валидни само за даден период, т.е. за теории, обусловени от времето, е в рязко противоречие с пълното отсъствие на неговото реализиране.

2. Защо обаче програмното изискване за теории, обусловени от времето, не може да бъде изпълнено?

Да вземем отново често споменавания стопански стил на „градското стопанство“. Може ли за него да бъде създадена „нагледна“ теория, обусловена във времето? Не, тъй като той не казва нищо за устройствената структура на градското стопанство. Несъмнено икономическото ежедневие на един град протича по различен начин при различни стопански порядки. Имат ли всички съсловия в градското стопанство монополни позиции? Забранени ли са изобщо съсловията? Контролират ли

се те от държавната администрация? Непосредствено ли се намесва държавната администрация в снабдяването със стоки на населението? И ако това е така, как и при кои стоки? Преди да бъде получен отговор на всички тези въпроси, не може да бъде поставен въпросът за връзките на стопанския процес в областта на градското стопанство. Следователно не е случайно, че още няма „теория“ на градското стопанство. Тя не е възможна.

Същото важи и за „капитализма“. Тъй като „капитализмът“ не описва устройствената структура на модерната икономика, той е неподходяща основа за теоретични анализи. Впрочем стопанските порядки в т. нар. капиталистически страни са били и са толкова многообразни и променливи, че не съществува предпоставка за създаване на теория, обясняваща стопанското ежедневие в „капитализма“. Ако се появи теория с това изискване, тя силно се опростява и отдалечава от икономическата действителност. Ако се постави например въпросът, как протича инвестиционният процес в „капитализма“, то още самата постановка на въпроса е погрешна. Инвестициите са различни в зависимост от устройствената структура на стопанството и се определят от това, какви форми на разменното и централно администрираното стопанство или какви парични системи са реализирани, т.е. устройствените форми, които понятието „капитализъм“ не позволява да се разберат. Когато изследването изхожда от толкова неясен и мъгляво определен характер на условията, какъвто предлага понятието „капитализъм“, тогава проникателните теоретични изводи са безполезни. Несигурна е основата, върху която се изгражда теоретичната постройка. Тук по страничен начин се преплитат проникателността и безгрижието.

„Градското стопанство“, „капитализмът“, останалите разрези, етапи и стилове не предлагат ясна и прегледна представа за условията. Тъй като обаче всяка теория съдържа изказвания за необходимите връзки при определени състояния на условията, нейното използване става невъзможно, ако за основа не са предложени ясни характеристики на условията. Те не са подходящи като аналитични инструменти на теоретичното изследване. По тази причина изискването за създаване на теории, обусловени от времето, е неизпълнимо; в бъдещето ще бъде изпълнено също толкова, колкото и в миналото.

Или като цяло този метод, чрез който трябва да бъде преодоляна голямата антиномия, се проваля напълно, не му се удава да отрази многообразието от исторически форми (*A* и *B*), нито да създаде теория въз основа на конструираните разрези (*C*). Следователно той не прави възможна нито историята, нито теорията. По този начин не му се удава като цяло познанието за стопанската действителност. Методът не може да бъде спасен чрез малки поправки. Например като става дума не за „стопански етапи“, а за „стопански стилове“. Не става въпрос за всички тези различия в частност. Методът е погрешен още в своята основна насоченост.

С това ние сме в края на нашия критичен обзор. Наистина не е липсвало желание да се обхване стопанската действителност. В областта на стопанските въпроси силно са се изявили понятийните национални икономисти и идеолозите и няма шанс те някога да изчезнат. От техните празни приказки обаче ясно се открояват многобройните строги и енергични опити за вярно обхващане на икономическата действителност.

Междувременно стана ясно, че всички тези опити не стигат до успех. Или голямата антиномия не е взимана под внимание, или наистина е правен енергичен опит за нейното преодоляване, но без успех. Често отправяният упрек, че националната икономия е чужда на действителността, всъщност се издига от заинтересуваните лица срещу една неудобна наука и в този смисъл той не подлежи на внимание. Поставен обаче от научна гледна точка, упрекът е оправдан. На националната икономия липсва пълен и сигурен подход за научно обхващане на икономическата действителност, липсва ѝ съвършен метод, за да достигне до научни знания. Тя не е успяла с необходимата сигурност да преодолее повърхностната трактовка на ежедневието и да види реалното, каквото е действително. Това състояние се усеща инстинктивно от много специалисти по национална икономика и от такива, които не са специалисти. Надявам се, че съм показал ясно защо е така.

Всичките усилия трябва да се насочат към преодоляване на това състояние. Тъй като наследените научни схващания за

голямата антиномия се провалят, трябва да подходим по нов начин към самия предмет. Не може да става въпрос за естествено продължение на съществуващата посока на мислене, например на „историческата“ или „теоретичната“ посока. Ние изцяло се абстрахираме от научното съдържание на цялата онаследена национална икономия. В този пункт поведението трябва да бъде радикално. Преди всичко не поставяме като предпоставка учение за националната икономия, оформено по някакъв начин. *Напротив, ние виждаме само ежедневно реално стопанство и задаваме въпроси.* Става въпрос да се разбере напълно спонтанно икономическата реалност. Това не означава пренебрежение към големите постижения на миналото. Напротив. Именно като променяме посоката на нашето внимание от авторитетите към нещата, ние придобиваме в хода на изследванията правилно отношение към наистина големите научни постижения на миналото.

Пристъпването към фактите е подготвено в решаваща степен от предходната критика. В процеса на критиката получихме пълна представа за проблемите. Към посочения първи основен проблем – въпроса за връзките на икономическото ежедневие – се прибавя вторият основен проблем – въпросът за изграждане на стопанските порядки, в които протича икономическото ежедневие от даден период. Ако бъдат решени тези два проблема за една общност и за един период от време, съответната икономическа реалност е разбрана. Оказа се обаче, че двата основни въпроса не могат да бъдат разрешени чрез ежедневно опит. Оpozнаването на икономическата действителност, такава каквато е днес и каквато е била в даден момент, следователно може да стане само при научното решение на двата тясно свързани кардинални проблеми. (бел. 26)

ТРЕТА ЧАСТ

НАУЧНО ПОЗНАНИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

Конструкторите на напречните разрези се дистанцират от конкретните подробности, за да открият „същността“ или „нормалното“ на действителността. По този начин те не достигат до целта. Нека се опитаме да намерим пътя за решаване на двата основни проблема в противоположна посока. *Вместо да се дистанцираме от подробностите на икономическата действителност, да пристъпим решително към нея и по-конкретно към подробностите ѝ.* Първоначално този подход може да изглежда парадоксален. Да достигнем до обща постановка на проблемите и теоретичен анализ, като изследваме индивидуалното? Ще видим накъде води този път. И в този случай единствено решаващ е резултатът.

Искаме да скъсаме изцяло с традицията на националните икономисти да предоставят на практиците или икономистите от фирмите точното познание за конкретните икономически факти от настоящето, а на историците – от миналото. Да изследваме съвсем подробно именно индивидуалните факти. Естествено самото ежедневно възприятие не е достатъчно. Една селянка, която десетилетия наред ходи на седмичния пазар, знае съвсем малко за връзките, в които тя е участник. Науката от самото начало се отличава от тази преднаучна линия на поведение спрямо икономиката *чрез радикализъм на постановката на проблемите и чрез мисловно проникване на фактите.* По тази причина

ние групираме двата проблема по начин, различен от съществуващата досега, като първоначално изследваме устройствените форми на стопанството и едва след това – връзките на ежедневния стопански процес.

ГЛАВА ПЪРВА

ФАКТИ

I. Факти от настоящето

Да започнем от най-близкото, с настоящето, в което живеея днес. Какво виждам? Например магазин за зеленчуци и други магазини за търговия на дребно, обушарска работилница и други занаятчийски предприятия, няколко фабрики, селскостопански дворове, железница, домакинството, в което живеея, други домакинства и много други подобни структури. Аз навлизам в някои от тези стопански структури и ги изследвам. (бел. 27)

Служителят А, който работи в местна фабрика за изкуствена коприна, живее със своето тричленно семейство в една от къщите на селището. Два факта излизат на преден план при изследване на това домакинство. Първо, че семейството не води изолирано съществуване, а е най-тясно свързано с предприятията и другите домакинства. Съпругът отива във фабриката за изкуствена коприна и оттам получава своя доход, съпругата купува от търговски предприятия или от селски стопани и занаятчийски хранителни стоки, облекло и повечето от останалите блага, които ще се използват от семейството. Освен това семейството има сметка в спестовната каса, следователно се намира във връзка с паричен институт. Второ, семейството домакинства за себе си – това е другият важен факт. В градината членовете на семейството по определен план отглеждат различни видове зеленчуци и картофи, които семейството само консумира. В този смисъл се произвеждат блага, които не се разменят с други домакинства

и предприятия. Следователно домакинството е същевременно и член на едно голямо разменно стопанство и притежател на малко единично стопанство. Естествено двете страни са взаимосвързани. Например въпросът, какво отглежда семейството в своята градина, се определя и от цените, които то трябва да заплати за зеленчуци и блага в процеса на размяна. Но тук не става въпрос предимно за това, а за поставянето на проблема за двойния характер на домакинството.

На това място трябва да се включи този метод на абстракция, чието разбиране е от изключително значение. Изпъкват отделните страни на индивидуалното явление – тук домакинството на *семейство А* – и по този начин се получават „идеални типове“. В рязко противоречие с „генерализиращата“ абстракция, използвана от конструкторите на стопанските етапи и стопанските стилове, която иска да задържи общото в многото факти, „точковата“ или „изолиращата“ абстракция се отнася до отделния факт. (С тази изключително важна разлика на двата метода на абстракция ще се сблъскваме често.) От един-единствен селски имот *Йохан Хайнрих фон Тюнен* извежда своите идеални типове на изолираната държава. В разглежданото конкретно *домакинство А* се намират два конституиращи елемента. Ние подчертаваме съзнателно единия и по този начин откриваме две различни „икономически системи“ – „разменното стопанство“ и „стопанството с централизирано управление“. (бел. 28)

Втори, малко по-труден случай. През 1929 г. *предприятието* за памучни прежди и тъкани *Т* на среднонемския град *Р* има само елементи от формата на разменно стопанство и липсват всякакви следи от централизирано управление на стопанството. Но формите на свързване на предприятието с пазара са разнообразни. За продажбата на своите прежди то сключва картелни съглашения с други немски предачници. Следователно в тези области на пазара то принадлежи към монополните структури от по-специален тип. Обратно, на многото пазари на текстилни изделия, на които то предлага, съществува конкуренция. Заплатите по това време са определяни чрез преговори между съюза на работодателите и профсъюзите на текстилните работници, следователно в преговори между монополни структури от не-

пълнен тип. Електричеството се доставя от градската централа, която притежава пълен монопол. Пет години по-късно, през 1934 г., картината коренно се променя. Чрез закона за текстилните изделия и други държавни мероприятия това предприятие, както и всички останали немски текстилни предприятия, става подчинено на непосредствено централно управление. Преди всичко спира свободното закупуване на суровини. Памукът и другите суровини се разпределят от централна инстанция. Следователно разпределянето на суровините вече не се предоставя на анонимните пазари, а става чрез определени централни инстанции. Чрез забрана на инвестициите е ограничено въвеждането на нови машини; тук също се проявява една черта на стопанство с централизирано управление. Макар предприятието да си остава член на разменно стопанство, ситуацията се е променила. Съюзът на работодателите и профсъюзите са изчезнали. Намесата на държавата при образуването на заплатите става много по-голяма, отколкото преди. Картелните съглашения са забранени и цените на повечето продукти са или фиксирани непосредствено от държавата, или определяни чрез точни описания за калкулацията. Конкретните факти, които предлагат това отделно текстилно предприятие, ние редуцираме до чисти форми чрез „точковата“ абстракция и успоредно с двата основни типа – „разменно стопанство“ и „стопанство с централизирано управление“, откриваме, че в разменното стопанство се очертават определени форми на предлагане и търсене – конкуренция, монопол, фиксиране на цените от страна на държавата. Това са тези чисти форми, за които става въпрос.

В заключение, трето. Стопанството на *селянина А* в Хесен, както повечето селскостопански дворове, е както домакинство, така и предприятие. В него по няколко пункта се натъкваме през 1938 г. на елементи на стопанство с централизирано управление. Стопанството снабдява селското семейство с месо, зеленчуци и плодове. В такъв смисъл са налице явления на централизирано управлявани стопанства от малък мащаб. Същевременно селскостопанският двор се намира под конкретни централизирани въздействия, които оформят неговата структура. Селянинът трябва да се придържа към ограниченията, установени при

засяването на захарно цвекло и хмел. В тези две производствени сфери неговото стопанство е само елемент на две големи стопански структури, намиращи се под общественно-правно централизирано управление, които обхващат цяла Германия. Същевременно в много отношения то е част от разменно стопанство и в случая свързването протича в най-различни променящи се във времето форми. През 1938 г. ръж, свине, мляко и други продукти са продавани на определени места по цени, фиксирани от държавата, докато преди 5 години цените се образуват на пазара. При продажбата на виното през 1938 г. селският стопанин разчита на определени минимални цени, но каква цена е фактически заплатена, се разбира едва при търга. За заплатите на селскостопанските работници съществуват държавно фиксирани ставки, а за изкуствените торове – държавно контролирани монополни цени. Всяка от тези форми е важна за протичането на стопанското ежедневие на селскостопанския двор. Без ограничения при засяването селянинът би засадил повече захарно цвекло и повече хмел; регулирането на цените за свинете го кара да угоява повече свине, държавното снижаване на цените за азотните торове – да тори повече.

При изясняването на особените устройствени елементи на отделната селскостопанска единица, отделното съвременно домакинство или промишлено предприятие се натъкваме на важен резултат – почти всяко съвременно домакинство и почти всяко съвременно предприятие показват действително особен характер. Наистина многообразието изпъква толкова по-ясно, колкото по-надълбоко проникваме и колкото повече единични стопанства изследваме. Многообразието обаче е резултат само от това, че съставът на устройствените форми съответно е различен. Все пак броят на откритите чисти устройствени форми е обозрим. Това е констатация с изключително важни последици за общия характер на националната икономия. *Както от две думи с различен състав и дължина, така и от ограничен брой елементарни, чисти форми на стопанската дейност – необозримо многообразие от конкретни стопански порядки.* Задачата на науката е с метода на „точковата“ абстракция да се предприемат

възможните най-пълноценни изследвания. Пълноценно означава да бъдат откривани всички онези чисти, идеално типични форми на стопанство, от които са били съставени и се състоят конкретните стопански порядки в настоящето и в миналото.

II. Факти от миналото

По този начин накратко бе обозначен също и подходът, с който националният икономист трябва да изследва икономиката на миналото, на други държави и култури. Там също не бива да има дистанциране от реалността. Трябва да бъдат избягвани всички прибързани обобщения. Трябва да бъдат изследвани отделните факти и отделната конкретна стопанска структура. Най-много на националната икономика, а също и на теоретичния анализ предлага не онази историография, която дава цялостна представа за десетилетия и столетия, а онази, която представя отделните явления с разбиране.

Сигурно е, че колкото и необходимо да е цялото преустройство на позицията на националните икономисти към историята, то ще се натъкне на противоречия. Старите схеми, етапи и стилове още дълго време ще бъдат влачени, въпреки цялата им отдалеченост от действителността. Въпреки че е толкова понятно, историческото мислене на националните икономисти, което е насочено към проникване в отделните факти, тепърва ще трябва да се наложи. Следователно при изследване на немската икономика около 1900 или около 1700 година е необходимо по-скоро да се изучават отделните стопански структури според техните устройствени форми, а не да се създават обобщаващи типове въз основа на генерализиране, за да се характеризира накратко епохата например като зрял или като ранен капитализъм. Синтезът протича на по-късен етап.

Да вземем средновековието и разпръснем мъглата, която старите учения за типовете разпространява за неговото огромно историческо богатство на форми. Ще открием феодални владения от различен тип, дворове на свободни селяни, предприятия на търговци на далечни разстояния в градовете, предприятия на

занаятчи, надомни работници, търговци на дребно, които са свързани тясно с домакинствата. Някои стопански структури трябва да бъдат изследвани подробно.

1. Избирам най-напред северноиталианския манастир Бобио, феодално владение в долината на Требия, за чието стопанско управление през IX век *Л. М. Хартман* дава изключително образна картина. Бобио е богат манастир. Той притежава владения в най-различни области на Ломбардия, някои от които са отдалечени от манастира на разстояние над 200 километра и връзката с тях се осъществява отчасти със собствени кораби по реките По и Тичино. Въпреки това Бобио в никакъв случай не е най-богатият манастир за своето време и в своята структура може да се разглежда като характерен за духовните и светските феодални владения на тогавашна Северна Италия. Средище на тази голяма стопанска структура е самият манастир с неговите 36 допълнителни постройки. Тук се намира не само главната администрация, но и сградите за инвентар, нужен за самостоятелно стопанисваните земи от близките околности, и занаятчийските цехове. По-голямата част от земите на феодалните владения се използва за собствени цели; това е феодалната земя. Наистина земевладението е така разпръснато, че не цялата феодална земя може да бъде стопанисвана непосредствено от манастира, и успоредно работят няколко помощни стопански дворове, които – подчинени на главната администрация – се намират под ръководството на специален управител. Направено е известно разделение на труда, така че отделни помощни стопанства са специализирани в особени стоки. Например владенията при езерото Гарда – в производството на олио. Една малка част от цялата собственост върху земята е давана под аренда, и то на свободни, полузависими или зависими селяни, общо около 650 арендатори. В стопанските сметки на главната администрация също ясно е изразено разделениято на самостоятелно стопанисваната феодална земя и земята, давана под аренда. Двете страни обаче са най-тясно свързани още в организацията на труда. За обработката на феодална земя на разположение се намират роби, които обаче не са достатъчни. Затова изключително важна е ангарията на арендаторите, като съществуват различни форми на

трудова договор. Освен да предоставят на манастира определени части от реколтата и малка сума пари, свободните арендатори се задължават да работят определен брой дни на господарската земя. Понякога това е само една или две седмици през годината, понякога обаче – един или два дни седмично. По правило обаче зависимият арендатор е задължен по безброй ангарии, докато доставката на зърно отстъпва на заден план. В отделни случаи ангарията е единственото бреме на зависимия. В този случай той е зависим селянин надничар и се различава от робите само по своето собствено домакинство.

Занаятчийското производство е в центъра на феодалното владение, то се концентрира в помощните сгради на манастира. В специални работилници работят хлебари и месари, обушари и тъкачи, сарачи и майстори на оръжие, производители на пергамент, дърводелци, кацари и др. Впрочем вероятно и в стопанствата под аренда се произвеждат занаятчийски изделия, отчасти за собствени нужди, отчасти за доставка на манастирското стопанство. Управлението на толкова голям производствен апарат и разпределението на потребителските блага върху многото участници, както и на благата за културни и представителни цели, представлява трудна задача. Това ясно се вижда от грамотите.

Както и повечето феодални владения по онова време, Бобио не е изолиран от външния свят. Дори паричната рента на селяните, която ежегодно възлиза общо на около 220 златни солида, показва съществуването на стоково-парични отношения. Купувани са различни блага, като например някои тъкани и подправки. Освен това Бобио получава от кайзер Лудвиг II привилегията да организира пазар върху неговия имот. Следователно феодалното владение нерядко е пазарна инстанция. Дори чрез привилегията изрично се определя, че на отиване и връщане търговците се освобождават от данъци.

Какво е налице в Бобио от гледна точка на националната икономия? Своеобразно „сливане“ в конкретно цяло на различни устройствени форми. В центъра на този космос стои едно „стопанство с централизирано управление“, с което са свързани стотици малки зависими стопански светове – индивидуални-

те стопанства на арендаторите, – които отново представляват малки стопански единици предимно с „централизирано управление“. Те сякаш се вливат в една голяма структура на стопанство с централизирано управление. В рамките на това голямо манастирско стопанство едва ли има „свободен потребителски избор“ за зависимите роби или полузависимите селяни. Доколкото работата върху феодалната земя се извършва от роби или полузависими, участието в труда не е свободно. Този факт също е важен при охарактеризирането на стопанството с централизирано управление. Във всяко отношение хората са подчинени на централното управление. Доколкото обаче свободни хора сключват договори с феодалното управление, налице е друга характерна черта на стопанството с централизирано управление, за която също трябва да стане въпрос. По принцип свободните работници не са задължени да работят в Бобио. Обаче, изхождайки от традицията и поради дългия период на трудовите договори, които по правило се разпростират за 29 години, свободата е силно ограничена.

Следователно елементите на „стопанство с централизирано управление“ са „доминиращи“ за Бобио. Те господстват. Обаче не съществуват само те. С тях „допълнително“ се сливат елементи на „разменно стопанство“, тъй като Бобио произвежда и за пазара, за да може да купува от пазара, а и защото администрацията винаги трябва да държи определена наличност от пари, за да удовлетворява изискванията на обмена. Тази стопанска структура, взета като цяло, представлява типичните идеални форми на порядъка, които можем да изтъкнем поотделно, за да запазим чисти тези форми. (бел. 29)

Ако направим подробен анализ на селското стопанство през XIV век, бихме установили, че от подобни елементи на формата, но в друг състав, са създадени други стопански структури. Както е известно, междуременно крупното селскостопанско предприятие в голяма степен се разпада. Главен представител на селското стопанство става селскостопанският двор. Повечето блага сега се произвеждат от селското семейство в къщи за собствени нужди или за феодалния владетел. Тяхното производство е подчинено на централизирано управление, в кое-

то се отделят следните служби: самият управител на малкото семейство, редом с това селската община, която разпределя земите на селяните и взема решения за общинското землище за общо ползване, и накрая феодалният владетел. Следователно при централизираното управление си взаимодействат три стопански единици. Някои блага обаче са произвеждани за размяна със съседите и намиращия се наблизо град, който е бил център на разменните отношения и за който като работодател работят някои селяни – като надомни работници. Наистина и в този стопански порядък елементите на двете стопански системи си взаимодействат, но в друга и специфична форма.

2. Също и средновековните занаяти не са организирани така унифицирано, както смята учението за градското стопанство. Напротив, огромното многообразие, на което се натъкваме тук, трудно може да бъде надхвърлено. То привлича в особена степен, тъй като тук остро се поставя въпросът дали могат да се открият единни устройствени форми.

За отделните занаятчии от средновековието преди всичко е от значение дали техният занаят е „затворен“ или „отворен“. Без съмнение занаятите често са се намирали в „затворено“ състояние, но степента на затвореност и формата на затваряне са различни. Например в някои градове броят на сергиите за месо, хляб и обувки се установява от управата. Паралелно с това широко разпространен е друг метод на затваряне на даден занаят – забраната на еснафа. Тогава, когато еснафът има правото да отхвърли молбата за допускане или да изисква висока първоначална вноска за влизане в еснафа, той, а не градската управа, е в състояние да затвори достъпа до занаята. Понякога занаятчиите имат даже възможността да ограничат занаятите до определени фамилии (например парижките тъкачи още през XIII век). От друга страна обаче, на еснафите често не се удава да наложат строги ограничения. Често те трябва да се задоволят с леко ограничаване на кръга на допуснатите. Не рядко градската управа определя, че никой не бива да упражнява даден занаят, ако не принадлежи към съответния еснаф, но еснафът не е упълномощаван да отказва влизането в него и да иска първоначална вноска за влизане. Така е например в Падуа през XIII век

или при различните занаяти в Кьолн през XIV век. Разбира се, новопостъпилият често трябва да предвиди съпротивата на членовете на еснафа *contra legem*. По-слабо изразената принуда на еснафа обаче е нещо съвсем друго в стопанско отношение, отколкото строгата принуда.

Паралелно с това през средновековието на много места има занаяти, които са „открити“, достъпът е свободен и не е нужно да се придобива членство в даден еснаф. Ако при злоупотреби със силата на еснафа градският съвет пристъпва към назначаване на майстори, това, разбира се, е само едно ограничено отваряне на занаята. Много градски управи са отивали по-далеч. За Нюрнберг вече стана въпрос. През 1280 г. Бреша определя изрично, че всеки би могъл да упражнява всякакъв занаят, без да е необходимо да постъпва в никакъв еснаф.

Ще е грешка да се допусне, че всеки „затворен“ занаят образува монополи или че в рамките на „отворения“ занаят винаги съществува конкуренция. Действително определянето на *Numerus clauses*, т.е. затварянето на занаята сред определен кръг от хора, е ценна привилегия на занаятчиите, чрез която значително се улесняват уговорките за монополно овладяване на пазара. Когато броят на получилите разрешение хлебари, месари или обушари обаче е голям, например в някои градове той надхвърля 100 и повече души, тогава образуването на монополи става трудно въпреки „затварянето“. Освен това често политиката на градската управа действа против монополните уговорки. Обратно, и в градовете, които водят политика на свобода на занаятите, занаятчиите от даден занаят са могли да се обединят и да образуват съюзи за понополистично господство на техния пазар. В този аспект интерес представлява Болоня през XIII век. Тя, както и много други градове, води политика на свобода на занаятите. Не при всички, но при определени занаяти градската управа позволява обединения. Но там се образуват и обединения например на шивачите, дърводелците и ковачите, които чрез натиск върху конкурентите се опитват да вкарат всички други от занаята в съюза с методи, които са ни познати от съвременните монополни борби. Понякога възникват и няколко съюза, например на обушарите от Болоня, където през XIII век се споменава

за 4 различни съюза, които в скромна форма представляват своеобразен олигопол. Нерядко естествено съществува конкуренция в откритите занаяти, и то в различни форми. Често от страна на градския съвет е забранено всякакво образуване на съюзи – така например през XIII век в Ландсхут, Гослар и Цюрих. Или занаятчиите от даден град продават своите изделия на големите пазари в условията на конкуренция помежду си и със занаятчиите от другите градове. Например златарите от Нюрнберг, Кьолн и Аугсбург сами предлагат своите стоки на Франкфуртския панаир. Но това са особени случаи. Много по-важен е най-големият експортен занаят на средновековието – текстилният. Например тъкачите на лен и бархет от горнонемските градове често работят в конкуренция помежду си и самостоятелно продават своите изделия на търговци, които ги пласират на големите пазари. Отделният търговски капиталист и работодател или техните групи имат често монопол върху търсенето. Много по-благоприятно е положението на занаятчиите, когато те обединено се противопоставят на монополистичната група от търговци и сключват колективни договори за доставка. Това става например през 1424 г. в Любек между еснафа на майсторите, обработващи кехлибар, и група търговци, които пласират кехлибарените изделия в Западна и Южна Германия, както и в Италия. Следователно тук съществува монопол срещу монопол.

Ако в заключение вземем предвид, че властите на градовете често работят с ценови такси и по този начин се намесват особено на монополизираните пазари, тогава ще добием както представа за многообразието на средновековните занаятчийски стопански форми, така и за отправните точки, от които могат чрез точковата абстракция да бъдат разработени определени стопански системи от идеален тип и техните проявления. (бел. 30)

3. Цялата историческа икономика може да бъде анализирана с този метод. Не само тази на европейските народи от последните хилядолетия, но и икономиката на древен Египет, Вавилон или Китай през различните епохи от тяхната история. По-късно отчасти ще стане въпрос за това. (В държавата на инките през XV век може би се открива най-чистата реализация на централизирано административно стопанство. (бел. 31)

Навсякъде става въпрос изцяло да се разработи индивидуалното, например спецификата на китайското фамилно стопанство, и никъде не бива да се допуска грешката в търсене на „нормалното“ да се шлифоват ръбовете на индивидуалното. Навсякъде се вижда, че може би против очакваното, че именно това проникващо възприемане на конкретното води до откриване на неограничен голям брой известни чисти основни форми. Съставът на тези основни форми и начинът на тяхното „сливане“ в конкретните структури са различни. Също така се променят „доминиращите“ и „допълнителните“ устройствени форми; променя се също и цялостната историческа среда. Въпреки това в многообразието на стопанските порядки, в които е участвал и участва човекът в стопанския живот, се откриват известни повтарящи се конституиращи форми.

Познаването на тези форми от идеален тип, които могат да послужат като основа за преодоляване на голямата антиномия, вече започна. Поставено е началото. Все още липсват две неща: първо, точното научно определение на отделните чисти „идеално типични форми“, които да този момент са описани неточно и на езика на ежедневието; второ, систематично обхващане на тези типове. Всички идеално типични форми, които се откриват в исторически конкретните единични стопанства, трябва да се изследват поотделно и да се подредят систематично.

ГЛАВА ВТОРА

СТОПАНСКИТЕ СИСТЕМИ

Точната и същевременно с това систематична разработка на конструиращите елементи на формата не бива да става от своя страна чрез поставяне на аксиоми или по спекулативен път. В противен случай би настъпил разрыв между историческия опит и теоретичното изследване. Да се образуват своеволно модели, е тежка и без съмнение често допускана грешка. Този нов етап на анализа също не трябва да бъде преодолян чрез отдалечаване от действителната икономика. Напротив, поетият вече път трябва да бъде следван и по-нататък, без отклонения. Опрени върху досегашните исторически постановки на проблемите, трябва да навлизаме още по-дълбоко в конкретните исторически стопански структури, за да разрешим поставената задача.

При такова по-подробно изследване на конкретната стопанска структура много скоро се натъкваме на констатация, която по-късно се оказва от изключително значение: *ръководителят на всяка стопанска структура действа въз основа на стопански план*. Ако запитаме защо *селският стопанин А* днес оре на полето, отговорът гласи: въз основа на стопански план. А земеделският работник от голямото предприятие? Въз основа на стопанския план на управата на земеделското стопанство. Защо домакинята купува днес един центнер картофи? Защото това отговаря на нейния стопански план. Защо *Б* днес работи като стругар в машинната фабрика? Въз основа на своя стопански план или ако го прави по нареждане на държавната централна инстанция – в изпълнение на стопанския план на тази централна инстанция. Защо управителят на манастира Св. Гален през 980 г. дава нареждане да се насадят определени плодови масиви? Също въз основа на нейния стопански план. Същото важи и

за управителя на египетско храмово стопанство през 500 г. пр. Хр. През всички епохи и навсякъде стопанският живот протича в изготвяне и изпълнение на стопански планове. Точността и времетраенето на плановете са твърде различни при отделните хора. За това ще стане въпрос по-късно. Хората обаче никога не участват в стопанския живот без планове.

Именно затова отделният план и неговото осъществяване трябва да се изследват на първо място – същото важи и при систематичното определяне на чистите елементи на формата, от която са изградени всички стопански структури.

Преди всичко по този начин става възможно точно да се обхванат двете чисти конституиращи основни форми, на които през всички епохи се натъква историческото изследване – идеално-типичната стопанска система на безразменното „стопанство с централизирано управление“ и стопанската система на „разменното стопанство“. Стопанската система „стопанство с централизирано управление“ се характеризира с това, че управлението на цялото стопанско ежедневие на дадена общност протича въз основа на плановете на централна инстанция. Ако обаче общественото стопанство се състои от две или повече единични стопанства, всяко от които изготвя и изпълнява стопански планове, налице е стопанската система на разменното стопанство.

Следи от други стопански системи – паралелно с тези двете – не могат да се открият в икономическата реалност на съвременността и на миналото; изглежда непредставимо, че ще се намерят и други системи.

I. Стопанство с централизирано управление – неговите две форми

В по-новата национална икономия се поставя въпросът дали изобщо е възможно да се осъществи чисто централно управление на една голяма стопанска общност. Против това са изтъкнати много сериозни съмнения. Преди всичко се оспорва, че

в такава общност, в която цените не се образуват от стопанския процес, е възможна точна и целесъобразна *стопанска сметка*, така че централното управление при изготвянето на своите стопански планове се лута в тъмното. Затова към ръководството на едно голямо стопанско тяло, което се управлява централизирано, се поставят изисквания, които чисто и просто не могат да бъдат изпълнени. С тези възражения, които играят важна роля в стопанско-политическата дискусия в съвременността, се засяга проблем от първостепенно значение.

Действително управлението в напълно чист вид на едно голямо централизирано стопанство, обхващащо десетки хиляди или милиони хора за дълъг период от време, би се сблъскало с трудности, тъй като в него е невъзможна точната стопанска сметка. Въпреки това проблемът за стопанската сметка на големите централно управлявани стопански тела *тук* може и трябва да бъде отминат без внимание. В историческата действителност, която сега изследваме, често този проблем не възниква или не възниква в пълна острота по две причини. Най-често структурите на стопанството с централизирано управление са били и са много малки, например обхващат само едно семейство от няколко десетки или сто души. В такъв случай управлението може да обхване всички стопански събития *in natura*, благата и услугите могат да бъдат непосредствено оценени от водача на семейството в техните стойности и стойностите могат да бъдат точно определени количествено чрез калкулация. „*Простото стопанство с централизирано управление*“ или „*собственото стопанство*“ както искаме да наречем тази малка форма, която е изключително важна в историята, решава по относително прост начин проблема за стопанската сметка.

Второ, как стои обаче въпросът със стопанството с централизирано управление, което поради своята големина изисква специален управленски апарат, т.е. „*централизирано администрирано стопанство*“? Тук с оглед на големината на общността и количеството на оценяваните блага е невъзможно количествено определяне на стойностите. Докато при разменното стопанство ограничеността на отделните блага намира израз в цените и разменните стойности, централизирано администрираното

стопанство не разполага с необходимия метод, за да установи точно ограничеността на отделните средства за производство и продукти. Вследствие на това ръководството не съумява да управлява наличната работна сила и веществените средства за производство в съответствие с фактическата ограниченост. Но в историческата действителност елементите на централизирано администрираното стопанство най-често се смесват с елементи на разменното стопанство. Така например по указание на централното управление се произвеждат и разпределят само определени селскостопански продукти. Тогава цените на разменното стопанство образуват известна опора за стопанската сметка. Колкото по-устойчива е тази опора, толкова по-малко са „доминиращите“ елементи на централизирано администрираното стопанство и толкова повече те отстъпват на разменно-икономически явления. В противен случай, както учи историята, стопанската сметка, а по този начин и стопанското управление като цяло се натъкват на най-големи трудности. (бел. 32)

От изследването на стопанството в исторически аспект следва, че стопанската система на „стопанството с централизирано управление“ е било и е осъществено като „просто стопанство с централизирано управление“ (собствено стопанство) или като „централизирано администрираното стопанство“, т.е. в две форми. Става ясно, че елементи на тази икономическа система са реализирани не само в определени страни и периоди, например в йезуитската общност в Парагвай, в империята на инките или в Русия от 40-те години на XX век. По-скоро те съществуват навсякъде и през всички периоди. Понякога доминират, понякога се появяват само допълващо и винаги се смесват с елементи на разменното стопанство. Ние обаче ги правим да изпъкват в чист вид и ги получаваме като чисти идеални типове. При това двете форми се намират в следните три варианта.

1. „*Стопанство с тотално централизирано управление*“. То се характеризира с това, че в него изобщо не се допуска размяна, а използването на производителните сили, разпределянето на продуктите и потреблението стават въз основа на централно управление. Силни следи от този вариант се откриват например във фамилните стопанства от миналото и настоящето,

както и в по-големи централизирано администрирани стопанства на други културни среди и например в регулираното жилищно стопанство от последните десетилетия.

В своя чист идеално-типичен вид този вариант може да бъде представен по следния начин. Затворена общност от около 30 души с 40 хектара земя, чието стопанско управление се осъществява от едно лице. Това е чисто „собствено стопанство“. Управителят определя стопанските планове. Ежегодно той решава какви насаждения на кои полета трябва да бъдат засети, колко хектара да се отделят за царевица, пшеница, ечемик, картофи и т.н., на кое място ден след ден да работи всеки от 17-те трудоспособни членове на къщата, дали и как да бъдат обновени или разширени къщата и инструментите. Той определя техниката, която се използва, как и до каква степен да се наторява полето, как да се оре и какви земеделски сечива да бъдат произведени. Управителят дава също указания на кои места от полето да стане засяването на отделните насаждения. Той се разпорежда и с използването на реколтата. Каква част от пожънатите ечемик или ръж да се използва за посев, каква част за фураж, за ечемичен хляб. Освен това той определя кога ечемикът и ръжта трябва да бъдат отново посетени, дадени за фураж или опечени, колко дрехи, хранителни продукти и деликатеси ще получи всеки отделен член на семейството и къде трябва да живее.

Централното управление е така радикално, че на отделните членове е забранено да разменят отредените им потребителски блага срещу други потребителски блага. Например ако *A* получава за ден един фунт хляб и четвърт фунт месо, той не бива да разменя хляб срещу месо с *B*, който получава същите количества, но има други потребности. Отделният член трябва да изяде порциите, предназначени за него, а ако не иска, може да ги предостави отново на разположение на управителя. Няма друга възможност. Очевидно размяната на потребителски блага може да се възпрепятства само при известни обстоятелства. Например когато всички се хранят заедно, както е при съвременните домакинства и в по-големите стопански единици, когато потреблението се осъществява съвместно, както при спартанците, или също при някои блага, например жилища, които

не могат да бъдат разменени без разрешение на централната инстанция.

При чистото проявление на този вариант заповедите на центъра господстват и в най-отдалеченото кътче, и над всички стопански действия. На тях се подчинява непосредствено цялото стопанско ежедневие на общността. Стопанството с тотално централизирано управление представлява краен случай. Един планиращ субект е меродавен за всички стопански действия. Тъкмо по тази причина то представлява интерес – в него намира цялостно отражение стопанската система на стопанството с централизирано управление.

В стопанството с тотално централизирано управление (и в другите два варианта) централната инстанция отрежда на всеки неговата професия и работното място. Работникът не може да изрази собствената си воля при избора на професия. *Робството* под формата на държавно или частно робство и *крепостничеството* в техните многобройни проявления представляват като цяло една важна форма на трудовите отношения на стопанството с централизирано управление. Ограниченията на свободата на преселване и избора на професия, обвързването към определено работно място, които днес са действащи в много страни, също спадат тук и могат да се разглеждат като втората, по-мека форма на централно управление на труда. Третата форма се изразява в икономическата зависимост на младото поколение от старото, каквато например и до днес съществува в Китай, където професията и заетостта на всички членове на семейството във фамиалното стопанство зависят от заповедите на най-стария. В стопанството с централизирано управление няма трудови договори, а само трудово отношение.

2. В „*стопанството с централизирано управление и свободен обмен на потребителски блага*“ също централната инстанция е тази, която определя използването на потребителните сили, структурата на производството във времето, разпределението на продуктите между членовете на общността, използваната техника и мястото на производството. Но за разлика от първия вариант тук при разпределянето на предоставените блага могат да се правят промени от страна на потребителите чрез

размяна. Сега е разрешено *A* да разменя с *B*, ако *A* иска да изяде повече хляб и по-малко месо, а *B* повече месо и по-малко хляб. В реалното стопанство много често става така, че разпределението на потребителските блага от страна на централна инстанция е свързано със свободата на получателя да разменя. Много стопански структури в историята, в които доминира елементът на стопанство с централизирано управление и за които стана въпрос, познават тази размяна между потребителите. На много читатели тя е позната от времето, когато са служили в армията. Войниците от една рота или батарея получават определени дажби от хляб, масло, цигари и т.н. и ги разменят помежду си, за да пригодят дажбите към конкретните си нужди. По време на войните през 1914–1918 и 1939–1945 г. ръженият хляб, месото, захарта, платовете и други потребителски блага са разпределяни от държавна централна инстанция с помощта на купонната система, но за получателите съществува възможността да разменят тези потребителски блага помежду си.

Като чист тип стопанството с централизирано управление със свободна размяна на потребителски блага изглежда малко се различава от споменатия преди това първи тип. В действителност разликата е значителна. Налице е принципно ново положение на нещата. Едноличното господство на един носител на плана се смекчава от това, че има възможност да се проявят потребностите в стопанските планове на отделните получатели на потребителски блага. Разбира се, това е така само в ограничена степен. „Монизмът“ обаче е отстранен и се налага известен „плюрализъм“ на плановете. При размяната се образуват „разменни стойности“. *A* разменя определено количество хляб срещу определено количество месо или захар, плат или цигари. Ако тази размяна на потребителски блага не е епизодична, а постоянна, се образуват пазари и цени, като се използва общовалидното средство за размяна – парите. Наистина пазарите се намират изцяло в сянката на централното управление и неговите решения; на стопанския план на стопанското ръководство най-строго са подчинени стопанските планове на индивидите. Въпреки това тази възможност за размяна е изключително важна за получателя на потребителски блага, тъй като той може да

размени предоставените му блага, които са му по-малко необходими, срещу блага, които са му по-необходими.

Между другото във всяка общност със стопанство с тотално централизирано управление се проявява трудността, че централната инстанция не притежава надеждно средство за разкриване потребностите на членовете на общността. Липсва контактът между потребностите на получателите на потребителски блага и стопанското управление. Чрез размяната на потребителски блага от страна на получателите при този втори тип стопанство с централизирано управление могат поне да се компенсират големите грешки в разпределението на благата, което има изключително практическо значение за потребителите.

3. В „*стопанството с централизирано управление и свободен потребителски избор*“ стопанските планове на отделните членове на общността имат още по-голямо значение.

Да си представим затворена държава със 100 000 души, от които 45 000 са трудоспособни, и централна инстанция, която ръководи стопанския процес. Следователно това е централизирано администрирано стопанство. Централното управление определя на кои работни места да работи отделният индивид, колко дълго да работи; то установява кои рудни находища, водни източници и земи да бъдат използвани, как да бъдат използвани и кои да станат неизползваеми, какво количество хляб, месо, обувки, металорежещи машини и други блага да бъде произведено. То дава разпореждания как да се разпределят запасите от ковка стомана, полуфабрикати, ламарина и т.н. за отделните приложения, дали да се построят нови улици или нови фабрики за обувки, дали и как следователно да се направят инвестиции и каква техника при това да бъде използвана. В това отношение този вариант на централизирано управлявана стопанска система прилича на „стопанство с тотално централизирано управление“. И в двата варианта решенията се взимат въз основа на единен план на централната инстанция.

Обаче има една голяма разлика. Отделните поданици на държавата имат правото на свободен потребителски избор. Следователно те не получават от централната инстанция или с купони хляба, месото, своето жилище и други потребителски блага, а работни заплати като общо право на закупуване на потреби-

телски блага. (Както се вижда, функцията на парите е по-друга, отколкото в току-що споменатия втори вариант на стопанство с централизирано управление.) Поданиците на тази държава имат свобода на избора при покупката на блага.

В какво се изразява свободният потребителски избор? Той съществува, когато в рамките на неговия доход отделният индивид купува това, което желае. По този начин изглежда ясно очертана границата спрямо потребителската принуда, при която индивидът получава това, което му определя централната инстанция. Централната инстанция обаче може и чрез други средства, а не чрез заповед или чрез разпределение на определени дажби, да влияе върху посоката на потреблението. Например тя може да отклони потреблението чрез промяна на суровинното съдържание на потребителските блага, както е при замяната на вълната, памука и коприната с целволе и изкуствена коприна. Тук управлението на потреблението е възможно без принуда върху крайните потребители чрез замяна на суровините, която потребителят без всякакво съмнение не разбира поради приликата на новите със старите текстилни блага. По същия начин чрез предписания за примесите при хляба, състава на шоколада и подобни мерки може да се извърши управление на потреблението от централна инстанция, без да се дават непосредствени указания на отделния потребител. Същото важи за пропагандата. Яжте повече риба! Консумирайте повече свинско месо! Така централната инстанция успешно съумява да направлява потреблението. Потребителските навици на даден народ, които се определят от неговото минало, образование, раса и климат, се влияят трайно от такива методи. Тогава съществува ли потребителска принуда? Не! Индивидът още може сам да решава кои от предложените потребителски блага да закупи. Можем да определим това състояние като „ограничено свободен потребителски избор“. Потребителската принуда обаче започва едва когато се упражнява външен натиск, когато потребителят трябва да получи или да закупи известни блага, разпределени на основата на заповед на централната инстанция или под натиска на общественото мнение, следователно когато той не може да изрази своята собствена воля.

В държава с централизирано управление на стопанството при свободен потребителски избор отделните поданици на държавата като купувачи могат да изявят своите собствени стопански планове спрямо централното управление. Колко и какви обувки, колко и какви мебели са необходими, става ясно от обема на търсенето на всички тези блага.

Централната инстанция разполага с два начина на поведение спрямо такива проявления на индивидуалните стопански планове на всички участници. Първо, тя може да се опита да изключи или намали влиянието на индивидуалните планове върху своя план. За тази цел не ѝ липсват силови средства. Като единствен продавач на всички потребителски блага чрез своята ценова политика тя може да неутрализира влиянието на индивидуалните стопански планове върху управлението на стопанството. Например ако при постоянна цена количеството на търсените за една година обувки нараства, тя може да противостои на това увеличение на потребностите чрез повишаване на цените на обувките и действено да намали търсеното количество обувки, да поддържа стабилно производството и освободи централния стопански план от влиянието на индивидуалните потребности. Тя може най-общо да направлява така ценовата си политика, че да се купува основно това, което *иска* да се произвежда и пласира. Наистина при това централната инстанция се натъква на препятствия, които не съществуват в стопанството с тотално централизирано управление – при блага с много малка еластичност на търсенето промените в цените се оказват малко ефективни и тогава евентуално не се удава да се пригоди търсеното количество към плана на централното ръководство. Например ако при увеличаване на населението и създаването на семейства расте търсенето на двустайни апартаменти, тогава повишението на жилищните наеми от централното управление предизвиква само незначително намаляване на търсенето. Най-накрая то ще трябва да приеме увеличаване на строителството на тези жилища съобразно потребителските желания.

Второ, централното ръководство може да се държи и по друг начин – да използва обема на търсенето като индекс на потребностите на населението. На увеличението на количеството

обувки, които на определена цена се търсят годишно, то може да отговори с увеличение на производството на обувки, чрез което по-добре ще се задоволяват потребностите на населението. В такъв случай централното ръководство се стреми да разработи своя стопански план, като съблюдава стопанските планове на поданиците в държавата. Ако по принцип то направи това, тогава неговият стопански план зависи от *многото* стопански планове на купувачите. Затова тук се достига или се преминава границата на централизирано управляваното стопанство. Този втори случай от третия вариант вече можем да препратим към разменното стопанство – монополна администрация, която господства на всички пазари, се опитва да снабдява купувачите по принципа „възможно най-доброто обезпечаване“.

Да обобщим. Страна, в която съществува единствено „простото стопанство с централизирано управление“ („собствено стопанство“), би изглеждала по следния начин: хиляди собствени стопанства, които нямат и минимална стопанска размяна помежду си, работят паралелно. Всяко семейство се снабдява напълно самостоятелно и представлява централизирано управлявана общност, подчинена на един от нейните членове. Има по-големи и по-малки общности, но нито една от тях не е толкова голяма, че за нейното управление да бъде необходим специален управленчески апарат. Водачът ръководи сам целия стопански процес, който лично обхваща. Ако това са изцяло централно управляваните семейни стопанства, то липсва всякаква размяна, няма цени и разменни стойности за благата. В точен смисъл на думата в тази страна не протича едновременно един стопански процес, а съществуват толкова цялостни и независими стопански процеси, колкото затворени семейни стопанства има. Не е налице *един* стопански космос, а паралелно съществуват толкова еднакво устроени стопански космоси, колкото собствени стопанства има.

Собственото стопанство и централизирано администрираното стопанство са сестри. Но това са много различни сестри. На въпроса, защо собственото стопанство постоянно се оказва недостатъчно и защо е изтласкано до второстепенна роля от модерното развитие, може лесно да се отговори – тъй като именно

в неговите рамки не може достатъчно да се разгърне разделението на труда. То е много малко. За да подобрят своето осигуряване чрез размяна на блага, семействата или родовете, или селските общини още в праисторическо време контактуват помежду си, т.е. разширяват разделението на труда извън границата на собственото стопанство, като по този начин на някои места тя е разкъсана, и развиват допълнително други устройствени форми. Модерната индустриализация обаче, която донася със себе си неизвестна дотогава интензификация и пространствено разгръщане на разделението на труда, изтласква това джудже в царството на устройствените форми, а то представлява именно това. Една модерна предачна машина или една доменна пеш, или железницата не могат да бъдат използвани в собственото стопанство. Затова в хода на историята трябва да възникнат нови устройствени форми, в които хората са в състояние да градят стопански отношения с широко разделение на труда. Това е било и паралелно с „разменното стопанство“ и „централизирано администрираното стопанство“. В историята централизирано администрираното стопанство като доминиращ елемент на стопанските порядки се среща далеч не толкова често както разменното стопанство. Но има поредица от интересни случаи, за които вече стана въпрос.

Модерните военни стопанства предоставят възможност на тази устройствена форма да изпъкне особено силно. Да си я представим още веднъж в нейната чиста форма. Страната, която да този момент е организирана под формата на собствени стопанства, сега изцяло променя своя външен вид. Сцената се е завъртяла и персонажите действат в значително променена ситуация. В цялата страна вече съществува взаимно обвързване чрез разделението на труда. Всички трудоспособни хора участват ден след ден в свързан стопански процес, обхващащ цялата територия на страната, процес, който е управляван от едно-единствено централно ръководство. Броят на жителите, големината на страната и на производствения апарат правят невъзможна за изпълнение задачата един-единствен ръководител да обхваща непрекъснато всички стопански процеси, само той да дава разпореждания до най-малките подробности и да контролира

изпълнението. Затова съществува административен апарат с многобройни чиновници, който при тоталното централизирано администрирано стопанство се заема с изготвянето на стопанските планове, дава указания на съществуващите производствени обекти какво да произведат, извършва разпределението на суровините и полуфабрикатите по отделните производствени обекти, дава разпореждания за създаване на нови или за промяната на съществуващите инсталации, разпределя работните места на работниците и потребителските блага на отделните индивиди, контролира изпълнението на всички указания.

Ние се нуждаем от двете форми на стопанство с централизирано управление с неговите варианти, за да разберем конкретните *стопански порядки* и като състояние на условията за теоретичните анализи на стопанското *развитие*, близки до реалността и подлежащи на точно определяне. При двете форми на стопанството с централизирано управление икономическата власт се концентрира на едно място – по-малко видимо, но много осезаемо в собственото стопанство и изключително широко застъпено в централизирано администрираното стопанство. Не съществува икономическа система, в която властта да е по-силно концентрирана и в нейните граници отново най-силно е тоталното централизирано администрирано стопанство. Тук икономическата власт се изявява неограничено. Всеки член на общността изцяло зависи от стопанското ръководство на централната администрация и нейната бюрокрация, никъде няма сфера на икономическа свобода и самостоятелност. Там, където дори и приблизително е осъществена тази форма, например през някои столетия от египетската история, отделният индивид е същество, чиято единствена задача е непрекъснато да се подчинява на заповедите на централната инстанция и на чиновниците. Другите варианти на тази стопанска система сочат известно леко отслабване на силата на централната инстанция. Нейният обхват бе току-що по-подробно охарактеризиран чрез определяне на тези варианти. С определянето и теоретичния анализ на икономическите системи се доближаваме до един голям исторически проблем – проблема за икономическата власт.

II. Разменно стопанство

Въведение

Още веднъж трябва да кажем. Под „разменно стопанство“ не трябва да разбираме например същността на „капиталистическия“ начин на производство през XIX век. Тогава и в т. нар. капиталистически страни започват да се проявяват силно елементи на стопанството с централизирано управление. С „капитализъм“, „комунизъм“, „социализъм“ и други подобни понятия не могат да бъдат преодолени познавателните задачи на националната икономия. „Разменното стопанство“ е чиста, конституираща идеално типична основна форма, подобно на „стопанството с централизирано управление“, която се открива във всички епохи на човешката история и се извежда въз основа на точно наблюдение на единичните стопанства и чрез точковата абстракция.

Такова разменно стопанство от идеален тип се състои от *предприятия и домакинства*, които се намират във взаимоотношения на обвързаност или на размяна. Ние говорим за „предприятия“ и „ръководители на предприятия“, а не за предприемачество и предприемачи, тъй като при думите предприемачество и предприемач се има предвид капиталистическа епоха; двете думи следователно притежават определен исторически нюанс. По принцип такъв нюанс трябва да се избягва при идеалните типове. „Предприятията“ се разглеждат като стопански, а не като технически единици. В тях чрез закупуване и комбинация от трудови услуги и материални средства за производство се осъществява производството на блага или услуги, които се продават. „Домакинството“ на разменно стопанство от идеален тип изглежда по друг начин, отколкото например обичайното съвременно немско или френско „домакинство“. Вече говорихме за това, че исторически съществуващите домакинства на семейството представляват малки, отчасти централно управлявани стопански структури, в които протича важна част от съвременния цялостен стопански *производствен* процес. В „домакинството“ на чисто разменното стопанство обаче не се произвежда

никакво благо, не се готви, нито се пере, нито се шие. Всички блага и услуги, от които домакинствата се нуждаят, се купуват готови за потребление от предприятията и само се консумират в домакинството. (За да може понятиено да изразим тази разлика, говорим за „водене на домакинската работа“, когато искаме да изразим исторически даденото семейно стопанство, а за понятието „домакинство“ – когато имаме предвид потребителската общност на разменното стопанство от идеален тип, в чиито рамки не се произвежда нищо.) От този тип „разменно стопанство“ са напълно изличени всички следи на стопанството с централизирано управление. В предприятията се произвежда, в домакинствата се консумира – същевременно от домакинствата се предлагат трудови услуги или спестени суми, от които се получава доход.

Стопанските планове на отделното предприятие или домакинство в разменното стопанство не приличат на плановете на централизирано управляваната икономическа система. В стопанството с централизирано управление стопанският процес на общността от начало до край се управлява чрез план и заповед от една инстанция. Този план е „пълнен“. На другите единични стопанства и техните планове или действия ръководителят не обръща внимание изобщо или само донякъде, както стана ясно преди малко. В неговия обхват на въздействие протича като цяло стопанският процес на общността. По съвсем друг начин трябва да действа ръководителят на предприятието или на домакинството в разменното стопанство. В неговото еднолично стопанство протича само малка част от цялостния обществен стопански процес. Затова неговият ежедневен, месечен и годишен план е „непълнен“. Той е *частичен* план. Всеки от многото ръководители на предприятия и на домакинства, които живеят съвместно в една разменяща общност, трябва да взема под внимание в своя план действията и плановете на другите. Всички единични стопанства се намират във взаимна зависимост. Този факт се изразява във всеки план на всяко единично стопанство през всичките епохи и навсякъде, където са съществували и съществуват разменни отношения, във всяко домакинство и във всяка фабрика в съвременна Америка, при средновековния тър-

говец или селянина от времето на римските императори. При изготвяне на неговия конкретен план ръководителят на единичното стопанство знае, че трябва да се включи в структурата на разменното стопанство. „Така в разменното стопанство възниква нов проблем – необходимостта да се съгласуват частите или с други думи, проблемът за координирането на индивидуалните планове“ (К. Ф. Майер). *Как се осъществява „координирането на индивидуалните планове“, координирането на стопанските действия и на целия стопански процес в реалното стопанство от миналото и съвременността, доколкото то е било и разменящо?* След казаното дотук това е въпросът, от който трябва да започне изследването на стопанската система на разменното стопанство и установяването на неговите форми.

На този въпрос въз основа на опита може да се отговори по два начина.

Първо, в едно разменно стопанство винаги трябва да съществува *разчетна скала*, по която да се ориентират плановете на единичните стопанства. Разбира се, инцидентни случаи на размяна между иначе затворените домакинства са осъществявани в по-старата европейска и извъневропейска история често без утвърждаването на разчетна скала. Но такива случаи не представляват голям интерес. Веднага щом зачестят случаите на размяна и ръководителите на единичните стопанства се ориентират към разменна търговия, разчетната скала вече не може да бъде избегната. Такова е положението и при чистата форма на разменното стопанство. Да си представим държава от 500 000 души, в която в многобройни предприятия се произвеждат жито, хляб, вълна, платове и всички други изделия и се разменят в натура срещу други блага, а работниците получават възнаграждение в потребителски блага. Ако в този случай липсва разчетна скала или съотносителна величина, тогава ръководството на нито едно предприятие и домакинство няма да е в състояние да изготви реалистични стопански планове. Например производител на платове дава като месечна заплата на работник определено количество хляб, месо, бира и т.н. и продава плата срещу определено количество обувки, хляб и вълна. Дали тези действия му носят печалба или загуба, дали трябва да ги про-

дължи или не, той не може да установи, докато не разполага с разчетна скала. Това е така, защото не може да сравнява отделните стоки и трудови услуги. Той изобщо не може да установи какво и как да произвежда за пазара. Липсва кормилото на стопанското управление на всички единични стопанства, а с това и на цялото стопанство.

В историята през всички епохи и във всички култури човекът си помага, като превръща едно стандартно благо в разчетна скала (следователно използва единицата на стандартното благо като разчетна скала) и по този начин прави възможна координацията на индивидуалните планове. Фактът, че в по-древни култури при избора на това стандартно благо често роля играят например нестопанските религиозни представи, не променя нищо в неговата стопанска функция. Известно е, че преди рогатият добитък често е използван като разчетна единица в нашите културни среди. Омир например оценява трикракото столче с 12, роба със 100, робинята само с 4, но също и с 20 глави добитък, легена с една глава добитък. При това очевидно не се има предвид определен, конкретен добитък, а добитък средно качество. При повечето народи разчетната единица постепенно се отделя от стандартната стока и се превръща в идеална единица, която дава твърда опора на цялата разменна търговия. Такива факти ни принуждават и в *чистата* система на разменното стопанство да приемем стандартно благо за обща разчетна скала или съотносителна величина, или да въведем идеална разчетна единица. Това може да бъде добитък, риби, кожи или даден благороден метал. Едва сега става възможно управлението на единичното стопанство. В посочения пример производителят на платовете сега ще може да изчисли как стойността на благата, които дава на работника, се съотнасят към стойността на благата, които получава за своите стоки. Така например той би могъл да установи, че те са равни на една глава добитък или 100 грама злато, и при продажба на плата се получава печалба или загуба. По този начин плановете на единичните стопанства получават твърда основа или формулирано по друг начин, една „основа за координация“. Следователно единната разчетна скала е необходим атрибут на разменното стопанство. (бел. 33)

Второ, всяко единично стопанство, което влиза в обращение с други единични стопанства, е „продавач“ и „купувач. (Трябва да се абстрахираме от грабежа.) Независимо дали рюгенските производители на огниво от късната каменна ера разменят срещу други блага своите сечива на север и на юг в Европа или съвременен металургичен завод продава чугун и получава за това заплащане, или една домакиня купува днес ябълки и дава пари, винаги всички разменни отношения се осъществяват чрез предлагане и търсене, които се срещат най-често на „пазара“. Предлагането и търсенето не са открития на XIX век, а са толкова стари, колкото икономическите отношения между хората. На това място трябва да се избегне отново грешката за предварителни дефиниции на „предлагането“, „търсенето“, и „пазара“. Едва след научното изследване на обстоятелствата могат да бъдат дадени такива дефиниции. Тази здрава основа все още липсва. Следователно засега трябва да използваме тези думи с тяхното ежедневно съдържание.

Но историческият опит показва, че *начинът*, по който единичните стопанства предлагат и търсят, следователно се насочват едно към друго, е бил и е изключително различен. Именно това многообразие, на което се натъкваме например при средновековните занаяти, в античното и съвременното стопанство (прочетете например глава втора от втора част или глава първа от тази част) трябва да бъде представено в пълнота, тъй като в противен случай ще остане неразбрана историческата действителност. Различията се проявяват в две посоки:

1. Властната позиция на единичното стопанство на отделните пазари е различна. Често то трябва да се нагажда към процесите на пазарите, както например е случаят с ръководителя на домакинство от 1910 г. в един по-голям град, който купува хляб и месо. Често обаче единичното стопанство решаващо може да определи пазарните процеси, например търговецът на едро в Аугсбург от късното средновековие, към който се ориентират местните производители на платове. В зависимост от „пазарните форми“ единичните стопанства се проявяват по различен начин на своите пазари, от което силно се влияе целият разменен процес. По този начин се открива поглед към първия голям комплекс от проблеми.

2. Разменната търговия става в натура или единичните стопанства си служат с общо признато разменно средство, което се нарича пари. Следователно обущарят разменя обувки срещу други блага или получава за своите обувки общо разменно средство. Писано е много защо човекът си служи често с общо разменно средство. Лесно е да се каже, че едно разменно стопанство, което си служи с пари, е по-продуктивно, отколкото разменно стопанство без пари. Всяко единично стопанство, което участва в такова разменно стопанство с използване на пари, е принудено да държи известен паричен запас, което е важно за неговите стопански планове и управление. В хода на историята тези пари приемат най-различни форми. Следователно и от *тази* страна, за която бяха споменати някои неща при представянето на историята, с помощта на изолиращата абстракция трябва да се изведат от историята чистите форми – „основни форми на паричното стопанство“ и „парични системи“. Това е *вторият* голям комплекс от проблеми.

В зависимост от „пазарната форма“, „паричната система“ и „основната форма на паричното стопанство“ координацията на стопанските планове, стопанските действия на единичните стопанства и цялостният стопански процес се осъществяват по различен начин. С това накратко се определят двете групи от въпроси, които сега трябва да бъдат преодолени.

А. Пазарните форми

1. Двете основни форми на предлагане и търсене

Навсякъде в историята, от нейното начало до днес, се натъкваме на два различни начина на предлагане и търсене. Те са били или са „отворени“ или „затворени“.

Предлагането и търсенето са „отворени“, когато всеки човек или голям кръг от хора в сравнение с пазара бъде допуснат на пазара като продавач и купувач и когато всеки индивид може да предлага и търси толкова, колкото смята за правилно. Ако на всеки е разрешено безусловно или при лесно изпълними условия упражняването на професия като занаятчия, търговец,

индустриалец, селски стопанин, работник и служител, ако не съществуват количествени ограничения, ако няма забрани за инвестиции и изграждане на мощности, тогава налице е „отворено“ предлагане. Както е известно, законодателството за упражняването на професии през XIX век, например занаятчийският правилник на Севернонемския съюз от 1869 г., с налагането на свободата на предприемачеството на възможно голям брой пазари иска да създаде отворено предлагане и търсене и действително ги създава. Подобни стремежи откриваме многократно в историята. В никакъв случай те не са откритие на „капитализма“. В много градове от Източното Средиземноморие по време на елинистическата епоха, в Римската империя по времето на Август, в много градове на средновековието се натъкнахме на доста занаятчийски отрасли, които са „отворени“.

Предлагането и търсенето са „затворени“ тогава, когато не всеки може да се появи на пазара като продавач и купувач, когато само определен затворен кръг от предприемачи е допуснат на даден пазар за продажба или за закупуване от даден пазар, когато съществуват забрани за строителство и инвестиране, когато само на определена група работници е разрешена работата в дадени професионални браншове или само на определена група домакинства е разрешено закупуването на определени стоки. Затварянето на предлагането или търсенето на които и да е пазари би трябвало да се среща почти навсякъде в историята. И когато националната икономия от следмеркантилисткия период най-често напълно пренебрегва или поне набързо ликвидира затвореното предлагане и търсене, тя извършва опростяване, което трябва да доведе предимно до неуспехи при обясняването на конкретното стопанство, в случай че затворените форми отново се увеличават, както днес.

Затварянето на предлагането и търсенето може да бъде осъществено по най-различни начини, както показва историческата скица. Упражняването на даден занаят или търговия може да бъде ограничено до определени семейства, в голяма степен така е било във Византийската империя. Именно по онова време държавата е тази, която нарежда затварянето на почти всички занаятчийски отрасли и принуждава работниците и селяните да

се заемат с професията на бащите. Подобно е поведението на държавата и през още по-ранните периоди в Египет и другите страни на Изтока. Икономическата политика на много средновековни градове се характеризира с борбата за затваряне или отваряне на занаятите и търговията. Като важни примери от късното средновековие съпоставихме стопанската политика на затвореност на Любек с противоположната стопанска политика на отваряне на занаятите на Нюрнберг. До късно през XIX век са били валидни правилата, съгласно които до даден занаят се допускал само този, който бил в роднински връзки с даден майстор или който се е женил за вдовицата на даден майстор. През късния XIX век с многото отворени паралелно съществуват и затворени пазарни форми. Вероятно най-важната от тях е ограничаването на правото за емисия на банкноти до няколко банки или до една банка. Днес в повечето страни се е развила многообразна и бързо променяща се техника за затваряне на предлагането и търсенето – изпити, забрани за достъп, забрани за учредяване, забрани за инвестиции, забрани за засяване на обработваеми площи, като при това често отделните промишлени отрасли бързо преминават от отворено в затворено състояние и обратно. Като цяло за метода на затварянето важи следното: ограничава се кръгът от допуснатите лица или се фиксират броят, големината и мощността на *предприятията*, или и двете стават едновременно.

Едно предприятие или домакинство могат едновременно да участват в отворени и затворени форми на предлагането и търсенето. Например в *селскостопанския двор W в J* производство на плодове и вино е „отворено“. Селскостопанският двор може да произвежда такова количество, каквото иска управителят. Производството на „тютюн“ обаче е затворено, тъй като според административни разпоредби трябва да се обработват само определен брой хектари с тютюн. Друг пример. Доколкото фамилия *R* от *J* заедно с ограничен брой от други стари семейства от селото има право да се яви като купувач при годишната разпродажба на дървен материал от общинската гора, то домакинството е член на една „затворена“ група от купувачи. Но доколкото купува хранителни стоки и занаятчийски изделия, то принадлежи към „отворените“ групи купувачи.

Стопанските планове и действия на всяко единично стопанство значително зависят от това, дали предлагането или търсенето на дадени блага или услуги са отворени или затворени.

2. Отворени форми на предлагането и търсенето

За да определим точно формите на предлагане и търсене, трябва да продължим анализа на конкретните единични стопанства, които започнахме. Тук също не бива да има отдръпване от действителността, а навлизане в нея.

Всеки водач на единично стопанство изработва своите годишни, месечни или ежедневни стопански планове върху факти, които той смята за дадени. За него те представляват „дадености“. Всеки индивидуален стопански план се опира върху такива „планови дадености“. Водачът на даден селскостопански двор или на дадено занаятчийско предприятие залага като даденост в основата на своите конкретни планове големината и вида на съоръженията и на запасите от материални блага. Редом с тях – за да се изразим засега неопределено – и съвкупността от всички негови търговски отношения като купувач, продавач и кредитополучател. Тези последните планови дадености са единствено важни за нас при изследването на формите на разменното стопанство. Машинната фабрика A в F купува чугун от синдиката и продава своите продукти на голям брой пазари. При някои от продуктите тя разглежда цената като планова даденост, при други – предполагаемите реакции на търсенето, а при трета група от продукти се ориентира както по предполагаемите реакции на купувачите, така и по реакциите на няколко конкуренти

Следователно даденостите, с които ръководителят на машиностроителната фабрика, а също и на всяко друго единично стопанство се съобразяват в своите планове, са различни по характер. *Тъй като действията на единичните стопанства при предлагането и търсенето зависят от плановите дадености на стопанския план и от стопанския план, формите на предлагане и търсене могат да бъдат разбрани само когато се изходи от различието на тези планови дадености.* Тук се натъкваме на един доста важен момент – този, от който трябва да изходи разкриването на пазарните форми в конкретното стопанство.

Отделните случаи, които например са осъществени фактически днес в *машинната фабрика А*, ние отделяме, изследваме изолирано всеки сам за себе си, като по този начин най-напред откриваме чистите форми на предлагане и търсене, а от тях пазарните форми.

1. Продавачът отчита *реакциите, които могат да се очакват от клиентите*, като даденост в своя стопански план (купувачът прави обратното).

Така постъпва например голямото селскостопанско предприятие, което единствено снабдява дадена област с картофи и с оглед натрупания запас от картофи изхожда от определена оценка на търсенето в своите стопански планове и по-специално при определянето на цените на картофите. Подобен е случаят с тръста за общарски машини, който единствен продава или дава под наем определени патентовани машини за производство на обувки на даден пазар. Подобно е положението и на един голям горнонемски търговец работодател от XV век спрямо неговите надомни работници, който се съобразява в своите стопански планове с определено поведение на своите наемни работници, например с тяхното преместване или преминаване към селскостопанска дейност при по-нататъшно понижаване на заплатите.

Подобно оформяне на плана и подобно поведение, каквито доста често срещаме в историята, са възможни само тогава, когато купувачът или продавачът притежават собствен пазар. Клиентелата е насочена към *единствения* продавач или обратно, продавачите към *единствения* купувач. Ако голямото селскостопанско предприятие трябва да се съобразява и с конкуренти, то би могло да се ориентира не само по реакциите на клиентите, но трябва да предвиди и реакциите, очаквани от конкурентите.

Следователно пред нас е случаят на *монопол* на продавача или на купувача. Въз основа на плановите данни монополистът определя или цената, която именно за него не представлява една от даденостите, или количеството, което да бъде предложено (или търсено) и оставя цената да варира.

2. *Цената* се залага от ръководителите на единичните стопанства в техните стопански планове като планова даденост. Примери. Фабрикант на металорежещи машини взема под вни-

мание определени цени, които може да получи за своите машини. Или домакинство дава под наем стая от жилището и купува всеки ден потребителски стоки. При предлагането на стаята то взема под внимание цена, която е обичайна съгласно съществуващата информация в този момент; при закупуването на хранителни стоки, домакински уреди, дрехи то също така приема определени цени като дадености в стопанските планове. При закупуването на памук предачниците разглеждат съответната пазарна цена като даденост и се съобразяват с нея. Търговецът на дребно продава цигари, но за него цената на продажбата и покупната цена са предписани от фабриката за цигари.

Откъде единичното стопанство, участващо на пазара, приема цените, които то влага като дадености в своите планове? Следователно при какви обстоятелства отделният пазарен участник взема под внимание цените като дадености? Кога той не отчита въздействията на своето поведение върху цените?

Съществуват четири случая.

а) Няколко малки предприятия живеят „в сянката“ на голямо предприятие или на колективен монопол. Те приемат цените, които този „голям“ изисква като планови дадености, и на свой ред не взимат под внимание какви реакции ще предизвика тяхното поведение и по-специално обемът на тяхното предлагане или търсене. Такива случаи нерядко има в европейската икономика от XX век, а също и в миналото, например през средновековието. Да вземем например модерните картели в циментовата промишленост. В продължение на много години те често са следвани от по-малки предприятия-аутсайдери, които поставят картелните цени като дадености в своите планове и регулират самостоятелно обема на своето предлагане. Друг пример. Фирми, които не принадлежат към съюзите на работодателите, но просто заместват тяхната тарифа. Или няколко малки спедиторски фирми в даден град, които също изискват цените на едно голямо, превъзхождащо ги по оборот спедиторско предприятие, занимаващо се с жп транспорт, и ги третираат като дадености. Да дадем още един пример от миналото. Няколко малки търговци на шафран, които на Франкфуртския панаир през късния XV век се приспособяват към цените, които изисква голямото Равенсбургско търговско дружество.

„Големият“ не трябва да се съобразява с малките конкуренти, когато те, взети заедно, представляват само много малка част от предлагането или търсенето. Ако обаче тази част е по-голяма, какъвто е случаят, той трябва да ги отчете в своя стопански план и политика. Тогава неговата монополна позиция е непълна и може да се говори за положение на „частичен монопол“ на страна на търсенето или предлагането.

б) При пласмента дадено предприятие взема под внимание определена цена, тъй като неговият доставчик е предписал продажните цени и за втората ръка. Например търговци на дребно поемат спрямо фирмите доставчици задължението да продават перилни препарати, фармацевтични продукти и други стоки на определени цени. Както е известно, тази ситуация съществува в много страни при продажбата на маркови стоки. Такива обвързвания на цените при препродаване в никакъв случай не са откритие на нашето време. Те редовно се появяват там, където силни доставчици дават стоката на по-слаби преработватели или търговци. Така например е в Египет от времето на Птолемеите с неговата мощна държавна монополна система, която се разпростира от минното дело и свиневъдството до парфюмерийното производство. Тогава например има частни маслобойни и мелници, които не само купуват олиото и зърното на монополни цени, но трябва да пласират своите продукти на определени цени, фиксирани от ръководството на монопола, доставящ суровините.

С обвързването на цените при препродаване предприятието доставчик посяга едно стъпало по-нататък и въвлича пазара на потребителски стоки в своя пазарен обхват, така че образуването на цените на пазара на потребителски стоки е непосредствен резултат от ценовата политика на първоначалния доставчик и затова принадлежи към „монопола“ или „олигопола“ и не представлява особена форма на пазарни отношения.

в) Цената е фиксирана административно – един изключително срещан случай. Като пример от многото възможни ще посочим ценовия указ на Диоклециан от 301 г., който определя всички цени, включително и за всички услуги, и предвижда при превишаване на цените смъртно наказание за купувачи и продавачи, работодатели и работници.

За този случай на публичноправно фиксиране на цените ще стане въпрос по-късно.

2) Продавачът или купувачът приема цената на анонимния пазар, следователно не от конкретен „голям“, с който се конкурира, не от доставчиците, нито от администрацията, а именно от пазара. Такъв е случаят с немския селянин през 1910 г., който продава ръж или свине, или с фабриканта на трикотажни изделия от същия период, или с домакинствата, които купуват зеленчуци, плодове и други потребителски стоки. Продавачът прави това само когато неговото предлагане представлява толкова малка част от цялото предлагане на пазара, че не отчита реакциите, които се пораждат от неговите действия. Селянин, който през 1910 г. прибира реколта от около 200 двойни центнера картофи, вижда в цената от 3 райхсмарки на двоен център, която може да получи веднага след прибирането на реколтата, даден факт, който не зависи от това, дали продава своя запас изцяло, отчасти или изобщо не го продава. Може би той разчита на това, че през следващия януари или февруари цената би се повишила с няколко пфенига. Но той не свързва и това повишение със своите действия. Цената за него представлява дадена величина, въпреки че той чрез своето предлагане фактически оказва малко влияние върху размера на цената на картофите. В подобно положение е и даващият стая под наем, за когото стана вече въпрос, или купувачият хляб, който купува в конкуренция с още десетки хиляди души. Тук имаме състояние на предлагането и търсенето, което е съществувало в миналото и е съществено на много пазари в нашето съвремие и което наричаме „конкуренция“.

Недопустимо е да се характеризира конкуренцията като форма на предлагането или на търсенето, в която от страна на един продавач или купувач фактически не се предизвиква изменение на съответната цена чрез промяна на неговото предлагане или търсене. Такава форма на предлагане или търсене всъщност не съществува в реалността. Не можем и да си я представим. При определяне на конкуренцията решаващи не са действителните реакции, които следват от действията на индивида. По това тя не се различава рязко от другите форми на предлагане

и търсене. Единствено решаващо е, че вследствие големината на пазара и незначителността на предлагането или търсенето си индивидът не отчита такава реакция в своя стопански план, следователно поставя като планова даденост цената и действа по съответния начин. „Без съмнение самият индивид, желаещ размяна, оказва чрез своето предлагане и търсене известно влияние върху цените, но в повечето случаи то само по себе си е незабележимо и затова от неговата собствена гледна точка не представлява интерес. Неговият стопански план се разработва така, както в случай че разменните стойности на благата, които се имат предвид, са предварително определени като неизменни“ (Виксел).

По същата причина е неподходящо да се характеризира конкуренцията в предлагането като положение, при което търсенето на изделията на отделния продавач е напълно еластично, следователно в което кривата на търсенето в обичайното изображение върви паралелно на абсцисата. И тази формулировка се разминава със стопанските факти. Характерно за конкуренцията в предлагането е, че продавачът взема под внимание едно напълно еластично търсене, следователно при неговото предлагане той вижда в цената величина, която е независима от обема на неговото предлагане и след това избира количеството, което предлага. В самия стопански план е включена пълната еластичност на търсенето и тъй като съобразно това се насочват решенията и действията на ръководителя на едноличното стопанство, този факт е от голямо значение за стопанския процес. Обстоятелството, че цената при намаляване или увеличаване на предлагането на даденото предприятие все пак *фактически* се влияе, не е решаващо за действията на продавача и отгук за определяне на тази форма на предлагане. Мнението, че не може точно да бъде посочен броят на участниците в пазара, на който има „конкуренция“, следователно не може да се прецени дали при 50, 100 или 500 продавачи или купувачи съществува конкуренция и по този начин остава неясно какво е конкуренция, се разминава с важния факт, че в реалното стопанство винаги става въпрос за стопанския план. Ако въз основа на съотношението между големината на пазара и величината на индивидуалното

предлагане или търсене влиянията на индивида върху цените са толкова малки, че той не ги взема под внимание в своите планове и действия, тогава е налице конкуренция. Такъв би могъл да бъде случаят при 50, 100 или при още по-голям брой продавачи или купувачи.

3. На това място трябва да прекъснем изследването на типовете предлагане и търсене. Правейки ретроспекция, трябва да поставим един важен въпрос. Възможно ли е ясно и разбираемо да се разграничат монополът и конкуренцията? Този въпрос е важен, защото в неговия отговор трябва да се определи по-точно, отколкото това ставаше досега в нашето изложение, *какво всъщност е монополът и какво – конкуренцията*. Това е необходимо, тъй като относно този въпрос, който наистина е важен, са наясно много малко хора. (Досега бе установено, че в случай на конкуренция цената представлява една от даденостите за единичното стопанство, която съопределя осъществяването на плана и действията на отделния продавач или купувач; в случай на монопол обаче очакваните реакции на насрещната страна на пазара идват на мястото на кръга от дадености на единичното стопанство и цената не е планова *даденост*, а се извежда от стопанския план на монополиста, следователно представлява за него практически *проблем*.)

Много от по-новите съвременни изследователи са склонни да отричат въпроса, дали монополът и конкуренцията трябва да бъдат рязко разграничавани помежду си. Твърди се, че по правило продуктите на отделните продавачи имат за купувачите своите особености. Най-често те са били „хомогенни“ – било заради това, че благата на отделните продавачи или самите продавачи притежават особено своеобразие, било заради това, че купувачите ги възприемат като специфични. Отсъстващата хомогенност на благата означавала обаче липса на истинска конкуренция. Следователно науката трябвало да разглежда благата, които всяко отделно предприятие предлага, като блага от особен вид. Всеки отделен производител притежавал „монопол“ за своите изделия. Всеки търговец, селянин и занаятчия продавал като монополист своите стоки. Пазарите, на които привидно господствала „конкуренцията“, в действителност най-често се

разпадали в „мрежа от свързани пазари“ (*Чембърлейн*), на които всеки продавач защитавал позицията, наподобяваща монопол. Когато обаче по-голям брой „монополисти“ продавали на един съвършен пазар, тогава съществувало положение, което би могло да се нарече „конкуренция“, но то трябвало да се разбира като „граничен случай“ на монопола. Следователно, изхождайки от монопола, можело да се изясни многообразието на икономическия свят и анализът на монопола „поглъща“ анализа на „конкуренцията“ (*Дж. Робинсън*).

Това мнение трябва да се разглежда като реакция срещу доминирането на анализа на конкуренцията в по-старите изследвания. От тази гледна точка то е разбираемо. Но това мнение е извънредно съмнително, тъй като заличава разлики, които са от изключителна важност за единичното стопанство и протичането на целия стопански процес. Нека сравним фабрика за конци, която покрива почти цялото търсене на дадена страна от конци, с фабрика за ключалки и брави, която се съобразява с още няколкостотин достойни конкуренти. Двете фирми са разположени по съвсем различен начин на пазара. Науката трябва да определи точно тази разлика, която е обичайна за ежедневната практика. Тя я открива най-добре, когато разглежда гранични случаи. Такива случаи възникват предимно при следните обстоятелства:

а) При наличието на стоки заместители. Например единствено една пивоварна продава бира в дадена област от страната и тази позиция тя си гарантира чрез уговорка с други пивоварни в съседство за разпределение на територията. Населението обаче има навика да пие главно вино, което се продава в конкуренция от многобройни търговци и винопроизводители. Виното и бирата представляват стоки заместители. Притежава ли пивоварната монопол?

Не, ако тя при определянето на своята ценова листа напълно се постави в зависимост от цените на виното, т.е. изчислява цената на бирата съгласно цената на виното, разглежда цената на виното като една от даденостите в своя план и при определяне на своята продукция не взема под внимание нейните въздействия върху цените на виното и бирата. В рамките на съв-

купното производство на предпочитаното вино тя счита своята продукция за прекалено малка, за да оказва някакво влияние. Да, ако съществува достатъчна ценова зона, за да може да се води ценова политика на бирата, следователно ако една незабавна замяна на бирата от виното е невероятна и пивоварната не определя цената на бирата просто според цените на виното. Колкото по-голяма е зоната, в която пивоварната може да води монополна политика, толкова по-силна е нейната монополна позиция.

б) Често едно предприятие господства само в една известна област, докато в други области то продава в конкуренция с други продавачи. Пример – предприятие за кафяви въглища заема монополна позиция в своя район. Тук неговите кафяви въглища се радват на защита на навлото спрямо кафявите въглища на конкурентите, които, намирайки се на големи разстояния, ги предлагат на по-високи цени поради по-високите транспортни разходи. До горната ценова граница, от която започва тази конкуренция, има пространство за монополна политика на предприятието за кафяви въглища. Дотолкова предприятието залага в стопанския план очакваните реакции на купувачите и след това определя цена или предлага количество. Тази горна ценова граница спада с увеличаване на разстоянието от предприятието и намаляване на отстояването от конкурентите. Накрая се достига границата, откъдето започва спорната област, където следователно предприятието при своите продажби, също както и другите конкуренти, поставя *цената*, която трябва да бъде постигната като една от даденостите в своя план. Очевидно е, че границата, на която се сблъскват конкуренция и монопол, се измества с всяка промяна на цените в областта на конкуренцията, а също и с всяка промяна на цените в разходите на монополното предприятие.

в) Много предприятия разполагат с *постоянна клиентела* – например магазини за търговия на дребно от текстилния бранш в среден по големина град. Не създава ли на предприятието известна монополна позиция фактът, че то разполага с постоянна клиентела? Съществува ли все още конкуренция между такива предприятия? Къде е границата?

Фактът, че предприятието има определена клиентела, все още не му създава монополна позиция. Усилията на предприятията са насочени тъкмо към пълно запазване или даже разширяване на клиентелата. Именно запазването на съществуващата клиентела принуждава предприятията да се нагаждат към пазара. Продавачи, които не предлагат редовно блага, а само от време на време, могат много по-лесно да заемат позицията на монополисти, тъй като при тях липсва съобразяването с постоянната клиентела. Чрез зависимостта от постоянен пласмент и по този начин от група клиенти натискът на конкуренцията най-често се увеличава, а не се намалява, на което между другото обръща внимание още *Адам Смит*. В такива случаи най-често липсва значима зона, за да се води самостоятелна ценова политика, така че цените, обичайни за пазара, се явяват като дадености в стопанския план и при тези предприятия. Само когато въз основа на традицията или поради специалното място на производство клиентелата е много тясно свързана с предприятието, то притежава собствен пазар със собствени цени, което се отразява в неговите стопански планове и действия. Едно село например често разполага само с един магазин, от който могат да се купят дрехи. Твърдото обвързване на клиентелата към този магазин и монополната позиция, която той има, прави възможна монополистичната политика, която обаче трябва да бъде преустановена, когато за жителите на селото стане лесно да си купят облекло в един голям град вследствие подобряване на транспортните връзки. По този начин предлагането на облекло преминава в конкуренция.

2) Случва се така, че от двама различни ръководители на предприятия в *обективно* еднакво положение единият да действа като „конкурент“, а другият – като „монополист“.

Управителят на един хотел при установяване на цените на стаите се присъединява към цените, които се образуват в града; той действа като „конкурент“. Неговият приемник обаче е на мнение, че вследствие на своето разположение и репутация този хотел не трябва да приема като дадености цените на пазара за хотелски стаи в града, а е в състояние да изисква специални цени за стаите на своя хотел и разполага със специален кръг

от клиенти, на чието особено поведение може да се разчита. В сравнение с неговия предшественик той изисква монополни цени и действия по друг начин. Ако противно на неговото очакване настъпи силен отлив на клиенти, при изготвяне на своите стопански планове той ще е принуден от обстоятелствата отново да премине в траекторията на своя предшественик и да се откаже от предположението, че притежава един специфичен пазар. Също и в тези случаи, където монопол и конкуренция се доближават най-тясно, следователно при логическо използване на съществения критерий (оформянето на даденостите на стопанските планове) съвсем точно може да бъде прокарана границата. Както показва и този пример, продавачът или купувачът не може да се държи съобразно своята субективна преценка, настроение или своеволие като монополист или конкурент.

Ако един производител, който продава в конкуренция с много други, изведнъж и без причина приеме позиция на монополист, то чрез обстоятелствата, а именно чрез оттеглянето на клиентите, той разбира, че неговият нов стопански план не отговаря на действителната ситуация, и ще бъде принуден да го промени. Следователно, ако установим, че от плановете на участниците в икономическия живот зависят техните действия и че плановете трябва да се изследват, за да се разберат икономическите действия, а по този начин и стопанският процес, това не означава, че тези планове витаят свободно над дадените стопански обстоятелства. Това не е така. Плановите дадености наистина много често са отдалечени от действителните дадености; по правило обаче човекът е принуден да съкрати съществуващото разминаване при изготвянето на нови планове, за което *по-късно ще стане въпрос*.

д) Би било погрешно в граничните случаи на „конкуренция“ и „монопол“ да се виждат случаи на олигопол. Това е често допускана грешка. В действителност конкуренцията и монополът често се сблъскват непосредствено. Това се вижда и от току-що разгледаните случаи. Още един пример. В немската промишленост за дървообработващи машини през 1932 г. имало около 100 фирми. Повечето произвеждали свои особени модели. (Съгласно критерия за „еднаквост на стоките“ би тряб-

вало всички да се нарекат монополисти, което обаче дава изцяло погрешна представа за положението.) Въпреки това различие зоната, в която отделната фирма е могла да води своя собствена ценова политика при продажбата на повечето машини, е била толкова малка, че практически тя приемала определени цени от пазара, следователно продавала в условията на „конкуренция“. Само при отделни машини, които били солидно защитени чрез патенти, отделни фирми разполагали със значима зона, в която можели да водят собствена ценова политика. Двете позиции се доближавали и един и същ тип машина понякога преминавала от едната в другата група; следователно от монопол към конкуренция или от конкуренция към монопол. Обаче състояние на олигопол не е съществувало.

Погледнато формално математически, монополът е граничен случай на конкуренцията и обратно, конкуренцията е граничен случай на монопола. *В икономическата действителност монополът е нещо съвсем различно от конкуренцията.*

Но националната икономия не може да определи точно тази жизненоважна разлика, ако поставя въпроса за хомогенността или за липсата на хомогенност на стоките, които предлагат отделните производители. Изследването върви по този път, силно повлияно от известното съчинение на *Сраффа* от 1926 г. Естествено изделията на отделните производители най-често не са напълно еднакви. И когато се смята, че конкуренцията предполага пълна хомогенност на стоката, се казва, че едва ли съществува конкуренция. Това заключение се съдържа още при избора на погрешния критерий и нищо не означава.

Научното определяне на конкуренцията и монопола трябва да става именно от стопанските планове и техните дадености, като се тръгва от *центъра* на конкретното стопанство. Само тогава то съответства на стопанската действителност и се вижда, че и двете форми са много реални. Нито конкуренцията, нито монополът са нереални гранични случаи. Същевременно става ясно в какво се състои фактически тяхната разлика и защо тя е толкова важна – понеже единичното стопанство в условията

на конкуренция гради своите действия върху планове, които на важното място съдържат винаги дадености, различни от тези на единичното стопанство в условията на монопол. Затова при двете се действа по различен начин.

В интерес на групите с икономическа власт е да се заличи разликата между конкуренция и монопол. По този начин се подценява действието на монополите и се забулват особените правни икономически проблеми, които поставя съществуването на единици с частна власт. Толкова повече е необходимо науката да избягва заличаването на разликата. По този начин тя се отдалечава не само от истинската икономика, но и без да иска, същевременно служи на определени заинтересувани групи.

4. Единичното стопанство не взема под внимание като планова даденост на разменното стопанство нито само продажната или покупната цена, нито само предвидимите реакции на насрещната пазарна цена, а на две неща – предвидимите реакции на насрещната пазарна страна и конкурентите. И това обстоятелство често се среща в миналото и настоящето.

И то редовно, когато производителите и потребителите имат само *малко на брой* конкуренти. Това е „олигополът“. В сравнение с големината на пазара броят на продавачите или купувачите е малък. Олигополистът отчита заедно с предвидимите реакции на насрещната пазарна страна не само ценовата политика, но и цялото търговско поведение и особено инвестиционната политика на конкурентите. Например, ако един конкурент изгражда по-големи мощности, този факт може значително да повлияе на неговия стопански план и поведение. Именно инвестиционната политика на другите производители през средновековието е била и в настоящето е важна основа на собствените планове на олигополистите.

Ако в един средновековен град като предлагачи се появяват трима производители на прозорци, които не сключват споразумения помежду си, тогава там съществува олигопол. Или ако днес в Германия две фирми произвеждат и продават текстилни машини, тогава олигополът съществува под формата на „дуопол“. Подобно е положението, когато в Германия само няколко фирми произвеждат четки или когато преди създаване-

то на картелите за валцовъчни станове за алуминий само няколко, малко на брой и познаващи се фирми продават продуктите от тези станове, или когато някои големи концерни, независимо един от друг, снабдяват света с бензин. А когато един лесно обозрим брой от фабрики за хартия купува специални машини за производство на хартия, тогава съществува олигопол на търсенето.

Дали имаме олигопол или конкуренция, или монопол, или частен монопол, може да се установи, като описаният метод на наблюдение се използва по следния начин.

Както вече споменахме, по отношение на *конкуренцията* границата не трябва да се прокарва, като се установява общо броят на предлагашите и търсещите за всяка от двете форми. Това е невъзможно. Но от плановите дадености на всеки пазарен участник във всеки конкретен случай следва дали един продавач или купувач се намира в състояние на конкуренция или олигопол. Ако производителят на телени мрежи използва като планова даденост цената, която се образува на един анонимен пазар, тогава е налице конкуренция. Ако обаче въз основа на опита си той взема под внимание определени реакции на конкурентите и насрещната пазарна страна, тогава неговият стопански план представлява план на олигополист.

Границата между олигопол и *монопол* трябва да се прокара по следния начин. Три фабрики за селскостопански машини продават машини за връзване на снопи, чието производство всяка фирма защитава чрез патент и които са различно устроени, но служат за една и съща цел. Ако въз основа на липсата на еднаквост на стоката тук говорим, че всяка фирма притежава монопол за нейната машина, бихме определили неправилно положението на нещата. Елементът на конкуренция тук играе важна роля. Всяка от трите фабрики за селскостопански машини взема под внимание в своите селскостопански планове не само реакциите на купувачите, но и търговската политика на двамата конкуренти. Следователно налице е олигопол, въпреки че благата не са хомогенни. И тук белегът хомогенност е неизполваем. Друг случай. Ако случаят с предлагането на бира и вино от точка *3a* се промени така, че в даден район от страната и виното

да се продава от един производител, тогава може да съществува олигопол или монопол. *Олигопол*, когато търговецът на вино, също както търговецът на бира, взема под внимание в своите планове, а оттук и в пазарната си стратегия, реакциите на другите. Ако обаче кръговете от потребители на вино и бира са разделени така, че всеки от двамата продавачи не взема предвид в своите планове и действия конкуренцията на другия, тогава той действа като *монополист*. Естествено и тук важи правилото, че продавачът, който въз основа на грешна преценка на действителната ситуация се явява като монополист, бива принуден чрез опита, от свиването на пласмента в бъдеще да действа по друг начин – в случая като олигополист.

Олигополът се доближава най-много до *частичния монопол*. При частичния монопол господства един голям продавач (или купувач), а паралелно с него работят малки производители, които просто приемат цените на големия производител без всякаква пазарна стратегия. Разликата между „малкия производител“ и „олигополиста“ е лесно различима. Олигополистът взема под внимание реакциите от своето действие, които се пораждат в насрещната пазарна страна и в конкурентите; производителят, който се намира в сянката на един частичен монополист, не отчита това. Между „частичния монополист“ и „олигополиста“ обаче съществува следната разлика. Частичният монополист знае, че малките производители просто приемат неговите цени. Например филиалният магазин за хранителни стоки на един град определя цените на някои хранителни стоки, които се приемат от малките магазинчета за хранителни стоки. Ако обаче този филиален магазин трябва да се съобразява с една голяма потребителска кооперация, която има своя пазарна стратегия, тогава той, както и потребителската кооперация, представлява олигополист.

Точно този пример насочва към друга форма на предлагане и търсене. В един средно голям град съществуват два големи магазина за търговия на дребно с хранителни стоки, а паралелно с тях няколко малки търговци на хранителни стоки. При образуването на цените за определени зеленчуци малките магазини се ориентират по цените на *двата* големи магазина. Тук е на-

лице „частичен олигопол“. Двата големи магазина провеждат „пазарна стратегия на частичен олигопол“, като отчитат не само взаимните си реакции и вероятните реакции на клиентите, но и наличието на многото малки търговци и техните предполагаеми реакции.

5. Пет завода за калий образуват картел и определят минимална цена на калия за определена област. Отделният завод за калий сега взема под внимание три дадености в разменното стопанство, а не две, както е при олигопола – определената картелна цена, поведението на останалите четири завода, чиято инвестиционна политика се следи точно, и накрая реакциите на клиентите, които въпреки ценовото обвързване той се стреми да запази за себе си чрез добро обслужване, благоприятни срокове за плащане и евентуално чрез премии при покупките. Ако ценовият картел прерасне в синдикат с твърди квоти и продажби на калия от една търговска служба на синдиката, тогава се прекъсва връзката на отделния завод с клиентите. Сега поведението на клиентите играе роля само в плановете и действията на ръководството на синдиката, но не и на отделните заводи. Отделният завод взема сега под внимание най-напред синдикатската цена, после квотата и накрая поведението на другите четири завода. Преди всичко той внимателно трябва да следи строителната политика и на другите и да отговаря със собствени строителни проекти, ако иска да предотврати намаляване на своята квота при следващото ѝ определяне.

Това е случай от типа „колективен монопол“. Историческото изследване показва, че той е бил и е широко разпространен в определени еснафи и търговски гилдии от късния период на древността и през средновековието, в съюзите на работодателите, картелите и профсъюзите в наши дни. Няколко единични стопанства, които са сключили уговорки помежду си, излизат на пазара като монополист. Анализът на тази форма, която е била твърде пренебрегвана от икономическата теория, трябва да изходи от стопанските плановете на отделните стопански единици участници и от стопанския план на ръководството на колективния монопол. От трудността да се съгласуват многобройните плановете на единичните стопанства (с техните различни интере-

си) възникват вътрешните противоречия, с които трябва да се борят повечето колективни монополи.

6. Сега вече можем да се върнем към публичноправното установяване на цените. В точка 2в стана въпрос, че в този случай предлагашите и търсещите не са в състояние да влияят върху цената чрез своите стопански действия и цената следователно представлява една от даденостите в плана на единичното стопанство.

Оттук може да се прояви склонност да се доближи публичноправното установяване на цените до конкуренцията. Това обаче е правилно само при определени обстоятелства, именно когато публичноправното установяване на цените става на пазар, на който дотогава съществува пълна конкуренция на продавачите и купувачите и ако тя следва по размер цената до този момент. Ако за един селянин цената на картофите от 3 райхсмарки за центнер до този момент е била планова дейност, тъй като той е продавал на голям пазар и не е съблюдавал реакциите, които предизвиква неговото поведение, то принципно не се променя нищо, ако сега държавата определи цена за картофите от 3 райхсмарки за центнер. Публичноправното установяване на цените обаче става най-често не в условията на конкуренция, а в условията на монопол, частичен монопол или олигопол. Тогава то се проявява по друг начин – разширява и променя съвкупността от дадености на единичното стопанство. Например производителят на легирана стомана, работещ до този момент в условията на олигопол, след извършеното установяване на цените от държавата се ориентира вече в своите стопански планове не само по действията на малкото конкуренти и клиенти, но и по официалната цена.

7. Да направим обобщение. Анализът на конкретните единични стопанства в миналото и настоящето и тяхното изграждане на плана води до констатацията, че съгласно плановете дадености на разменното стопанство като признаци в конкретната действителност се реализират определени форми, които следва да бъдат подчертани – монопол, частичен монопол, конкуренция, олигопол, частичен олигопол, колективен монопол. С този метод да се определя обективната форма на предлагането и тър-

сенето съгласно стопанския план на отделните пазарни участници се извежда един лесно приложим критерий за класификация във всички конкретни случаи. Публичноправното установяване на цените заема особено място. То може да бъде осъществено в различните форми на предлагане и търсене и да означава най-различни неща. Това е важно за неговото разглеждане, още повече че, както ще видим, често при публичноправното установяване на цените се задействат и елементи на стопанство с централизирано управление.

Методът е решаващ за получаването на тези форми. Извеждането трябва да става сякаш *отдолу*, от конкретните факти. Не на бюрото на учения, а в селскостопанските дворове, занаятчийските предприятия, домакинствата, а що се отнася до миналото – от подробните информации за предишните единични стопанства.

Обичайният подход се нуждае от корекция. Той поставя като че ли „отгоре“ определени, формални предпоставки към обекта. Това става, когато критерият за хомогенност на благата излезе на преден план. Или също като се поставя условието, че „стопанските индивиди на едната страна на пазара не се отличават значително един от друг, що се отнася до „материалното богатство“ и „големина“ (Ф. Щакелберг), т.е. че стопанските индивиди по отношение на големината са хомогенни и няма разлика между големи и малки участници на пазара. По този начин трябва да се стигне до три форми на предлагането и търсенето – конкуренция, олигопол, монопол. Останалите форми се явяват като „смесица“ от тези три елементарни форми и съответно би трябвало да се разглеждат теоретично – частичният монопол като „смесица“ от монопол и конкуренция, частичният олигопол като „смесица“ от олигопол и конкуренция, като естествено е възможно да се измислят много други комбинации.

Изхождането от предпоставката за хомогенни величини обаче не отговаря съвсем на стопанската действителност. Първо, преди всичко тази предпоставка фактически почти никога не съществува и тогава конкуренцията или олигополът са ми-

словни конструкции на теорията, които едва ли се доближават до действителността, а теоретичните тези, които се получават на тази основа, никога не бива да се прилагат. Второ, по-съмнително е разглеждането на тези „смесените форми“, които биха придобили особено значение, тъй като почти цялата действителност всъщност се състои от смесени форми.

Да се спрем на „частичния монопол“ и „частичния олигопол“. Те не бива да се разглеждат като смесица от монопол и конкуренция. По-скоро те са чист тип, едно цяло само за себе си. Една голяма химическа фабрика заема позицията на частичен монополист на пазара за определен фармацевтичен препарат. Много малки продавачи стоят в сянката на този частичен монополист. Голямата химическа фабрика сега не е в положението на монополиста; малките продавачи не са в положението на участници в конкуренцията. „Големият производител“ или отчита в своите планове и действия многото малки производители – за разлика от монополиста, или засега не се съобразява с тях. Тогава вследствие доставките на малките производители предлагането и снабдяването със стоки е по-различно, отколкото в случай на монопол, и от фактите частичният монополист е поставен пред въпроса, дали не трябва да вземе под внимание тяхното съществуване в следващите планове. „Малките производители“ обаче се ориентират към частичния монополист с всички негови ценови разлики, следователно не към цени, които се образуват на един анонимен пазар, какъвто е случаят с конкуренцията (сравнете точка 2а и 2д). *Частичният монопол от икономическа гледна точка представлява нещо цяло, една форма на предлагане и търсене, която стопански не може да бъде разделяна по-нататък на по-малки части.* Това се вижда най-добре, когато конкретни фирми, които се намират в тази ситуация, се наблюдават в тяхната стопанска дейност и се сравняват с фирми, които владеят даден пазар като монополисти или са участници в конкуренцията. Следователно частичният монопол не бива и теоретически да се разглежда чрез обикновено пренасяне на тези от теорията на монопола и конкуренцията. Подобен е случаят и с „частичния олигопол“. Ако няколко големи фабрики за производство на печки снабдяват даден пазар,

а заедно с тях и много малко производители, които ползват ценовите листи на големите, тези малки производители по правило са важни за пазарната стратегия на големите. Но и малките сега се държат по различен начин, отколкото в случая на конкуренция, тъкмо защото не се ориентират към един анонимен пазар, а според определени олигополисти. Впрочем частичният олигопол би трябвало да играе значителна роля в съвременните индустриални страни.

Многообразието на обстоятелствата налага образуването на тези форми. Следователно относно вида и облика на формите на предлагането и търсенето трябва да решава точково-изолиращият анализ на *обстоятелствата*, а не *дедукцията от приети априори условия*. Не може да се овладее многообразието по друг начин, освен чрез изследване на фактите; то трябва да проникне в реално значимата точка – стопанския план и неговите дадености. Така става възможно изработването на типове. Има толкова много типични форми, както се откриват в реалността, но не толкова много както мислено могат да бъдат конструирани.

При това аз не можах – въпреки усиленото проучване на дейността – да намеря повече форми, отколкото са дадени тук.

3. Затворени форми на предлагането и търсенето

1. Само в *едно*, но изключително важно отношение затворените форми на предлагане и търсене се различават от отворените – във факта, че предлагането или търсенето са затворени посредством публичноправно разпореждане, обичайно право или обществено мнение. Затварянето може да бъде резултат от общата насока в държавната, съсловната или градската стопанска политика, от собствените интереси на съществуващите вече продавачи и купувачи, които възпрепятстват излизането на нови участници на пазара, или и двете заедно.

Естествено и тук има случаи, които лежат на границата и тяхното определяне като отворени или затворени форми е затруднено. Бихме могли да поставим въпроса, дали опитите на картелите от производители да забранят достъпа до даден пазар чрез антиконкурентни мерки вече затварят предлагането. Например затвориха ли предлагането на цимент немските ци-

ментови картели, които през първите десетилетия на нашия век се опитват с драстични средства да възпрепятстват появата на нови циментови фабрики? Не, тъй като достъпът до пазара на цимент наистина е бил затруднен, но за фирмите, притежаващи капитали, все още е бил постижим и в много случаи фактически се е осъществявал. Едва държавната забрана за изграждане на циментови заводи затвори предлагането и направи невъзможно нахлуването на нови предложители. Друг пример. Когато през 1938 г. немските занаятчии биват задължавани да преминат през определен курс на обучение, да полагат труден изпит и да отговарят на определени лични изисквания, за да бъдат допускани до занаята, питаме се дали тук все още съществува отворено предлагане. В повечето случаи на този въпрос трябва да се даде отрицателен отговор. Винаги при поставянето на такива въпроси се налага подробно разглеждане на административната практика. Същото се отнася до преценката на законово определените проверки на нуждите при изграждането на ресторанти, банки или застрахователни дружества. От административната практика зависи също дали разнообразните условия относно членската такса за влизане в еснафа, предварителната подготовка и производът, както и преселването в средновековните градове не са означавали затваряне на търговията на едро, занаята и търговията на дребно. Затварят ли патентите предлагането на пазара? Сигурно не, ако засягат само малка част от производствения процес, какъвто често е случаят. Когато обаче става въпрос за патенти, без които е невъзможно дадено производство, предлагането действително е затворено за периода на валидността на патента. Многобройните патенти на дружеството ОСРАМ за електрически крушки затвориха предлагането им до изтичане на срока на патентите.

Съгласно една известна формулировка границите между две държави не служат за разделяне на села, а на държави. Също така не бива да се подценява и важноста на такива случаи, които се намират на границата между отворените и затворените форми.

2. Всъщност става въпрос за *две* царства. Исторически погледнато, царството на затворените форми е значително по-го-

лямо, отколкото на отворените форми, както се вижда и от нашата историческа скица. От нея същевременно следва, че в рамките на затвореното предлагане и търсене също възникват монопол, конкуренция, частичен монопол, олигопол, частичен олигопол и публичноправно установяване на цените. Те не означават едно и също, когато са „затворени“ или „отворени“, а именно затова е необходимо делението на две групи.

Да вземем например затварянето на производството на пшеница на дадена страна чрез разпределение на определени площи с пшеница между милиони отделни селски стопани, без да се сключва някакво споразумение между тях. Планова даденост за отделния селски стопанин е и цената, която се образува на анонимния пазар; той не взима под внимание реакциите на пазара спрямо неговите продажби. Следователно господства конкуренция. Но тя е устроена по друг начин в сравнение с „отворената“ конкуренция. Сега при повишаване на цени отделният селски стопанин не може да вложи в своя план разширяване на площта с пшеница, а само интензификацията при отглеждането на пшеница върху посочената му площ. Това е факт, който оказва трайно влияние върху по-нататъшното развитие на цените, снабдяването на населението и образуването на дохода на селските стопани. Такива и подобни случаи се срещат често не само в селското стопанство, но и при даване на жилища под наем в един град, когато градските служби не дават разрешително за ново строителство, или при инвестиционни забрани за магазините за търговия на дребно или за тъкачниците на дадена страна. Тук господства конкуренция, т.е. ориентиране на плановете на единичните стопанства към цената, но затворена конкуренция, тъй като заедно с цената като планова даденост се разглеждат също забраната за строителство или за инвестиции, ограничаването на площите за засаждане от единичното стопанство.

Средновековните градове са чисто и просто находища на затворени форми на търсене и предлагане. Например там се натъкваме на следния факт. Даден занаят е затворен чрез ограничаване в определени семейства, ограничен е също максималният брой калфи и чираци, които могат да бъдат назначавани. Град-

ските власти забраняват изрично образуването на колективни монополи, което често се улеснява чрез затваряне на предлагането, същевременно с това обаче те се отказват да въведат ценови такси. Ако броят на допуснатите занаятчии е малък, ако например възлиза само на трима или четирима, тогава съществува следната ситуация. В своя стопански план отделният леяр на бронз или майстор на рицарски брони взема под внимание поведението на своите клиенти и конкуренти, следователно е олигополист. Но това е затворен олигопол, тъй като той вижда в ограничението на броя на производителите една даденост и може да разчита, че няма да се появи нов конкурент.

Затвореният *монопол* също е нещо по-различно от отворения монопол, неговата властна позиция е значително по-голяма. Законът за пощенския монопол на много модерни културни държави например забранява всякакви пощенски услуги от страна на общите или на частните лица, следователно затваря пазара в полза на един монопол. Пощенското управление взема това под внимание в своите стопански планове. Неговата позиция е различна, далеч по-силна от тази на голяма електроцентраля, която наистина единствено продава електричество в определен район, но чийто пазар е отворен и чийто монополна власт промишлените предприятия, потребяващи електричество, могат да избегнат, като си построят собствена инсталация. Както сочи опитът, само фактът, че съществува такава възможност, принуждава монополиста към друга политика. Той се намира винаги под натиска, че много потребители могат да станат независими чрез произвеждане на собствено електричество. В политиката на отворените монополи трябва да се има предвид една „потенциална“ конкуренция, която липсва при затворените монополи.

Друг пример. Източногерманският земевладелец от XVIII век е притежавал затворен монопол на търсенето на работната сила на своите подчинени по наследство и свързани с арендуваната земя селяни под формата на различни видове ангария, тъй като селяните не могат да напускат земята и използват на друго място своята работна сила. По този начин земевладелецът като монополист на едно затворено търсене има икономическа власт в друг мащаб в сравнение с един индустриалец от планинска

долина през XIX век, към когото – като монополист на търсенето – населението от околността също е ориентирано, но може да се измъкне, като се изсели. По-нататък. Да проследим монополната политика на мелница, която през меркантилисткия период въз основа на държавна привилегия е получила изключителното право за работа на дадена територия и единствена да предлага своите услуги. След отпадане на привилегията през XIX век на първо време тя все още е била монополист, но на „отворения пазар“. Затова е било нужно веднага да промени своята ценова политика и нейното дотогавашно поведение, тъй като сега трябва да има предвид появата на конкуренти, следователно потенциалната конкуренция, което дава подтик за друга ценова политика и снабдяване на пазара. Накрая пример с циментовия синдикат. Колективният монопол променя своя характер чрез затваряне. Преди затварянето неговите отделни членове реагират значително на поведението на другите и по-специално предприемат инвестиции в борбата за квоти. След затварянето на предлагането чрез държавната забрана за инвестиции те вече не отчитат така силно в своите стопански планове поведението на другите членове на колективния монопол.

3. Теоретичният анализ на затвореното предлагане и търсене трябва да взема под внимание различните исторически наблюдавани методи на затваряне. Най-напред трябва да се провери дали до предлагането и търсенето е допуснато само едно единично стопанство или цял кръг. По-нататък, дали важи само списък на производителите и могат ли отделните производители, получили разрешение, да използват толкова много земя, да назначат работна ръка и използват произведените средства за производство, както смятат за добре? Друго положение. Дали чрез ограничаване на площта, която трябва да бъде засята от всеки производител, или чрез ограничаване на броя на работниците, или чрез инвестиционни забрани се ограничават размерът на предлагането, или се осъществява комбинация от ограничаване на площта за обработване, броя на работниците и инвестициите.

С метода на затварянето очевидно се променя една даденост на стопанския план на единичните стопанства и по този начин на стопанския процес.

4. Резултатът: пазарните форми

Тъй като пазарът се състои от срещата на предлагането и търсенето, с разработването на формите на предлагане и търсене се получават също отделните пазарни форми. Те винаги са комбинация от формите на предлагане и търсене.

Тъй като се откриват пет форми на предлагането (именно конкуренция, частичен олигопол, олигопол, частичен монопол, монопол) и също толкова форми на търсенето, получават се 25 пазарни форми. (Ако се вземе предвид разликата от затворените и отворените пазарни страни, този брой се увеличава.) Естествено за науката би било по-приятно, ако трябваше да взема под внимание само една устойчива форма на разменното стопанство, например конкуренцията или монопола. Обаче в икономическата действителност на настоящето и миналото устройствените форми на разменното стопанство са осъществявани в голямо и променливо разнообразие и се смесват една в друга. Тъй като в зависимост от пазарната форма стопанският процес протича по различен начин и властната позиция на продавача или купувача е различна, това многообразие не бива да бъде подценявано. За химията също би било по-удобно да не изследва 92 елемента, а по стария начин – само четири. Никой обаче не упреква химика, ако той вземе под внимание толкова елемента, колкото съществуват. Същото трябва да важи и за националния икономист. Който се оплаква от „плюрализма“, изразяващ се не само в пазарните форми, но и в цялата морфологична система, включително на централизирано управляваното стопанство с неговите две форми, не разбира правилно проблема. Действителността показва всеобхватно многообразие от стопански порядки с индивидуален характер, като всеки от тях е много сложно изграден. Как може да се опознае това многообразие? Това е трудна задача. Отговорът гласи: чрез откриване на елементарните форми, от които се състоят конкретните икономически порядки на миналото и настоящето. По този начин науката намира „инвариантност“ или единство там, където изглежда, че има само многообразие и различие. Чрез разработването на морфологичния апарат тя осъществява едно изключително опростяване. Не науката създава многообразието. *Тя прави обратното.* Тя на-

малява необхватната пълнота от конкретни порядки до чисти форми обзрим брой и проста структура. По този начин въпреки цялото историческо многообразие става възможен теоретичният анализ на стопанския процес. При този анализ впрочем се установява следното – ако се започне изследване на стопанския процес в рамките на дузина правилно избрани пазарни форми, останалите не са трудни.

Пазарните форми могат да бъдат представени най-кратко в таблица. В резултат от нашия анализ тя изглежда по следния начин:

Форма на предлагане Форма на търсене	Конкуренция	Частичен олигопол	Олигопол	Частичен монопол	Монопол (индивидуален или колективен)
пазарна форма					
Конкуренция	пълна конкуренция	частичен олигопол на предлагането	олигопол на предлагането	частичен монопол на предлагането	монопол на предлагането
Частичен олигопол	частичен олигопол на търсенето	двустранен частичен олигопол	ограничен олигопол на предлагането	ограничен частичен монопол на предлагането	ограничен монопол на предлагането
Олигопол	олигопол на търсенето	ограничен частичен монопол на търсенето	двустранен олигопол	ограничен частичен монопол на предлагането	ограничен монопол на предлагането
Частичен монопол	частичен монопол на търсенето	ограничен олигопол на търсенето	ограничен частичен монопол на търсенето	двустранен частичен монопол	ограничен монопол на предлагането
Монопол (индивидуален или колективен)	монопол на търсенето	ограничен монопол на търсенето	ограничен монопол на търсенето	ограничен монопол на търсенето	двустранен монопол

Тук трябва да отбележим:

1. Тези пазарни форми са обективно дадени устройствени форми, които се намират и откриват в реалното стопанство (те се сливат взаимно и заедно с формите на стопанството с централизирано управление). Те не се възприемат априорно. Те и техните различни признаци се установяват чрез изследване на разменно-икономическите планови дадености на участниците в пазара.

2. В рамките на всяка отделна пазарна форма човек може да действа според различни принципи, например принципа на максимално възможния чист приход или на възможно най-доброто обезпечаване.

3. Всяка от тези пазарни форми може да се яви в четири форми – двустранно отворена, двустранно затворена или затворена, респ. отворена само от страна на предлагането или на търсенето. По този въпрос ще говорим по-специално в гл. 5.

4. „Публичноправното установяване на цените“ заема особено положение, тъй като може да бъде осъществено при всяка пазарна форма и в зависимост от нея да предизвика различни влияния. Например установяването на цените на въглицата от страна на държавата има различно значение в зависимост от това, дали съществува пълна конкуренция, олигопол на предлагането, монопол на предлагането или друга пазарна форма, дали двете пазарни страни са отворени или например предлагащата страна е затворена чрез инвестиционни забрани. По този начин публичноправните установявания на цените трябва да се разбират и разглеждат като варианти на отделните пазарни форми, а не като особена пазарна форма сама за себе си. (бел. 34)

Б. Основни форми на паричното стопанство – паричните системи

Въведение

Анализът на многобройните конкретни единични стопанства, който проведохме, показва общото и различното в многобройните форми на разменното стопанство. Общото – в

разменното стопанство с по-голям размер трябва да има скала за изчисление. Различното – разнообразието в свързването на единичните стопанства едно с друго се проявява по два начина. Първо, във формата на предлагането и търсенето, следователно в *пазарната форма*, и второ, във формата на *разменните средства*, с които си служат единичните стопанства за улесняване на стопанския обмен.

Такива общоприети разменни средства често са липсвали в историята. Този факт намира израз в чистия тип на „натуралното разменно стопанство“. Опитът обаче сочи, че за някои национални икономисти е трудно да си представят чисто натурално разменно стопанство. Едно развито разменно стопанство без общовалидно разменно средство, както се каза, е „не само практически невъзможно, но и изобщо непредставимо“ (*В. Лаутенбах*). На това вече бихме могли да отговорим, че фактически са съществували високоразвити натурални разменни стопанства, например в древността на средиземноморската култура или в доколумбова Америка. Въпросът се свежда обаче до това, как изобщо се стига до трудността да си представим този тип. Очевидно поради недоразумение, чието отстраняване е важно. Изглежда, че се има предвид разменно стопанство, в което липсва скала за изчисления. В този случай наистина е невъзможна високоразвитата размяна. Но не става въпрос за това. И в натуралното разменно стопанство съществува скала за изчисления, например глава добитък или единиците на друга стандартна стока. Липсва обаче общопризнатото разменно средство – парите.

При натуралното разменно стопанство като чист тип трябва да си представим общност, в която без участието на общо разменно средство всички предприятия и всички домакинства разменят стоки или труд срещу други стоки или труд и където всяко единично стопанство използва скала за изчисления. То представлява най-простата обществена стопанска система без централизирано управление. Всички пазарни форми – от пълната конкуренция до двустранния монопол – могат да бъдат реализирани в нея.

В такова разменно стопанство има „разменни стойности“ и към тях се ориентират всички единични стопанства. В този

случай поради това и *само* поради това разменната стойност на дадено благо не представлява неопределена величина, тъй като се използва скала за изчисление. Ако се разменяше вълна срещу лен, калай, хляб, труд или други стоки, без да се използва скала за изчисления, вълната би имала толкова много разменни отношения, колкото стоки и услуги съществуват. Ако в този случай говорим за разменна стойност на вълната, тя би представлявала съвсем неопределена величина. Ако обаче медът стане скала за изчисления и единицата мед стане разчетна единица, тогава всички разменни отношения ще се определят с единицата мед и по този начин ще могат да бъдат сравнявани помежду си. Така понятието за разменна стойност получава чрез това пълна определеност.

Някои национални икономисти наричат цени разменните стойности, които се оценяват в една идеална разчетна единица. „Сумата, казва например *Касел*, на която една стока се оценява в такава абстрактна разчетна единица, явно е една цена, единицата е ценова единица и цялата разчетна скала е ценова скала.“ Ако се приравнят един центнер вълна на 800 кг мед, 1 центнер лен на 200 кг мед и по този начин 1 центнер вълна се заменя срещу 4 центнера лен в натура, то *Касел* би говорил за цени на вълната и на лена, на които единицата мед служи като ценова единица. Наистина тази терминология е напълно допустима, но при нейното използване може да бъде забулен този белег на натуралното разменно стопанство, за който по-специално става въпрос, а именно, че стоки и услуги влизат непосредствено в размяна и без използване на пари. В натуралното разменно стопанство липсват широкомащабните въздействия, които упражняват парите върху стопанското развитие. Това трябва винаги да се има предвид. Затова по-добре науката да говори за „разменни стойности“ на натуралното разменно стопанство, а не за неговите цени и за „цени“ само на паричното стопанство. (бел. 35)

1. Двете основни форми на паричното стопанство

1. Съгласно казаното дотук чистият тип на „паричното стопанство“ е стопанство, в което участващите предприятия и домакинства при всички актове на размяна се нуждаят от пари.

Парите са общоприето разменно средство. Всички единични стопанства изискват пари като продавачи и предлагат пари като купувачи; затова поддържат пари в касова наличност.

Историята показва, че рядко, но в никакъв случай редовно паричната единица се използва и като разчетна единица.

Например през средновековието, където циркулирали най-различни бързо променящи се видове пари, търговците на едро не можели да използват като разчетна единица произволна валута, непрекъснато варираща по стойност. На тях била необходима единна и твърда скала за изчисления при воденето на техните стопански сметки, при отпускане и вземане на кредити и при определяне на цените при покупката и продажбата. Такива били златният солид, а от втората половина на XIII век венецианските дукати или флорентинските флори и други единици. При това носителят на разчетната единица изобщо не бил използван или бил използван в ограничена степен като разменно средство. Например търговците от Ревал в началото на XVI век са водили своите търговски книги и са сключвали всички договори за покупка и продажба в регийски марки. Регийската марка обаче представлявала рядко използвано разменно средство в търговията на едро. Като такова се прилагали много златни и сребърни монети – талери, любекска марка, любекски, рейнски и унгарски гулдени и много други, а също известни полици се явявали като пари. Европейската търговия с далечни страни от зрялото и късното средновековие, която е била в центъра на целия стопански порядък за посочения период, нямаше да може да изпълни своите големи функции без разделянето на разчетна единица и на пари. Отделните видове пари, използвани като разменни средства, винаги са имали и имат в такива случаи плаващ курс по отношение на разчетната единица.

Много национални икономисти говорят, че парите са разменно средство *и* мярка на стойността. С тази дефиниция не се стига далеч. Ако изследваме например многобройните открити антични парични съкровища в Гърция или Предна Азия, често на едно място откриваме такива количества монети от различни монетни дворове, че става невъзможно да се извършат стопанските разчети по всички тези валути. Така в касата на

един търговец от Тарент от V век пр. Хр., пътуващ на далечни разстояния, са открити пари от седем големи гръцки монетни дворове, без да броим другите монети. Най-вероятно един вид пари едновременно е бил и „мярка за стойността“, за разлика от другите. Но нима другите не са били пари? Също и през елинистичната епоха в икономически високоразвятия източносредиземноморски регион е съществувал такъв хаос от видове пари, че парите и разчетната единица не биха могли да са идентични. Едва с установяване на римското господство за столетия наред римският златен ауреус става не само доминиращ вид пари, както показват находките, но едновременно с това и общоизползвана разчетна единица – положение, което през III век с непрекъснатото влошаване на монетите отново е заменено от разделянето на разчетната единица и разменно средство. Както е известно, и в наши дни не липсват случаи, в които парите да не са едновременно и разчетна единица. Да напомним за английската гвинея или за австрийския гулден. Ако през 1923 г. в Германия марката служи като разменно средство под формата на книжни пари и пари по сметка, а ръженият центнер, грамът злато, швейцарският франк и т.н. като разчетни единици – тогава какво е било пари? Който смята, че парите са разменно средство и мярка за стойността, е принуден да даде странния отговор, че щом марката още не е разчетна единица, изобщо не е имало пари; марката е загубила функцията си на мярка на стойността, а ръженият центнер и т.н. не е бил разменно средство.

Също така обаче се заблуждават и тези, които смятат, че парите са преди всичко разменно средство, но редовно изпълняват и функцията на мярка на стойността или на разчетна единица. Историята показва, че в различни културни среди и през много векове разделянето на двете функции е било обичайно, че разделянето и съединяването са балансирани в исторически план или разделянето даже преобладава. Също толкова малко е вярно, че делението е предмет само на миналото. Националната икономия трябва ясно да изтъкне този исторически факт. Тя трябва да различава две чисти основни форми на паричното стопанство. *Първата основна форма, в която парите се използват и като разчетна единица, и втората основна форма, в която парите и разчетната единица са две отделни величини.*

2. Заостреното подчертаване на този факт чрез образуване на двете чисти основни форми на паричното стопанство е необходимо не само защото в историята двете са реализирани в еднаква степен, а и по друга причина. Икономическият процес се развива напълно различно по отношение планирането и фактическият ход на събитията в двете основни форми. Един пример. Да си представим, че през 1918 г. ние, немците, нямахме навика да изразяваме цените на стоки и услуги в марки, т.е. в единицата на парите. В такъв случай щяхме да използваме като разчетна единица грам злато или единицата на някои чужди пари; всички дългосрочни и краткосрочни вземания и дългове щяха да се изразяват в тези пари, а не в марки. Тогава инфлацията би се проявила по съвсем друг начин. Цените и заплатите нямаше да нараснат приблизително в този размер, а по-скоро марката щеше много бързо да претърпи загуби в курса спрямо разчетната единица. Балансите на предприятията щяха да изглеждат по друг начин, отколкото в действителност. Повишаването на стойностите на богатството при запазване пасивната страна на баланса нямаше да бъде възможно. Плановете и диспозициите, а също и инвестиционната политика на предприятията биха били други. Изобщо цялостният икономически процес от тези години би изглеждал по друг начин, отколкото е в действителност.

В теорията за парите по правило се тръгва от допускането, че задълженията и вземанията се изчисляват в пари, че изчисляването на разходите, калкулациите, изчисляването на печалбите и загубите става в пари и че парите са едновременно и разчетна единица. От казаното става ясно, че теоретичен апарат, който поставя в основата си само тази основна форма на паричното стопанство, не е достатъчен. Той ще се провали, когато трябва да бъде обяснена връзката на известни факти от стопанското ежедневие. Например специфичният постоянен поток от злато и сребро през късната Римска империя, на който някои историци придават изключително голямо общоисторическо значение, но не е напълно изяснен по отношение на своя произход, нито може да бъде изяснен без прилагането на подходящ апарат от теорията на парите. Или голямата международна търговия на средновековието, следователно направлението, съставът и раз-

мерът на стоковите потоци, които са свързвали Европа, Мала Азия и Северна Африка. Навсякъде там, където парите не са били разчетна единица, е необходимо прилагането на теория на парите, свързана с втората основна форма.

2. Парични системи

1. С извеждането на двете чисти основни форми на паричното стопанство разнообразната историческа действителност на парите е задоволена само в един аспект – именно дали парите едновременно са или не са и разчетна единица.

Сега става въпрос дали и по какъв начин неимоверно многото видове пари, които се откриват в настоящето и в миналото, могат да бъдат сведени до единни форми и по този начин да се поддадат на теоретичния анализ. Както е известно, *Хелфериш* различава „обвързани“ и „свободни“ валути и това разграничаване е прието от много национални икономисти. Златните валути, които през 1914 г. са съществували най-често в повечето културни държави, след това стават обвързани валути, тъй като дефинитивните пари са привързани към един метал чрез свободното сечене на монети и съществува твърдо стойностно отношение между единицата злато и паричната единица. От друга страна, всички валути, при които липсва такава връзка и съответно количеството на парите се регулира свободно – както е в Австрия между 1879 и 1892 г., в Индия през 1893 г. или при книжните валути, – са свободни валути. Образуването на тези две групи може да се окаже полезно. То обаче не е достатъчно, за да се стигне до точни анализи. Златната валута през 1914 г. например представлява сливане на напълно различни устройствени форми, които трябва да се познават, за да бъде тя разбрана. „Затова предварително е ясно, че не могат да се постигнат задоволителни резултати, ако една от съществуващите в конкретната действителност смесица се анализира така, като че ли става въпрос за едно хомогенно цяло. Една смес може за бъде разбрана само ако се познават нейните компоненти. Без да вземе под внимание това обстоятелство, националната икономия би попаднала в състоянието, в което би се намирала физиката, ако допусне възможността за разграничаване влиянията на кислорода и азота във въздуха“ (*Л. Мики*).

Следователно трябва да поставим въпроса, кои чисти форми са реализирани в конкретните исторически порядки на паричното дело, например при златната валута преди 1914 или при американската валута от 1949 г. Трябва да се направи опит за морфологично обхващане на исторически съществуващите порядки на парите и едновременно с това да се образува основата за теоретичния анализ на парите.

2. От друга страна, трябва да се избягва създаването на подобни, но мъгляви и нереалистични представи чрез дистанцирането от реалното стопанство. Още постановката на въпроса трябва да служи за навлизане в единичното стопанство. Да се спрем на определено съвременно домакинство или занаятчийско предприятие *A*, или селскостопански двор *B* и да реализираме състава на касовата наличност към днешна дата. Ще открием най-различни монети, книжни пари и авоари в банки, с които се разполага чрез чек или превод. Или да изследваме касата на един бременски търговец от XVIII век, пътуващ на далечни разстояния, или касата на манастира Бобио от IX век, за който стана въпрос, или едно от многото антични съкровища в Атика или в Коринт. Да забравим засега всичко, което вече знаем за валутите и паричните системи и просто да разгледаме тези пари. Също и парите, които имаме в момента. И да поставим най-близкия до ума въпрос – *как* са възникнали тези конкретни пари?

Този обикновен въпрос няма нищо общо с въпроса за възникването на парите, който играе толкова голяма роля в литературата. Следователно нищо общо с въпроса, къде и как преди хилядолетия парите са влезли в употреба, дали са или не със сакрален произход, къде, кога и в какви форми първоначално са сечени монети, как изобщо човекът е стигнал до откриването и въвеждането на парите и отделните видове пари. Всички тези въпроси са иначе изключително важни, но не и за нас, когато днес изследваме стопанското ежедневие. Затова не ни интересува и въпросът, който *Кнап* поставя и на който дава прибързано положителен отговор, а именно дали парите са творение на правовия ред. Ние разглеждаме как парите в съвременното ежедневие или в миналото се намират в касите на единичните стопанства и по този начин принадлежат към плановите даде-

ности на единичните стопанства. Ние поставяме въпроса, как са възникнали тези *конкретни пари*, в моя случай например в края на 1910 г. – златната монета от десет марки, пфенигите, имперската банкнота и подлежащите на ежедневно плащане авоари в дадена частна банка. Въпросът трябва да бъде поставен поотделно за всеки вид.

3. Ако поставим въпроса по този начин, тогава изолиращият анализ на отделните факти води до констатацията, че определени „*парични системи*“ се реализират отново и отново, като се разграничават една от друга по това, че в тях парите възникват и изчезват по различен начин. Най-често „*следи*“ в конкретните парични порадки (или валути) и рядко реализирани в чист вид, те могат да бъдат изведени поотделно чрез абстракция.

Оттук се установяват три чисти парични системи:

а) *Често парите възникват благодарение на това, че някакво материално благо се превръща в пари.* Следователно първата чиста парична система от идеален тип – или модел – се състои в това, че всички пари възникват по този начин.

В древни времена, например в стария Ориент през 2-ото хилядолетие преди Христа като пари са използвани жито, фурми, мед, олово, миди и много други материални блага. Първоначално използването на материалното благо като стока и като разменно средство върви редом. Например житото служи при някои размени като пари, а по-късно отново като стока. Същото се отнася и за цигарите в Германия през 1947 г. Очевидно е, че материалното благо трябва да бъде приведено в съответна форма, когато е използвано като пари, за да може да стане по-подходящо за тази цел. На металите се дава пръстеневидна или спираловидна форма, на чая – формата на тухла, а мидите са свързани по особен начин. Най-важно значение има откриването на сеченето на монети от лидийците. В тази парична система, в която те отново се използват като стока, парите изчезват – златото или среброто например служат като украшения, медта и оловото – като оръдия на труда, цигарите – като средство на пушача.

Създаването на такива пари е било осъществявано и се осъществява в условията на различни *пазарни форми*. Често то става в „затворения монопол на предлагането“. Например ко-

гато даден гръцки полис монополно сече (и емитира) монети и когато Римската империя от Цезар насам пуска в обращение златния ауреус, а византийският император като монополист – златния солид. При това монополистът не се държи винаги по един и същ начин. При монополистичното преобразуване на дадено материално благо в пари той се стреми да постигне или максимално възможния чист приход за самия себе си, или възможно най-добро снабдяване на пазара. В историята се среща и „отвореният олигопол на предлагането“. Например през зрялото средновековие едри земевладелци и градове се намират в олигополистична конкуренция във вътрешната местна търговия със своите монети, както е за дълъг период между любекци и къолнци в Северна Германия.

Накрая при превръщането на дадено материално благо в пари често е била осъществявана и „пълна конкуренция“. Именно по този начин трябва да определим „свободното право на сечене на монети“. То съществува не само в по-ново време, но и преди. Например във Франкската империя през VI век привилегировани майстори на монети, понякога пътуващи, срещу такса са секли на всеки монети от злато и сребро в такива количества, каквито са давани на разположение. Ако всяко единично стопанство може винаги да нареди да се превърнат в пари толкова злато и сребро, колкото то иска, тогава съществува конкуренция в създаването на пари. Колко пари в случая са в обращение, не се определя от една инстанция, от един монополист, който наблюдава пазара и действа съобразно него, по-скоро количеството на циркулиращите пари зависи от това, доколко изгодно изглежда на ръководителите на единичните стопанства превръщането на метал в монети, на материални блага в пари. Не се провежда пазарна стратегия. Осигуряването на пазара с пари зависи от стопанските планове на много единични стопанства с техните особени индивидуални планове. Те създават пари тогава, когато им се струва изгодно, също както при производството на стоки, ако то протича в условията на конкуренцията. Свободното право на сечене на монети означава следователно икономическа конкуренция при създаването на пари в рамките на първата парична система. В тази икономическа терминология отменянето

на едно съществуващо свободно право на сечене на монети означава смяна на пазарната форма и замяна на съществуващата до този момент пълна конкуренция с монопол на предлагането.

Може би са осъществени и други пазарни форми при създаването на пари в тази парична система. Аз не успях да ги открия. Възможно е реализирането на всяка пазарна форма. Тук и изобщо при изследването на паричните феномени е необходимо мисленето в пазарни форми, за да бъдат подчертани икономическите факти и не се затъне в юридическите категории.

б) Парите възникват при доставката на дадена стока или при полагане на труд като насрещна услуга. Това е втората парична система.

Пари от такъв вид има още в най-древни времена – например във Вавилон от 3-ото и 2-ото хилядолетие преди Христа. Даден храм или царски дворец доставят например на частно лице жито, получават облигация за покриване на дълга и я използват за плащане. Облигацията се издава на името на собственика, циркулира като пари и може да бъде представена на длъжника за изплащане в деня на плащане от съответния кредитор. Няколко хилядолетия по-късно средновековният работодател търговец на едро често взема кредит срещу облигация, която, в случай че той има добро име, циркулирала като пари. Английският търговец на вълна през XIV век доставя вълна на фландърския търговец и получава облигация за покриване на дълг. Тази облигация циркулира като пари в средите на търговците на едро, следователно представлява в касите на търговците пари. (Нейната циркулация е ограничена до един кръг от икономически важни лица. Когато обаче парите се определят като „общо-признато“ разменно средство, под това не бива да се разбират само разменните средства, които циркулират във всички части на една общност. Оборътът на много видове пари се ограничава до известен кръг от единични стопанства. Например съвременните пари по сметка на централната банка или на частните банки не се използват от работниците в Германия и едва ли са им познати, макар да доминират в голямото парично обращение.)

Банкноти или пари по сметка са възникнали и възникват често като насрещна услуга за доставка на дадено материално

благо. Парите по сметка на известната Хамбургска Жиробанка са възникнали по този начин след 1770 г. Тя купува несечено сребро и заверява сумата по сметка на продавача, който я използва сега като пари за преводи по други сметки. Когато днес централните банки купуват злато и плащат с банкноти или чрез записи по текущи сметки, се получава същото – парите възникват при закупуване на една стока.

Държавата или други публични власти особено често си служат с тази форма на създаване на пари, и то по друг начин в сравнение с вавилонския цар, който редовно се явявал кредитор и само е препредавал облигацията, издадена от друг. Много по-често именно държавата е длъжникът. Средновековните градове-държави нерядко са плащали доставките за града с облигации, които са използвани като пари. Например това съвсем точно е описано за град Комо.

Напълно различно е техническото оформление на парите, които се създават като насрещна услуга за доставката на дадена стока или услуга. От правна гледна точка те често носят формата на полица, която циркулира, или на други дългови документи на частни лица или на държавата, за които е обещано изплащане в определен момент. Често обаче задължение за изплащане не се поема и юридически тогава не съществува претенция от страна на конкретния притежател спрямо получателя на стоката или услугата. Особено държавите често са създавали пари под тази форма. Те са заплащали доставките на стоки и услуги от чиновници или войници с книжни пари или разменни монети. Различни пазарни форми са възможни и осъществени също и в рамките на втората парична система. Нерядко налице е монопол на предлагането – например когато държавата емитира съкровищни полици, които циркулират като пари, или когато емитира книжни пари. Също толкова често се среща и случаят, когато няколко частни лица едновременно – в конкуренция или олигопол – пускат в обращение тези пари, например търговците на едро от късното средновековие.

Тази втора парична система, която от хилядолетия до наши дни е елемент на формата на валутите, няма единен характер. Това се забелязва най-вече в различните методи, които предиз-

викват изчезването на парите. Ако пари по сметка възникват чрез продажбата на сребърни кюлчета на банка за безналични операции и изчезват при обратното закупуване на сребърните кюлчета, тогава втората парична система почти не се различава от първата. Вместо сеченето на монети и изчезването на монетите чрез претопяване идва продажбата и обратната покупка на сребро. Ако обаче при доставката на плат за държавата една фирма получи книжни пари, които емитира държавата и не са обратими, то след възникването на парите връзката между пари и стока се разпада. Изчезването на пари чрез продажбата на тези стоки от страна на държавата се случва много рядко. Например когато в края на една война се продават военни материали. Разликата между тези два варианта на втората парична система е важна, тъй като парите влияят по различен начин върху стопанския процес и възстановяването на равновесието.

Ако единият вариант се отнася до първата, другият вариант прилича малко на третата парична система. Например дали дадена държава чрез заплащането на един доставчик сама прави възможно създаването на книжни пари или получава книжни пари от дадена емисионна банка срещу съкровищна полица, които препредава на своя доставчик, представлява разлика, която има икономическо значение. Двата подхода обаче са подобни.

в) *Третата парична система. Кредиторът създава пари* – отново в разнообразни пазарни форми. Парите *изчезват* при погасяването на кредитите.

Да вземем днешните банкноти. В повечето държави те се създават от централна емисионна банка, следователно от затворен монопол. И то по следния начин (доколкото това не става при закупуване на злато или сребро като насрещна услуга): емисионната банка придобива държавни дългови задължения или постоянно отпуска кредити при сделки със сконтиране на менителници или при ломбардни сделки. *Vice versa* ден след ден в насрещни кредитни операции изчезват банкноти от обращение – чрез плащане на дългове по менителници и на ломбардни дългове на централната банка или чрез това, че тя продава дългови задължения. Ден след ден възникват банкноти чрез отпускане на кредити и изчезват след изплащането на кредитите;

съотношението между двете определя колко банкноти на централната банка се намират в дадения момент в предприятията и домакинствата на страната.

Както е известно, банкнотата през XIX век възниква в условията на конкуренция или олигопол тогава, когато е съществувала свобода на банките и няколко или много банки са пускали банкноти в оборот. Известният спор на привържениците на свободата на банките срещу привържениците на централната емисионна банка, който е също в центъра на борбата на банковата школа срещу паричната школа, не е нищо друго, освен спор за това, коя пазарна форма е целесъобразна при създаването на банкнотите – спор, който е решен в полза на паричната школа и по този начин в полза на затворения единичен монопол върху банкнотите, намиращ се под държавен надзор.

Общото на парите по сметки или депозитите, които днес са особено важни под формата на ежедневно платими банкови авоари, с банкнотата е това, че се създават както при закупуването на злато (съгласно втората парична система), така и при отпускането на кредити, и изчезват всеки ден при изплащането на банковите кредити. Пазарната форма, в която те се пускат в обращение, по правило се различава от тази при банкнотата. Това е важен белег на модерното устройство на паричното и банковото дело. Да се абстрахираме от парите по сметка на централната емисионна банка (в Германия – от задълженията с ежедневен падеж на централната банка); те играят особена роля. Както банкнотата, така и парите по сметки на останалите банки възникват в условията на конкуренция или олигопол. В страни, в които е забранено създаването на нови кредитни банки, предлагането на пари по сметка е затворено. В рамките на затварянето отново могат да се осъществят различни пазарни форми – също колективният монопол, който например донякъде съществува в днешна Германия. Фактът, че банкнотите, но не и парите по сметка, възникват при затворен монопол на предлагане и по-точно при индивидуален монопол на централната банка, и другият факт, че при парите по сметка, преди всичко през депресията от 1929–1933 г., са настъпили тежки смущения, довежда до предложението създаването на парите по сметка да

бъде поверено на затворени, намиращи се под държавен надзор индивидуални монополи и на частните банки да бъде отнето правото да създават пари по сметка по същия начин, както по-рано правото за издаване на банкноти.

4. Сега вече е възможно да се видят конкретните парични порядки (валути) в тяхното устройство, следователно да ги определим точно. Може да се види, че в историята по-често доминира първата и по-рядко втората парична система – една стока се превръща в пари и отново в стока; или стоки се купуват срещу облигации, които циркулират като пари и отново изчезват, когато се продаде стоката. И накрая, парите възникват и изчезват в кредитните сделки. Многообразните конкретни валути от настоящето и миналото се образуват или от една парична система, например от първата, или от сливане на няколко системи, оформено по различен начин. Паричните системи са строителните форми на валутите.

От индустриалната революция насам методите за осигуряването с пари имат решаващ дял за напредъка на индустриализацията. Това става, тъй като на преден план все повече излиза създаването на парите чрез отпускане на кредити от банките. Първоначално в обращение все още са златни или сребърни монети, а банкноти или пари по сметка на централните банки са възниквали при закупуване на благородни метали. Следователно първоначално доминират първата и втората парична система. След това обаче, от втората половина на XIX век, все повече доминира третата парична система. Като пари през XIX век се използват предимно банкноти и пари по сметки, които възникват при кредитни сделки и чието производство струва много малко. По този начин снабдяването с пари получава изключителна еластичност. Инвестициите се облекчават. Значително се ускорява индустриализацията. Но едновременно с това снабдяването с пари става нестабилно. Зависимо от обема на ежедневното отпускане на кредити от страна на банките и тяхното ежедневно изплащане обратно на банките, то клони към експанзии и свиване. Могат да се проследят различни стадии, през които преминава моделното осъществяване на третата парична система. През XIX век осигуряването с пари чрез кредити все още е

тясно свързано със златото или среброто, които циркулират и се купуват или продават от централните банки. Следователно третата парична система е реализирана само като „допълваща“. Златната валута от това време представлява своеобразно сливане на трите парични системи. От Първата световна война насам обаче първата парична система изчезва, а паричната стока злато – от касите на предприятията и домакинствата. На преден план излиза снабдяването с пари чрез банкови кредити, а втората парична система, т.е. покупката и продажбата на злато от централните банки, е валидна само отчасти. При това тежестта на кредитната политика първоначално пада върху самите централни банки, които притежават известна самостоятелност; от 30-те години на нашия (XIX – бел. ред.) век обаче тя се премества върху държавните институции, например върху финансовите министерства, които използват централните банки като машини за кредити и осигуряване на пари.

Разбира се, има и обрати. Да си припомним например Германия, където между 1945 и 1948 г. известни стоки като цигари или коняк са използвани като пари и където следователно първата парична система отново се разпространява паралелно с третата парична система. Нещо повече, вероятно изключителната нестабилност на парите, която господства във валутите от средата на века, ще даде подтик за валутните реформи, така че при осигуряването на пари повече няма да доминира третата парична система, а снабдяването с пари ще бъде свързано с производството на важни стоки. В тази посока са насочени известни стопанско-политически предложения.

5. Разкриването на чистите устройствени форми няма за цел само да направи понятни конкретните парични *порядки*. Едновременно с това то предлага основа за формулиране на въпроса, как влияят парите върху ежедневиия стопански *процес*. Това, че влиянието на парите върху стопанския процес се изразява по различен начин в зависимост от устройството на паричната система, се вижда от ежедневиата практика. Например то е различно през 1914 в сравнение с 1927 г. и е друго в Германия в началото на 1948 спрямо края на годината. Чрез връщане към простите форми става възможно точно да бъде обхванато и това

многообразие. А именно благодарение на това, че теорията на парите поставя за отделните парични системи (и основни форми на паричното стопанство) въпроса, как парите влияят върху стопанския процес. Трите парични системи представляват различни състояния на условията. Само за да посочим един социален въпрос – изравняването на платежния баланс става по различен начин в трите парични системи. Или за да отбележим предварително един общ проблем. Първата парична система влияе върху реализирането на равновесието на цялото стопанство по начин, различаващ се от третата парична система. В първата парите са включени в системата на равновесие както други стоки, а в третата – не.

Морфологичното изследване на валутите взема за отправна точка един сигурен и обикновен, точно определим факт – във всеки момент в предприятията и домакинствата има касови наличности. Разглеждайки въпроса, как възникват и изчезват тези пари, които се намират в касите на дадена страна, се стига до разкриването на известни основни форми, от които се изграждат валутите. Касовата наличност е точката, в която става възможен анализът на реалните парични феномени. Това важи и за отговора и на другия въпрос – как влияят парите върху стопанския процес в рамките на паричните системи. Още *Менгер* и *Валрас* вземат като изходна точка на своите теоретични разсъждения касовите наличности на единичните стопанства. В тях се оценяват парите от касовата наличност, определя се размерът на съответната касова наличност и посредством използването се разпределят текущо. Плановите на отделните предприятия и домакинства са определящи за поддържането на касата, използването на парите и тяхното движение от едно единично стопанство към друго. Следователно трябва да поставим въпроса, как се осъществяват плановете, които ежедневно определят размера и използването на касите в единичните стопанства. Отново от стопанските плановете зависят конкретните стопански процеси и по тази причина те трябва да послужат като отправна точка за теоретичното изследване и на паричните феномени. (бел. 36, 45)

III. Задачата

По този начин, анализът, навлизащ в действителното стопанство с помощта на точковата абстракция, води към един обширен морфологически апарат с неговите многобройни прояви. Това не са „типове“, които искат да „отразят“ конкретната икономика, никакви реални типове като стопанските стилове или стопанските етапи. Това са чисти форми, истински идеални типове, от които всяка отделна форма отразява само една страна на констатираните обстоятелства. Това обаче не означава утопии, както *Макс Вебер* погрешно ги нарича. Утопиите се противопоставят на конкретната действителност и я упрекуват. *Тези идеални типове са изведени от конкретната действителност и служат за опознаването ѝ.* По тази причина те даже са неизбежни. (бел. 66)

И то в два аспекта. *Първо*, за да се изясни структурата на конкретните икономически порядки, следователно за да може да бъде овладян единият от основните проблеми на националната икономия. Как става това, трябва да се покаже, когато се върнем към конкретния свят на стопанството, следователно когато опишем „прилагането“ на морфологичния апарат. *С други думи, засега можем да не следваме тази нишка на мисълта, за да се върнем към нея отново на по-късен етап.*

Второ, идеално-типичните стопански системи във всички свои проявления образуват основата за общотеоретичните постановки на проблемите и за теоретичните анализи. Следователно те служат за решението и на другия голям основен проблем на националната икономика – да бъде разбран стопанският процес в неговите взаимовръзки. В този случай трябва да проследим тази нишка на мисълта, за да покажем как въз основа на получените типове могат да бъдат създавани теории. (Да се разбере двойната функция на типовете, е от фундаментално значение за достигане до научното познание на цялата икономическа действителност, на конкретните стопански порядки и на конкретните стопански процеси.)

Ние знаем защо реално-типичните „стопански стилове“ и „стопански етапи“ са неподходящи за създаване на теории на

тяхната основа. По друг начин стои въпросът с правилно изведените идеални типове. В своята цялост те съдържат не само всички елементи на формата, от които винаги и навсякъде са съставени всички конкретни стопански порядки, но представляват също обикновени, точно определяеми състояния на условията, така че мисловно в тях могат да бъдат определени връзките на условията, които съществуват в рамките на всяко отделно състояние. Следователно тези идеални типове представляват трайните свързващи звена между възприятието на исторически индивидуалната действителност, от която са получени, и общо-теоретичния анализ, необходим за разбиране на връзките.

Как протича стопанският процес в рамките на двете стопански системи? Така гласи сега формулировката на теоретичния въпрос. По какъв начин се преодолява в тях ограничеността в снабдяването с блага?

А. В контекста на *стопанството с централизирано управление*? По-точно казано, в простото стопанство с централизирано управление (собствено стопанство) и в централизирано администрираното стопанство. Както стана ясно, в стопанството с централизирано управление цялото стопанство на общността се състои от единично стопанство, което се ръководи от едно място. Единичното стопанство и общественото стопанство тук са идентични. Следователно трябва да бъде зададен въпросът, как протича стопанският процес в това единично стопанство (в просто стопанство с централизирано управление и в централизирано администрираното стопанство), погледнато от петте страни. Какви видове стоки се произвеждат? Как става разпределението на годишния социален продукт? Как се постига определена структура на производството във времето? Как следователно се инвестира и спестява? Защо се използва определена техника и по какво се ориентира управлението на стопанския процес в пространството? Едва ли е необходимо да бъде посочено това, че всички проблеми на централизирано администрираното стопанство са особено „актуални“ в настоящето.

Б. Теоретичното оформление на проблемите за *стопанската система на разменното стопанство* е малко по-сложно. Причината е очевидна – в тази стопанска система действат

едновременно няколко или много самостоятелни носители на стопански планове. Следователно е необходима координация на отделните планове и действия и тя протича по различен начин в зависимост от пазарната форма и паричната система.

1. Петте въпроса, засягащи управлението на производството, разпределението, структурата на производството във времето, използваната техника и управлението на стопанския процес в пространството, трябва да бъдат поставени за всички затворени и отворени пазарни форми. Следователно постановката на проблемите трябва да бъде значително по-обстойна, отколкото е обичайно. Например още в ежедневната практика може да бъде установено, че изборът на разполагане на промишлените заводи е свързан с пазарната форма и протича по различен начин в случая на монопол на предлагането, отколкото в случая на пълна конкуренция. Икономическата теория трябва точно да обясни тази връзка. Подборът на използваната техника също е свързан с пазарната форма, което не би трябвало да се подценява.

Постановката на въпроса се утежнява от следния факт: разменното стопанство по правило се състои от много пазари. Всички те са взаимно свързани. Следователно съществува обща взаимозависимост на пазарите. Нужно е само да си представим, че всяко домакинство и всяко предприятие се появява на многобройни, често десетки или даже стотици пазари в ролята на купувач и продавач и че неговото поведение на даден пазар се влияе от процесите на всички останали пазари. На отделните взаимозависими пазари обаче не е задължително да господства една и съща пазарна форма. Например пълна конкуренция (една ситуация, която много често е изследвана) или двустранен монопол. Не е нужно разменното стопанство да бъде „една форма“. По тази причина не е достатъчно да бъде поставен въпросът за протичане на стопанския процес при „едноформенно разменно стопанство“, например на пълната конкуренция. Въпросът трябва да бъде поставен в неговите пет аспекта и при разменни стопанства „в много форми“, това означава разменни стопанства, в които господстват различни пазарни форми на различните пазари. По този начин се получава обективно необходимо усложняване на постановката на проблема и на неговото решение, което,

разбира се, както може да се види от теоретичния анализ, не е толкова голямо, както изглежда на пръв поглед. (бел. 30)

2. Тъй като извън пазарните форми координирането на плановете на единичните стопанства и техните действия, а по този начин и на стопанския процес, зависи от структурата на *паричната система* и от *основната форма на паричното стопанство*, от друга страна, трябва да бъде поставен теоретичният въпрос, какво влияние оказват наличието и използването на отделните парични системи върху стопанския процес на разменното стопанство и как въздейства различието на двете основни форми на паричното стопанство върху стопанския процес. Цялостният процес в разменното стопанство трябва да се изучава от гледна точка на въздействието на парите върху него. Например доколко структурата на производството във времето се определя от паричната система, осигуряването на пари или намаляването на парите? А съотношението на инвестициите към произведените от тях потребителски стоки? Как е при спестяването? Или в каква степен се влияе процесът на разпределение от парите? Например лихвата, а с това и приходът от лихви? Също заплатата, т.е. съотношението между паричната заплата и цените на потребителските стоки, следователно реалната заплата? Дори разполагането на производството в пространството не е независимо от паричните процеси, и то не само в международната търговия, както се вижда, но и в рамките на паричната система на дадена страна. Във всички случаи, независимо колко голямо или малко може да бъде влиянието на обезпечаването с пари върху стопанския процес, трябва да бъде поставен въпросът – как се обуславя от парите стопанският процес, който протича в разменно стопанство? *Това е задачата на паричната теория.* Тя произтича от изследването на реалното стопанство.

Следователно теорията на парите не бива да остава при старата постановка на проблема и да си поставя задача да изследва само определянето на „паричната стойност“ или на „равнището на цените“. До голяма степен тази ограниченост на постановката на проблема е допринесла за неуспехите на теорията на парите, която временно се счита за най-затворената част от националната икономия. Една теория, която изследва само об-

разуването на паричната стойност или на равнището на цените, ще претърпи провал и в процеса на своето прилагане. Например тя не може да обясни радикалните влияния, които оказва политиката на евтините пари в Англия след 1931 г., или държавната инвестиционна политика или политиката на кредитната експанзия в Германия след 1933 г. върху цялостния стопански процес. (бел. 38)

Когато проблемът за теорията на парите бъде поставен правилно, тогава се оказва необходимо не само да се третират едновременно двата момента, които определят координирането на отделните планове – пазарната форма и паричната система, – но и да се вземат в тяхната взаимозависимост. Например отливът на злато при златната валута води до различни последици, когато това стане в стопански порядък, в който доминират конкурентните пазари, или в стопански порядък, в който цените се определят от монополи или от публичните власти. (бел. 39)

В. С разбирането на общата връзка на двете стопански системи веднага се открива следваща група от въпроси. Как се извършва търговията между *две* или *повече* централизирано управлявани общности или между централизирано управлявана и разменно организирана общност, или между две и повече общности, организирани като разменно стопанство? Какви стоки се разменят между тях, оттук как се повлиява стопанският процес във всяка от тях, как ежедневно, месечно, годишно, т.е. периодически, се уравновесяват претенциите и задълженията на всяка отделна страна, следователно как става изравняването на платежния баланс?

По този начин са формулирани проблемите на националната икономическа теория, които възникват от разбирането на историческата действителност.

ГЛАВА ТРЕТА

АНАЛИЗ НА СТОПАНСКИТЕ СИСТЕМИ – ДАДЕНОСТИТЕ

Сега вече е ясно как трябва да изглежда сградата на теорията в нейната основа. Основата е широка и има много просторни постройки, които трябва да бъдат изградени върху нея – ако бъде разрешен *въпросът за връзките на стопанския процес в неговите различни аспекти за двете стопански системи във всичките им проявления*. Тази книга цели да покаже само основите, а не да изгради цялата постройка. По-скоро достатъчно е да се покаже как трябва да се извършва теоретичното изследване по-отблизо въз основа на една стопанска система в едно нейно специфично проявление и опирайки се на това, да се направят някои разсъждения относно анализа на другите стопански системи.

I. Относно анализа на стопанството с тотално централизирано управление

Икономическата система на стопанството с тотално централизирано управление не трябва да се смесва с „комунистическото“ стопанство. Тя е един идеален тип, една чиста форма. Също така този идеален тип не възниква чрез специалното наблюдение на цялата историческа действителност. Навсякъде се откриват следи от тази стопанска система, която подчертано заострено определяхме като тип на стопанството с централизирано управление и я използваме сега като модел.

В тази стопанска система – вече подробно представена, – в случай че става въпрос за тотално стопанство с централизирано

управление, няма свободен потребителски избор, няма свободен избор на работното място и професията, нито дори размяна на разпределените потребителски блага между целия народ или членовете на голямата фамилия. Всички стопански действия зависят от плана и заповедта на една централна инстанция. Целесъобразно е да не си представяме като твърде голяма тази идеално-типична общност, към която сега насочваме теоретичното изследване. Например нека тя да не обхваща повече от 50 души, т.е. ръководството непосредствено да може да оценява материалните блага и услуги с тяхната стойност и да не възникват големите, вече обсъдени трудности за стопанската сметка. Това не е централизирано администрирано стопанство, а едно собствено стопанство. (бел. 40)

А. Основите на стопанския план – дадености и правила от опита

1. Даденостите

Тъй като всички стопански действия произтичат по заповед на централната инстанция, изследването на тези въпроси трябва да започне със стопанския план на централната инстанция. Ако се заемем с такава общност, би трябвало да се насочим към централната инстанция, за да разберем защо тя оставя стопанският процес да протече по начина, който виждаме ежедневно. От кои факти тръгва управлението, за да ръководи по този, а не по друг начин своето стопанство с централизирано управление? От кои условия зависят стопанските планове?

Очевидно е, че смисловата съобразност на икономическото ежедневие на стопанството с тотално централизирано управление може да бъде извлечена само от стопанските планове на централната инстанция.

Ръководителят на тази общност иска да постигне определени цели с реализирането на своите планове. Той винаги иска да задоволи потребностите, като сам извършва класификацията им. Той може да изтласка на преден план своите лични потребности или пък тези на общността. Ако направи последното, това

се проявява по различен начин – по-голямо внимание може да се обърне на колективните потребности, например за защита, или на индивидуалните потребности на отделните членове. Но независимо какъв е случаят, няма стопанска дейност, която да не се стреми към покриване на потребностите. Представата, към която се придържат някои национални икономисти, че в историята е имало хора, които не искат да задоволяват потребности със стопанска дейност, при по-подробно разглеждане се оказва погрешна. За това ще стане въпрос по-късно, когато говорим за човека, извършващ стопанска дейност. От тази историческа констатация, че цел на стопанската дейност навсякъде и винаги е задоволяване на потребностите, трябва да изхожда *теоретичният* анализ. „Потребностите“ в тяхната цялост са първата от даденостите на стопанския план.

Ръководителят трябва да групира потребностите от две гледни точки – по вид и време. По *вид*, защото трябва да изходи от това, че през настъпващата година ще възникнат определени потребности, например от ръжен хляб, ориз, чорапи. Следователно трябва да подреди потребностите по видовете средства за задоволяване и за него има толкова и такива видове потребности, колкото видове средства съществуват за задоволяването им. Класификацията на видовете потребности според средствата за задоволяване на потребностите, която се прави в многобройни теоретични статии, следователно по всяка вероятност е обоснована и отговаря на класификацията, която планиращият сам извършва.

Не по-малко важно е подреждането на потребностите по *време*, на което не се обръща такова внимание. Колко от наличния добитък ръководителят трябва да разпореда да бъде заклан през настоящата стопанска година? Толкова, че през следващата стопанска година снабдяването с месо да се запази, да бъде повече или по-малко? Следователно как да бъдат балансираны потребностите от настоящето и бъдещето? Трябва ли потребностите на настоящето да отстъпят на тези от близкото и далечното бъдеще? Ако отговорът е положителен, тогава стопанският план за настоящата стопанска година ще предвижда да се ангажират повече работници и машини в производството на

повече желязо, линии, машини и други средства за производство, следователно да се инвестира относително повече. Ако отговорът е отрицателен, ако потребностите от настоящата година изглеждат по-важни, тогава по план ще бъдат използвани повече работници и средства за производството на потребителски блага. Но независимо какъв е случаят, ръководителят на всяко стопанство винаги трябва да класифицира потребностите в тяхната последователност във времето, за да бъде в състояние да дава разпоредения в настоящия момент.

Още на това място, т.е. при първата от даденостите, се сблъскваме със значителна разлика в стопанския процес на разменното стопанство и на стопанството с централизирано управление. Докато в разменното стопанство имат значение потребностите на отделните членове на общността, разполагащи с покупателна сила, и те определят по решаващ начин посоката на производствения процес, ръководителят на стопанството с централизирано управление може да пренебрегне в значителна степен потребностите на индивида, да определи приоритетно задоволяването на комплекс от потребности и да вложи най-голяма част от средствата за производство за разрешаването на тази задача, например за въоръжаване. Той не е длъжен да действа по този начин, но може да направи това. И в историческата действителност централизирано администрираното стопанство често и в различни периоди е използвано, за да се концентрира върху дадена задача.

Кои са средствата за задоволяване на потребностите? Кои „дадености“ в плана на ръководството се противопоставят на дадеността „потребности“? Например при плановете за производство на желязо ръководството взема под внимание подходящата работна сила, находищата на желязна руда и въглища и накрая наличното оборудване, необходимо за производството на желязо. Следователно три дадености – трудът, природата и производствените средства за производство. Същото е при производството на хляб – отчитат се работниците, използвани като селскостопански работници, мелничари и хлебари, обработваемата земя и всички произведени средства за производство в селското стопанство, мелничарството и хлебарството. Наистина

този отговор е очевиден, не е неправилен, но е непълен и може лесно да доведе до заблуди.

а) Относно запаса от *по-рано произведените блага*. За да се разбере неговият характер като планова даденост, е необходимо отново да се вземе под внимание аспектът време.

Първо, запасът от произведени на по-ранен етап блага е планова даденост само в *един* аспект.

Ръководството поначало взема под внимание запасите от потребителски блага краткосрочно, т.е. при планове, които се разпростират до най-близкото бъдеще. Всички указания, които целят задоволяването на потребностите в настоящия момент, трябва да изхождат от наличните запаси хляб, месо, обувки и т.н. По-големи количества от тези, които съществуват, не могат да бъдат разпределени на този етап. Въпреки това грижата за бъдещето важи и при краткосрочните стопански планове. Колкото по-малки са запасите от ръж и ръжено брашно, толкова по-пестеливо трябва да бъдат разпределяни наличните запаси от готов хляб. Следователно като една даденост в краткосрочните планове се явяват всички реални запаси от краткотрайни и дълготрайни блага на настоящия етап, съществуващи от по-ранно производство, като особена важност се придава на потребителските блага. Картината се променя в стопанските планове, които се отнасят за по-дълги периоди. За по-дългите периоди съществува възможността за преобразуване на запасите от инструменти, машини, суровини и полуфабрикати, които на настоящия етап още не са готови за потребление, и то в комбинация с услугите на природата и труда. Централното управление разглежда при дългосрочните планове преди всичко като даденост тези запаси от производствени средства за производство – налични на настоящия етап, – които представляват бъдещи потребителски блага. От друга страна, вече готовите потребителски блага отстъпват по значение на заден план. Например ръководството поставя на първа линия като даденост наличните запаси от памук и преди за снабдяването с памучни стоки до следващата реколта памук. Тъй като във всяка стопанска система не могат да бъдат консумирани онези потребителски блага, върху чието производство в момента се работи (един факт,

за който подробно говорихме), участниците в производството обаче всеки ден се нуждаят от потребителски блага, то всеки стопански план трябва да изхожда от наличните и съзряващите потребителски блага като даденост. *Властта за разпореждане над такива потребителски блага в ръцете на ръководството на стопанството с централизирано управление, а при разменното стопанство в ръцете на управителя на предприятието, е „капитал“.*

Второ, нито в краткосрочните, нито в дългосрочните стопански планове запасите от произведени блага играят ролята само на дадености. Тъй като още днес човекът трябва да вземе под внимание потребностите, които ще се появят през следващите години, той вижда *проблем* преди всичко в бъдещата наличност на произведените средства за производство. Това е практически проблем с голямо значение, който господства именно в дългосрочните планове. Грижата за по-далечното бъдеще принуждава ръководството на стопанството с централизирано управление, както и ръководството на всяко разменящо предприятие, още от сега да вземе известни решения колко и какви домове, машини, запаси от суровини трябва да бъдат на разположение след една година и на по-късен етап от време. Всички решения за амортизациите също попадат тук. По същия начин както управителят на една памукопредачница вижда в съществуващата наличност от сгради, машини и запаси не само даденост, но и практически проблем, и трябва да реши как да запази сградите, машините и запасите и дали трябва да ги увеличи или намали, така и ръководството на едно стопанство с централизирано управление разглежда от този втори аспект запаса от инструменти, сгради, суровини и т.н. Следователно не бива да се разбира погрешно констатацията, че наличието на запаси от предишно производство в техния настоящ обем и настояща форма представлява съответно даденост на стопанските планове. Това винаги е само единият необходим аспект. Другият, също толкова необходим, изисква стопанското ръководство да вижда в бъдеще форма на производствените средства за производство един практически проблем, без чието решение е застрашено снабдяването с блага в бъдеще. Колкото повече се работи с трайни средства за произ-

водство, следователно колкото по-голям е апаратът на сградите, машините и другите инсталации, толкова по-важно е двата аспекта да се вземат под внимание в еднаква степен.

Следователно и науката трябва да вижда и двата аспекта в наличието на произведените на по-ранен етап блага – една *даденост*, от която стопанският план изхожда, и един *проблем*, който конкретният стопански план трябва да реши, като вземе решения дали и как трябва да изглежда наличността в бъдеще. Следователно необходими са два аспекта. Някои национални икономисти игнорират единия или другия аспект. Вижда ли се една даденост само в природата и труда, а не в конкретно съществуващата наличност от производствени средства за производство, тогава в този пункт теорията се отдалечава от реалността. Такава грешка допуска и *Бьом-Баверк*, когато говори за едно „производство без капитал“, което се основава единствено на комбинацията от природа и труд. Без съмнение такова производство съществува много рядко. Сега обаче е необходимо преди всичко да се подчертае важноста на *втория* аспект. Причината е, че днес някои теоретици са склонни да виждат, особено в запаса от трайни средства за производство, следователно от машини, къщи, улици и т.н., само една даденост, въз основа на което се създава погрешна представа тъкмо за съвременния стопански процес и за този от последното столетие с неговите мощни инвестиционни процеси и отново се стига до отчуждаване от действителността. Достатъчно е да се наблюдава стопанското управление на едно съвременно предприятие, за да се разбере каква голяма роля играят в реалното стопанство поддръжката и обновяването на производствените възможности и колко добре стопанското ръководство на всяко предприятие съзнава, че тук се крие проблем. (бел. 41)

б) *Относно труда и природата*. Посредством плановете и разпорежданията на централната инстанция се определя кои рудници и галерии ще бъдат разработвани, кои земи ще бъдат обработвани, как ще бъдат използвани работниците в минната промишленост и селското стопанство и във всички други производствени клонове. Следователно от стопанския план става ясно, кои услуги на природата и на труда намират приложение

ние. Обаче самите тези *услуги* не са планова даденост. По-скоро именно в своите стопански планове централната инстанция трябва да вземе решение кои услуги от природата и на управленческия и изпълнителски труд трябва да бъдат използвани.

Следователно дадености на плана са *самите* природа и труд, а не техните услуги. Това разграничаване не е само игра на думи, а има фундаментално значение, за да бъде разбрана структурата на стопанския план и протичането на стопанския процес – също и във всички форми на разменно стопанство и в цялата конкретна действителност. Широко разпространената практика да се вижда една даденост в производителните „услуги“ на производствените фактори недопустимо стеснява полето на изследване на теорията на националната икономия и води до изключване на проблеми от науката, които са важни за реалното стопанство.

Да си представим, че сме представители на стопанство с централизирано управление на напълно изолирана фамилия от петдесет души. Във всеки стопански план – независимо дали е дългосрочен или краткосрочен – водачът разглежда наличната работна сила като даденост. Той трябва да се съобразява с определения брой трудоспособни и с определените способности на тези мъже, жени и деца. Един е подходящ за селскостопанска работа, за гледане на добитък и за дърводелство, друг за производство на месо, за печене и подобни дейности. Всеки отделен член притежава специфични способности. В стопанските планове водачът трябва да реши дали и колко часа или дни трябва да работи всеки и кои от неговите способности да бъдат използвани, следователно дали например първият от изброените по-горе мъже да бъде използван като говедар или дърводелец. Колкото по-квалифицирана е работната ръка, в толкова повече дейности тя може да бъде включена. Как ще бъде използвана, става ясно едва от разпорежданията на водача. Решението се взема във връзка с общата цел на плана и останалите дадености. Ако например с цел по-добро снабдяване с блага за в бъдеще водачът възнамерява да разшири сградите или да произведе нови селскостопански сечива, той трябва да изтегли работната ръка, която до момента е ангажирана в други области, напри-

мер в селското стопанство, и да я използва при строежа на къщи или в производството на инструменти. Следователно при една и съща *работна ръка* се използват други *трудови услуги*. Както в практическото стопанство правилното управление на наличната работна сила в най-добрите сфери на приложение представлява важен практически проблем и ръководителят на предприятието никога не разглежда *трудовете услуги* като даденост, така трябва да процедира и науката.

Същото важи и за природата. Самата *тя* е даденост. Не обаче и *услугите*, които ще бъдат избрани. И в този случай стопанският план взема решението, колко и какви услуги да бъдат използвани. Всеки ден природата предлага полезни услуги от най-различен вид – селскостопански обработваеми земи, които принадлежат към землището на нашата общност, силата на водата, каменните кариери, силата на вятъра. Кои услуги се използват? Кои земи се ползват за земеделски нужди и кои не? Кои за засаждане с пшеница и кои с цвекло? В каква степен се използват силата на водата и вятъра или полезните изкопаеми?

Който описва текущ стопански процес, може само да констатира, че са използвани определени услуги на труда и природата. Това представяне обаче не е достатъчно. Ние трябва да разберем структурата на стопанския план и по този начин смисъла на икономиката. Затова в случая трябва да поставим въпроса така, както го поставя и изготвящият стопанския план – кои услуги трябва да бъдат избрани от многото възможни услуги на наличната работна сила и на природата? Трудът и природата са дадености, но подборът на техните услуги е проблем.

До този момент установихме като дадености на стопанския план на централното ръководство потребностите, които водачът иска да бъдат задоволени, както и – от друга страна – природата и труда и (в един определен аспект) запаса от блага от по-ранно производство. Комбинацията от услуги на природата, труда и съответните налични произведени блага централното управление осъществява въз основа на съществуващото „*техническо знание*“, което по този начин действа като петата от даденостите, които определят структурата на стопанските планове. От степента на техническото знание зависи кои и колко технически

методи се взимат под внимание в земеделието, производството на занаятчийски изделия и транспорта. Следователно „техническото знание“ не може да се отъждестви с „приложната техника“, която в науката и практиката представлява стопанска задача, а не даденост. Векове наред в определени области положително е съществувал само един технически метод, който е бил познат, например в триполното стопанство в големи области от средновековното селско стопанство. В такъв случай техническото знание предоставя само един метод. Следователно въз основа на техническото знание може да бъде приложен само един подход. Често обаче, и не само в съвременността, съществуват много възможни методи, които предлагат техническото знание, за да бъде произведено, смляно и опечено жито, да бъде добит чугун и да бъдат произведени обувки. Ръководителят на едно стопанство с централизирано управление, също както ръководителят на едно разменящо предприятие, тогава трябва да избира кои от многото известни методи да бъдат приложени. Това е избор, който протича целесъобразно и единствено в рамките на общия план. Следователно необходимо е да бъде направено ясно разграничение между „техническо знание“ и „приложна техника“, като в първото се вижда икономическа *даденост*, а във второто – икономически *проблем*.

Към техническото знание трябва да бъде причислено и знанието в областта на техниката на търговията, следователно съвкупността от всички познати на ръководството методи на стопанската сметка, съставянето на баланси, изчисленията на печалбата и загубата, счетоводството, калкулацията на разходите, производствената статистика, в разменното стопанство също и наблюдаването на пазара, съставянето на бюджета, организацията на покупко-продажбите, организацията на пласмента, финансовата организация и т.н.

В заключение самата „правна и социална организация“ на стопанството с тотално централизирано управление е тази, която със своето съществуване и собствените си правила представлява стопанска даденост. За нея важи същото, както и за всички останали дадености. Колкото по-малко теорията отговаря на въпроса за възникването на потребностите или за характера на земята с

нейния климат, или за трудовите качества на даден народ или семейство, или за произхода на неговото техническо знание, толкова по-малко тя може да обясни защо възниква това тотално стопанство с централизирано управление. Тази шеста даденост – социалната и правната организация – не бива да се схваща в прекалено тесен смисъл. Тук се има предвид не само традиционният строй, закони и обичаи, но и духът, в който живеят хората и в който те се придържат към установените правила.

2. Правила, извлечени от опита

Даденостите, които централното ръководство взима под внимание, са градивните елементи, от които се съставят неговите стопански планове. Но щом ръководството се заеме с тяхното съставяне, се установява, че то трябва да вземе под внимание и някои правила, плод на опита, които, както показва действителността, то винаги съблюдава при планирането и разпорежданятията.

Относно тези правила, извлечени от опита, които често се наричат „закони“, наистина е написано много, но понякога не е напълно ясен техният характер и ролята, която играят на сцената на икономиката. По тази причина от самото начало трябва да бъде подчертано – правилата от опита не са аксиоми. Също така те не са „разумни истини“, които могат да се изведат с неоспорима сигурност по метода на дедукцията от аксиоми. По-конкретно това са „фактически истини“, които наивният човек познава от ежедневно си възприятие и които за него са толкова естествени, че изобщо не се замисля върху тях. Науката само изяснява това, което наивният човек знае само неясно, и точно описва онова, което не му е ясно. Чрез наблюдение тя демонстрира валидността на тезите и правейки това, често отчуждава донаучния човек, именно защото той изобщо не знае, че фактически постоянно действа съобразно такива правила от опита. Той се държи спрямо нейната научна формулировка, както буржоата благородник, който много се учудил на съобщението, че през целия си живот е говорил в проза.

На първо място става въпрос за „първи закон на Госен“, който във формулировката на Визер гласи: „При всяка делима

потребност в рамките на всяка част от потребността най-интензивно се желае актът, който трябва да бъде предприет с първата потребявана единица, всяко използване на следващи единици от същия вид е желано с намаляваща интензивност, докато се достигне до степента на насищане; от този момент нататък желанието се превръща в нежелание.“ Налице е твърде обикновено положение на нещата. То е валидно за всички времена. Всеки човек знае, че неговите днешни потребности от месо, хляб и всички останали потребителски блага намаляват по интензивност, когато тяхното задоволяване нараства. По това всеки ден се ориентира всяко домакинство; ръководството на стопанството с тотално централизирано управление също трябва да го има предвид. Ние наблюдаваме валидността на правилата при нас самите и с разбиране ги откриваме и при другите хора.

Може да се дискутира формулировката на правилата. При това преди всичко трябва да се констатира, че тя не само предвидливо се взема под внимание в стопанските планове на хората, но се потвърждава и в самото задоволяване на потребностите. Тази разлика е важна. Занапред винаги трябва да се отчита периодът, за който важат правилата. Колкото по-кратък е той, толкова по-ясно трябва да бъде разбрана тяхната вярност. Когато се отчита периодът, се разсейват и съмненията, които произтичат от факта, че с потреблението на дадено благо, например тютюн, се усилват потребностите за това благо и на следващия ден те се проявяват с по-голяма интензивност. Единствено важно е, че на новия етап, т.е. на следващия ден правилото отново е валидно. Освен това възникват известни, но преодолими трудности във връзка с факта, че интензивността на потребностите, с която се желае дадена единица благо от хората, зависи не само от състоянието на снабдяването им с това благо, но и от други блага; така например интензивността, с която се желае един фунт ръжен хляб, зависи не само от снабдяването с ръжен хляб, но и от снабдяването с пшеничен хляб или картофи, следователно с блага заместители, а също с масло или мармалад, следователно с допълващи блага.

Тук има поле за дискусия. Фундаменталният факт, за който става въпрос, обаче не би следвало да се оспорва.

Второ, винаги и навсякъде, където хората се занимават със стопанска дейност, като правило от опита се отчита „Закон за намаляващия приход“ (по-правилно: „Закон за намаляващата възвръщаемост“). Нито един селски стопанин не полага труд за една година само върху половин хектар земя, като оставя необработени останалите пет хектара, които би могъл да използва. Той знае, че неговата работна сила носи по-висок добив, когато я разпредели върху повече хектари, а концентрацията на всички работни часове от годината върху едно малко парче земя постепенно води до силно намаляващ добив от последователно увеличаващите се работни дни. Същото важи и за всеки друг производствен отрасъл. Към определен период от време една фабрика за обувки разполага с определена наличност от сгради и машини. В случая е нецелесъобразно да се ангажират тук двама, трима или четирима работници. Първоначално продукцията на допълнително назначените работници се увеличава, обаче от известен момент нататък, например при около 350 заети, тя отново спада, и накрая, например при около 420 заети, повече изобщо не е възможно по-нататъшно назначаване на работници. Това правило от опита се проявява при всяка комбинация от природа, труд и произведени блага и човекът действа според него. Той не го познава както първото правило от своя *вътрешен* опит, следователно от самонаблюдение, а чрез наблюдение на *външните* факти.

Науката се стреми да представи това правило точно. Вероятно то може да бъде представено в най-стегнат вид чрез обикновена таблица, която описва хода на получения добив от дадена площ земя и при дадени земеделски сечива, както прави *Еджуърт*.

Тук правилото се отчита под формата на първоначално нарастващия, а след това намаляващ продукт на *труда*, а не на земята. Бихме могли да допуснем различни варианти и на количеството на материалните средства за производство, например на торовете, и да видим как се образува съответната крива на добива.

Работни дни	Цяла реколта от ръж, кг	Ръж, кг, за работен ден (среден добив)	Размер на добива, кг, ръж въз основа на последния вложен работен ден
13	220	16,92	–
14	244	17,43	24
15	270	18,-	26
16	294	18,38	24
17	317	18,65	23
18	339	18,83	22
19	360	18,95	21
20	380	19,-	20
21	396	18,86	16

Научното наблюдение на фактите потвърждава ежедневната практика, че правилото важи универсално, а не само за селскостопанското производство. При добиването на въглища от рудник или при производството на часовници във фабрика за часовници могат да бъдат констатирани подобни движения на продукцията. Ако фабриката за часовници в рамките на съществуващия апарат от сгради и машини и при наличната организация на предприятието инвестира капитал в закупуването на суровини и назначаването на работници, тогава първоначално има увеличаваща се, а след това намаляваща възвръщаемост.

На това място могат да възникнат съмнения. Какво става, ако ръководството на фабриката за часовници увеличава по-нататък инвестициите, разширява цялото предприятие и използва по-добра техника, купувайки нови машини и стрейки нови сгради? Не важи ли тук законът за нарастващата възвръщаемост? Явно това се има предвид, когато става въпрос за нарастваща приходност от занаятчийско производство и то се противопоставя на селскостопанското производство. Налице е двойна грешка. От една страна, при непрекъснато уголемяване на предприятието отново се проявява законът за възвръщаемостта. Както е известно, съществуват оптимални размери на предприятието, а това не означава нищо друго, освен че при продължаващо уголемяване на предприятието възвръщаемостта спада. Второ, правилото

действия на всеки отделен етап. Разширява и модернизира ли се фабриката за часовници, тогава непрекъснатото назначаване на нови работници води отначало до нарастващи, после до намаляващи чисти приходи. Същото важи и за селското стопанство. Ако полето, добивът от което е представен в таблицата, бъде подложено на мелиорация и в него бъде инвестиран нов капитал, нараства и добивът от него. Но и в този случай важи, че все по-големите нови капитални разходи водят до спадащ ръст на добива, и второ, след достигане на определен нов етап, например успешно полагане на тръбопровод за обезводняване на площите, отново важи правилото от опита при ползването на труд, посев, торове и т.н.

Следователно и ръководителят на стопанството с централизирано управление винаги и във всички производствени отрасли отчита действието на второто правило.

Знаем, че непрекъснато трябва да се вземат решения относно структурата на производството във времето. При тези решения значение има следното *трето* правило:

Ръководителят на стопанството с централизирано управление е наясно, че използването на всички работници и налични материални средства за производство на потребителски блага през *настоящата* година носи опасността от изхабяване на сградите и инструментите, следователно през следващите годините произведените средства за производство няма да бъдат вече на разположение в достатъчен размер и тогава силно намалява възвръщаемостта от труда и природата. Той постоянно ще трябва да взема решения за използване на работници и на материални средства за производство с цел запазване или разширяване на средствата за производство – сгради, инструменти, суровини и други, които ще бъдат готови за приложение едва в бъдеще, т.е. „да инвестира капитал“. Той прави това, защото знае, че наличните работна сила и материални средства за производство по правило произвеждат толкова повече потребителски блага, колкото повече време изминава от тяхното използване и узряване на потребителското благо. Всеки знае правилото. Всеки действа според него, дори и когато го оспорва на думи. Всеки знае, че възвръщаемостта на труда ще се увеличи чрез

използване на машини и инструменти, знае, че с колелото ще се придвижва по-бързо, отколкото пеша. Разходът на труд и на материални средства за производство при производството на машини и инструменти обаче не е нищо друго, освен разход на място, отдалечено във времето от зрелостта на потребителското благо, следователно представлява използване на *днес* съществуващите фактори за създаване на потребителски блага, които ще са на разположение едва в далечно *бъдеще*. Изграждането в момента на високодоменна пещ, от чиято продукция по-късно ще се произвеждат велосипеди, които ще служат за придвижване дълго време, означава голямо дистанциране във времето на разхода на услугите от потребителската зрялост на техните изделия, с цел увеличаване на производителността.

Положението, което е залегнало в основата на това общоизвестно правило, извлечено от опита, също изисква точно научно описание. Става ясно, че между използването на труда и материалните средства за производство, вложени в производството на дадено потребителско благо и зрелостта на това потребителско благо, изминава един „среден период на съзряване“, че съществуват особени, но преодолими трудности в определянето на „периода на съзряване“ и че всъщност на практика с неговото удължаване се повишава доходността. Това положение не бива да се смесва с положението от второто правило, извлечено от опита. Там става въпрос например, че при производството на чугун във висока доменна пещ и осъществената в тази връзка комбинация между въглища, руда, други материални средства за производство и трудови дейности едно увеличаване на даден фактор първоначално води до увеличаване, а после до намаляване на възвръщаемостта; тук обаче става въпрос, че изобщо чрез широко разтеглени във времето пътища на производството, например чрез изграждането и експлоатацията на една доменна пещ, доходността от труда и използваните материални средства за производство се увеличава значително спрямо тяхното непосредствено прилагане за нуждите на потреблението.

В реалната икономика удължаването на периода за съзряване протича в две направления. Да проследим използването на реколта картофи. Една трета се използва за храна, още една

трета се дава на свинете, една седма се отделя за разсад, а остатъкът отива за храна на добитъка и производството на нишесте, спирт и други изделия. Ако разгледаме във времеви аспект тези насоки на приложение, забелязваме, че по принцип използването на картофите за ядене най-бързо води до потребление. При използването им като храна за свинете става едно „връщане“, т.е. картофите се извеждат от положението на близост до потребителската зрялост, в която се намират, и се включват в друг производствен процес, именно в свинепроизводството, така че във времево отношение се отдалечават от зрелостта на потребителското благо. По същия начин „назад“ се връщат картофите, които се използват за разсад в производствения процес през следващата година, или се обработват промишлено, или се дават като храна на животните, като при всеки отделен случай на връщане назад става различно дистанциране от потребителската зрялост на благо. Успоредно и заедно с връщането протича „удължаване на пътя на производството“. Това е вторият метод за удължаване на периода на съзряване. Връщайки картофите назад, например за угодяване на свине, и трудът на селския стопанин, който също би могъл да служи за задоволяване на настоящите потребности, се насочва към по-дълъг производствен път. По същия начин заедно с връщането на желязото и на другия материал и трудът на човек, заангажиран в строежа на доменна пещ, се насочва към дълъг производствен път. Ако проследим парче кожа или някакво друго материално средство за производство, бихме стигнали до подобни резултати. Възможно е кожата, обработена в обувки, скоро да достигне потребителска зрялост. Или връщайки се назад, да бъде използвана като кожени предавателни ремъци в комбинация с трудови дейности, чийто производствен път е удължен. Защо обаче по този начин човек удължава периода на съзряване съгласно двойния метод? Защо „инвестира“? Защо така се отказва от скорошно потребление и го измества в бъдеще? Защото по този начин увеличава доходността от наличния труд и материалните средства за производство. (бел. 43)

Плановите дадености и правилата, извлечени от опита, както ги съзнава ръководителят на стопанството с централизирано управление, образуват основата, върху която се изграждат стопанските планове на централното ръководство. При това става въпрос за цяла система от планове. Един общ план за една или повече години образува основата на всички насоки и действия; в този общ план, изпълняван и променян, се включват плановете за следващия месец или ден. Този общ план е всеобхващаща цялост. (Въпреки че човек действа предимно импулсивно под влияние на момента и съзнателно не разработва подробен план, по определени въпроси той трябва да взема дългосрочни, ефикасни решения. Например селянинът – за културите, които засява и по какъв начин да ги засява. Чрез такива решения се дава известна насока на по-нататъшната стопанска дейност през годината).

В общия план и в подчинените на него по-краткосрочни планове централното ръководство залага онези комбинации от материални средства за производство и трудови дейности, които изглеждат най-благоприятни. В процеса на разработване на стопанските планове ръководството трябва да прецени значението, което имат в различните приложения отделните блага – трудови услуги, природни услуги, произведените средства за производство и потребителските блага. То трябва да направи преценки, върху които да се опира целият план. *Стопанството с централизирано управление е един свят от стойности.* Как оформя плана централното ръководство, каква функция при това има маржиналната идея на стопанската практика, как разходите, като „втората най-добра комбинация“, влияят на решенията и как се оформя всеки план като цяло, как следователно ежедневният стопански процес се определя от своите пет страни, трябва подробно да бъде представено от икономическата теория и тя вече прави това в различни аспекти.

Б. Фактическото развитие – рискът

Щом бъдат реализирани плановете на ръководството, се проявява един изключително важен факт – обикновено се оказва, че „фактическите дадености“ не са еднакви с „плановите дадености“, които са взети под внимание. Става разминаване между планови и фактически дадености. Възможно е ръководството да се заблуди при изготвянето на даден план или да се променят даденостите в процеса на изпълнението на плана. При всички дадености може да бъде почувствано такова различие като цяло и поотделно. Една студена зима, обратно на очакванията, измества потребностите или причинява замръзването на посевите (следователно включва друга даденост „природа“ в сравнение с очакваната), евентуално предизвиква болести и непредвидено намаляване на наличните работни сили. Вследствие на пожар може да бъде разрушен или намален запасът от по-рано произведени блага, от които изхожда планът; дадена нова строителна техника в процеса на употреба се оказва не толкова удобна, колкото се очаква. Естествено е, че фактическите дадености могат да се окажат и по-благоприятни от очакваните. Времето може да е по-добро, постепенното намаляване на запасите по-малко, отколкото в предварителните разчети.

По този начин предвижданията на плана и заповедите на ръководството се потвърждават напълно само по изключение. Редовно съществува несигурност в по-голяма или по-малка степен. Очакванията се реализират само отчасти. Обикновено липсва изчерпателно предвиждане на нещата. Почти навсякъде се проявява този момент, който накратко наричаме *риск*.

Човекът реагира по два начина на факта, че плановете дадености редовно не се реализират напълно. Често е принуден да промени първоначалния план и да го пригоди към новото положение. Ако зимните посеви замръзват, той гледа по възможност да компенсира щетата чрез ново засаждане през пролетта, което води принудително до пренастройване на плановете и дейностите през тези месеци. Ако една работна ръка неочаквано излезе от строя, цялата работа трябва да се разпредели по друг начин за този период от време. Краткосрочните, например ежедневните

стопански планове и указания непрекъснато водят до корекции на първоначалния план, нахвърлен в общи линии. Именно поради това, че са необходими такива корекции, например е невъзможно да се предвидят предварително до най-малката подробност всички стопански действия за периода от една година. По принцип основният план определя само общата насока на стопанската дейност. Вследствие корекцията на конкретния основен план краткосрочните планове извършват „напипване“ на фактическите дадености.

На второ място обаче рискът оказва *обратно* въздействие върху оформянето на основния план. Стремещт е планът да бъде оформен така, че дистанцията между плановете и фактическите дадености да е възможно най-малка. Следователно нашата скица за основите на плана изисква едно допълнение. *Рискът редовно се взима под внимание в плана*, а не само шестте дадености и трите правила, изведени от опита. Когато рискът бъде оценен като прекалено висок, тогава често се отказваме от дългосрочни планове. Например ако опасността от война е значителна, тогава се отказваме от инвестиции, които едва след няколко години ще доведат до повишаване на снабдяването с потребителски блага. В този случай избягваме риска. Или човек се опитва да намали риска. Докато се намира в плен на мистичното мислене, той се опитва да спре влошаването на времето, лошата реколта, болестите чрез заклинания, жертви и молитви. Казано на наш език, по този начин се прави опит да бъде предотвратено прекалено голямото отклонение на фактическите от плановете дадености, като подготовката и предприемането на такива жертви и заклинания също трябва да бъдат предвидени в самия план, което намира израз в ангажирането на специални хора за тази цел. Във времената на немистичното мислене обаче на преден план излизат други средства за намаляване на риска. Например в плана се предвижда производството на различни видове блага със специалната цел за намаляване на риска. Например по правило едно непредвидено нахлуване на студен въздух не засяга еднакво различните култури на полето; затова се увеличава броят на видовете култури, които се засаждат. Същевременно е възможно специални постройки и съоръже-

ния да намалят опасността от пожар, наводнение или болест. В края на краищата често човек, имайки предвид риска, се вижда принуден да се придържа към осъществени вече, изпитани в практиката стопански планове. При тях той по-добре познава фактическите дадености. Щом използва нов метод, той трябва да предвиди една по-голяма дистанция между плановите и фактическите дадености. Затова често придържането към по-стари подходи не е „ирационално“, а е резултат от добре преценено придвиждане на моментния риск.

Дистанцията между плановите и фактическите дадености е била важна преди хилядолетия и столетия и продължава да бъде такава и до днес навсякъде и за всяка организация на стопанската дейност. Но това, което във всяко конкретно стопанство оказва решаващо влияние върху плановете и действията на хората, не бива да се игнорира от науката. В противен случай нейният мисловен апарат не може да бъде използван на това място. Докато повечето национални икономисти, представители на по-старите школи, отделят по-малко внимание в своите анализи на липсващата прогноза, несигурност и риск, в наше време в това отношение е настъпила промяна. Казани са много и важни неща за „очакванията“, „антиципациите“, „изчисляването на квотата на добива *ex ante* и *ex post*“ и относно риска.

На този комплекс от факти сега обаче е необходимо да бъде отредено *това* място в икономическата теория, което то заема и във фактическия цялостен икономически процес. По същия начин, по който националните икономисти трябва точно да познават всички дадености и практически правила, да ги определят според техния характер и да ги класифицират в икономическата система така, че да заемат в теорията същото място, което имат в действителността, така трябва да бъде третиран теоретически и рискът. Той не е, както се твърди, „производствен фактор“, не е и една от плановите дадености или практическо правило. *По-скоро той съществува в дистанцията от планови и фактически дадености* и заема по този начин особено централно място в стопанския процес. Щом националната икономия разбере, че наличността от факти прави необходимо разграничаването на планови и фактически дадености, тя ще бъде в състояние да

посочи правилното място на риска в икономическата теория. Правилността на това систематично определяне на риска, който *mutatis mutandis* важи и за разменното стопанство, може лесно да бъде проверена в ежедневния стопански процес. (бел. 44)

II. Поглед към анализа на стопанската система на разменното стопанство

При разменното стопанство решаваща роля за протичането на стопанския процес имат плановете на няколко или много стопански структури, предприятия и домакинства, а не плановете на *една* инстанция. За това вече стана въпрос. Милиони самостоятелни предприятия и домакинства функционират паралелно в рамките на по-голяма общност, но са свързани помежду си в разделението на труда и всяко единично стопанство извършва само малка част от цялостния процес. По този начин възниква – и за това вече стана въпрос, още една голяма практическа задача – трябва да бъде осъществена *координация* на отделните плановете, за да се хармонизират действията на единичните стопанства и по този начин цялостният процес да бъде управляван целесъобразно. Докато в стопанството с тотално централизирано управление трябва да бъде овладян само проблемът с ограничеността, в разменното стопанство трябва да бъде разрешен същевременно и проблемът за координацията на отделните плановете, а с това и на действията.

Тази координация на отделните плановете в паричното стопанство става чрез ценовата система. Задача на теорията следователно е да покаже как в ценообразуването се извършва цялостното управление на разменното стопанство съгласно петте аспекта в координацията на отделните плановете. (бел. 45)

1. Близко до ума е да се изследва ценовият космос само като едно цяло. В този случай се държи под око само общата връзка и отделните предприятия или домакинства не се приемат за изходна точка. Така постъпват повечето класици – например *Рикардо*, *Сей*, *Джон Ст. Мил*, а също много съвременни учени като *Кларк* или *Касел* в техните формулировки на модерната теория. Този

начин на процедуриране обаче не е съвсем благонадежден. Като цяло опитът за непосредственото представяне макрокосмоса на ценовата система слабо се опира на фактите на икономическата реалност. Не се разбира достатъчно, че всички разменени икономически процеси протичат в предприятията и домакинствата. Трудно се установява връзката между тези мисловни системи и стопанското ежедневие. Например някой, който познава трактовката на *Касел* за модерната теория и управлява една фабрика, много трудно може да направи връзката между своите теоретични знания и ежедневната си дейност. В теоретичната трактовка той не открива нищо за процесите, протичащи вътре в предприятието. Но именно от теоретичната система той би трябвало да разбере как си взаимодействат процесите на отделните предприятия и научното познание би трябвало да го научи да разглежда своята заводска дейност в рамките на стопанската взаимовръзка. Впрочем при такова третиране на проблемите на разменното стопанство за националната икономия винаги съществува опасността да загуби в своите анализи самата конкретна действителност и да достигне до спекулативни учения, отдалечени от действителността. Стопанската реалност изисква анализът да започне чисто и просто с изследване на единичното стопанство, като още *Тюнен* прави това с голям успех.

Следователно, когато в по-ново време в национално-икономическото изследване възникна движение за теоретично изследване на *единичните стопанства*, то трябва да се разглежда като основателна реакция срещу чисто макроикономическите системни структури. Например едва когато тръгнем от анализа на домакинствата и предприятията и по този начин обхванем особеностите на предлагането и търсенето на трудовия пазар, ще поставим на здрава основа теорията за заплатите и тя ще може да бъде използвана за обяснение на действителността. Днес обаче това развитие на национално-икономическата наука клони към едностранчивост и упадък. Именно математико-теоретичното направление обича да се ограничава върху подробно изследване на модели на отделното предприятие или пазар. Например конструират се криви на разходите, които трябва да покажат хода на разходите в отделните предприятия, но вече

не се проявява интерес към основния въпрос – каква функция има явлението разходи, как то се проявява в отделните предприятия, каква е неговата функция в управлението на цялостния разменен икономически процес. По този начин централната задача на теорията – да направи понятни връзките на всички единични стопанства – остава встрани. С този обрат се обяснява и пълната липса на разбиране, с която днес в някои теоретични кръгове се посрещат трудовете на големите систематизатори от миналото. Липсва правилното разбиране, че общата връзка на стопанската действителност може да бъде разбрана от науката само в една система. Анализът на предприятията или домакинствата, или на отделните отношения между величините сам по себе си още не е теоретична национална икономия. Едва разбирането на общата връзка разкрива смисъла на отделните стопански процеси. Няколко примера. За отделния предприемач съществуването на лихвата не е проблем. Той знае, че трябва да я плати. Той знае също кога лихвата се покачва или спада, но не е в състояние да обхване причините за това явление от мащаба на своето предприятие. При падаща лихва той механизира в по-голяма степен своето предприятие, без да преценява последиците, предизвикани от това на други места или как това влияе върху производствените процеси. Решаваща роля в неговия баланс играе капиталът, но не го интересува защо всички предприятия правят баланси по този начин, в резултат на което се извършва определено насочване на цялото народностопанско производство, т.е. какъв смисъл има съставянето на баланс на отделното предприятие. Разбираемо и правилно е, че предприемачът вижда нещата по този начин и действа съобразно това. Не е правилно обаче когато този хоризонт на отделния предприемач науката приема за свой. Нейната задача е да разкрие общите връзки на икономическия процес. Защо има лихва? Каква функция има капиталът? Какъв смисъл има изчисляването на капитала? Ако националната икономика остави встрани тази задача и се ограничи върху точното представяне на процесите в предприятието или на връзката на отделни групи от единични стопанства, тогава затъва в едно пунктуално описание и загубва своята същинска жизнена цел.

Тук отново се сблъскваме с момент, в който национално-икономическата теория се отдалечава от реалността поради едностранчивото разглеждане на действителността. Ако тя образува системи, без да изхожда от *точни анализи на единичните стопанства* и *анализи на отделните пазари*, тогава лесно губи почва под краката си. Прави ли анализи на отделните предприятия, домакинства или пазари, без да обхваща в една мисловна система *общата връзка* на разменното стопанство, тогава също ѝ се изплъзва реалността, която не е паралелно съществуване на предприятия, домакинства или пазари. Само взаимното проникване на анализа на единичните стопанства и анализа на цялостното стопанство прави възможно разбирането на връзките, които търсим.

2. Как може да се реши тази задача? Както стана ясно, анализът на единичните стопанства показва преди всичко, че и действията в отделните предприятия и домакинства също се основават на планове. Освен това той показва, че плановете дадености, които вземат предвид ръководителите на единичните стопанства, само частично съвпадат с плановете дадености, от които зависи съставянето на плана на стопанството с централизирано управление. Планът на стопанството с централизирано управление е ограден от общоикономически дадености. *Плановете на разменящите предприятия и домакинства, в които протича само частица от цялостния процес, са „непълни“ и само на отделни места се сблъскват с общоикономически дадености.*

Да вземем като пример селскостопанско предприятие със 100 ха земя, което произвежда и продава свине, мляко, сено, лен и някои други селскостопански продукти. (Тук естествено се изключват елементите на стопанството с централизирано управление, които се срещат често в него, тъй като изследваме идеалния тип разменно стопанство.) От какво се определят стопанските планове, а с това и насоката на производство, използването на работна сила и налични материални средства за производство, размерите на инвестициите, използваната техника и изборът на месторазположение на различните видове насаждения и сградата? От качеството на земите и на климата, от

вида и възможностите на работната сила, която може да бъде ангажирана, от специалните способности на ръководителя на предприятието, от количеството и вида на наличните сгради и машини, от съответните правила на правните и социалните организации. Можем да представим тези факти по следния начин. Даденостите природа, труд, техническо знание, запаси от блага, правна и социална организация са определящи за решенията на ръководството на предприятието (при изготвяне на стопанските планове то въвежда даденостите такива, каквито му изглеждат). В този случай предприятието се сблъсква непосредствено с общоикономическите дадености. Иначе обаче (в случай на пълна конкуренция) то е заобиколено от цени – като купувач на труд, посев, торове, гориво и много други материали, като продавач на изделия и накрая като кредитополучател, който трябва да плаща лихва. По тези последни дадености на единичното стопанство се вижда, че плановете на предприятието не са „пълни“ плановете, т.е. предприятието не се сблъсква непосредствено с общоикономическите дадености. Същото се отнася и до касовата наличност, която поддържа предприятието. Ние можем да разглеждаме цените също и като „проекция на най-външните граници на разменното стопанство до границите на единичното стопанство“, до местата, където общоикономическите данни „не се засягат непосредствено от нея, и то като се отделя дължимото внимание на всички останали единични стопанства“ (К. Ф. Майер). Този начин на разглеждане, т.е. разделянето на съвкупността от дадености на единичните стопанства на две групи, вероятно е познато на практика – и той прави разлика между даденостите, свързани с качествата на неговото предприятие, самия него и неговите работници и тези дадености, които се получават от свързването на неговото предприятие с пазара. Същевременно взема под внимание и правилата, извлечени от опита, доколкото се отнасят до производството, т.е. второто и третото правило. Той познава „закона за намаляващата възвръщаемост“, макар и само в общи линии. И през ум не му минава например да засява всички насаждения само на малка част от земята, а да остави необработена останалата земя. Той познава и правилото, извлечено от опита, че използването на наличната

работна сила за строителството на път или дренаж вместо за отглеждането на тазгодишната реколта води наистина до нейното намаляване, но увеличава бъдещите реколти. От взетите заедно дадености на единичните стопанства и двете правила от опита се получават стопанските планове на ръководителя, който освен това се подчинява на принципа на заместването, към който ориентират *Джевънс*, *Маршал* и др.

Все още обаче не са отбелязани всички елементи, които определят плановете и действията на този ръководител на предприятието – често очакване и реалност не съвпадат. И тук съществува дистанцията от планови и фактически дадености. Разбира се, в съответствие с различието на даденостите тя се изразява малко по-различно, отколкото при стопанството с централизирано управление. Несигурността и рискът възникват не само поради непостоянство на времето, пожари и подобни явления, но и вследствие ценови промени. Например управителят на предприятие в областта на свиневъдството взема под внимание определени цени за фуража, за прасенцата сукалчета и свинете за угодяване. Те не се реализират отчасти или точно в очаквания размер. По този начин възниква *ценовият риск*, от което става ясно, че ръководството на предприятието не може предварително точно да прецени в своите планове фактическото развитие на останалите единични стопанства, с които се намира в непосредствена или опосредена връзка. Ръководителят на предприятието знае, че съществува риск с двойствен характер. Именно елементът риск е този, който той в крайна сметка също отчита в своите планове и действия – чрез многообразието на насажденията, застраховките, осигуряването на защитни съоръжения, поддържането на запаси от стоки и пари и изоставянето на планове с далечни перспективи и големи инвестиции. Тук изпъква и политическото доверие, което е толкова важно за стопанското управление, икономическото ежедневие и неговите промени, т.е. движенията на конюнктурата. От доверието в политическия строй следва, че ръководствата на предприятията вземат под внимание устойчивостта на известни дадености, например на обществените разходи и т.н. Следователно изхождайки от него, не се очаква смущение в плановете с далечна перспектива, чи-

ето изпълнение става едва след много години. Колкото по-не-трайни изглеждат даденостите, толкова по-малко се съставят планове за далечното бъдеще.

Казаното *mutatis mutandis* важи за всяко *домакинство*. То е заобиколено от цени – например домакинството на работник, – от една страна от дохода и от друга, от цените на потребителските блага. То плава, така да се каже, като капка в морето на разменното стопанство от цени. Плановете и действията на ръководството на домакинството се определят същевременно от потребностите и наличните запаси от блага; тези запаси отново се разглеждат в двоен аспект. Следователно заплащайки и получавайки цени, домакинството частично не се сблъсква с общоикономическите дадености, но частично, със своите потребности и т.н., неговите единични стопански дадености същевременно са и общоикономически. Първото правило, извлечено от опита, за което единствено става въпрос в тази чисто потребителска общност, действа винаги. По този начин всички планове на домакинството, базиращи се на даденостите с двойствен характер, се създават върху едно правило, извлечено от опита, и върху съблюдаването на момента на риск.

С анализа на предприятието и домакинството е измерена първата отсечка от теоретичното изследване.

Доколкото единичното стопанство се допира до общоикономическите дадености, то намира на това място своята граница. Впрочем то трябва да проследи единичностопанските дадености, които не са общоикономически, обръщайки се назад именно до общоикономическите дадености, и по този начин да си изясни единичностопанските процеси като части от общоикономическия процес.

Изследването на единичното стопанство показва само в каква посока трябва да навлезе изследването, за да се доближи тази цел. Тук няма произвол. Фактът, че предприятието и домакинството са обградени от цени и редовно притежават касова наличност, необходима за заплащане на цените, принуждава науката да работи в две посоки. Тя трябва да изследва връзката с *пазарните и паричните системи*.

Оттук първоначално изниква необходимостта да се изследва например какво е поведението на споменатото селскостопан-

ско предприятие, ако в условията на пълна конкуренция предлага ръж и свине, как реагира на промените в цените и оформя своето предлагане. Как то планира и действа, когато продава в условията на олигопол на предлагането или на друга пазарна форма. При това също трябва да се предвиди моментът време. За кратък период предлагането на всяко предприятие на даден пазар, например на пазара на жито, става от „наличен запас“ – например от запаса на разположение до следващата житна реколта. За малко по-дълъг период, например за следващата година, предлагането става от текущата продукция, и то при „наличния производствен апарат“ на съществуващото селскостопанско предприятие. При още по-дълги срокове производственият апарат може да бъде значително променен – да бъде разширен или намален. Тази скала, основана на времето, играе важна роля в повечето производствени отрасли. Промислен монополист, който предлага дадено фармацевтично средство, използва за съвсем кратки периоди наличния запас, при по-дълги периоди той ориентира своето предлагане чрез търсене на точката на *Курно* на основата на съществуващия промислен апарат на предприятието си, а при още по-дълъг период сред всички възможни производствени апарати избира и изгражда този, който е най-пригоден за него. Например теоретичният анализ на монопола на предлагането не бива да изследва само случая, при който има определена крива на разходите при „наличния производствен апарат“, но също и случая на „наличния запас“ и на „променящия се производствен апарат“. Трите времеви аспекта си взаимодействат. Важните въпроси за „времетраенето на реакцията“ между промените в даденостите, ценовите промени и техните влияния, както и т.нар. лаг трябва да бъдат изследвани, като в основата бъде поставена тази тристепенна времева скала.

От действията на отделните предприятия и домакинства при различни пазарни форми произлиза общото търсене и общото предлагане на отделните пазари, ограничени по време и пространство – например на пазара на жито на дадена страна за кратък период предлагането става от „дадения запас“, за *средни* периоди се предлага съобразно „наличния производствен апарат“ и за *дълги* периоди – при „променлив производствен апарат“.

Но анализът на отделното предприятие и на отделното домакинство показва също взаимозависимостта на всички *пазари*. Следователно третият етап на анализа трябва да сведе общото предлагане и търсене на отделните пазари до общоикономически дадености на цялото разменно стопанство. Едва тогава, след като бъдат прибавени и познанията от теорията за парите, извеждани от анализа на предприятията и домакинствата, се вижда общата връзка на събитията в разменното стопанство. При по-подборно представяне бихме установили, че тези общоикономически дадености на разменното стопанство отговарят на общоикономическите дадености на стопанството с централизирано управление. И тук те са шест – потребностите, природата, ръководният и изпълнителският труд, запасите от готови и съзряващи потребителски блага, техническото знание, накрая социалната и правната организация на разменното стопанство, които заедно с извлечените от опита правила определят голямото взаимозависимо цяло на разменното стопанство. От тях зависи решаването на всички въпроси на управлението на производството, разпределението, инвестирането, използваната техника и избора на мястото на производство. И в този случай, както за стопанството с централизирано управление, икономическата теория трябва да покаже как те си взаимодействат. Разбира се, сега те си взаимодействат по съвсем друг начин в сравнение с централизирано администрираното стопанство, където потребността, която трябва да бъде задоволена, се определя от централното управление, при което потребителите са обезсилени и от плановете на централното ръководство зависи как ще се задействат даденостите.

Всичко, което казахме за даденостите на стопанството с централизирано управление, например за същността и видовете потребности, за разликата между природа и природни услуги, труд и трудови услуги, за конкретния запас от блага като икономически дадености и като икономическа задача, важи и за даденостите на разменното стопанство. Необходими са само няколко важни допълнения. Само разменното стопанство естествено познава разликата между единичностопански и общоикономически дадености, но не и стопанството с тотално централизи-

рано управление. Второ – в разменното стопанство никога не разглежда като планови дадености цялата съвкупност от общоикономически дадености, тъй като липсва общо планиране, а с това и общ риск. *Следователно в разменното стопанство има единичностопански „планови дадености“ и единичностопански „фактически дадености“, обаче само общоикономически „фактически дадености“, но не и общоикономически „планови дадености“.* Най-накрая трето. Социалната и правната организация включва в стопанската система на разменното стопанство от идеален тип, в която са необходими пари, паричната система и фактически упражняваната парична политика, както и срещащите се пазарни форми, които не могат да съществуват в стопанството с централизирано управление.

Да допуснем, че всичките шест общоикономически дадености останат за по-дълъг период от време непроменени в стопанството с централизирано управление или в разменното стопанство. Това значи никаква промяна на потребностите, никаква промяна на климата, никакво изменение на броя и качеството на ръководния и изпълнителския труд, никаква промяна в размера и състава на запасите от блага, в техническото знание и в социалната и правната организация. Какво би се случило в това стопанство? Отговорът може да бъде само един – *отново и отново едно и също*. Година след година стопанският процес би предлагал една и съща картина. Стойностите и цените също биха останали напълно непроменени. Това стопанство би имало още един отличителен белег – постепенно би изчезнала дистанцията между плановите и фактическите дадености. Тъй като ръководителят на стопанството с централизирано управление и ръководителите на предприятията и домакинствата в разменното стопанство биха използвали като планови дадености в своите планове фактическите дадености от предходната година, тези планови дадености биха се потвърждавали отново и отново. Между очакването и действителността не би имало никаква разлика. Рискът би липсвал.

Можем накратко да наречем едно такова състояние „статично“. Ясно е, че то никога не е реализирано в исторически план, че непрекъснато настъпват по-големи, само рядко по-мал-

ки промени в даденостите, но изобщо никога не се минава без тях. Фактически никога даденостите не остават едни и същи година за година. Обаче мислено може да се работи с такава представа, тъй като статическото състояние е *възможно*.

Същевременно идеята за статическото състояние е *необходима*, за да се разбере икономическата действителност в нейните връзки. Понеже още при разбирането на икономическия процес е необходимо да се установи към какво състояние върви цялостният ход на стопанските процеси при определено положение на даденостите, тази идея е изключително важно средство за познание. Същевременно тя е основата за анализ на измененията на стопанското ежедневие. Тъй като чрез съответно вариране на една от даденостите феноменът на стопанското развитие става понятен, тази идея на статичното състояние служи в особена степен за разбиране на феномените на развитието. За това и за „вариационния метод“ изобщо ще стане въпрос по-нататък.

Но идеята за статичното състояние също е *опасна*. Тя може да се използва неправилно. Две са грешките, които се оказаха изключително вредни.

Често изследването се ограничава до описание на статично състояние, допуснато като дадено. Тогава идеята за статичното състояние става средство за премахване на икономическите проблеми, които предлага реалността. Ако например си представим стопанство с тотално централизирано управление, при което всичките шест дадености остават непроменени, тогава ръководителят не е длъжен да променя почти нищо в него. Той повтаря година след година плановете и указанията и членовете на неговата общност също повтарят в равномерен ритъм своята дейност. Ръководството не е изправено пред практически проблеми, които да бъдат разрешавани по нов начин. То може да се посвети на други, нестопански задачи. Решаването на стопанските въпроси се изразява в постоянно повторение на едни и същи плановете. Подобен е случаят и в разменното стопанство от всяка форма. Ако всички общоикономически дадености остават неизменни, тогава ръководителите на предприятията и на домакинствата няма да правят нищо друго, освен да повтарят своите указания; по същия начин в този монотонен свят се повтарят

всички действия. Теоретикът, който описва такова статично състояние, например вижда мислено едно разменно стопанство, в което апаратът от производствени средства за производство като сгради, машини, суровини винаги се поддържа на едно и също ниво, нито се увеличава, нито се намалява. Не представлява интерес въпросът, защо производствените средства за производство не се променят. Нищо не остава, когато чрез допускане на статичното състояние се отхвърли проблемът. За съжаление постановка на проблемите, лишена от съдържание, често се използва, за да се отрече в действителност решаващото значение на въпросите, свързани със структурата на производството във времето. В статичното стопанство не съществува и проблемът, защо се използва определена техника. Една определена техника всъщност се прилага. „Защо“ – то не може да бъде обяснено с обикновено описание на постоянно повтарящия се стопански процес. Естествено изчезва и проблемът с риска, който в действителност е централен. Състоянието на икономическа статичност – ако се приема като даденост – е много безинтересно. То става интересно и важно едва когато бъде поставен въпросът, как се избират тъкмо тези комбинации от милиардите възможни производствени комбинации.

И второ, съществуват два напълно различни вида статични състояния. Когато всички материални средства за производство са използвани оптимално и всички работници са заети изцяло и възможно най-добре, в този случай говорим за статическо състояние на „общо свършено равновесие“. Но ако непрекъснато съществуват безработни, незаети инсталации и неизползвани запаси и липсва възможно най-доброто използване на заетите в производството, тогава господства статичното положение на „отсъстващо общо равновесие“. Широко разпространена е грешката при статическото равновесие да се мисли – както това прави Лозанската школа – само за общото свършено равновесие, което в действителност се появява само при определени, но не и при всички положения на даденостите – именно при пълната конкуренция на всички пазари. Допускането, че статичното състояние винаги е състояние на общо равновесие, не може да се обоснове.

Ако при обединяване на двете грешки се ограничим до описанието на дадено състояние на съвършено общо равновесие, с това статичната теория ще предложи мисловен апарат, който едва ли е подходящ за решаване на конкретните стопански проблеми. (бел. 46)

III. Връзката на стопанските системи

Да се изследва как протича стопанският процес, разгледан от петте аспекта, в двете стопански системи във всичките им проявления, представлява наистина обзрима, но изключително обемиста задача. Дори само за това е обясним въпросът трябва ли из основи да бъдат разглеждани *всички* форми на стопанство с централизирано управление и всички пазарни форми и парични системи. Съществуват ли паралелно всички тези анализи? Може ли да бъде използвано решението на проблемите в *един* идеален тип при анализа на *друг* идеален тип? Не е ли достатъчно изследването на икономическия процес в един или няколко идеални типа, могат ли получените резултати да се приложат към останалите типове?

Можем да отговорим на тези въпроси по три начина.

А. Решенията на проблемите, получени за една стопанска система, често са не само полезни, но и даже необходими за решаването на въпросите в рамките на друг проблем. Историята на икономическата теория предлага много примери за това. Например третирането на ценовите проблеми. Ако заедно с *Валрас* и *Маршал* непосредствено се изследва разменното стопанство и се опише само ценовият механизъм, тогава наистина могат да се получат точни резултати, но *смисълът* на общата връзка в разменното стопанство няма да бъде разбран напълно. Не ще се види, ако използваме думите на *Шумпетер*, „социалният процес на живота зад несъвършената работа на ценовата механика и механиката на рентабилността“. Съвсем друго ще бъде, ако се тръгне по обиколния път през света на простото стопанство с централизирано управление – изследваме първо него и едва тогава навлизаме в света на разменното стопанство. Тъй като

простото стопанство с централизирано управление се ръководи от един водач, в този случай е лесно разбираем смисълът на всички оценки и действия в тяхната взаимовръзка. Например връзката на оценката и управлението на средствата за производство със задоволяването на потребностите. Това, което обикновеният анализ на цените на средствата за производство в разменното стопанство не успява да направи, сега е възможно – да се разбере смисълът на ценообразуването при средствата за производство и оттук явлението разходи. Следователно изследването на простото стопанство с централизирано управление има за цел не само да обясни конкретните явления на стопанството с централизирано управление в историята, но едновременно да създаде почвата за разбиране на разменното стопанство. Една от големите заслуги на австрийските национални икономисти е да се прозрے това. Този, който е разбрал връзката на простото стопанство с централизирано управление с неговите оценки, се е научил също да разбира как чрез образуването на цените в разменното стопанство се „правят оценки“ и какъв смисъл имат промените на ценовите съотношения в общата връзка на икономическия процес.

Боравенето с няколко стопански системи, съответно пазарни форми, придобива още едно особено значение. В случая, когато трябва да бъде изследвано разменното стопанство, в което обществените власти определят цените изцяло или частично.

Говорихме за това, че този случай, много често осъществяван в историята, не бива да се разглежда като особена пазарна форма, а по-скоро че определянето на цените се извършва в различните отворени и затворени пазари. Следователно този случай заема особено място. Тук цената вече не е проблем, а общоикономическа даденост. Националната икономия не може да направи съответните изводи от какво се определя нейната величина. В този и само в този случай това би означавало да бъде премината границата между даденостите. Политическата власт непосредствено взема решения. Теоретичният анализ спрямо тази ситуация въпреки това остава необходим, което често не се разбира. Причината е, че остават въпросите: колко големи са предлагането и търсенето, производството и снабдяването при

фиксирана цена, как изобщо протичането на стопанските процеси се влияе от определянето на цените.

Нека допуснем, че от определен момент нататък заплатите на текстилните работници в една страна се определят от властите, и то като се увеличат. Как се отразява повишаването на заплатите върху стопанския процес? Отговорът на въпроса изисква поставяне и отговор на един предварителен въпрос – в какви пазарни форми и как е ставало образуването на заплатите преди? Може би в условията на монопол на търсенето, следователно чрез противопоставяне на работниците (конкуриращи се помежду си) на фабрикантите, монополисти на търсенето на трудовата борса, т.е. заплатата е могла да се намали под пределния продукт на последния работник. А може би е съществувала пълна конкуренция? Не по-малко важен е въпросът в какво положение са се намирали текстилните предприятия на пазарите на своите изделия, дали са предлагали в условията на конкуренция, монопол или по някакъв друг начин. В зависимост от това са били различни образуването на заплатите, размерът на заплатите, степента на заетост и производителността и е безсмислено да се изследва административното фиксиране на заплатите и всяко друго административно фиксиране на цените в техните влияния без предварителна ясна представа за този стопански процес, в който се намесва обществената власт с определяне на цените.

Изследването на обществено-правното установяване на цените изисква преди това да бъде извършен теоретичният анализ на централизирано управляваната стопанска система. Това е нужно, защото при известни обстоятелства фиксирането на ценовия механизъм води до непосредствено поемане управлението на стопанския процес от централна инстанция. Ако например повишаването на цените на дървения материал бъде спряно чрез държавното им фиксиране, разпределението на дървения материал между купувачите най-често ще става чрез централна инстанция. Подборът на потребностите, които трябва или не трябва да бъдат задоволени, който цената повече не осигурява, най-често не се оставя на случайността, а става чрез рაციониране, което – както знаем – е мярка на централизирано управляваната стопанска система.

Б. В градацията на формите на стопанството с централизирано управление и на многото проявления на разменното стопанство особено значение притежават два модела, чийто анализ косвено носи максимална полза, докато непосредствената им полза е малка. Тяхното основно значение се състои в това, да подготвят успешния анализ на трудно обозримите идеални типове. Имам предвид най-малкото проявление на стопанството с централизирано управление, простото стопанство на *Робинзон*, и примитивното проявление на разменното стопанство – *натуралното разменно стопанство*.

1. Спорен момент е дали анализът на Робинзоновото стопанство притежава само минимална стойност. *Дийл*, *Шпан*, *Касел* и др. са единни в мнението, че Робинзониадата е една безсмислена конструкция. По всички правила човекът извършва стопанска дейност в съдружие с други. Човешкото стопанство носи социален характер. Който търси епоха в историята, в която хората извършват стопанска дейност паралелно, изолирани един от друг, няма да я открие. Нито в праисторията, нито в периодите, за които разполагаме с писмени свидетелства. Наистина, като се започне от старите пророци, които са отивали в пустинята, до съвременните пилоти, които е трябвало да загиват в необитаеми области, има единични случаи, в които човек трябва да извършва сам стопанска дейност дни, седмици или години наред. Но това са изключения, които почти нищо не означават за историята на икономиката. От това следва заключението: „От значение за нашата наука са само индивидите, живеещи в общност.“ „От гледна точка на националната икономика Робинзон, тъй като води стопанска дейност сам за себе си, не представлява интерес“ (*Дийл*). Какво ни дава Робинзониадата, питат те, например когато трябва да бъдат решени проблемите на съвременното индустриално стопанство или други въпроси на общественото стопанство?

Антипатията се подсилва от още едно разсъждение. Робинзониадите възникват предимно през XVIII век, и то от философията на Просвещението. Стремещът е чрез тях да се докаже, че в отделния човек съществува естествен подтик към религия, морал и право. Не се ли поставя съвременното национално ико-

номическо изследване, ако работи с Робинзониади, върху определена „индивидуалистична“ изходна точка?

Такива възражения се основават на недоразумения. Въпреки че човек рядко извършва стопанска дейност сам, тъкмо този идеален тип е изключително ценен за разбирането на общественото стопанство. Две са свойствата, които превръщат Робинзониадата в много полезна схема на мислене – тук човек трябва сам да се справя с въпросите на стопанството и затова с особена убедителност се извява основното в характера на стопанската дейност. Връзката субект – обект проличава ясно и разбираемо. С това обстоятелство е тясно свързано и друго добро свойство на модела на Робинзон. Именно в това проявление на стопанството с централизирано управление, което можем да оприличим на джудже, без трудности става ясно по какъв начин отделно стопанско действие се включва като звено в общата връзка. Затова в този случай става сравнително лесно оформянето на системните идеи, само благодарение на които може да бъде разбрана вътрешната връзка на стопанския процес. По този начин на типа Робинзоново стопанство се пада далеч по-голямо значение, отколкото това отговаря на редкостта на наблюдаваните факти. Робинзоновите анализи не са игра на мисли, безполезна и чужда на действителността, а мисловни инструменти, чрез чието използване преодоляваме трудностите в анализа на обществените стопански системи. Това не означава, че приемаме общественото стопанство за съставено от робинзоновци. Без съмнение случаят не е такъв. Към цялото, към неговата обща връзка и отношение към обекта се насочва анализът на Робинзоновото стопанство. На изследването на икономическото цяло в стопанството на Робинзон дължим познания, които правят много по-лесно разбираеми по-трудно обозримите връзки на общественото стопанство – били те на стопанството с централизирано управление или на разменното стопанство.

Анализите на стопанството на Робинзон са предварителни изследвания. Те следва да се използват често и продължително. Тогава става ясно, че са полезни и използвани като методическо помощно средство, представляват нещо съвсем различно от философските Робинзониади на миналото, на чиято стойност или

липса на стойност тук не е нужно да се спираме. (бел. 47)

2. В „натуралното разменно стопанство“ открихме една основна форма на разменно стопанство, която съществува далеч преди по-важното „парично стопанство“. Установихме, че хората от праисторическия период, от периода на европейската античност, на средновековието, а отчасти и на съвременното, както и в други културни среди се намират в натурално-стопански отношения. Ние открихме тази страна от историческото стопанство и така открихме типа на натуралното разменно стопанство. Неговото историческо значение е голямо. Но то все повече и повече намалява с навлизането на парите. Но и тук важноста на анализа не се изчерпва с посочване на значението на известни исторически факти. От своя страна анализът на натуралното разменно стопанство получава своето специално значение като предварително изследване, и то като предварително изследване на паричното стопанство. Както е известно, класиците са тези, които го използват по този начин. За да изключат първоначално влиянието на парите върху разменния икономически процес, анализират натуралното разменно стопанство. Те искат да видят пред себе си стоките потоци и затова се пренасят в свят, в който няма пари, т.е. няма общовалидно средство за размяна. По този начин постигат големи успехи. С каква увереност например успяват да опровергават старото погрешно учение за общото свръхпроизводство, в чиято основа лежи погрешната представа, че общото предлагане и търсене в дадена страна представляват две отделни величини и общото предлагане има склонността да надвиши общото търсене.

Чрез разглеждането на проблема в натуралното разменно стопанство *Сей, Джеймс Мил* и др. успяват много лесно да покажат къде се крият грешките на това учение, разпространено и до днес и продължаващо да избуява в т. нар. теория за покупателната способност. Този, който предлага на пазара дадена стока, например обувки или цимент, има и *намерението* да търси, в противен случай не би излязъл на пазара – това несъмнено може да бъде доказано за натуралното разменно стопанство. Същевременно той притежава *способността* да купува блага именно поради това, че предлага цимент или обувки. Следова-

телно в натуралното разменно стопанство могат да възникнат смущения само поради частични погрешни преценки на предлагането и търсенето. Към класиците е отправян упрекът, че разглеждат натуралното разменно стопанство като нормална форма на стопанска дейност и смятат, че със своето изследване са разрешили всички въпроси, че отделят на парите само ролята на сателит и не са разбрали, че в паричното стопанство те представляват изключително активен фактор. Този упрек задебелва поради честото повтаряне. По този начин става погрешен. Дори *Сей* и *Джеймс Мил* прибавят към тяхната теорема забележката за невъзможността от общо свръхпроизводство, че промените в паричния оборот биха могли да предизвикат обща загуба в пласмента. Действително те не продължават размишленията в тази посока. Други, като *Хюм* и *Рикардо*, са съвсем наясно, че парите не покриват просто като воал фактическите процеси на стоковия свят, и по тази причина знаят, че процесът на паричното стопанство не може да бъде обяснен чрез обикновеното пренасяне на резултатите от анализите на натуралното разменно стопанство. От своя страна други, например по-късните теоретици на парите, открояват влиянието на промените на количеството пари върху общия ход на разменното стопанство и го представят в подробности. Спрямо тях направеният упрек е неоснователен.

Модерната национална икономия изследва по-подробно отношението на паричното стопанство спрямо натуралното разменно стопанство. По-специално шведските учени, като се почне от *К. Виксел* до *Е. Линдал*, показват, че дистанцията между паричното и натуралното разменно стопанство е много голяма, че паричното стопанство не може да се разглежда като просто продължение на натуралното разменно стопанство и стопанският процес протича по съществено различен начин в зависимост от използването или неизползването на пари. Въпреки това като предварително изследване анализът на натуралното разменно стопанство остава ценен. Без него съществува опасността да се забрави основният факт – наличието на стоковото стопанство. Например колко много би спечелила дискусиата за „спестяване“ и „инвестиране“, ако не се третираше

само от гледната точка на техниката на паричното и банковото дело, а вместо това започнеше с изследване на основния факт на структурата на производството във времето в едно натурално разменно стопанство.

В. Първокласно евристично средство при повечето националноикономически проблеми се оказва поставянето на въпроса в умело подобрена поредица от модели и неговото теоретично преодоляване, като първоначално се поставя и решава в просто, а после във все по-сложни условия. Използването на този метод обаче изисква научен такт.

Тъй като условията в отделните стопански системи, пазарни форми или парични системи никога не съвпадат, теоретичните резултати от анализа на един тип не бива да се използват направо като формулировки за връзките на условията в други стопански системи, пазарни форми или парични системи. Например ходът на стопанския процес, осъществяван в рамките на двете крайни форми – стопанство с тотално централизирано управление и стопанство на пълната конкуренция, може да показва известни прилики. Възможно е да се види, че при определени условия ръководството на едно стопанство с тотално централизирано управление може да ръководи стопанския процес така, както той би протекъл в условията на пълна конкуренция. Тази констатация обаче не бива да води до погрешното заключение, че и в двата случая протичането на стопанския процес се извършва по еднакъв начин и анализът на единия модел може да замени анализът на другия модел. Големите различия остават. В първия случай решава *една* воля и *един* план при изключване на всички други, в другия случай решават волите и плановете на *всички* домакинства и предприятия. Разпределението на властта в единия случай е коренно различно от това в другия, за който по-късно ще стане въпрос. В първия случай няма свободен потребителски избор и избор на работното място, за разлика от втория. Съответно хората живеят в два напълно различни стопански свята. Общата стопанска връзка се осъществява по изключително различен начин в двата случая. И това многообразно различие не бива да бъде изтрито или шлифовано чрез погрешно теоретично уеднаквяване.

Разбира се, анализите на отделните стопански системи в техните различни проявления трябва взаимно да се подкрепят, но резултатите не бива да се приемат без възражения. Също така не следва известни резултати да бъдат набързо разглеждани като универсално валидни. Съществуват такива универсално валидни резултати, които не са свързани с многообразието на формите. Например тук се причисляват формулировките относно явлението разходи. Кои резултати обаче са универсално валидни, става ясно едва от анализа на отделните форми.

Историята на националната икономия е изпълнена с опити да бъде избегнат този мъчителен път през многобройните устройствени форми и да бъде открита единна теория, без да се взема под внимание това многообразие или извън него. В много случаи се има предвид стопанска система, при която на всички пазари господства пълна конкуренция. Такива „монистични“ системи заслепяват чрез простотата на своята структура. Те обаче не отговарят на многообразното реално стопанство от настоящето и миналото. Тази грешка си отмъщава, когато стане въпрос за решение на конкретните въпроси, следователно при прилагане на теорията. Една „монистична“ теория не е в състояние да обясни например борбите за господство на частично-олигополистичните концерни за бензин или на многото други стопански властни структури, устроени по различен начин, които вземат решаващо участие при определяне развитието на световното стопанство в настоящето. (бел. 48)

IV. Даденостите

А. Важна предпоставка за успеха на цялото теоретично изследване е да се разбере какво представляват даденостите, да се види къде минава границата им и да се притежава способността да се работи с тях. Видяхме, че даденостите не бива да бъдат „поставяни“ и трябва да се изключи всякакъв произвол при тяхното извеждане. Като се тръгне от фундаменталния факт, че плановете определят цялата стопанска дейност, се стига до установяване на „плановите дадености“ и „фактическите даде-

ности“⁴. Говорихме вече за отделните дадености. Сега могат да се направят още някои общи констатации за тяхната същност и функции.

1. Общоикономическите дадености са тези факти, които определят икономическия космос, без самите те да са непосредствено определени от икономическите факти. Теоретичното обяснение завършва с фактическите общоикономически дадености. Задача на теорията е да проследи необходимите връзки до съвкупността от дадености и по обратен път да покаже как от отделните дадености зависят стопанските събития. Икономическата теория обаче не е в състояние да обясни тяхното осъществяване.

Неизброими естествени и исторически факти, ирационалности и илюзии въздействат върху стопанските процеси ден след ден. Всички тези моменти обаче започват да действат чрез плановите и фактическите дадености и само по този начин. При това естествен или исторически факт може да оформи повече дадености. Например една особено студена зима предизвиква промяна на дадеността „потребности“, както и на дадеността „природа“. Различието в расата, което съществува между норвежците и негрите, се изразява в даденостите – управленчески и изпълнителски труд, потребности, техническо знание, правна и социална организация. Премахването на неграмотността и въвеждането на задължителното общообразователно обучение, осъществено в Европа през последния век и половина, се изразява в промяна на даденостите труд, потребности, техническо знание, както и социална и правна организация. Победният ход на калвинизма несъмнено повлиява върху стопанското развитие из основи, променяйки няколко дадености – труд, потребностите (при това трябва да се помисли за по-силното изтъкване на бъдещите потребности – следователно чрез спестяване), правната и социалната организация, а също и техническото знание.

2. Тезата, че икономическата теория трябва да спре до даденостите, важи и за случаите, в които две или повече дадености си влияят взаимно при своето оформяне.

Особено важен пример предлага историята на техническото знание. Тя подчертава, че мащабът на откривателската дейност

най-ясно е свързан със социалната и правната организация на дадена общност. Радикалните промени на икономическия строй в края на XVIII и началото на XIX век, премахването на многобройните връзки и многообразните предписания относно използваната техника в максимална степен са подтикнали хората да измислят нови подходи. Създаването на моделните патентни закони, които са предлагали известна, макар и временна защита от имитации, вероятно е довело до увеличаването на потока от открития. В този случай промяната на една от даденостите е предизвикала промяна на друга даденост. Тази причинна връзка обаче като че ли се осъществява в периферията на комплекса от дадености. Не съществува никаква икономически необходима условна връзка между промяната на правно-социалната организация и нарастващата откривателска дейност. Освен това други предпоставки от интелектуален, психически и материален характер би трябвало да бъдат налице в отделните страни, за да може нарастването на откритията да последва правните реформи. Следователно причинната връзка не може да бъде точно определена теоретически. Двата факта – техническото знание и правно-социалната организация, представляват за теорията съответно самостоятелни конкретни величини – дадености.

3. Икономически факти и процеси, които са резултат от едно състояние на даденостите, също могат да оказват обратното въздействие на общоикономическите дадености.

Това обратно въздействие обаче винаги се осъществява косвено. Затова се изплъзва на пълния теоретичен анализ, който е в състояние най-много да загатне в каква посока може да настъпи промяна в даденостите. Един пример. На дадена местна борса на труда за шивашката промишленост в рамките на един монопол на търсенето за надомни работници заплатата е на много ниско равнище. Това кара държавата да се намеси и фиксира заплатите на надомните работници. В този случай следователно е налице фактът, че дадеността „правна и социална организация“ е променена, защото един икономически факт – нивото на заплатата – дава повод за това. Въпреки това икономическият факт не оформя дадеността така както, обратно, съвкупността от дадености – икономическите събития. Обратното влияние

е косвено. То преминава през политиката на държавата. Дали държавното ръководство ще отговори на ниското ниво на заплатите с премахването на монопола на търсенето, зависи от конституцията на страната, политическата воля на управляващите, поведението на чиновниците или влиянието на работниците върху държавното управление. По тази причина връзката между ниското ниво на заплатите и промяната в организацията на борсите на труда не може да бъде обяснена със средствата на теоретичната национална икономия. Теоретикът може най-много да загатне, че твърде ниските заплати биха могли да доведат до държавна интервенция.

Друг пример. Въз основа на промененото положение на даденостите спадат значително цените на въглицата и много рудници изпадат в критично положение. По тази причина някои предприемачи, техници и химици са принудени да направят нови опити за по-евтин добив и по-добро оползотворяване на въглицата. С успех. „Техническото знание“ се променя и по този начин става възможно разходите да бъдат снижени, а приходите – отново увеличени. И в случай като този, често осъществяван през последното столетие в много промишлени отрасли, един икономически факт – падането на цените на въглицата – предизвиква движение, което допринася до промяната на една даденост – техническото знание. Но и тук се вижда ясно – докато техническото знание оформя непосредствено икономическите събития, обратното въздействие на икономическите събития върху техническото знание е косвено, незадължително, често непровеждано и зависещо в решаваща степен от способността, образованието и активността на техниците и много други неикономически обстоятелства. Следователно икономическата теория не бива да твърди, че влошаването на съотношението цени–разходи трябва да доведе до разширяване на техническото знание и намаляване на разходите. Тя трябва да се ограничи до указанието, че икономическият факт, който тя точно обяснява въз основа на състоянието от дадености, би могъл да доведе до промяна на една от тях. (бел. 49)

4. Общоикономическите дадености, на които се натъква и спира теоретичният анализ, не са дадености на *стопанската политика*.

По-скоро е вярно обратното. Стопанската политика в тесен и широк смисъл оказва влияние тъкмо благодарение на това, че променя дадености. Например, ако държавата забрани картелите, предприеме кредитна експанзия или реформира браншовото обучение, по този начин винаги се променят дадености. Стопанско-политическите стремежи на групировки, обединяващи хора с общи интереси, също са насочени към промени на дадености; например държавно фиксиране на цени, забрани за издаване на разрешения в даден бранш, забрани за внос.

Също и усилията на науката да подготви идейно създаването на функционална стопанска конституция са насочени към оформяне по определен начин на дадеността „правно-социална организация“. Естествено при това тя използва резултатите на теоретичния анализ. Самият теоретичен анализ обаче завършва с общоикономическите дадености.

Б. При определяне на границата от дадености и разглеждане на даденостите са допускани и се допускат следните грешки:

1. Границата на общоикономическите дадености се поставя прекалено далеч; по този начин на теоретичния анализ се подчиняват проблеми, които не могат да бъдат разрешени от него.

Подобен пример предлага теорията за заплатите на *Рикардо*. Той разглежда принципно предлагането на труд по същия начин, както предлагането на продукти, чийто размер зависи от цената. С времето се предлага толкова много, че се постига тази цена на продуктите, която покрива точно разходите на производството. Рикардо си представя предлагането на работници по същия начин. При „естествена цена“ на труда поколението на работниците би могло да съществува и да се размножава, без да се увеличава и намалява. Но покачи ли се пазарната цена на труда над естествената цена, тогава предлагането се увеличава, тъй като високата заплата е средство, поощряващо нарастването на населението; ако тя падне, работническото население се намалява поради нищетата и мизерията. Следователно стъпка по стъпка Рикардо пренася своя ход на мисли от теорията за производство на блага върху работната сила.

В това се крие недопустимо преминаване извън границата от дадености. Растежът и свиването на населението непосред-

ствено зависят от толкова много естествени, политически, интелектуални и психически фактори, че не съществува необходима връзка между размера на заплатите и големината на работническото население. Във величината на населението Рикардо вижда проблем, който иска да разреши с помощта на икономическата теория, а не даденост, каквато тя е в действителност за теорията. Следователно нищо чудно, че неговата теоретична теза не намира потвърждение и най-често не се наблюдава зависимостта между движението на размера на заплатата и движението на броя на работниците, за която се твърди, че съществува. Теорията трябва да претърпи провал, ако прехвърли своите мисловни методи върху области, които не се намират в рамките на пространството, ограничено от общоикономическите дадености.

2. Границата на общоикономическите дадености се поставя прекалено близо и един факт, който е икономически проблем, се поставя като общоикономическа даденост.

Тази грешка се проявява направо по фатален начин при разглеждането на конкретните запази от произведени средства за производство. Вече неколккратно се натъквахме на нея. Сега обаче трябва да стане ясно, че при нея става недопустимо ограничаване на границата от дадености и се приема за една „псевдодаденост“. Ако произведените средства за производство се разглеждат като неизчерпаем фонд за ренти или реалният производствен процес като процес, в който т.нар. реален капитал заема мястото на първичен производствен фактор заедно с труда и природата, именно тези произведени средства за производство се разглеждат като даденост. Защо науката да не процедира по този начин – така смятат някои теоретици. Ръководителят на предприятието също е постъпвал по този начин. Той винаги разглеждал наличните сгради, двигателите и инсталациите като една от даденостите. Затова науката трябвало да се откаже от „разлагането“ на дадените капиталови стоки, връщайки се мисловно назад. По този начин тя само попадала в мнима проблематика и в неизмерим исторически и непредставяващ интерес за икономиката регрес.

Но в действителност не става въпрос за миналото, а за конкретното бъдеще. Закова и участникът в стопанския процес

никога не разглежда запаса от произведени средства за производство само като даденост. Например едно железопътно управление в своите ежедневни и дългосрочни стопански планове взема предвид наличността от инсталации, вагони и локомотиви, съществуваща в настоящия момент, но едновременно с това в тези свои планове то трябва да взема решения относно амортизациите, запазването и разширяването на инсталациите и за набавянето на нов материал на колела. Производственият апарат от действителността в даден момент представлява за управлението не само една от даденостите, едновременно с това то трябва да се грижи за неговото запазване, следователно за неговото по-близко и далечно бъдеще.

Науката не бива да подминава този факт от реалността, както в случая, когато разглежда изключително като даденост т. нар. фиксиран реален капитал, т.е. дълготрайни произведени средства за производство. Той не представлява това в никоя стопанска система. Той винаги е икономически проблем. Апаратът от дълготрайни средства за производство, който ще имаме след една, две или три години в Германия, зависи от икономическите планове и действия, вече започнати или осъществени или които ще започнат и ще се реализират днес или в близко бъдеще. Следователно неговата форма и обхват са *резултат* от икономическите действия, така че за националната икономия е недопустимо да ги разглежда само като даденост. (бел. 50)

3. При разиграването на варианти варират не общоикономическите дадености, а икономическите факти. По този начин „вариационният метод“ се прилага в неправилна форма. Проблемните решения са повърхностни и непълни.

Най-често срещаната, но не единствена форма, в която се проявява тази грешка, е, че при изследване на проблемите на разменното стопанство се изхожда от варирането на определени цени.

От времето на класиците насам често като изходен пункт се поставя следната теоретична формулировка например за да бъде решен въпросът, как се уравниряват плащанията с настъпил падеж и претенциите между две страни, следователно как се уравнирява платежният баланс – валутният курс на дадена

страна се покачва или спада по някакви неопределени причини и въпросът е какви са резултатните въздействия в посока уравновесяване. Като се изхожда от такова третиране на проблема, следва описанието, как чрез спадане на валутния курс на дадена страна се увеличава нейният износ, а се спъва нейният внос и постепенно отново се постига трайно равновесие на платежния баланс. Така се смята, че е даден отговор на поставения въпрос. Но това е заблуда. Третирането на проблема е непълно, затова такъв е и отговорът. В крайна сметка промяната на цените на валутния пазар е резултат от промяната на една или на няколко дадености. На това просто не се обръща внимание при разглеждането на проблема, следователно икономическият процес се ограничава до един пазар и по този начин става възможно само да се покаже какви компенсиращи сили действат на този отделен пазар. Но не повече. „При това обаче трябва да сме наясно, че при такава постановка на въпроса никога не може да се разработи комплексна теория за механизма на изравняване на платежния баланс, а само частично решение; тъй като тя оставя открит въпроса, как се стига до нарушение на равновесието на валутния пазар, т.е. задържа се на повърхността и не проявява интерес към промените на стопанския процес, които са предизвикали тази промяна на валутния пазар“ (Фр. В. Майер). Формулирането на въпроса трябва да стане по друг, по-обширен начин – трябва да се има предвид цялостният стопански космос на двете страни и тогава на едно място мислено да се допусне вариацията на дадена общоикономическа даденост, а не на дадена цена; например големи студове и следствие на това лоша реколта, или откриване на голямо находище на руда, или откритие, което първоначално се използва само в една страна, или стачка, или промени на потребностите например от вегетарианска към животинска храна. Въпросът гласи: как въпреки такава вариация на даденостите плащанията и вземанията на всяка страна се поддържат в равновесие и какви изравняващи сили действат? Сега става ясно, че определени промени в ценовите системи и стопанските процеси на двете страни действат на първо място компенсиращо и че механизмът на обменния курс извършва само допълнително остатъчно изравняване. Само

комплексната постановка на проблема, която изхожда от вариация на общоикономическите дадености, води до неговото комплексно решение, което в този случай е много важно и от гледна точка на икономическата политика.

4. Едно принципно недоразумение – ако теоретичното обяснение на икономическите явления прекъсне при общоикономическите дадености (така би могло да се възрази и се е възразявало), тогава връзката, за която по-специално става въпрос, би била подценена – именно връзката между икономическите явления и историческо-политическата действителност.

Точно обратното е вярно. Само с помощта на апарата от дадености става възможно обяснението на връзката между историческите политически и икономически събития. Цялото политико-историческо развитие се изразява в промяна на дадености. Независимо дали става въпрос за Рим, подчинил постепенно всички страни от средиземноморския културен кръг, за Френската революция, създала нов тип модерна държава, за Прусия от началото на XIX век, преустроена чрез нови държавнически идеи, или за световната политика, която през 1914–1918 г. и през следващите десетилетия поставя изключително завишени изисквания спрямо всички големи държави, по този начин винаги е настъпвала промяна на общоикономическите дадености. Преди всичко на дадеността „правна и социална организация“ или на дадеността „труд“, или „потребности“, или „техническо знание“. Едва след като теорията покаже в рамките на идеалните типове и в абстрактна форма, как даденостите определят икономическите събития, тя се превръща в подходящ инструмент за обяснение връзката между историческите политически факти и икономическите събития. Същото важи и за отделните действия на историческата стопанска политика. И те представляват промени на даденостите. Казаното важи например за гръцки полис от IV в. пр. Хр., въвеждащ монопол върху житото, или за кралица Елизабет Английска, определяща заплати, или за немския Райх, даващ на една банка изключителното право за емисия на банкноти или налагащ нов ред относно посредничеството при наемане на работна сила или данъчното право. Икономическата теория не може да докаже защо гръцкият полис е въвел моно-

пол върху житото, защо кралица Елизабет се е намесила в образуването на заплатите и т.н. Това са въпроси, които могат да бъдат разбрани само от универсалното историческо положение на страната и периода. Но тъй като теорията доказва точно как икономическите факти зависят от даденостите, благодарение на нейното приложение става възможно да се разберат икономическите влияния на всичките конкретни промени в даденостите. Друг път няма.

Без ясно прокарване на граница от дадености и без спирането на теоретичния анализ до тази граница не се получава сътрудничество на историческото възприятие и теоретичното мислене. Двете се съединяват пагубно, както например поучително показва икономическото учение на *Адам Мюлер*. (бел. 51)

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ДЕЙСТВИТЕЛНАТА ИКОНОМИКА – СТОПАНСКИ ПОРЯДЪК И СТОПАНСКИ ПРОЦЕС – ПРИЛОЖЕНИЕ

Научното познание на действителната икономика, повтаряме, е първата задача на националната икономия. Тази задача е изпълнена, ако два въпроса получат отговор за всяка страна и за всеки период: за структурата на *стопанския порядък* и за връзките на *стопанския процес*, който протича в рамките на тези порядки. Овладеяването на тези два въпроса се оказва изключително трудно. Също така стана ясно, че обичайният път, а именно прокарването на напречни разрези през историята и конструирането на теории за всеки отделен напречен разрез, не води към целта. Затова от самото начало тръгнахме по друг път. Създателите на напречни разрези образуват своите типове чрез „генерализираща абстракция“, чрез *оттегляне* от действителността, чрез *подценяване* на подробностите – и така стигат до резултати, които не отговарят на действителната икономика и не могат да бъдат използвани като основа за теоретична работа. Още от самото начало нашето поведение беше противоположно. Ние се опитахме възможно най-енергично да вникнем в отделните обстоятелства, в отделните конкретни домакинства и предприятия и по този начин *повишихме* до краен предел възприемането на отделни явления. За да бъде по-образно – както се прави опит да се запомни силуетът на един град в далечината, така се образуват стопанските етапи и стилове, които трябва да представят най-важното или нормалното в икономиката за даден период от време. При нас е съвсем различно – за да останем верни на картината, отиваме в града и влизаме в отделните

къщи и ги изследваме от мазето до тавана. Подробно се изследват отделните икономически структури. Там чрез „точкова изолираща абстракция“ открихме стопански системи от идеален тип с техните многобройни форми на стопанство с централизирано управление, на пазарни форми и парични системи. Следователно намерихме устройствените форми в историческата действителност. Ние ги открихме чрез изследване на фактите от настоящето и миналото.

Какво целим с тази морфологична система? Отделните форми, от които тя е съставена, въпреки че възникват вследствие точно наблюдение на действителността, не дават изображения на конкретната реалност. Те не са нито фотографии, нито картини и не искат да бъдат такива. Те също не са предвидени за определена историческа среда. Ние показахме обаче, че представляват обикновени и ясни състояния на условията и затова на тяхна основа могат да бъдат изведени теоретичните тези, следователно да бъдат направени общите изказвания за необходимите зависимости между условията. С това направихме значителна крачка в анализа. (бел. 6б, 6ба)

Сега сме пред *последния* въпрос – как морфологичният апарат служи на икономически системи от идеален тип и техните проявления (I) и как абстрактните теоретични тези (II) служат на познанието на конкретната икономическа действителност? Възможно ли е по този начин, за разлика от многобройните критикувани подходи, да бъде обхваната научно-икономическата действителност? Следователно оправдава ли се тръгването по този път?

Ние отговорихме положително на този кардинален въпрос и твърдим:

Първо, използването на морфологичния апарат дава възможност да бъде разбрана устройствената структура, а по този начин и структурата на стопанския порядък във всеки един период и за всеки народ (I).

Второ, *теоретичните тези в тяхното приложение са подходящ инструмент да се разбере как протича конкретният стопански процес в рамките на всеки конкретен стопански порядък.*

Посредством двете положения на икономическата реалност – и не само от съвременността – се обхваща научно и се извършва пробив в повърхностното наблюдение на ежедневната практика. Сега ще трябва да се види как става това.

I. Познание за стопанските порядки

1. Ако някой посети съвременна Япония, за да изследва местната икономика и би поискал най-напред да изследва японския стопански порядък в неговата структура, той не би открил никакъв порядък в паралелното съществуване на домакинства, селскостопански предприятия под аренда, промишлени предприятия, банки и т.н. с техните безкрайно много връзки и зависимости, ако се доверява само на непосредственото възприятие. Също така не са подходящи и изобщо не могат да послужат за разкриване на устройствената структура на съвременната японска икономика познатите вече стопански етапи и стилове. Следователно познанието на стопанската реалност би се провалило още от самото начало.

Но сега, след извеждане на икономическите системи, пазарните форми, основните форми на паричното стопанство и паричните системи, ситуацията е друга, защото морфологията не възпроизвежда нищо друго, освен елементарните устройствени форми. При това не получихме тези елементи на формата въз основа на спекулация, не ги изведохме, както *Зомбарт* се опитва, от „идеята на икономиката“, с което широко се отваря вратата на субективността на наблюдателя и на произвола. Те са разработени, изхождайки от точното наблюдение на конкретната историческа действителност, в анализа на конкретните икономически планове и тяхното осъществяване. Тези типове приличат на „праформи“, които съществуват в стопанската действителност.

Едва след разбиране на тези елементи на формата и в тяхното „приложение“ може да се стигне до опознаване на съответната конкретна устройствена структура на икономиката.

Може да се онагледят как става това въз основа на пример от съвременността, а именно на немския стопански порядък от

1940 г. Откъдето и да тръгнем, откриваме, че в него се съединяват елементи на стопанство с централизирано управление с елементи на разменно стопанство. Всеки ръководител на домакинство познава този дуализъм. Той трябва да разполага както с купони за хранителни блага, облекло и др., така и с пари, ако иска да закупи някои важни блага. Подобно е и положението на ръководителя на предприятие, който се нуждае както от показатели, така и от пари за покупките. При по-подробно изследване се установява, че „доминират“ елементи на формата на стопанството с централизирано управление. Отчасти то е осъществено не само като „просто“ стопанство с централизирано управление, например в селскостопанските дворове или в домакинствата на градовете. То е осъществено преди всичко като „централизирано администрирано стопанство“. Например в селското стопанство, където отделните предприятия наистина все още изготвят собствени икономически планове, следователно действат все още като разменно-икономически единици, но където милиони такива планове са определяни от генералния план на централното ръководство, налаган през мащабния управленски апарат на „Имперското хранително съсловие“. Управлението на стопанския процес в промишленото стопанство чрез цените и колебанията им също е напълно изключено вследствие държавното определяне на цените на валутните и стоковите пазари и протича предимно чрез централните административни органи, които разпределят суровините и полуфабрикатите с помощта на система от контингенти. Управлението на работната сила също се осъществява от централните власти и само отчасти зависи от намеренията и плановете на предприемачи и работници. В отделните случаи са осъществени много различни форми на стопанство с централизирано управление, както и пазарни форми и парични системи. Например доколкото потребителят получава блага само в определени дажби, е реализирана първата или втората форма на стопанство с централизирано управление, доколкото обаче той купува по собствен избор блага, неразпределени по дажби, чието производство се определя от централни инстанции, е реализирана третата форма. Държавното фиксиране на цените е заварило много различни пазарни форми на

многобройните отворени и затворени пазари, като се започне от двустранния монопол и се стигне до пълната конкуренция. В зависимост от това то има различно значение.

Този начин на разглеждане, а именно прилагането на морфологичния апарат върху конкретни явления, дава възможност да се изясни общият характер на всеки стопански порядък в обхващането на подробностите. *Индивидуалното не изчезва, а се класифицира и по този начин се изяснява.* Например да сравним немския стопански порядък от 1940 с този от 1930 г. Забелязваме много промени. Например вземането на важни решения се измества от предприемачите в имперските инстанции и другите централни административни органи, променя се функцията на картелите, намалява се ролята на банките и значението на парите се променя. В момента, в който се приложи морфологичната система, се прави връзка между такива и много други подробности и по този начин се изяснява устройствената структура на немската икономика от 1930 и от 1940 г. Това се вижда във всеки отделен пункт. С навлизането на централизирано администрираното стопанство и отдръпването на разменното стопанство през 1940 г. решаващите планове вече не са изготвяни в единичните стопанства, както е случаят през 1930 г., а от органите на централната администрация. Предприемачите се превръщат в изпълнителни органи на тези инстанции, разбира се, които все още притежават известна, но силно ограничена самостоятелност при планирането и също така все още по пазарен начин носят риск. Картелите през 1930 г. са обединения на самостоятелни предприятия с цел изключване на конкуренцията, следователно пазарни явления; през 1940 г. те са инструменти предимно на централизирано администрираното стопанство. В рамките на друг стопански порядък те имат друго значение, но разбира се, все още продължава да действа тяхната първоначална целенасоченост. И ако през 1940 г. банките означават много по-малко, отколкото през 1930 г., това отчасти се обяснява с факта, че размерът и посоката на инвестициите зависи от централизирано управляващите власти, вече не от предприемачите, и отчасти също е това, че предприятията имат свръхликвидност и затова слабо се нуждаят от банкови кредити, което отново е

свързано със замразяването на цените и рაციонирането. Ние обаче знаем как парите променят функцията си с нахлуването на елементи на стопанство с централизирано управление; тази промяна на функцията се проявява много ясно още в годините преди 1940. Отделното явление и неговата промяна се изяснява, когато се разглежда като такава, каквато е – част от един общ порядък.

Би било погрешно в този случай редом със съществуващите чисти форми да образуваме още друга чиста форма, например за да характеризираме с нея немския икономически порядък от 1940 г., т.е. наред със стопанството с централизирано управление и с разменното стопанство още една чиста форма – на „регулираното пазарно стопанство“, осъществена през 1940 г. в Германия. В действителност особеността на немския стопански порядък от 1940 г. се изразява в това, че в него по особен начин се съединяват представените чисти форми, които на друго място и по друго време биха се осъществили в друга комбинация – не обаче в проявлението на една нова чиста форма. Именно напрежението, което съществува между формите на стопанството с централизирано управление и на разменното стопанство в този немски стопански порядък, е от значение за него. Той остава неразбран, ако не се вземе предвид това напрежение и многообразието на реализираните форми. Трябва винаги да се пазим да абсолютизираме съществуващ в момента конкретен стопански порядък под силното въздействие на настоящите събития, опитвайки се да го изтълкуваме като нова чиста форма, въпреки богатството на формите, осъществени в него.

Да сравним немските стопански порядки от 1940 и 1946 г. Не представляват ли и двата порядъка „регулирани пазарни стопанства“? Наименованието „регулирано пазарно стопанство“ води до заличаване на разлики, които са от значение. Наистина и през 1946 г. продължават да съществуват устройствени форми на централизирано администрираното стопанство и на парично-то стопанство. Важното обаче е, че именно тези две устройствени форми се разпадат. Поради провала на парите и на централизирано администрираното стопанство на преден план излизат натуралното разменно стопанство и единичното стопанство,

следователно форми, които само незадоволително или изобщо не успяват да организират едно обширно стопанство на основата на разделението на труда. Извършва се примитивизиране на стопанския порядък. Това опростяване е решителен белег на развитието, който съвсем ясно проличава, когато отделните чисти форми, които са били осъществени в двата икономически порядъка, са заострено подчертани и след това се осъзнаят в тяхното конкретно съединяване.

Бах, Моцарт, Бетовен и други творци са създали своите произведения от ограничен брой тонове, които всички използват. В своеобразието на комбинацията се крие и своеобразието на майстора или на отделното произведение, а не в създаването на нови тонове. Същото е и със стопанските порядки. Всеки от тях е индивидуалност. Именно затова тяхното многообразие е грандиозно. Но тази индивидуалност на всеки отделен стопански порядък не се основава на съответното реализиране на съвсем нови чисти форми, а се получава от подбора на осъществените чисти форми, чийто брой е ограничен и обозрим, и от особения начин на тяхното съединяване. Само така *те могат да бъдат разбрани* и по този начин да бъдат точно определени историческите промени в действителната икономика.

Моля читателят да си припомни втора част от настоящата книга и по-специално нейната втора глава, или по-добре още веднъж да я прочете, за да избегнем повторения. Още тогава при определяне на стопанския порядък на даден народ и даден период, било то египетското стопанство от августиновия период или нюрнбергското стопанство от края на XV век, бяхме принудени да подчертаем елементите на формата, от които той е съставен. Наистина тогава използвахме само най-важните чисти форми. Но и това беше предварително решение. Разбира се, необходимо предварително решение, тъй като стопанският порядък на даден период изобщо не би могъл да бъде обяснен по друг начин. Междувременно обаче разбрахме как се извеждат елементите на формата. Ние ги познаваме в подробности и следователно, прилагайки този апарат, сме в състояние да определяме точно стопанските порядки. Сега въз основа на стопанския опит вече всички стопански порядки – „естествени, спонтанни“

или „изкуствени, създадени“ – могат да бъдат разбрани в тяхната структура. Едновременно с това дефиницията на стопанския порядък може да бъде формулирана по-точно – стопанският порядък е съвкупността от форми, в които е осъществявано и се осъществява управлението на ежедневния стопански процес *in concreto* – тук и там, в настоящето и в миналото.

С оглед на дадено икономическо състояние винаги е необходимо първо да бъде поставен и да получи отговор въпросът за конкретната структура на порядъка. Друг пример. Известната йезуитска общност в Парагвай съществува от 1609 до 1767 г. Източниците ни дават възможност да установим изобилие от факти. Те дават данни за плодородието на страната, за характера, семейния живот, икономическото поведение на индианците, за подробностите от селскостопанското и занаятчийското производство и т.н. Как да се доближи националната икономия до този хаос от отделни факти? Как да различи значителното от незначителното? Как да обхване смисловата връзка на цялото? Тя поставя въпроса за икономическата устройствена структура, и то като използва апарата на чистите форми. Какво отразява тя? Казано накратко, носители на стопанския процес в тази общност, обхващаща общо около 100 000 жители, са отделните села, наречени резервати, на брой 30, с по 2000–7000 жители. Всяко отделно село е просто стопанство с централизирано управление, начело на което стои католически свещеник. Неговите планове определят стопанското управление на селото. При това стопанската сметка се извършва въз основа на натуралното оценяване от страна на свещеника, което е възможно благодарение на малкото по размери стопанство на селото и ограничените по брой видове блага. Всеки резерват е едно стопанство с тотално централизирано управление с известни следи от свободен потребителски обмен. Към тази централизирано управлявана стопанска единица, обхващаща значителна част от селското землище и занаятчийските работилници, се числят многобройни по-малки структури с централизирано управление – фамилни стопанства на индианци с техните фамилни земи. Но тъй като свещеникът притежава определящо влияние и върху управлението на стопанството в рамките на семействата, те са напъл-

но несамостоятелни. Следователно доминират устройствените форми на простото стопанство с централизирано управление и устройствени форми на разменно стопанство се явяват само като допълнение. Това е търговията на резерватите с околния свят, чиито пазарни форми са най-различни. Освен това и стоковият обмен между резерватите, в който като разчетна единица служи песото, но без да се използва като разменно средство. Следователно тук е осъществена „втората основна форма на паричното стопанство“. Като пари служат известни стоки – преди всичко чай, тютюн, царевица и т.н.; следователно е осъществена „първата парична система“.

Дискутираният въпрос, дали тази известна общност е или не е „комунистическа“, не води до никъде и само въвлича в спор относно понятието комунизъм. На негово място трябва да бъде поставен въпросът за елементите на формата, осъществени тогава, и структурата на тези елементи в целостта на йезуитския стопански порядък. По този начин може да се види както особеността на тази стопанска общност в рамките на особената тамошна, тогавашна историческа обстановка, така и нейното родство с другите стопански порядки. Например едно сравнение с империята на инките показва, че наистина и при двата порядъка доминират чертите на стопанство с централизирано управление и в този смисъл те са сродни, но в империята на инките, обхващаща около 11 милиона души, е доминирало централизирано администрираното стопанство, а не както в общността в Парагвай – простото стопанство с централизирано управление, и че двете доминиращи устройствени форми, всяка по особен начин, са създадени с допълващи устройствени форми, оформени по различен начин. (бел. 52)

2. Подходът, който води до познание на конкретните стопански порядки, трябва да бъде характеризиран *научнотеоретически* по следния начин. Прилагането на стопанските системи от идеален тип с техните многобройни проявления се изразява в това, че след като сме ги извели, т.е. след изработване на морфологията, пристъпваме отново към конкретната икономическа реалност. При това с линия на поведение, различаваща се от получаването на стопанските системи от идеален тип

и техните форми. Преди прониквахме в отделните конкретни структури – селскостопански дворове, феодални имения, домакинства – изследвахме ги от всички страни и осъществените там форми (видове стопанства с централизирано управление, пазарни форми, парични системи) анализирахме поотделно. Сега обхващаме целостта на стопанството в даден период и за даден народ или в дадена област, например на френската икономика днес или на силезийското стопанство преди сто години. Преди работехме с „точкова изолираща“, сега с „генерализираща“ абстракция. Това означава, в случая например за френското стопанство, че поставяме въпроса за преобладаващо осъществени устройствени форми и даваме картина на конкретния френски стопански порядък, като допълваме откритите устройствени форми до едно цяло.

При прилагането на подхода извършваме *двоен синтез* – свързваме различните чисти елементи на формата в единството на стопанския порядък, и второ, включваме стопанския порядък в конкретната естествена духовна политическа и социална среда. Ние сравняваме морфологията с азбуката. Едва когато тя е налице, можем да напишем една дума. Едва когато познаваме чистите форми, а по този начин и съставните елементи на стопанските порядки, може да бъде разбран напълно порядъкът на отделното конкретно стопанство. И както всяка дума съдържа само някои букви от азбуката, така и при определяне на конкретен стопански порядък трябва да бъде използвана само част от азбуката на чистите форми. Например почти всички отворени пазарни форми отпадат при определяне на съвременния немски стопански порядък. Тези много на брой форми не са „актуални“. Те принадлежат към неизползваемия инвентар на науката при изследване на съвременния немски стопански порядък. Те не са актуални също както буквите *a* или *b*, когато пиша думата „тип“. Но когато става въпрос за обхващане на стопанския порядък на друг народ или на друг период – например Германия през 1890 г., те стават актуални, а други типове, актуални днес в Германия, загубват своята актуалност.

Стопанският порядък на Германия от този период се характеризира чрез доминиране на елементите на разменно-икономи-

ческата форма, при това на отворените пазарни форми, така че апаратът на затворените пазарни форми е напълно неактуален и неизползваем за тогавашното време. Вероятно и тогава са реализирани елементи на стопанство с централизирано управление, но почти никакви елементи на „централизирано администрирано стопанство“, а почти само на „просто стопанство с централизирано управление“ (собствено стопанство) в домакинствата и селските дворове. Следователно, ако направим дори само това единствено сравнение между два немски стопански порядъка, откриваме много голяма разлика в „актуалността“ на идеалните типове. Обаче именно промяната на актуалността дава възможност да бъде разбрана напълно фактическата разлика на порядките. (Бихме могли да поставим въпроса за какъв период от време са осъществени стопанските порядки. Отговорът на въпроса трябва да гласи – дотогава, докато стопанската структура остане непроменена по своята същност. Ако през старокаменната ера едно племе остава хилядолетия наред организирано по един и същ начин, то именно този стопански порядък е издържал на много хилядолетия. Староегипетският стопански порядък също е издържал хилядолетия. По време на Френската революция, както стана ясно, за периода от 10 години се реализират четири различни стопански порядки.)

Синтезът на чистите форми, който се извършва при определянето на всеки конкретен порядък, е свързан със синтез от друг вид. Докато в хода на анализа икономическите връзки временно са откъснати от общия исторически контекст, сега отново става тяхното включване в историческата среда. Следователно, ако определяме стопанския порядък по времето на Диоклециан, ние ще прилагаме само различните чисти актуални форми, но едновременно с това го разглеждаме като част от цялостния духовен и политико-социален живот на тогавашната Римска империя. Ако в анализа временно сме се отдалечили от историческото възприятие, за да изпъкне изцяло мисленето, сега се връщаме към пълното историческо възприятие, въоръжени с резултатите от този морфологичен анализ. Сега изпъква взаимовръзката на *целия* исторически живот, която действа във всеки исторически момент – например връзката на съвременната обща историче-

ска ситуация със стопанския порядък, който съществува *тук* и в *този* момент. По този въпрос по-късно ще бъдат приведени примери.

3. От всичко казано следва важен извод относно *сътрудничеството между икономическата теория и националната икономика*. Отдавна е осъзната необходимостта от сътрудничество. Въпросът е как то може да бъде направено ползотворно. Мнението, господстващо в национално-икономическите среди, че специалистът по икономическа история трябва да се занимава с отделните икономически факти, а специалистът по национална икономика – да открива големите взаимовръзки, е не само погрешно, но даже неразбираемо. Историкът, който би систематизирал отделните икономически факти, например паралелното съществуване на хиляди конкретни предприятия под аренда в селското стопанство в Горна Италия от XVI век, би действал безразсъдно. Той би постъпил като човек, който се заема да опише къща, но вместо това описва отделните тухли, от които тя е построена, без да има представа от плана ѝ и да познава нейната архитектурна структура. И историкът трябва да разбира стопанските порядки и да разглежда единичното стопанство и отделния стопански факт изобщо като едно цяло. Как обаче да определи стопанския порядък? По какви признаци? Към този въпрос се прибавя още един, подобен на него. По какви критерии историкът трябва да отличи стопанствата на два различни народа или от два различни периода?

Но ако историкът се обърне към специалистите по национална икономика и ги попита как би могъл да се справи с тази задача, отговорите едва ли ще са задоволителни. Какво да прави историкът с „етапите“ на *Бюхер*, ако трябва да опише немската икономика по времето на голямата реформа на *Щайн*? „Градското стопанство“ не става за тази цел, „народното стопанство“ е прекалено изпразнено от съдържание. По този начин той не би могъл да характеризира и огромната промяна, осъществена в периода между началото и края на XIX век. Същото е, ако говорим в случая за „териториално стопанство“ и „народно стопанство“ или за „ранен и зрял капитализъм“. Така на историка не му остава нищо друго, освен да напише стопанската история

със собствени понятия, които взема от ежедневната практика и които по тази причина са недостатъчни.

Основателното искане на историците трябва да бъде удовлетворено по друг начин. Преди всичко специалистите по национална икономика трябва да им покажат, че трябва да поставят въпросите си съгласно *устройствената структура* на стопанството и трябва да мислят в духа на стопанските порядки. За устройствената структура на немската икономика около 1800 и около 1900 г. трябва да питат историците, ако искат да разберат и представят стопанството на XIX век и революцията, извършена през това столетие. Освен това специалистите по национална икономика трябва да им кажат, че стопанският порядък от даден период може да бъде разбран само като бъдат приложени чистите устройствени форми, истинските идеални типове. Тогава историкът сам ще е в състояние да осъществи познанието на отделния конкретен стопански порядък. Устройствоните форми се съдържат в чист вид само в мисловния порядък, но съединени, те конструират всеки конкретен порядък. Историкът се движи в света на конкретното. За да разбере света на конкретната икономика, той трябва да познава устройствоните форми, които националната икономия открива. Само по този начин може да излезе извън обикновената констатация на отделни, произволно взети факти, което все още не е наука. Следователно националната икономия не трябва да предлага схеми, които имат претенциите да отразяват конкретното стопанство (без да правят това), а чисти форми, чието използване прави възможно познанието на съответния стопански порядък. (бел. 53)

II. Познание на стопанския процес – приложение на теорията

1. С познанието на съответния стопански порядък действителната икономика на даден период и регион се опознава в значителна част, но не напълно. В рамките на съответните конкретни порядки ден след ден върви стопанското ежедневие. Как протича то? Когато се установи, това е другият голям въпрос.

В сравнение със стопанските порядки противоречивият и определен от заинтересувани групировки ежедневен опит е още по-малко способен да разбере стопанския процес, който протича в тях. Освен това тук на познанието се противопоставя голямата антиномия. Как може да се свърже историческото и теоретичното разбиране на икономическото ежедневие, за да се достигне по този начин до научно познание на неговите връзки.

Въз основа на казаното отговорът е близо до ума – не чрез опита да се конструира специално теория за всеки стопански порядък. (Опитът би трябвало да се окаже неуспешен дори само защото всеки отделен стопански порядък съдържа голям брой елементи на формата, съединени по особен начин, независимо дали става въпрос за съвременния американски порядък или за йезуитския порядък в Парагвай, или за някой друг от различните икономически порядки от настоящето и миналото. Следователно представянето на отделните икономически порядки не предлага обозрими състояния на условията, върху чиято основа само може да се разработи една теория.) Напротив. Както стана ясно, чистите форми или идеалните типове се използват като „модели“, от които се извеждат теоретичните тези. *Чрез прилагане на теоретични тези, получени на тази основа, става възможно разкриването на връзките на съответния конкретен икономически процес.* Следователно така, както познанието на конкретните исторически порядки се извършва чрез прилагане на морфологичния апарат, така и познанието на конкретния стопански процес става чрез прилагане на *теоретични тези*. Въпреки че разглеждаме всеки отделен стопански порядък в неговата индивидуалност и особена историческа среда, т.е. неповторимост, към него могат да се приложат резултатите от теоретичния анализ и по този начин да бъде разбран съответният стопански процес в неговите връзки – по принцип това се отнася за *всеки* стопански процес през всички периоди и при *всички* народи.

2. Тук се натъкваме на *бариера*. На повечето съвременни учени изглежда като гротескно изискването, че тезите на теорията на националната икономия не трябва да бъдат прилагани само спрямо проблемите на нашето съвремие, но и спрямо про-

блемите на зрялото средновековие, на късноантичната епоха и на други култури и периоди. Почти от всички страни ни убеждават, че абстракциите и теориите имат смисъл само в рамките на определена историческа ситуация, че разумът е функция на променливия човешки живот, че всяка национално-икономическа теория притежава само относителна валидност, че тя, желано или нежелано, е „обвързана с времето“ и че самите ние сме преживели прекалено много исторически промени, за да можем да вярваме в трайното значение на теоретичните познания. След промяната на историческото съзнание в началото на XIX век повече не би трябвало да утвърждаваме валидността на теоретичната национална икономия извън времето и да изпадаме в превъзможните заблуди на един по-стар рационализъм. Напротив, би трябвало да сме доволни, ако можем научно да разберем стопанството на даден период, например това на „капитализма“. Тъй като бихме искали да разберем историческата реалност в нейната конкретна политико-социална връзка и специфичност, тъй като всяка епоха предявява своето право, трябва да се приключи с такива теоретични тези, привидно валидни за всички времена. Могат да съществуват отделни различия в позициите и понякога всички или само някои теоретични познания да се считат за исторически обусловени, но като цяло съществува единодушие относно ограничеността на тяхната валидност във времето и пространството.

Твърдя, че тъкмо поради този „исторически предразсъдък“, а той е именно такъв, пътят към познанието на реалното стопанство в миналото и в настоящето е препречен и че реалното стопанство се разбира в неговата *индивидуалност* именно чрез прилагане на теоретични тези, необусловени от времето.

Предварително трябва да бъдат направени две забележки.

Първо, винаги трябва да се помни, че национално-икономическите теоретични тези, схващани правилно, не казват нищо за съществуването на конкретните факти. Те нищо не описват. Те не претендират да дадат картина на конкретната немска икономика от днес или някакъв друг период или на друга страна. *Ако* господство пълна конкуренция, то...; *ако* реколтата в дадена страна е лоша, се променя платежният баланс и тогава...

Така изглеждат разсъжденията на национално-икономическата теория. В теорията нищо не се споменава дали, кога и къде настъпва всичко това. Като цяло тя се състои от „хипотетични преценки за необходимите връзки между условията в рамките на различни възможни състояния на условията“. (бел. 54)

На второ място трябва да се констатира една разлика, най-често разбираана неправилно, която е важна за цялото национално-икономическо *проучване* – разликата между „истина“ и „актуалност“. Всяка коректно проучена теоретическа теза винаги е „истина“, но тя става „актуална“ само тогава, когато на определено място и по определено време е реализирано съотношението на условията, за което тя е валидна. „Актуалността на теоретичните тези, както отбелязах на друго място, непрекъснато се променя. Ако златната валута не съществува, тогава не е актуална и теорията за изравняването на платежния баланс между страните със златна валута. Но тя остава вярна и отново се превръща в актуална, когато някъде златните валути отново влязат в сила. Обратно, теоретичните тези за двустранния монопол или за стопанството с тотално централизирано управление придобиват само актуалност, но не и истинност, когато такива конкретни случаи се появяват в историята и трябва да бъдат изследвани. Теоретичните тези са обусловени от времето в своята актуалност, но не са обусловени от времето в своето съдържание на истина.“ В своята цялост икономическата теория представлява сандъче, пълно с мисловни инструменти. Кой от тези инструменти трябва да се използват при третирането на отделния конкретен проблем и кои остават в сандъчето, решава отделният конкретен случай в неговата специфика. А именно използването на тези инструменти прави възможно познанието на връзките на икономическото ежедневие винаги и навсякъде.

Как – ще изясним с помощта на няколко примера.

Току-що говорихме за устройствената структура на немската икономика от 1940 г. Сега трябва да се изследва икономическото ежедневие, както то протича в конкретното немско стопанство от този период. Би било невъзможно в рамките на конкретния немски стопански порядък да се измисля специална теория за този икономически процес. Тъй като порядъкът на

немската икономика от 1940 г. е прекалено сложен, ще сме принудени да направим недопустими опростявания и накрая ще се получат резултати, които не отговарят на немското стопанство от този период.

С какво допринасяме за преодоляване на тази задача? От една страна – с познанието за устройствената структура на тогавашното стопанство, и то с познанието от кои идеално-типични основни форми и как то е съставено. От друга страна – с обемистия апарат от теоретични тези за необходимите връзки на условията в рамките на икономическите системи от идеален тип, формите на стопанството с централизирано управление, пазарните форми и паричните системи. Свързваме двете. Тогава се вижда как трябва да се приложи икономическата теория, за да бъдат разбрани конкретните връзки на този стопански процес. *Именно осветляването на устройствената структура с помощта на апарата на чистите форми прави възможно прилагането на теоретичния апарат, създаден на базата на тези чисти форми.*

Често се казва, че цената в немската икономика от 1940 г. означава нещо съвсем различно от цената в немската икономика от 1930 г. Правилно! Но защо – става ясно сега, тъй като в стопанския порядък от 1940 г. елементите на стопанството с централизирано управление са много по-силно изразени, отколкото през 1930 г., управлението на стопанството в широк мащаб е извършено чрез преценка на централни инстанции и дава отражение върху разпределянето на валути, материали, полуфабрикати, а също и на готови стоки. Следователно управлението на немския стопански процес през 1940 г. протича по различен начин в сравнение с 1930 г. не толкова чрез ценовия механизъм на цените, колкото чрез преценката на централни инстанции. Теорията на стойността става по-актуална, теорията за цените загубва своята актуалност. Нищо обаче не би било по-неправилно от това, да я обявим за невярна, към което клони модерният релативизъм. Освен това през 1940 г. цените не са изцяло изключени от икономическото регулиране.

Втори пример. Ние процедираме по същия начин при обявяването на немския икономически делник от края на XIX век, но

като използваме други теоретични тези. Цената в Германия през 1898 г. играе различна роля в сравнение с 1928 или 1940 г. именно защото в друг стопански порядък са осъществени други чисти икономически форми. В периода на прага на новия век са реализирани пазарните форми на пълната конкуренция и другите пазарни форми на конкуренция в много проявления, докато тридесет години по-късно при силното монополизирание на немската икономика с цел обяснение на ежедневните стопански процеси на преден план излиза използването на друга част от теоретичния апарат. За да изследваме образуването на реалните заплати преди четиридесет години, трябва да изходим от това, че на трудовите борси доминират частични монополи на търсенето или двустранни частични монополи от съюзите на работодателите и профсъюзите, или пълна открита конкуренция, или други отворени пазарни форми, а на стоковите пазари – също така отворени пазарни форми с доминиране на конкуренцията при значителна липса на централно регулиране. Теоретичните тези относно държавното фиксиране на цените, затворени пазарни форми и централно управляваното стопанство, актуални днес, остават неактуални при изследването на този по-ранен период.

Трети пример. „Извършва ли се ценообразуването през средновековието съгласно възгледите на *Адам Смит* или на нашите съвременни специалисти по национална икономика? Свободно ли е средновековното ценообразуване, протича ли то на пазара, определяно решаващо от предлагането и търсенето?“ (*В. Мичерлих*). Този въпрос произтича от позиция, разпространена сред широки кръгове от специалисти по национална икономика, която не отговаря на историческата действителност. Няма ценообразуване на средновековието, както не съществува и единен средновековен стопански порядък. Трябва да се доближим до историята, за да я разберем. Тогава има градове, управлявани монархически и където срещу заплащане на данъци еснафи получават привилегии, които им осигуряват позиция на монополисти на местния пазар. В други градове патрициите търговци са икономическият и политически ръководният елемент. По онова време „занаятчиите“ често не са нито работници на твърда заплата, нито с почасово заплащане, а надомни работ-

ници, които получават суровини от търговците – работодатели, пътуващи на далечни разстояния. В такива случаи еснафите отчасти са забранени или трудно осъществими, преди всичко когато надомните работници са разпръснати по провинцията. Когато обаче еснафите на занаятчиите завладяват градовете, т.е. при демократичното им управление, стопанската политика става друга, а ценовите такси – по-малко строги. Следователно съществуват четири вида порядък, в които ценообразуването става по различен начин – в условията на конкуренция, на монопол, при ценови такси и т.н. Център на порядъка е владетелят на града или търговецът, пътуващ на далечни разстояния, или занаятчиията. Доколкото съществуват еснафи, те имат различно значение – еснафи на търговците работодатели, на занаятчиите, на надомните работници, на едноличните търговци на дребно. Какво конкретно означава еснафът, става ясно едва при опознаването на устройствената структура на промишленото стопанство. Само като се използва теорията, може да се изясни функционирането на порядъка и да се обяснят големите борби между групите на търговците, пътуващи на далечни разстояния, занаятчиите, надомните работници, т.е. може да се разбере смисловата връзка на целия порядък и оттук реалното средновековно стопанство.

Да се спрем на късния XIII век и по-специално на фландърските градове Брюге, който по онова време се радва на разцвет, Иперн, Гент и др. В лицето на *Лирен* те намират известен тълкувател. Най-напред трябва да бъде изяснен стопанският порядък на тези градове. Той е достатъчно своеобразен. Докъм 1280 г. патрициите търговци на платове са единственият господстващ слой. Тъкачите, валкерите, бояджиите, кроячите и другите „занаятчи“ работят на ишлема за работодателите, често живеят в къщи, които принадлежат на работодателите, и не могат да се съюзяват в еснафи. Обратно на това, гилдиите на работодателите са затворени. Следователно съвсем ясно е осъществен „затвореният монопол на търсенето“ на трудовата борса, а с това зададена икономически властната позиция на работодателя, гарантирана и засилена чрез политическото господство на градовете чрез патрициата. Властта на работодателите патриции

стига толкова далеч, че създават службата на обществените надзиратели, които контролират работата на занаятчиите в техните домове. В цеховете за платове, в които прииждат купувачи от цяла Европа, се продават платовете – не толкова в конкуренция на отделните работодатели на даден град, колкото в конкуренция на гилдиите от различните градове, така че олигополите на предлагането най-малкото са частично осъществени. Толкова за стопанския порядък. Как в рамките на този порядък става образуването на доходите на работниците и как се стига до големите доходи на работодателите патриции – това трябва да се обясни, като се използва теорията за монопола на търсенето. Въпросът обаче, защо всяка година определени големи количества платове изтичат от Фландрия, а вълна, багила и хранителни блага се стичат във Фландрия от определени отдалечени области, изисква прилагането на конкретни части от теорията на международната търговия и от теорията на парите.

Политическият и икономическият порядък на фландърските градове се променя от първото голямо въстание на тъкачите през 1280 г. и от битката при Кортрийк. Занаятчиите придобиват политическо и икономическо влияние, образуват еснафи, налагат своето участие в политическото управление на града, а в Гент даже сами поемат политическото управление. Икономическата устройствена структура се променя – затвореният монопол на търсенето на патрициите работодатели на трудовата борса е премахнат и в условията на противопоставяне на гилдии и съсловия на негово място се появяват затворените двустранни монополи. За да обясним производствения процес, както и образуването на заплатата и печалбата в тяхната промяна, използваме теорията на двустранния монопол. Следователно сменяме теоретичните инструменти.

На специалистите по национална икономика от историческата школа е поставян контравъпросът – защо не трябва да се осъществи това приложение на теорията на националната икономика към стопанския процес във Фландрия от XIII век? Няма причина за това отхвърляне. Няма причина също да се използват части от морфологията и от теорията, подходящи и актуални в конкретния случай, при обяснението на стопанството на

Нюрнберг, Любек или Париж от XV век. Тогава съществуват отворени и затворени пазари, конкуренция и монопол в най-различни форми. Иначе по какъв начин може да бъде разбрано икономическото ежедневие на градовете в неговите връзки? Защо приложението да не послужи и за обяснение на икономическото ежедневие в съвсем други по вид икономически среди – предколумбова Америка, древен Египет, Индия или Япония? Защо формата и влиянията на големите монополи от времето на Птолемеите да са необясними чрез прилагане на теоретичния апарат? Защо е този страх от използване на един теоретичен мисловен апарат за обяснение на историческите проблеми на даден период, който все още не познава този теоретичен апарат? Този страх е толкова безпочвен, колкото и вреден. В основата на историческия предразсъдък лежи не само подценяване на силата на мисленето, но и погрешна представа за историята, която е резултат от хипертрофията на идеята за развитие. Вероятно той не може да бъде преодолян по-надеждно, освен чрез по-подробното познаване на историческите обстоятелства. (бел. 55).

3. Същевременно по този начин се определя и границата на приложение, а с това и *границата на познание на икономическата действителност*.

Прилагането на теорията и по този начин разкриването на конкретните връзки на стопанския процес винаги предполага да бъде опознат предварително даденият исторически стопански порядък в неговата структура и особено в неговите *доминиращи* елементи на формата. *Само когато знаем кои чисти форми са били и са предимно осъществени в даден стопански порядък, може да се вземе решение кои части от теоретичния апарат да бъдат използвани*. Ако не знаем дали и по какъв начин някъде са реализирани стопанство с тотално централизирано управление или с централизирано управление със свободен потребителски избор, или други пазарни форми на разменното стопанство, тогава не сме в състояние да използваме съответните теоретични тези.

Вече споменахме, че недостатъчната информация прави невъзможно познанието на устройствената структура на стопанството за дълги периоди от световната история. През античния

период можем да разпознаем само отделни стопански порядки в структурата им и в техните елементи на формата – например в Египет, където папирозите дават необичайно богата представа, или за различните държави от късния античен период, за които най-малкото са възможни добре обосновани хипотези. Най-често обаче източниците на античния период, както и за дълги периоди на ранното средновековие и за други културни среди са недостатъчни. При това е важно, че информацията за правните институции, за което вече също стана въпрос, все още не позволява сигурно заключение върху фактическата структура на стопанския порядък. Информацията за вавилонското право по времето на Хамураби, която притежаваме, все още не предлага картина на фактическата структура на вавилонския стопански порядък от края на 3-ото хилядолетие преди Христа. Докъде фактически се простира зоната на централизирано администрираното стопанство в провинцията и в града, в каква форма е осъществена, къде се проявяват разменно-икономическите елементи, кои са основните носители на разменно-икономическите отношения, кои пазарни форми и парични системи доминират – би трябвало да знаем всичко това, за да разберем вавилонския стопански порядък, а по този начин сега – въз основа на вече възможното използване на теорията – и връзката на стопанския процес. Докато информацията не даде възможност за разбиране на фактическата устройствена структура на икономиката, цялостното научно познание за действителната икономика на даден период и на даден народ остава откъслечно. (бел. 56)

4. От всичко казано следва: *преодоляването на голямата антиномия*, която възпрепятства научното познание на стопанския делник, *е възможно*. Доказахме, че тази голяма антиномия възниква вследствие на това, че в света на икономиката засега не се забелязва един „инвариантен общ стил“; стопанският живот протича в много различни форми през различните периоди и на различните места, но взаимовръзките на икономиката могат да бъдат разкрити само в теоретичния анализ. Двете изглеждат несъвместими. Липсва онова сходство, което властва в природата и дава например право на физиката да задава общотеоретични въпроси. Разрешаването на антиномията стана възможно, защо-

то точното изследване на конкретните единични стопанства показва, че стопанските порядки в тяхната промяна в необозримото им многообразие са съставени от обозрим брой чисти форми, че следователно многообразието на стопанските порядки може да бъде сведено до еднородни форми. В този смисъл анализът води до известна специфична „инвариантност на общия стил“ на икономиката, т.е. едно сходство на елементарните устройствени форми, което прави възможно теоретичното разглеждане и със самото прилагане на теоретични тези позволява и решаването на конкретните проблеми на стопанския процес. (бел. 57)

Следващият извод се състои в това, че познанието на чистите форми във всички техни проявления има две функции в познавателния процес. Първо, при неговото използване то служи като средство за опознаване на структурата на многообразните исторически икономически порядки. Второ, тези чисти форми предлагат основа за изграждане на теоретични тези.

Икономическата теория обаче има само *едната* функция – чрез използването ѝ да се обясни стопанският процес в неговата цялостна взаимовръзка и в неговите изменения.

В следващите три глави ще бъде онагледено още по-подробно с няколко примера *как* чрез съвместното ползване на морфологията *и* на теоретичните тези може да бъде разбрано конкретното стопанство.

III. Един прост случай

Нека отначало с цел установяване на някои съществени точки и на кратък и прост пример онагледим как може да се осъществи научното познание на икономическата действителност. Да си представим задачата да изследваме икономиката на Силезия и преди всичко положението на ръчните тъкачи в средата на XIX век.

В началото откриваме несистематизирано изобилие от икономически, социални и политически факти и противоречиви мнения на участващите в стопанския процес тъкачи, работодатели и други групи. Как в този хаос могат да се открият истин-

ските взаимовръзки и истинското съдържание? Употребата на понятия като „капитализъм“, „областно стопанство“ или други „етапи“ и „стилове“ очевидно не върши работа.

Да допуснем, че все още не владеем апарата на икономическите системи и теориите. Какво следва да направим? Чрез изследване на отделните предприятия и домакинства би трябвало най-напред да разработим икономическите системи в техните многообразни форми и оттук да определим устройствените форми, от които са съставени всички конкретни стопански порядки. После трябва да изследваме общата икономическа взаимовръзка в рамките на тези форми, т.е. да разработим теории. Тази възможност съществува, защото са налице обикновени и обозрими съчетания на условията.

Сега, въоръжени с двойния мисловен инструментариум на морфологията и на теоретичните изявления, се връщаме към конкретните исторически факти – в пруската държава към средата на XIX век, към религиозните и социалните представи, господствали по онова време в Силезия, към политическите и икономическите властови позиции на отделни индивиди и групи, съществували там. Сега можем научно да разгледаме фактите. На първо място възможно е да се опише точно стопанският порядък в Силезия през този период. В селското стопанство, с което най-тясно е свързана надомната работа, са осъществени разнообразни елементи на стопанството с централизирано управление. И паралелно с това много форми на разменното стопанство – пазарни форми и парични системи, – например монополи на търсенето на трудовата борса. Следователно определени идеално-типични форми са „актуални“ в тогавашна Силезия. Описанието на стопанския порядък в Силезия обединява тези форми в едно цяло и ги вписва в общоисторическата ситуация на страната. На второ място изследваме ежедневния стопански процес и преди всичко положението на тъкачите. Тук се използват *теоретичните тези*, които са „актуални“, например на стопанството с централизирано управление, монопола на търсенето и международната търговия. Установяваме по какъв начин е обусловен икономическият делник на тъкачите от неикономическите факти на политиката, на заварената соци-

ална структура на страната, нейната природа, от техническото знание, което притежават тъкачите – с две думи от даденостите. От друга страна, установяваме по какъв начин този икономически делник, заплатите на тъкачите и техният жизнен стандарт са обусловени от огромната обща икономическа взаимовръзка, където силезийските тъкачни предприятия и домакинствата на тъкачите са само малка част, и от процентите в останалите части на силезийското и пруското стопанство, от английската и другата конкуренция на тъкани стоки, от доставчиците и клиентите, от които зависят силезийските тъкачи. По този начин се обяснява икономическото ежедневие в два аспекта – от неикономическата и от икономическата му страна.

Този анализ на стопанския порядък и на стопанския процес в Силезия ни позволи да открием единството и взаимовръзката в привидния хаос от отделни факти.

IV. Икономическо развитие

1. Всяко конкретно стопанство е динамично. Винаги и навсякъде. Наистина в по-ранните периоди е имало хилядолетия на културна стабилност и някои историци с право обръщат внимание върху опасността активният стремеж за промяна на съвременния човек винаги да бъде проектиран върху други периоди. В много културни среди и през хилядолетията на каменната ера – най-дълготрайния период от човешката история – стопанството рядко показва бързи, а само много бавни промени. Вероятно икономическите институции от тези периоди са се запазили стотици или хиляди години, без да се променят. Но и тогава войните, климатичните промени и епидемиите непрекъснато са налагали известни промени в стопанския процес.

Цялото икономическо развитие може да бъде изразено в две форми – в промяна на конкретния стопански порядък и в промяна на стопанския процес, който протича в рамките на този порядък. Това означава, че в устройствената структура на стопанството настъпват преобразования. Това е едната страна. Икономическото ежедневие не се повтаря по напълно еднакъв на-

чин, т.е. променят се видът и размерът на снабдяването с блага, използването на производителните сили, величината на апарата от производствени средства, използваната техника и мястото на производство. Това е другата страна. Всяко преобразование на стопанския порядък предизвиква пренастройване на стопанския процес. Но не и обратното – не всяка промяна на стопанския процес се нуждае от промяна на стопанския порядък.

В световната история се редуват развитието на стопанския порядък, разгръщането на ежедневните икономически дейности, инволюцията на стопанския порядък и свиването на стопанския процес. Така например *икономически упадък* настъпва в късната Римска империя или в старата Немска империя от края на XVI век и началото на XVII век. Икономическо *разгръщане* съществува в източната част на Средиземноморския свят през III век пр. Хр. или в Германия през XIII век, свързано с голямото политическо и икономическо разширяване на изток. В заключение, огромен процес на развитие на формите и на икономическите събития представлява индустриализацията, започнала в Англия в прехода от XVIII към XIX век и разтърсваща оттогава насам света. За това стана въпрос в други части от книгата. Необходимо е само едно допълнение. То засяга проблема за *конюнктурата*, т.е. конкретните изменения на конкретните стопански процеси.

При това имаме предвид само конюнктурните явления, настъпили в хода на модерния процес на индустриализация. Не че преди това липсват колебания в конюнктурата. Напротив, те съществуват през древността, средновековието и в започващата нова ера. Ако се концентрираме върху колебанията на конюнктурата през XIX век и от началото на XX век, става ясно, че индустриализацията означава инвестиции на капитал, строителство на фабрики, железници, машини, доменни пещи, улици, домове. (Какво е инвестиция: удължаване на „периода на съзряване“, отчасти въз основа на „обратното връщане“ на средства на производството, отчасти въз основа на „удължаване пътя на производството“.) Следователно индустриализацията, а с това и инвестициите от началото на индустриализацията досега се осъществяват на последователни тласъци. Нарастването

на инвестициите става с променлив темп. При натрупване на инвестиции в даден период говорим за „подем“, при намаляването им – за „депресия“. Това не означава, че колебанията на конюнктурата от последните век и половина се изразяват навсякъде и изключително в колебания на инвестиционния темп. Случаят не е такъв. Например поради лоши реколти или промени в потребностите или цели области от дадени държави и цели държави са изпаднали в икономически депресии. Но въпреки това колебанието в темп на инвестиране остава основният факт, който придава характера на повечето модерни конюнктурни движения. Затова и повечето от тях имат сходен характер.

Защо и по какъв начин обаче тези инвестиционни колебания протичат в даден момент, се обуславя изцяло от общата икономическа ситуация в дадена държава или период от време. *Не е имало и няма неизбежно протичане на конюнктурните процеси вследствие на техни собствени закони.* Посоката и видът на инвестициите зависят преди всичко от икономическия порядък. В Русия през 40-те години на нашето столетие те протичат по начин, съвсем различен от този в Англия от същия период и в Германия от 1927 г. по съвсем друг начин от 1935 г. Дали и по какъв начин в даден стопански порядък доминират елементите на стопанство с централизирано управление или на разменното стопанство или дали в един стопански порядък предимно с разменно-икономически характер преобладават елементи на монопол или на конкуренция, е от изключително решаващо значение за управлението, времетраенето и обема на инвестиционните процеси, а по този начин и за оформянето на конюнктурата в отделните страни. Обаче и останалите дадености на стопанския процес се променят постоянно чрез общоисторическото развитие. Войната от 1914–1918 г. например оказва дълбоко влияние върху икономическите процеси на много страни не само чрез промяна на стопанските порядки, но и чрез промяна на потребностите и изваждането на милиони работници от тяхната дотогавашна дейност. Всички изброени по-долу външно- и вътрешнополитически събития повлияват върху колебанията на конюнктурата в отделните страни. Например в Германия – Версайският договор, спогодбата на Дейви, политиката на заплатите от 1923 г.,

обусловена от вътрешнополитически причини, картелната политика, политиката спрямо чуждестранните кредити, и след 1933 г. – държавното задлъжняване с цел подтик и ускоряване на инвестициите и специалната политика на твърд валутен курс. Или в Англия с нейната различна стопанска политика – с девалвацията от 1931 г. и политиката на сливането на капиталните пазари. В цялото си различие немското и английското икономическо развитие от 1931 г. насам могат да бъдат разбрани само като части на разнообразното цялостно историческо развитие и във връзка с различната структура на двете държави.

Сигурно е вярно, че при съвременната структура на държавите всяка икономическа криза заплашва да стане държавна. Вярно е обаче и обратното – политиката също участва решаващо при определяне на конкретните дадености на съответното колебание на конюнктурата. Не се възразява, че това е валидно едва за периода след войната 1914–1918 г. Съвсем не. Ако немският райх през последните четири десетилетия преди войната от 1914–1918 г. е разполагал с определено право на собственост, облигационно право, право на упражняване на занаяти и дружествено право, ако се е придържал твърдо към златната валута и е принадлежал към определена система от търговски договори, по този начин държавата е създала определени правила, от чиято форма инвестиционният процес зависи също толкова решително. Това важи до най-малките подробности. Ако например през 1892 г. Германия не бе въвела формата на дружество с ограничена отговорност, която дава възможност за ограничаване на отговорността без публикуване на баланса, без съмнение броят на инвестициите нямаше да бъде толкова голям, а по този начин и темпът на възходящите моменти на немската икономика нямаше да бъде толкова подвижен, колкото е в действителност. И когато не се намесва непосредствено в хода на конюнктурните процеси, държавата влияе до голяма степен именно чрез тази своя стопанска политика.

Същевременно, ако вземем предвид, че освен политиката и други исторически факти, например естественото движение на населението, определят конкретните икономически дадености – да си припомним само разликата в естественото движение на

населението в Германия и във Франция през последния половин век, – стигахме до следната констатация. Всяко колебание на конюнктурата, т.е. всяка промяна на икономическото всекидневие, е индивидуално; то е „своеобразен исторически период, който се различава от всички останали по важни свойства и никога не се повтаря отново“ (У. С. Мичел). Всяко състояние на конюнктурата – било то на Германия между 1926 и 1933 или между 1903 и 1907 г., или изобщо някъде и някога, – всеки подем и всяка депресия трябва да се разглеждат в своя специфичен период и в определена държава. Колебанията на конюнктурата не са еднакви по форма.

Няма нормален цикъл на конюнктурата.

2. От това следва, че *трябва* да претърпят провал „динамичните теории“ или „теориите за конюнктурата“, които се опитват да дадат общовалидни твърдения за привидно редовно повтарящите се промени на конкретното икономическо ежедневие.

Ако индустриализацията беше процес сам за себе си, който, започнал веднъж, е трябвало и трябва да протече по определен начин, както по естествена необходимост след смесване на определени химически елементи протича даден химичен процес, в такъв случай би могло да се мисли за възможен успех на „динамичните теории“. Без съмнение това е представата, която се върти в главите на много създатели на динамични теории от по-ново време. Те разглеждат икономическата сфера на живот, в която през последния век и половина е осъществен голям процес на развитие, и искат да открият закона за развитие на този период и за т. нар. капитализъм, както химикът фактически открива закони за химичните реакции или биологът – закони за развитието на растенията. Привързаността към тази основна представа е толкова голяма, че мнозина я възприемат изобщо като напълно естествена. Икономиката се капсулова мислено от останалите области на живот.

Или както при *Маркс* и неговите ученици динамичната теория се базира на т. нар. материалистическо схващане на историческото развитие, т.е. на възгледа, че цялото религиозно, политическо и останало историческо битие зависи от технико-икономическата база. Според това схващане върху основата

на инструментите и занаятите се изгражда религиозно-културна държавна надстройка, различаваща се от надстройката, основана върху машините и фабриките. Следователно цялата история се обяснява с известни основни технико-икономически факти. Ако този исторически възглед за историята беше правилен, динамичната теория щеше да има не само основа, но изобщо да бъде база за цялостно историческо разбиране. Тя би се превърнала в основна наука на историята. От протичането на икономическия процес на развитие би станало възможно познанието за развитието на религията, държавата, културата и всичко останало.

Дали мислено отделяме икономиката, дали виждаме в нея, подобно на *Маркс*, единствената основа за историческото развитие или се опитваме да свържем и двете, при всички случаи позицията е неоснователна. До нейното отхвърляне води не субективното схващане, а самият исторически опит. Ден след ден се потвърждава, че цялото икономическо развитие може да бъде разбрано само като част от конкретното цялостно историческо битие. Всички динамични теории или теории за конюнктурата не могат да предвидят решаващите влияния, които икономическото развитие изпитва от извъникономическите факти.

Провалът на динамичните теории и на теорията за конюнктурата стана явен именно след избухване на войната през 1914–1918 г. Година след година установяваме в каква силна степен икономическото развитие се определя от външно- и вътрешно-политическите събития и от войните. Виждаме, че не само многото големи политически събития на тази епоха, но дори само моментът на външно- и вътрешнополитическата несигурност е достатъчен, за да повлияе на икономическите планове на предприемачите, на техните очаквания, действия, на инвестиционния темп и на цялото останало икономическо развитие. Не върши работа и най-грижливото изпитване на динамичните теории или на теориите за конюнктурата. По този начин не може да бъде отстранена фундаменталната грешка, върху която почиват всички тези опити. Езикът на фактите е внушителен. Още един пример, и то от световноисторическо значение. Разрушаването на външнополитическия, търговско-политическия и валут-

но-политическия порядък, в чиито рамки протича световната търговия преди 1914 г. и чието съживяване след войната не успява, е важна причина за упадъка на международните икономически връзки, а той от своя страна става важна причина за тежките депресии, започнали през 1929 г. Цялото икономическо развитие на света през тези десетилетия е обусловено от рухването на международния политически ред. Как обаче да бъде взет под внимание такъв важен, уникален политически факт в теориите за конюнктурата, които искат да ѝ дадат общовалидни обяснения за протичането на конюнктурата?

Питаме се как се стигна до опитите да се правят общовалидни изказвания за привидно необходимо конкретно икономическо развитие. Основание за това дава фактът, че през десетилетията съвременният човек е свикнал на разграничаващо разглеждане на историята. Делението на историческата наука на политическа, икономическа, духовна история, на история на правото, религията, културата е оказало фатално влияние. Така забравихме да разглеждаме историческите събития в тяхната общоисторическа взаимовръзка. Успоредно с това при изследванията на промените в икономическото ежедневие роля са играли и още две други, особени заблуди.

На първо място неразбирането на логическия характер на теорията на националната икономия. Ако се приеме, че теорията описва конкретни процеси, то мисълта се доближава до динамичните теории и теориите за конюнктурата. Очевидно описанието, което се дава при представяне на едно статично състояние, не отговаря на пълната действителност, тъй като фактически икономическият процес не се повтаря през годините по един и същ начин. Затова статичната теория изглежда недостатъчна и опитът налага да се търсят „динамични теории“, които описват конкретното икономическо развитие. Понятно е защо конструкторите на динамичните теории смятат, че се доближават до реалността, въпреки че в действителност се отдалечават от нея. Ситуацията се изяснява, когато се разбере, че теоретичните тези не казват нищо за съществуването на фактите, че носят хипотетичен характер, че представляват мисловни инструменти за опознаване на конкретното стопанство и че, както

казахме, по този начин статичното състояние представлява една идея, която служи за опознаване на реалността, но не описва тази действителност.

По-нататък. Създателите на динамични теории смятат, че виждат как икономическият живот сам често променя своите дадености. Също поради това те заключават, че т. нар. статична теория не е достатъчна. Следователно „динамичната теория“ трябва да има за предмет разрушаването на досегашните дадености чрез икономическите процеси и икономическото развитие, доколкото е обусловено от тях. Но не оказват ли на свой ред много икономически явления по-късно обратно влияние върху оформянето на даденостите, дори и когато сами са определени от тях? Смятам, че над този факт се замислят повечето теоретици, които от *Маркс* насам се опитват да създадат динамични теории. Фактически такава връзка често е налице. Увеличаването на предприятията може да доведе до образуване на картели, следователно до осъществяване на друга пазарна форма. Големи отливи на потока от злато могат да дадат подтик за суспендиране на златната валута. В края на предходната глава говорихме за два други случая. Ниската заплата дава повод за намеса на държавата и за промяна в реда на трудовите борси, падащата цена на пазара на въглища дава повод за технически открития. Там видяхме обаче, че не съществува задължителна връзка между такива икономически дадености (ниска заплата или падащи цени) и промени в даденостите (друг ред на трудовата борса и ново техническо знание). Трябва също така да са изпълнени много различни, неикономически предварителни условия, за да се наложи съответното обратно влияние. Това, което там бе онагледено с два примера, важи изобщо – от своя страна общоикономическите дадености същевременно се оформят винаги от много други факти от неикономически характер. По този начин никога не би трябвало да се извежда *задължителна* взаимовръзка между икономическите събития и промяната на даденостите. В една страна спадането на цените на въглищата дава подтик за технически открития в областта на добиването им, но в друга, където научно-техническата инициатива е по-малка, това влияние не се проявява. Дали увеличението на предприятията води

фактически до образуване на картели, зависи от манталитета на предприемачите, от правораздаването, законодателството и от други неща. Невъзможни са общовалидни, динамично-теоретични изказвания за влиянието на икономическия процес върху даденостите.

Към този резултат, разбира се, трябва да се прибави още една констатация. Съществуват „нестабилни порядки“, които имат тенденцията да се променят. Например един пазар, на който съществува двустранен монопол или двустранен частичен монопол или олигопол на предлагането, променя нерядко своята пазарна форма. Липсата на равновесие на стопанския процес в тези пазарни форми поражда стремеж да се премине към по-стабилна пазарна форма. Например олигополите на търсенето често се превръщат в колективни монополи; от олигополистичните борби на малко фирми за надмощие се развиват картелите. Или да вземем развитието на трудовите борси в много страни през ХХ век. Там, където се образуват двустранни частични монополи на работодателите и работниците и където впоследствие с тези силни изяви на неравновесие се води борба чрез ограничения, т.е. с локаут и стачки, държавата се вижда принудена многократно да посредничи или да фиксира заплатите, или даже да управлява централизирано използването на работната ръка. В този случай двустранният частичен монопол отстъпва място на формата на централизирано администрираното стопанство. И тъй като такива нестабилни пазарни форми често са реализирани в индустриализирания свят, то оттук е даден подтик за бърза промяна на стопанските порядки. Следователно чрез своето неравновесие стопанският процес оказва влияние върху оформянето на стопанския порядък. Но и тук не съществува неизбежност в развитието. От олигопола на предприятието *не е задължително* да възникне картел и има държави, които не променят формите на трудовите борси поради стачки и локаут. Така че и този факт, т.е. съществуването на нестабилни пазари и стопански порядки, не предлага поле за една динамична теория.

3. Толкова за критиката. Но какъв е положителният отговор? Как може успешно да се изследва конкретното икономическо развитие и преди всичко конкретните конюнктурни колебания?

Отново е валиден общият принцип – навлизането в особеностите на индивидуалните явления (3) създава предпоставка за историческо и теоретично разглеждане (4) и води до разкриване на търсените взаимовръзки. Изследването на конюнктурата не бива да допусне да отиде на заден план особеността на отделното колебание на конюнктурата, което става при опитите да се конструира „нормален цикъл“. Напротив, то трябва ясно да подчертае тази особеност.

Нека като пример съпоставим немския икономически подем от 1903–1907 г. с подема от 1933 г. до избухването на войната. Фактът, че немският икономически порядък от 1933 г. нататък носи все повече и повече чертите на централизирано администрирано стопанство, придава на конюнктурния процес различен начин на протичане до най-дребния детайл в сравнение с порядъка от 1903–1907 г. Общото е, че в тях инвестиционният темп се ускорява. Но двата случая твърде силно се различават по това, как той нараства и се променя целият стопански процес, включително образуването на дохода. През годините след 1933 цените и заплатите са фиксирани от държавата, но не и през подема от 1903–1907 г. Нещо повече. В случая след 1933 г. образуването на цената означава нещо друго, много по-малко, отколкото през 1903–1907 г. Тогава, през 1903–1907 г., в един стопански порядък, в който доминират разменно-икономическите елементи, ценообразуването е регулаторът на стопанския процес; докато след 1933 г. вече не е така. Колкото повече преобладават елементите на стопанство с централизирано управление, толкова повече цената се превръща в обикновена разчетна величина; управлението на стопанския процес извършват централни административни органи със своите стопански планове, преценки, заповеди и указания. Това важи за всички цени, както и за лихвата. През подема от 1903–1907 г. движението на лихвата, протичащо на различните капиталови и парични пазари, е решаващо за обема и за протичането на инвестиционния процес. След 1933 г. обаче лихвата не означава много и нейната роля става все по-маловажна, колкото повече инвестиции стават зависими от подтика или одобрението на централния административен орган и колкото по-малко тя се образува от факти-

ческата ограниченост на капитала. Също банките и банковата политика в двата случая имат изключително различно значение. В началото на XX век банките заедно със своите частни кредитополучатели са управлявали инвестициите, а след 1933 г. – в рамките на друг стопански порядък – те все по-малко изпълняват своята функция.

Различията в международния ред на икономическите връзки също оказват влияние върху двата конюнктурни процеса. Златната валута и дългосрочните търговски договори с малки търговски предприятия създават в началото на века международна конюнктурна общност, която значително повлиява върху немския подем и неговия край. Съвсем различно е през втория период, когато не съществува тази международна конюнктурна общност и икономическият процес в отделните държави е значително повлиян от автономната конюнктурна политика на отделните правителства.

Разбира се, не само разликата в стопанските порядки през първото и четвъртото десетилетие е причина за различното протичане на двата подема. Други особени събития също са повлияли на даденостите и са важни за двата конюнктурни процеса в Германия. Например в периода 1903–1907 г. това са много добрите реколти, силното увеличение на прираста на населението, руско-японската война. През четиридесетте години това са други събития и преди всичко въоръжаването. Така двата сравнявани подема не са едно и също явление в различно проявление, а „подемът“ през 1903–1907 г. е нещо съвсем различно от „подема“ 30 години по-късно. Това, че думата е една и съща, не бива да подвежда.

4. Какво се постига с изясняването на особените черти на всяко конкретно колебание на конюнктурата, което се нуждае от използването на морфологичния апарат? Решаващото – и то в две посоки. От *една* страна то води направо към разбиране на взаимовръзката между икономическото и общоисторическото развитие. Различието на немските икономически порядки през първото и четвъртото десетилетие на столетието е най-тясно свързано с различната структура на държавата. Бъде ли разбрана съответната икономическа устройствена структура, става

възможно да се види тази връзка. Също така връзката между стария външнополитически порядък и неговите икономически въздействия или на външнополитическата ситуация през 4-тото десетилетие и връзката ѝ с икономическите процеси.

На второ място това изясняване на специфичното същевременно оказва влияние в съвсем друга посока, с което отново се доближаваме до *punctum saliens*. Тъкмо защото по този начин се показва изцяло *индивидуалността* на всяко колебание на конюнктурата и на икономическата устройствена структура, в която то протича, последната се подлага на *теоретично* разглеждане, което прави възможно разбирането на връзката на икономическите промени. Само така се създава предпоставката за успешно прилагане на теоретичния апарат на националната икономика. Ако изследваме подема от 1903–1907 г., се обръщаме към теорията на разменното стопанство. Теорията за цените е актуална, също и теоретичният анализ на структурата на производството във времето в разменното стопанство и в пазарната теория за лихвите. В теорията на международната търговия и в теорията за пазарите стават актуални и трябва да бъдат приложени онези теоретични тези, които поставят в основата си златната валута. При изследването на подема от 1933 до 1939 г. обаче сменяме теоретичните инструменти. Сега меродавни за стопанският процес стават преценките на централните институции, следователно теорията за цените губи актуалност и нейното място заемат тезите от теорията за стойността, изведени в стопанство с централизирано управление. Актуална става теорията за структурата във времето, която изследва стопанството с централизирано управление. Сменят се актуалните части и в теорията на международната търговия и в теорията за пазарите. Така става възможно разбирането на отделните конюнктурни явления, т.е. отделните промени на конкретното стопанско ежедневие в тяхната взаимна обусловеност и зависимост от даденостите и разглеждането на фактите не в обикновено паралелно съществуване, а в тяхната връзка. Открива се проблемна област от особена жизнена значимост, която изисква *прилагането* на теоретични тези – целостта от конкретни конюнктурни въпроси. Само като се прилагат теоретичните тези, стават ясни тази стра-

на на икономическата действителност и съответните промени на конюнктурните стопански процеси.

Това приложение на теорията е възможно само когато е изпълнена една важна предпоставка. За да бъде подходящ теоретичният апарат, за да бъде изобщо приложим върху конкретните конюнктурни явления и върху проблемите на икономическото развитие, той трябва да бъде оформен по специален начин. Не е достатъчно, че теорията се опитва да представи само едно съществуващо статично състояние. Доколкото с нейното приложение теорията трябва да обяснява конкретните промени, по-скоро трябва да съдържа в достатъчен обем хипотетични преценки за влиянието и за *промените на даденостите*. Това означава, че е необходимо прилагането на „вариационния метод“.

Вариационният метод функционира, като чрез вариации на една от общоикономическите дадености мислено се нарушава определено хипотетично статично състояние и след това се изследва какви промени настъпват в общата взаимовръзка на икономиката, в каква последователност протичат те и какви търкания трябва да се преодолеят, докато се получи ново статично състояние. Накрая се прави сравнение между крайното и статичното състояние, от което сме изхождали, и така се определят общоикономическите влияния на вариацията на дадеността. Например изхождаме от едно статично състояние на разменно стопанство, характеризиращо се с определена смесица от пазари на монопола и на конкуренцията и с определена система, допускаме *ceteris paribus*, че е направено техническо откритие, изследваме настъпващите промени, сравняваме след това новото със старото статично състояние и по този начин разбираме как чрез откритието и неговото използване са променени производствените величини, производствената насоченост, доходът, структурата на производството във времето, местата на производството и т.н. В началото и в края могат да бъдат дадени статични състояния на пълно общо равновесие или такива, в които части от производствените мощности, работната ръка и запасите са неизползвани, следователно в които липсва общо пълно равновесие. Чрез тези вариации на даденостите също така е възможно едно статично състояние на липсващо равновесие да

премине в състояние на пълно равновесие и обратно. И двете трябва да бъдат доказани от теоретичния анализ на протичането на вариациите. В началото и в края на вариацията винаги стои статичното състояние. Липсва състоятелна обосновка на мнението, застъпвано от Кейнс, Пигу и др., че след нарушаване *не може* да бъде постигнато ново статично състояние. Но отпадането на идеята „за статичното състояние“ означава отказ от разбирането на икономическото развитие.

Вярно е, че в икономическата действителност движението към ново статично състояние редовно се прекъсва чрез *нови* промени в даденостите. Но това не е повод да се отправят възражения към този метод. Само с негова помощ може да се опознае в коя посока от самото начало започва да следва определена вариация от дадености. Да предположим, че в една страна вследствие неблагоприятни климатични условия има лоша реколта, променя се международната търговия и изравняването на платежния баланс, тенденцията към ново статично състояние се прекъсва чрез увеличаване на митото, а неговото въздействие отново води до промяна в кредитната политика в същата страна и т.н. Въпреки това новото статично състояние, което би настъпило след една лоша реколта при липса на други смущения за по-дълъг период от време, е изключително интересно, макар че фактически не е постигнато вследствие на други конкретни вариации от дадености. От него веднага се вижда в каква посока започва движението след промяната на даденостите, т.е. въз основа на лошата реколта. Констатацията, че определено ново статично състояние се получава *с течение на времето*, не бива да се разбира погрешно, както фактически става. Тя не означава, че новото статично състояние не представлява интерес, ако не бъде постигнато. Напротив, става въпрос за движението към него, което стартира веднага след промяната на дадеността. Ако с помощта на вариационния метод теоретически съм открил как влияе заплащането на военни обезщетения върху икономическото ежедневие на дадено разменно стопанство, прилагането на този резултат върху случая с Германия след 1929 г. ми дава възможност да разбере връзките между различните феномени – например влошаването на валутния курс, нарастването на без-

работицата, падането на цените на стоките, промяната на търговския баланс, дори когато чрез многобройни други конкретни промени в даденостите бъде възпрепятствано постигането на ново статично състояние.

Вариационният метод обаче *претърпява провал*, ако не бъде приложен в правилна форма. Така например той търпи неуспех, ако изхожда само от едно състояние на пълно общо равновесие, което съществува много рядко, и то приблизително, в икономическата действителност, и ако просто изключва статични състояния на липсващо общо равновесие. Освен това той се проваля и когато не се изследва точно последователността на отделните процеси до новото статично състояние, а то от своя страна просто се постави до старото статично състояние. Това е грешка, която допуска още *Рикардо*, впрочем за която самият той се изказва в едно писмо до *Тровер* и която много често се допуска от представителите на Лозанската школа на модерното теоретично изследване. Тъй като всяка промяна на икономическото ежедневие представлява преход, паралелното съществуване на картини на статични състояния е недостатъчно за неговото обяснение. Например, ако при теоретичния анализ на общоикономическите влияния на едно голямо военно обезщетение, което *страната А* плаща еднократно на *страната В*, статичното крайно състояние просто се противопоставя на статичното първоначално състояние, се пропуска нещо много важно – не се изследват в техните взаимовръзки и времетраене преустройството на валутните пазари, капиталовите пазари, трудовите борси и стоковите потоци. Как прилагането на такива теоретични статични схеми ще допринесе с нещо в конкретните случаи? Именно в този момент става въпрос за преустройството в тяхната посока и времетраене, както и за търканията, които възникват при това. Но тук не се проваля вариационният метод изобщо, а непълно използваният вариационен метод дезавуира правилния и цялостно използван метод.

На трето място вариационният метод се проваля, когато теоретичната система е непълна. Например, ако икономическата теория не изхожда от икономическите планове и не отчита дистанцията между планови и фактически дадености, а също

и разликата на единичностопански и общоикономически дадености в разменното стопанство. Тогава в теорията не се взема под внимание важният момент на грешката, несигурността и рискът, или не му се отрежда полагащото му се централно място. Или теоретичната система не е достатъчна, тъй като при нейното извеждане са пропуснати известни констатации. Теоретични системи, при които липсва измерението време, са особено неподходящи за обяснение на модерни конкретни явления от развитието и конюнктурата; липсва им теоретичният анализ на инвестиционния процес. Това, че в период, който се характеризира с огромни инвестиции, намират широко разпространение такива „атемпорални“ теории, отдалечава теоретичното изследване от икономическата действителност.

5. Следователно не бива да полагаме повече напразни усилия за конструиране на нормален цикъл от подем, криза и депресия, с надеждата така да достигнем до теория за конюнктурата, а с нея до обяснение на конюнктурата. По този начин реалната икономика изчезва зад схемата. Необходимо е не това *дистанциране* от фактите, а *навлизане* във фактите, вземайки предвид колебанията на конюнктурата. Сравненията на различните колебания на конюнктурата са много полезни, но не за да се конструира нормален цикъл, а за да се открие ясно тяхната особеност. Изясняването на тази индивидуалност на всяко конюнктурно колебание е първата стъпка. Както показаха нашите примери, тя става възможна особено при прилагане на морфологичната система. С това се поставя основата за по-нататъшното изследване от историческа и от теоретична страна. Историческата връзка, която съществува в конкретния случай, се изяснява универсално, а прилагането на конкретните актуални части от теорията води до разкриване на конкретните икономически връзки.

На това място може да се повдигне следното възражение. Разбира се, не би могло да се оспорва, че немският подем в периода 1933–1939 г. изглежда по съвсем друг начин в сравнение с този от 1903–1907 г. Но същото не важи за други подеми. Някои от тях си приличат много, също както и някои депресии и конюнктурни цикли изобщо. Би трябвало само да се обобщят

съвпадащите цикли и по този начин за всяка епоха да бъде определен нормален цикъл и създадена теория за конюнктурата, обусловена от времето, която да обяснява този нормален цикъл. Например през столетието преди 1914 г. конюнктурните колебания са подобни, и то не случайно, а вследствие на приблизителната неизменност на стопанския порядък. Следователно би било възможно и целесъобразно за този период да се конструира нормален цикъл и теория за конюнктурата, обусловена от времето.

По отношение на този ход на мисълта са необходими констатации. Първо, приблизителната неизменност на стопанския порядък, за която се твърди, че съществува в столетието преди 1914 г., изцяло липсва в някои други периоди от време, особено във времето, в което живеем днес. Вследствие на това собствеността на всяко отделно конюнктурно колебание във всяка отделна страна днес е толкова явна, че не е възможно предварително всички те да се разглеждат по един и същ начин. Следователно по-старият подход трябва именно днес да претърпи провал и този провал поражда мъчителното впечатление, като че ли научното овладяване на конюнктурните проблеми е изобщо невъзможно.

Второ, и в стоте години преди 1914 г. конюнктурите не са толкова сходни, както често се приема. Например, ако се направи сравнение между подема от 1903–1907 г. и от 1869–1873 г., то се проявяват значителни различия, които не бива да бъдат подценявани. Дори самите стопански порядки и в единия, и в другия случай не са еднакви. Наистина и в двата случая доминират разменно-икономическите устройствени форми. Около 1870 г. обаче, преди всичко в провинцията, формите на стопанството с централизирано управление са все още много по-силно изразени, отколкото в началото на XX век. По-важно е преобразованието, което междуременно е осъществено в рамките на разменно-икономическите форми. В началото на XX век се разгръща образуването на картели във въгледобивната промишленост и черната металургия и в други важни промишлености, едно явление, което към 1870 г. почти не се наблюдава. Следователно на големите пазари са осъществени пазарни форми

от друг вид. Как тази разлика повлиява на протичането на конюнктурния процес, е спорно. Но сигурно е, че е оказала влияние. Ако прибавим, че войната от 1870/71 г. и френското военно обезщетение определят характера на тогавашния немски подем и неговия край, т.е. събития, каквито няма през 1903–1907 г., тогава двата подема се разграничават ясно един от друг. При тези обстоятелства теоретичните инструменти, които чрез своето приложение обясняват подема 1869–1873 г., не съвпадат с теоретичните тези, актуални за 1903–1907 г. В единия случай не е актуална например теорията за монопола и по-специално теорията за колективния монопол. Във втория случай е обратно. В единия случай е актуална теорията за едностранните преводи от държава на държава, в другия – не. Изключителността на всяко отделно колебание на конюнктурата е резултат от две причини – от изключителността на отделния стопански порядък и от особеността на неикономическите явления, които променят даденостите.

Нека читателят направи следния опит – да изследва конюнктурната ситуация в настоящия момент, в който се намира в момента на четенето, да я разгледа сякаш под микроскоп. Този микроскоп представлява морфологичният апарат, следователно система от форми на стопанство с централизирано управление, на пазарните форми и паричните системи.

6. Обезценяват ли се теориите за конюнктурата или динамичните теории чрез този обрат, който е необходим? Не. Обаче трябва да им бъде дадено ново тълкуване. Не бива да се разбират по начина, по който техните създатели по правило сами ги разбират – сякаш обясняват един нормален цикъл. *Напротив, те трябва да бъдат разглеждани като хипотетични вариации при допускане на различни съчетания на условията.* Схванати по този начин и получили различно тълкуване, те представляват теоретични изследвания при използване на вариационния метод и като такива са ценни.

Например паричната теория на конюнктурата изцяло се освобождава от своята функция да описва и обяснява във взаимовръзка фактическите колебания на конюнктурата от последното столетие или т. нар. конюнктурен цикъл. Ако я разглеждаме като

изследване на хипотетични вариации на една от даденостите – например количеството пари – и виждаме в нея теоретичен инструмент, който може да се използва само при осъществяване на определените условия, тогава тя върши добра работа. По този начин трябва да бъдат обяснени известни явления на конкретни колебания на конюнктурата. Разбира се, тя загубва значително своята актуалност, когато конюнктурните колебания се осъществяват в рамките на стопански порядки, в които доминират устройствени форми на стопанство с централизирано управление, т.е. където парите и паричната лихва играят друга, далеч по-малка роля, отколкото там или в сравнение със стопански порядки, които наистина са разменно-икономически, в които обаче съществува различна парична система от тази, която допуска паричната теория на конюнктурата. По подобен начин трябва да се даде ново тълкуване на теорията за реколтата или психологичните теории. Те трябва да се разглеждат като изследвания на възможни вариации на една даденост и на нейните влияния и след това да станат използваеми чрез приложение на подходящо място, т.е. при приблизително или пълно реализиране на една такава вариация. (Когато настъпят лоши реколти, те дават отражение върху икономическия процес в една или друга икономическа система по един или друг начин. Ако бъдещите перспективи бъдат оценени от предприемачите като по-благоприятни и променят своите инвестиционни планове, тогава в разменното стопанство при преобладаване на известни пазарни форми и парични системи се получават едни, а при други пазарни форми и парични системи – други последици. Така трябва да бъдат разбрани тези две теории.) Важните трудове относно времетраенето, след което настъпват реакции на промени в даденостите и в цените, също са изследвания въз основа на модели. Те се нуждаят от приложение и едва тогава се вижда какво значение съответно има времетраенето на реакцията фактически. При това вариациите на даденостите винаги оказват различно влияние в рамките на различни устройствени форми.

7. Констатирано е, че през последните десетилетия влиянието на потребителите върху икономическия процес намалява. Това характеризира важен факт от най-новото икономичес-

ко развитие. Модерната теория на националната икономика от Менгер насам показва как потребностите на платежоспособните домакинства, т.е. потребителското търсене, насочват производствения процес до неговите най-отдалечени разклонения. Дали тази теория вече е остаряла? Неправилна ли е тя? Необходимо ли е да бъде създаден нова теория? Това се опитва да направи Кейнс, който между другото със своето учение иска да обясни как и защо предприемачът, а не потребителят е центърът на модерния икономически процес. Трябва ли да бъде направен опит чрез специална динамична теория да се обяснява изместването на центъра на тежестта от потребителите.

Как се стига до изместване центъра на тежестта? Това става на два стадия. В началото на XX век предприемачите придобиват значителна власт. Тяхната позиция, преди зависима от пазара и неговото ценообразуване, се променя с изтласкването на конкуренцията, с изработването на нови пазарни форми, с налагането на процеса на концентрация, протекъл при образуването на концерни, тръстове, картели и други властни групи. Сега те провеждат пазарна стратегия и господстват на важните пазари от позицията на монополисти. Промените в паричното дело също засилват позициите на предприемачите. В нарастваща степен възникват пари под формата на банкноти и пари по сметка чрез отпускане на кредити от банките на предприемачите; следователно на преден план излиза третата парична система. Вследствие на това обемът и темпът на инвестициите значително се увеличават, а принудителното спестяване придобива значение. Промислените предприемачи, които имат монополистични и олигополистични позиции на пазара и получават банкови кредити, със замах се превръщат в диригенти на важни части от икономическия процес и вече не са агенти, които точно следват указанията на потребителите. В такива сфери на икономиката обаче, в които не се е наложила тази двойна промяна или се е наложила не толкова силно, например в селското стопанство, предлагащите предприятия до голяма степен остават зависими от пазара и от потребителите.

Изместването на центъра на тежестта от потребителите обаче продължава и започва втори стадий на процеса. В някои

страна почва за развитие намират устройствени форми на централизирано администрирано стопанство и там в центъра на стопанския процес се оказват ръководствата на централната администрация. Така е например във военните стопански порядки на ХХ век или в съвременна Русия, или в Германия от 1933 г. насам. Още по-голямо разпространение намират картелите и концерните и другите властни структури; но както вече стана ясно, те променят своя характер в рамките на друг стопански порядък и се превръщат в инструменти на централната администрация. Плановете на потребителите оказват толкова по-малко влияние върху икономическия процес, колкото по-тотално е централно администрираното стопанство. Рационирането и системата на разпределение правят невалидни плановете на потребителите. Колкото по-надълбоко прониква централизирано администрираното стопанство, толкова повече пазари изчезват или отиват на заден план. Потребителят играе по-малка роля, отколкото в предишния стадий, предприемачите и банките обаче също губят своята водеща роля, доколкото властите управляват стопанския процес чрез конфискации, разрешения и указания за производството. Следователно изместването на центъра на тежестта от потребителите се дължи на промени в стопанските порядки, които в никакъв случай не са обусловени чисто икономически и затова не могат да бъдат обяснени чрез динамични икономически теории. Теоретичните постановки, които разглеждат регулирането на икономическия процес от пълната конкуренция, стават недостатъчни за обяснение на конюнктурата в степента, в която тази устройствена форма *in concreto* е изтласкана назад. Те загубват актуалността си, но не стават погрешни. Теоретичният апарат изисква разширяване, но не подмяна чрез друг апарат.

Ако милионите платежоспособни потребители със своите анонимни указания вече не определят какво и колко трябва да бъде произведено, а плановете и заповедите на централни административни инстанции поемат частично или изцяло тази функция, тогава се променя и характерът на целия конюнктурен процес. Икономическите процеси вече не целят приспособяване към потреблението. Потребителят престава да бъде активен фактор и се превръща в пасивен член на общността. *Когато доминират*

устройствените форми на централизирано администрирано стопанство, тогава колебанията на конюнктурата намира израз в колебанията на потреблението, а не на заетостта. За да бъдат направени инвестиции, централната администрация може да наложи забрана на потребление, като разпорежи инвестиции, следователно като дирижира използването на работна сила и материални средства за производство не за строителство на жилища, хранителни стоки и други потребителски блага, а за строителството на канали, машиностроителни заводи и други части на производствения апарат. За депресии и безработица повече няма място, тъй като чрез заповед на централната администрация всеки работник може да бъде ангажиран, независимо какви стойности произвежда. Диспропорциите на производствения процес на централизирано администрираното стопанство стават видими предимно в недостига на потребителски блага и в колебанията на снабдяването с потребителски блага.

8. Могат да се разграничат *три типа* стопански порядки от гледна точка на тяхното отношение към конюнктурния процес. Това са следните реални типове.

В стопанските порядки, в които доминират елементите на формата на собственото стопанство и които са осъществявани в историята за много дълги периоди от време, редовно протича само скромнен инвестиционен процес. Невъзможно е строителството на по-големи инсталации или използването на машини в рамките на един толкова малък икономически космос. Затова тук колебанията в инвестициите са незначителни. Със сигурност обаче икономическото ежедневие се променя чрез броя на населението, колебания в климата, война и т.н., които понякога бързо и радикално променят даденостите.

При втория тип, в който доминират формите на разменното стопанство, се разгръща с по-всеобхватен характер стопански процес, чието разделение на труда се простира много по-далеч. Както знаем, тук отделните планове и действия на много домакинства и предприятия се съгласуват чрез системата от цени. Доколко това е успешно, зависи от пазарните форми и паричните системи. Има „нестабилни“ и „стабилни“ стопански порядки от този тип. „Нестабилни“ са тогава, когато преобладават неурав-

новесени пазарни форми като олигополи на предлагането, двустранни монополи или двустранни частични монополи или когато са реализирани парични системи, които дават възможност за значителна експанзия или свиване обема на кредитите. В резултат могат да възникнат тежки диспропорции, например чрез големи инвестиции. В такива стопански порядки обаче липсва механизъм, който ефикасно да уравни съществуващите диспропорции. Този механизъм например липсва при световната икономическа криза от 1929–1932 г. Пазарните форми и пазарните системи, реализирани предимно през този период, не са били в състояние да преодолеят съществуващите диспропорции. Това е и основната причина за тежестта и продължителността на тази депресия. По различен начин се развива конюнктурният процес в стопанските порядки на „стабилната“ форма на проявление на този тип, в които преобладава пазарната форма на пълна конкуренция, и следователно действа известният регулатор за образуването на конкурентни цени, и в които банковият апарат не е склонен към силна експанзия или свиване. В такива стопански порядки действа тенденция за доближаване на икономическия процес до състояние на общо пълно равновесие.

При третия тип, в който преобладават устройствените форми на централизирано администрирано стопанство, картината е отново напълно различна. Централната администрация може да форсира инвестициите. Тя може също да прокара и дълготрайни инвестиции без значителни колебания. Тази инвестиционна дейност обаче се ограничава в това, че снабдяването с потребителски стоки в настоящия момент не може да бъде снижено под известен минимум, без да бъде затруднена работоспособността на необходимата работна ръка. При липсващата възможност за обективизиране на преценките на централната администрация в разчетни величини и за надеждно изчисляване на разходите се стига наистина до големи грешки в управлението на работната сила и на материалните средства за производство, но както стана ясно, тази особена липса на равновесие се изразява по съвсем друг начин в сравнение със стопанските порядки предимно от разменно-икономически тип, именно в снабдяването с потребителски блага в настоящето.

Това образуване на типове не бива да се надценява. Разработено в подробности, то може да улесни изследването на проблемите на конюнктурата, но не бива да довежда до пренебрегване на особените черти, които са характерни за всеки отделен стопански порядък, които му придават индивидуалност и се основават на многообразните „допълващи“ елементи на формата. Само морфологичният анализ на отделния конкретен стопански порядък дава достъп до проблема на конюнктурата. (бел. 58)

V. Стопанска власт

1. „През средновековието, казва *Якоб Буркхард*, двете страни на съзнанието, към света и навътре към самия човек, се намират, сънуващи или полубудни, сякаш под едно общо було. Булото е изтъкано от вяра, детска свенливост и заблуда.“ С настъпващото ново време това було се вдига. Модерната, чисто светска държава с нейните широкомащабни претенции за власт в рамките и извън границите си, с нейния принцип за държавен резон и нейните безцеремонни борби за власт е преди всичко тази, която предизвиква едно течение, пронизващо историята. Макар по този начин новото време да се отличава от средновековието, средновековната история също е изпълнена с борби за власт и бихме разбрали погрешно думите на Буркхард, ако търсим в тях недооценяване на този факт. Не само двете власти – на църквата и на държавата – са се сблъскали помежду си. И иначе не липсват ожесточени борби на властни групи – между градовете и духовните или светските земевладелци, между самите градове, между патрициите и занаятчиите, между различните еснафи за господство в града, между едрите земевладелци. При това не е ставало въпрос само за духовната независимост на църквата или за политическата власт, а за завладяване или разрушаване на *икономически* властни позиции, често преплетено с политически и църковни борби. Съсредоточаването на стопанска власт не е особеност на новото време или на „капитализма“. Напротив, такава има през средновековието и изобщо в цялата история. По тази причина разбирането на икономическата реал-

ност в миналото и в настоящето, а вероятно и в бъдещето, изисква разбиране на стопанската власт и едновременно вникване в поразително еднаквите по форма методи на борба на икономически властни групи. Как става възможно това познание?

2. Въпросът е важен. Отново и отново историографията и националната икономия стават жертва на опасността да загубят смисъла на борбите за власт в тяхната мощ и бруталност. Преди всичко периодите на спокойствие или на вяра в прогреса, каквито са късният XIX век и началото на XX век, имат склонността да подценяват сериозността на историческите и най-вече на икономическите събития. И днес все още много специалисти по национална икономика имат поглед и разбиране за това, в каква голяма степен икономическото развитие е изпълнено с брутални борби за власт. Този обаче, който не притежава способността или силата да види това или заобикаляя ръбовете, не разбира икономиката.

Дванадесетгодишните усилия на *Тен* върху историята на Френската революция оставят у него впечатление, което предава изключително увлекателно. Той се позовава на *Клеменс*, известния преподавател по църковно право в Александрия, който пише: „В египетските храмове най-свещеното е забулено с тайнствени завеси, обтъкани със златни нишки. Ако обаче отидеш в същия храм с намерението да видиш статуята на бога, пред теб се появява свещеникът, пее химн на египетски език и повдига лекичко завесата, като че ли иска да ти покаже бога. А какво съзираш? Един крокодил или голяма змия, или едно опасно влечуго. Това е египетският фалшив бог – едно чудовище, което се търкаля на пурпурни завивки.“ *Тен* продължава: „Не е необходимо да се пътува до Египет и да се връщаме в древността... Що се касае до мен, аз исках да видя тези неща отблизо. През втората половина на миналия век потеглих и живях 12 години там. Както *Клеменс* от Александрия, и аз първо разгледах храма, а след това и божеството отблизо.“ И ние, специалистите по национална икономика, трябва да откряваме завесата, която дърпат идеологиите, обединяващи хора с еднакви икономически интереси, пред концентрирането на стопанска власт и борбите за власт. И ние трябва отблизо да наблюдава-

ме и това, което съзираме и често отговаря на забелязаното от Клеменс от Александрия зад завесата. Националната икономия е много трезва наука. По правило тя трябва да бъде такава. Как следователно, питаме ние, можем да разберем феномена на стопанската власт?

Две неща са необходими за това. Първо, самият специалист по национална икономика трябва да се сблъска в дейността си със стопанската власт. Той се нуждае от възприемането и изживяването на борбите за власт. Например, ако самият *Шмолер* лично бе преживял борбите за власт на картелите с производителите извън тях, той нямаше да събира сведения относно картелите и картелната политика само от книги, анкети и разговори с индустриалци или висши чиновници, а щеше да се научи да разбира, че в тях например не се осъществява „победа на известни общи интереси над упорството и късогледния егоизъм“, както той, подценявайки сериозността, смята, че в случая е победил егоизмът под формата на *групов егоизъм*. Тогава той щеше да се предпази от възприемането на идеологията, диктувана от интересите, свързани с „кооперативния характер“ на картелите. Накратко, той щеше да усвои разбирането за стопанска власт. Това, което важи за него, се отнася за много специалисти по национална икономика от негово и наше време. Те нямат елементарното познаване на ежедневното стопанство с неговите борби, които се водят с хитрост, завоалиране и бруталност. А това житейско познание на съвременността създава и възможността за правилно разбиране на борбите за власт през миналото. Така например историческото разбиране на еснафите и на тяхната политика през средновековието, чиято сериозност много историци и национални икономисти подценяват и идеализират. Гледайки трезво на нещата и помъдрели от придобития опит в собствения ни живот, можем по-правилно да разберем и борбите за власт в миналото.

Към това се прибавя и второто изискване – това е прилагането на апарата от морфологични и теоретични положения към конкретната историческа ситуация. Не съществува принципна несъвместимост между икономическата теория и феномена на стопанската власт. Провал ще претърпи само недостатъчната

или доктринерската икономическа теория, неполучена въз основа на историческите факти. Правилно разработената икономическа теория не само е съвместима с явленията на стопанската власт, но заедно с морфологичния апарат е необходимо средство за разбиране на феномена на стопанската власт. Чрез използване на морфологията може да се характеризира съответната конкретна властна позиция (3), чрез прилагане на теорията – да се определи по-точно нейният обхват и нейното икономическо влияние (4).

3. Вече бе показано, че в *стопанството с тотално централизирано управление* става най-голямото възможно съсредоточаване на стопанска власт. Тук цялата власт се концентрира в една централна инстанция, която сама разработва икономическите планове и управлява действията на всички членове на общността, които от своя страна са лишени от власт и не са свободни. Характерното трудово отношение в централизирано администрираното стопанство е робството и крепостничеството. Така е в империята на инките между 1450 и 1525 г., където покорените племена са държани в подчинение не само чрез военната организация на инките, но и чрез строгия ред на централизирано администрираното стопанство. В големите храмови стопанства на фараоните съществува подобно съсредоточаване на властта. В тях също така в значителна степен липсва свобода на движение на индивида, дори и когато се откриват отделни черти на разменно стопанство. Сега не бива да се допуска грешката стопанската власт да се търси само в големите общности. И в малките социални структури на стопанството с централизирано управление съществува такава власт, следователно и там, където според нашата терминология стопанството с централизирано управление не е централизирано администрираното стопанство, а „просто“ стопанство с централизирано управление (собствено стопанство). Ако в своя дом един грък от V век пр. Хр. се разпорежда с труда на десет роби, той притежава спрямо тях изключително голяма стопанска власт, също както и управата на едно ранносредновековно феодално имение със своите роби или несвободни арендатори. В централизирано администрираното стопанство обаче става въпрос за обществената, а в прос-

тото стопанство с централизирано управление – за частната стопанска власт.

Там, където основният характер на стопанския порядък е *разменно-икономически*, следователно, където единичните стопанства са насочени към пазара, а техните планове и действия се ориентират спрямо него, стопанската власт винаги се проявява под друга форма. И тук могат да се образуват много силни позиции на стопанската власт, които нерядко се подкрепят от публичната власт и които от своя страна отново упражняват политическа власт. Освен това в разменното стопанство се развиват икономически борби между различни властни групи. След разгръщането на морфологичния мисловен апарат можем да разберем всичко това. Излиза, че властната позиция на единичното стопанство е толкова по-силна, колкото повече пазарната форма се доближава до монопола на предлагането или на търсенето. Освен това се смята, че самостоятелният монополист *ceteris paribus* има по-силна позиция отколкото колективният монополист, чиято власт често е отслабвана от вътрешни противоречия. Трето, на двустранно затворените пазари или при затваряне на едната страна от пазара много по-лесно се образуват разменно-икономически властни позиции, отколкото при отворените пазари. Четвърто, силата на властната позиция е различна в зависимост от важността на пазара. Монополът върху пшеницата при народ, консумиращ пшеничен хляб, има много по-голяма властна позиция, отколкото продавачите монополисти на копринени конци в същата страна.

Някои исторически примери. На границата между XIII и XIV век обединените в здрав съюз търговци, пътуващи на далечни разстояния, и корабоплаватели от Любек и от т. нар. вендски държави на Балтийско море съумяват да придобият господстваща икономическа позиция в Норвегия. Централата на Ханзата в Берген е властна позиция от първа степен. Нейната опора е, че целият корабен транспорт с Норвегия е в ръцете на любекци и техните приятели. Кантората в Берген е монополист на предлагането на вносни зърнени култури, брашно и бира за Норвегия, както и монополист на търсенето като единствен купувач на риба – треска и други видове риби, изсушавани и продавани

в цяла Европа от нея, в качеството ѝ на частен монопол. „Начинът, по който немският търговец успява да привърже северния рибар от Лофонтенските острови към своята централа в Берген, преди всичко чрез постоянното задължаване на рибарите към търговеца в Берген, спада към онези черти на средновековното стопанство, които са напълно несъвместими с известни неизкореними романтични представи за тези неща“ (*Рьориг*). Пред нас е случай на „преплитане на властта“, характеризиращ се с това, че три монопола са във взаимодействие по своеобразен начин и се подкрепят взаимно – „монополът на предлагането“ за известни, особено важни хранителни стоки в Норвегия, „монополът на търсенето“ за норвежки риби, които са представлявали основният продукт за страната, и европейският „частичен монопол на предлагането“ на сушена риба, която впрочем е изключително важно хранително средство. При това, макар и незаконно, монополът на търсенето до голяма степен е „затворен“ именно поради задължняването на рибарите, така че не е възможно да се появи конкурент. Въз основа на прилагането на теорията за монопола може да се разбере влиянието на стопанската власт на Любек и неговите съюзници върху Норвегия и върху европейския пласментен пазар, а също и върху образуването на доходи и имущество на Любек и в другите държави, принадлежащи към Ханзата.

Както е известно, властната стопанска позиция на голямото Равенсбургско търговско дружество и на другите дружества от областта на Боденското езеро през късното средновековие е описана от *Алоис Шулте*. Към 1400 г. тъкачите от Констанца и от другите градове от района на Боденското езеро все още имат възможност да продават своя лен на многобройни конкуриращи се търговци, пътуващи на далечни разстояния, които го разпространяват по цяла Европа. Когато обаче се образуват търговските дружества с позиция на частичен монопол на търсенето, избухват борби между търговското дружество и еснафа на тъкачите. „В революцията от 1429 г. и в предшестващите напрежения се крият икономически моменти. Тъкачите в Констанца виждат огромните печалби, които прибира дружеството Мунтпрат, и смятат, че могат да се оправят и без дружество-

то. Докато голям брой търговци тичат след тъкачите, тяхната сметка е гарантирана; след това обединяването на търговците в дружества намалява конкуренцията и накрая покупките се извършват от дружество, разпределено върху много градове. Ние не знаем по какъв начин купува дружеството Мунтпрат, но това става ясно от факта, че в случая вероятно е налице най-старата документирана борба на едно немско съсловие срещу образувачата се властна позиция на едно търговско дружество. “Това е борба, в която тъкачите са загубили. Мунтпрат и много други търговски фирми са погълнати от Равенсбургското дружество, което обхваща в едно предприятие търговци от всички по-големи градове на областта, северно от Боденското езеро, и владее вноса и износа на цяла област приблизително един век, естествено и политически притежава голямо влияние. Чрез прилагане на пазарните форми е възможно не само по-подробното обяснение на този исторически факт, но и по-дълбокото разбиране на историческата реалност, в случая концентрирането на власт, от една страна, и лишаването от власт, от друга.

По друг начин е основана и се проявява властната позиция на Фугер и на други аугсбургски фамилии през XVI и XVII век. Както е известно, князете на възникващия и борбен абсолютизъм са се нуждаели от много пари за водене на войни и са ги намирали само в малко фирми, които при отпускането на заеми са били олигополисти, частични монополисти или даже монополисти. В замяна те им предлагали това, което са били в състояние да предложат само владетелите, които са били олигополисти на търсенето – изключителни права за търговия на едро – търговски привилегии. Например по този начин се стига до прословутите Тиролски покупки на мед и сребро от 1914 и 1915 г. и до завоюване на много други временни и дълготрайни, защитени от държавата и затворени властни позиции. Властната позиция на Фугер се основава на своеобразното „преплитане на властта“ на монопол или на позиция, подобна на монопол, при сделката със заема със затворените, разнообразни монополи на предлагането и търсенето в търговията на едро и отчасти в минното дело. Ако искаме да разберем правилно разликата в стопанската власт, която Фугер притежават и с която се разпо-

режда Равенсбургското търговско дружество, и властта, която имат търговците от Ханзата в Норвегия, това е възможно само ако се използва инструментариумът на пазарните форми. Именно тук става ясно колко необходим е морфологичният анализ, за да бъде постигнато историческо разбиране.

Отново по различен начин изглежда властната позиция на дадена европейска централна емисионна банка през 1910 г. В този случай става въпрос за обикновен „затворен монопол на предлагането“ на банкноти на дадена страна. Властната позиция става толкова важна благодарение на това, че се разпростира върху дадено благо, което има много голямо значение в икономическото ежедневие на тези страни и през този период.

По същия начин може да бъде определена и властната позиция на немските профсъюзи през 1927 г. или на съюзите на работодателите през същия период. На тези трудови борси господстват „двустранни частични монополи“ или подобни пазарни форми. Тук се разгръщат *борби за власт*, в чието протичане властното влияние на отделната група е отслабено от другата група. До каква степен това е възможно и до каква степен в този случай се възцарява равновесие, може да се покаже, като се приложи теорията за двустранния частичен монопол. Също така могат да бъдат разбрани до най-големи подробности и борбите за власт между две или три корабоплавателни линии, които обслужват дадено пристанище под формата на „олигопол на предлагането“, или борбите на немските циментови синдикати срещу външните производители, които живеят в сянката на синдикатите и спрямо които частичният монополист – „циментовият синдикат“, често успешно прави опити да се превърне в монополист.

Само в една-единствена пазарна форма феноменът на стопанската власт минава изцяло на заден план – при осъществяване на *пълната конкуренция*. Да се спрем например на немския пазар за трикотажни изделия около 1925 г. или на източногерманските пазари за ръж около 1880 г. Нито един продавач и нито един купувач не оказва чрез своето поведение влияние на предлагането, търсенето и цените, за да е нужно да се отчита реакцията на неговите покупки или продажби на пазара. В не-

говия стопански план цената е една от даденостите. Нито един продавач на трикотажни изделия и на ръж не разчита на специален купувач и обратно, отделният купувач – на специален продавач. Подобно е положението и на трудовите борси, на които почти господства пълна конкуренция – например Берлинската трудова борса за домашни прислужници през 1924 г. Никой от работниците не разчита на даден работодател или на съюз на работодатели и обратно.

Не би ли могло обаче в рамките на пълната конкуренция да възникнат по-големи властни позиции благодарение на това, че отделните индивиди разполагат с относително голямо състояние? Въз основа на опита си голямата фабрика или голямото селскостопанско предприятие често имат по-голяма власт по отношение на своите клиенти или на своите работници, отколкото малкото предприятие. Не следва ли от това, че властта на отделното предприятие в разменното стопанство се основава не само върху неговата позиция, на пазара, но и върху големината му? На този въпрос трябва да отговорим отрицателно. Големото селскостопанско предприятие, което например продава своето зърно или добитък в условията на конкуренция, не притежава значима стопанска власт. То разполага с нея само тогава, когато вследствие на големината си владее частично или изцяло известни пазари, следователно когато не се намира в конкуренция, в друга пазарна форма. Например голямото селскостопанско предприятие може да бъде частичен монополист на търсенето или монополист на търсенето на работна сила в дадено село. В такъв случай то притежава стопанска власт по отношение жителите на селото; те се намират в зависимост от голямото предприятие, която обаче изчезва, ако се появят други купувачи на работна ръка. Следователно големината на предприятието не конституира направо стопанска власт, а създава властни позиции само тогава и само в това отношение, когато води до създаване на монополистични или олигополистични, или други пазарни форми, които са извън пълната конкуренция. Колкото по-голямо е предприятието, толкова по-голям е шансът да се купува или да се продава в такава пазарна форма и по този начин да се упражнява стопанска власт. Нищо повече. По този

начин в разменното стопанство именно позицията на пазара е тази, която решава властната позиция. Остава да се каже, че при пълната конкуренция и големите предприятия в голяма степен са лишени от власт.

При пълната конкуренция индивидът е почти, а не напълно лишен от власт. Например участниците в условията на пълна конкуренция не са лишени от власт, както членовете на едно стопанство с тотално централизирано управление, които не принадлежат към централното ръководство. В този случай изпъква практически една изключително важна разлика. Пълната конкуренция на всички пазари и централизирано администрираното стопанство са даже екстремни, противоположни гранични случаи. При приблизително осъществяване на пълна конкуренция всеки продавач и купувач фактически оказва слабо влияние. Без отделният индивид да знае това, всички заедно определят цените, а по този начин и цялостния стопански процес. И тъй като няма концентрация на власт, не съществува никаква лична икономическа зависимост, но със сигурност обаче зависимост от един анонимен пазар. Ако някога в дадена страна на всички пазари съществуваше пълна конкуренция, то всички предприятия и домакинства, а оттук и всички жители на дадената страна в голяма степен щяха да бъдат лишени от власт. Или формулирано по друг начин – всеки щеше да притежава много малка порция власт. Проблемът на стопанската власт в такава страна щеше да бъде забележим само в малка степен.

4. След като с приложението на *морфологията* е охарактеризирана конкретната позиция на икономическата власт, сега с приложението на *теоретичните положения* по-подробно може да бъде описана нейната конкретна величина и разбрано нейното влияние.

Например да изследваме властната позиция, която притежава синдикат в областта на въгледобива. Констатацията, че той има позицията на монополист на предлагането, а не например на частичен монополист или на олигополист, че предлагането е затворено и става въпрос за колективен монополист, е основа за анализа на властната позиция. Властта на синдиката в областта на каменни въглища обаче може да се различава по

размер в рамките на тази пазарна форма. За да бъде определено това, е необходимо използването на резултатите от теоретичния анализ. Между другото се установява, че колкото по-голяма е еластичността на търсенето, толкова по-малка е властната позиция на продавача. Възможно е например еластичността на търсенето на каменни въглища да е голяма поради възможността от заместване с течно гориво или кафяви въглища, чрез което силно да се ограничи властта на синдиката в областта на каменните въглища. Купувачите могат лесно да избегнат всяко повишаване на цените, като използват други горива. Ако обаче такива възможности за заместване отпаднат и по този начин намалее еластичността на търсенето, властта на синдиката се увеличава. На второ място важи, че при изместване на кривата на търсенето (обичайното изображение) надясно, властта на продавача се увеличава, при изместване наляво – намалява. Следователно, ако например вследствие на кредитна експанзия се търсят повече каменни въглища при една и съща цена, се увеличава властта на въглищния синдикат; в обратния случай, ако при дадени цени на въглищата, например вследствие на дефлация, се търсят по-малко въглища, се намалява властта на синдиката. Тази зависимост лесно може да бъде установена и при наличието на други пазарни форми.

Очевидно е, че съответните положения са валидни и за страната на предлагането. Тук обаче в обратен смисъл. Колкото по-нееластично е предлагането, толкова по-малка е властта на продавача. Например, ако при понижаваща се заплата предлагането на работна ръка на дадена трудова борса остане същото или даже се увеличи, властната позиция на дадено предприятие в ролята на монополист на търсенето по отношение на своите работници е много по-силна, отколкото ако предлагането на работна ръка силно спадне при малки понижавания на заплатите. В заключение, измествания на кривата на предлагането надясно при непроменливо търсене водят до отслабване, а наляво – до засилване на властта на работниците.

5. Власт е една дума. Не е достатъчно да използваме тази дума в един или друг случай, също така и да обясним, че властта означава много в икономиката, както и в политиката. Също

така безсмислено е да говорим по донякъде мистичен начин за „силите на капитализма“ и тяхното тайнствено влияние. Основното по-скоро е да се прояви ядрото на феномена на стопанската власт. По друг начин икономическата действителност не може да бъде разбрана.

Нашата кратка скица сега показва, че зад думата „власт“ през всички векове и навсякъде се крият изключително разнообразни факти. Също и зад думата „борби за власт“. Да се навлезе в тези факти, да се разграничат те един от друг и да се осветлят икономическите и политическите влияния на стопанската власт, е задача на науката. По този начин тя същевременно придава на думата „стопанска власт“ реално съдържание. *Стопанската власт не е нищо ирационално мистично; стопанската власт е нещо рационално понятно, рационално достъпно.* Същото се отнася до противоположността на властта – икономическата зависимост и липсата на свобода. Именно поради разнообразието на фактите задачата, която се поставя по този начин, е трудна. Не си приличат нито една от властните позиции, които ни занимаваха, като започнем от управленията на храмовете в Египет, от кантората в Берген, принадлежаща към Ханзата през XIV век, от гилдиите на фландърските търговци и стигнем до силезийските възложители от средата на XIX век или до модерните централни емисионни банки и управления на железниците и до ръководствата на централните административни органи.

Навлизането във феномена на стопанската власт и разбирането на връзката между икономическата и политическата власт, които най-често взаимно се подкрепят, изисква особен научен подход. Накратко бе обяснено как можем да се справим със задачата – историческото възприятие и верният поглед за историческите измерения трябва да се съчетаят с прилагането на морфологичния и теоретичния апарат. Именно тук инструментът на икономическите системи – от стопанството с централизирано управление до многото форми на разменното стопанство – показва, че неговото прилагане допринася решително за опознаване на историческото многообразие. Например не е достатъчно да се обясни, че преди 1914 г. в Германия Райхсбанката, някои от картелите, съюзите на работодателите, профсъюзите, упра-

вленията на железниците и т.н. са имали властни позиции. Като се прилагат пазарните форми и паричните системи, трябва да се опишат основата и влиянието на отделните властни позиции, да се установи тяхното място в стопанския порядък от този период, да се покаже „преплитането на властта“ и по-големите съсредоточавания на власт и да се посочат областите на лишените от власт единични стопанства. Само по този начин наистина се разбират борбите за власт, които представляват различни неща, когато се борят отделни големи продавачи помежду си или когато един монополист на предлагането се противопоставя на един монополист на търсенето. Или да вземем немския стопански порядък от 1939 г., в който се противопоставят властните позиции на централните административни органи и на частните властни групировки на картелите или на частично-монополистичните големи предприятия, или да вземем многообразието от световни икономически борби за власт, например на пазара за нефтени продукти или за азот, или за електрически лампи.

Откри се не само изобилие от сменящи се явления. В многообразието на по-ранните и съвременните властни позиции и в гъмжилото на икономическите борби за власт откриваме повторението на *еднакви* устройствени форми и на *еднакви по вид* връзки на фактите. Колкото по-надълбоко прониква анализът на конкретния случай, толкова по-ясно изпъква единството на феномена на стопанската власт. Икономическите властни позиции и борбите за власт, ситуациите на икономическата зависимост и икономическата липса на свобода също оказват в най-голямо разнообразие тази особено оформена „инвариантност на общия стил“, която вече открихме в структурата на порядките и в ежедневните стопански процеси. (бел. 59)

ГЛАВА ПЕТА

СТОПАНСКИЯТ ЧОВЕК

Сега е време да се спрем по-обстойно на един важен проблем, който вече засегнахме, но оставихме за по-нататъшно разглеждане и който междувременно сигурно многократно е възниквал у читателя. Ние показахме, че привидно огромно богатство от икономически *форми*, които историята е предлагала и предлага, може да бъде овладяно и сведено до обозрим брой стопански системи и техните проявления и че по този начин се създава основата за разбиране на икономическата действителност.

Сега обаче се появява възражение, което съдържа истински проблем. Може критично да се отбележи, че дори и ако успее в овладяването на многообразието от *институции* – не се ли променя и *човекът*? Не е ли той съвсем различен през средновековието и днес? Не действа ли тогава в съвсем различна икономическа атмосфера? И какви различия има в икономическото поведение, когато се сравняват хората от различни културни среди, например от еврейската, китайската, индийската и южноамериканската? Не ни ли накара науката през XIX век да виждаме в човека същество, което непрекъснато и из основни се променя в процеса на историческото развитие? Историята е живот. Тъй като целият исторически живот непрекъснато се променя, изглежда, че няма константна величина „човек“. Ако това е така, тогава как можем да рискуваме с опита да създадем един теоретичен национално-икономически апарат, валиден за цялата история? Това би било възможно само ако човекът показва известно постоянство в своите икономически планове и действия. Но ако неговото поведение през различните епохи и

в различните нации не е еднакво? *Как се отразява различието на хората в историята върху хода на икономиката?* Към този кардинален въпрос се свеждат всички останали въпроси.

I.

Най-напред е необходимо да разгледаме критично господстващото мнение, за да достигнем до отговор на този важен въпрос.

Тъй като то е общоизвестно, достатъчно е само накратко да бъде скицирано. Мнението отговаря на духа на историцизма, който господства през късния XIX век и началото на XX век. Смята се, че поведението на човека като участник в стопанския живот е различно през различните епохи; че историческата изменчивост на стопанския човек се изразява най-ясно в това, че преди е действал според „принципа на задоволяване на потребностите“, но в епохата на капитализма съгласно „принципа на печалбата“. Съпоставянето на тези два принципа и тяхното променливо господство е основната част от господстващото учение на икономическия дух. „Различия, пише *Зомбарт* в един от своите трудове, се получават преди всичко вследствие различни цели, които си поставят стопанските субекти. Преди всичко можем да разграничим два съществено различаващи се вида поставени цели. Хората се стремят или към набавяне на определен по обем и вид запас от потребителски стоки, т.е. да покрият своите естествени потребности; или към печалба, т.е. да спечелят максимално възможното количество пари чрез своята стопанска дейност. В първия случай казваме, че техните икономически действия са под влиянието на принципа на задоволяване на потребностите, а във втория случай под влиянието на принципа на печалбата.“ След това той твърди, че цялата капиталистическа икономика се намира под влиянието на принципа на задоволяване на потребностите – ранните собствени стопанства на родообщинен принцип, ойкосното стопанство в древността, занаятите на средновековието. *Зомбарт* и неговите последователи придават голямо значение преди всичко на

характеристиката на средновековния икономически дух. Според тях европейецът от средновековието упражнявал стопанска дейност съгласно принципа на задоволяване на потребностите – селянинът, феодалният владетел, занаятчията, търговецът. Всички са завладени от идеята за „прехраната“, всички – като се абстрахираме от изключенията, които потвърждават правилото – са искали да задоволяват само определена по вид и обем потребност, нищо повече. От това поведение после рязко се откроявал победоносният капитализъм с неговия стремеж към печалба. Само че и капитализмът преминавал. Некапиталистическите, социалистически икономически системи водели отново до победа на принципа на задоволяване на потребностите. Тогава отново се произвеждало не заради печеленето на пари, а за създаването на потребителски блага. Толкова за Зомбарт, който тук е посочен като представител на цяла идейна насока. Не е случайно, че такъв възглед намира широко разпространение и сред общественото мнение.

Антитезата принцип на задоволяване на потребностите – принцип на печалбата ни интересува само от гледна точка, дали чрез нея може правилно да се разбере икономическото поведение на човека в миналото и в настоящето. Ако отговорът на този въпрос е положителен, тогава биха били необходими два теоретични инструмента – един, при който даденост е потребността, и друг, при който вместо нея даденост е печалбата.

Антитезата съдържа две идеи. Най-напред твърдението се поставя принципно. На това основание се казва, че в някои епохи е реализиран единият, а в други – вторият принцип. Следователно тя съдържа принципна теза и второ, историческа теза.

А. Да започнем с *второто* твърдение. Да допуснем засега, че антитезата логически е издържана. Да поставим историческия въпрос – намира ли се фактически стопанският живот в периода преди т. нар. капитализъм под влиянието на принципа на задоволяването на потребностите?

Едва ли е нужно да се отговаря на въпроса, той вече е получил отрицателен отговор. Най-напред за средновековието. Докато господстваше представата за средновековния икономически живот като дребнобуржоазно градско стопанство, е обяс-

нимо допускането, че през средновековието идеята за прехрана е изцяло доминираща. Новата представа за средновековното стопанство, която ни показва неговото грандиозно междурегионално разделение на труда, централната позиция на търговията с далечни страни, многообразието на високоразвити търговски кредитни форми, дава възможност в действителност да се разбере в какъв дух хората от средновековието упражняват стопанска дейност. Не в един и същ дух. Съществувал е преди всичко търговецът на далечни разстояния – работодател. Той притежавал изключително силни инстинкти за печалба. И то не такива, „че да се стреми да задоволи цялото желание за печалби, цялата жажда за пари извън връзката с производството на блага, транспорта на блага и даже отчасти също и на търговията с блага“ (*Зомбарт*). Тъкмо обратното. Търговците на далечни разстояния от Кьолн, Любек, Нюрнберг, Брюген, Венеция и други големи градове са същинските икономически организатори на зрялото и късното средновековие. Техният рискуващ предприемачески дух, носен от силен порив за печалба и стремеж към власт, създава и поддържа голямата европейска икономика по онова време. Естествено съществуват много различия, дори и в отделни случаи в един и същ град. Търговците и патрициите в Любек от късния XV век почти не притежават смелостта и активността на своите предци от началото на XIV век. Такива различия в икономическия дух на водещия слой се проявяват по едно и също време и между различни градове, например към 1500 г. между Брюге и Антверпен. Колкото и важни да са различията – силен стремеж към печалба владее всички тези търговци и работодатели възложители. Но в никакъв случай така безогледно и цинично, какъвто е случаят с фландрския търговец на платове и патриций Jehan Voine Broke, за който *Еспинас* нахвърля отблъскващ портрет. Винаги стремежът към печалбата мотивира тези търговци. В средновековното съсловие на търговците намира израз едно солидно разгръщане на силите, на което идеята за прехрана е напълно чужда. Със сигурност обаче на много места в средите на занаятчиите съществува друг икономически дух. Тук идеята за прехрана трябва да е играла известна роля. Но на свой ред не по начина, като че ли винаги определена

потребност се разглежда като постоянна и повече нищо не се желае. При уреждането на сметките си с търговците – възложители, занаятчиите са изисквали поне обичайната си прехрана, но същевременно са се борили и за подобряването ѝ. С такива борби е изпълнена историята на повечето градове. „Както изглежда, членът на дадено еснафско сдружение може да се сравнява *mutatis mutandis* с един организиран европейски работник от последните десетилетия“ (Гунар Миквиц). Следователно в средата на занаятчиите, които най-често не са ръководещ слой, също не се среща това, което е наречено принцип на задоволяване на потребностите, и идеята за прехрана е била нещо по-различно от това, което смята по-старото поколение историци.

Същото важи за античното стопанство. Нека в този случай се абстрахираме от това, че създателите на стопански стилове и етапи си създават погрешна, еднообразна представа за античния стопански живот, в който са осъществени различни стопански форми. Нека разгледаме само т. нар. ойкосно стопанство, което в никакъв случай не представлява типа антично стопанство, което е частично осъществено в дадени страни и периоди – например в Гърция по времето на Омир или в Рим от II век. Изцяло погрешно е да се предполага, че в такова ойкосно стопанство не се проявява стремежът към печалба. То често прави това, и то в голяма степен. Робите многократно и най-безогледно са експлоатирани и техните трудови услуги често са използвани за обогатяване на господаря. Ако четем описанията на късноримските имения, в които стотици и хиляди лошо хранени, оковани роби извършват своята тежка работа за практически неограничения стремеж към печалба на своя господар, то изключително странно ни изглеждат идиличните описания на принципа за задоволяване на потребностите, който и тогава трябва да е господствал. Тук има изключително тежка, даже съдбоносна грешка – мнението, че в такива домашни стопанства са задоволявани само нуждите от храна на участниците. *Като че ли в стопанството с централизирано управление би могъл да се осъществи т. нар. принцип на задоволяване на потребностите.* Историята учи, че това мнение е погрешно. Точно там, където стопанството с централизирано управление е почти осъществено, много често се

стига и до безогледни проявления на неограничен и брутален стремеж към печалба. Например във великите източни империи на античността, във феодалните владения в Индия, където са събрани несметни богатства, или при инките, които използват своето централизирано администрирано стопанство, за да се обогатят със злато и други скъпоценности. Такова разгръщане на стремежа към печалба се осъществява невинаги и не във всички стопански култури, в които доминират елементи на стопанство с централизирано управление. Например то не е *като цяло* свойствено за ойкосните стопанства от древността. Нито, както знаем, типично като цяло за фамилените стопанства в Европа през XIX век или за някои християнски общини в Америка, колективно упражняващи стопанска дейност. Това зависи от моралното и религиозното ниво на ръководството. Историческият опит показва, че много често в рамките на такива икономически структури, в които липсата на влияние на повечето участници може да поощри безскрупулното разгръщане на стремежа към печалба на ръководството, стремежът към печалба *фактически* силно се е изявил.

Тя опровергава мнението на *Аристотел* и на много учени от по-ново време, че едва с парите и със стопанския обмен се развива стремежът към печалба, който обаче не може да се разгърне в стопанството с централизирано управление. Възгледът, че идеята за прехрана е тази, „която дава облик на цялата предкапиталистическа организация на икономиката“, не издържа историческата проверка. Хубаво би било, ако националната икономия можеше най-накрая да се освободи от такива несериозни и чужди на реалността представи за икономиката от миналото.

Б. По този начин се даде отговор само на историческия въпрос. Все още остава принципният въпрос – може ли изобщо да се използва тази антитеза?

Тъкмо това ние оспорваме. Тъй като антитезата не изразява ясно някои правилни положения, с нея можем да работим временно само при необходимост. Щом като проникнем по-дълбоко в проблема, тя търпи провал.

1. Неправилно е изобщо да се противопоставят *печеленето на пари* и *задоволяването на потребностите*. Печеленето на

пари се осъществява винаги с цел да бъдат задоволени потребности. Но да погледнем фактите. Защо съвременният работник или служител трябва да получава пари? За да задоволи своите потребности. Парите са само средството за постигане на целта, те са разменно средство. Как стои обаче въпросът с модерния предприемач? И за него печеленето на пари никога не е самоцел. По-дребните предприемачи, чийто брой преобладава, също се нуждаят от парите, за да задоволят своите ежедневни потребности – едноличните търговци, по-дребните индустриалци, селските стопани. А предприемачите с голяма печалба са тласкани напред и от стремеж да изпъкнат, и от стремеж за власт. Както вече показахме, това също са потребности, изпитвани често, които също дават и импулси за икономически действия. Понятието за потребности не бива да се схваща прекалено ограничено. Човекът винаги иска да използва спечелените пари. „Възможно най-голямото количество пари“ като такова никога не е крайната цел на икономическата дейност дори и за скъперника, който трупа парите от страх пред бъдещето, т.е. за задоволяване на неговата потребност от сигурност.

2. Антитезата включва, понякога открито, понякога не, твърдението, че в стопанството с централизирано управление се действа според принципа на задоволяване на потребностите, но в разменното стопанство според принципа на печалба. За *Маркс* и неговите ученици е напълно естествено, че с изчезване на разменното стопанство побеждава принципът за задоволяване на потребностите. *Зомбарт* противопоставя без колебание „стопанството на задоволяване на потребностите“ на „разменното стопанство“. Ако се твърдеше обратното, би било по-правилно. В частност именно централизирано администрираното стопанство не е стопанство на задоволяване на потребностите. Както стана ясно, в стопанските порядки, в които доминират методи на управление на централизирано администрирано стопанство, централната администрация взема решения относно стопанския процес. До каква степен тя се съобразява със задоволяването на потребностите на потребителите, зависи от нейната преценка. Тя може да направи например големи инвестиции или да реализира проекти за въоръжаване и с това да ограничи до минимум

снабдяването с потребителски блага. От историята знаем колко често това се е случвало и се случва. Доколкото обаче централната администрация желае да се съобрази с нуждите на потребителите, то много е трудно те да бъдат определени в своето многообразие, за да бъде насочен производственият процес към тяхното задоволяване. В разменното стопанство влиянието на потребителите винаги е по-голямо, като при това се променя заедно с пазарната форма. Най-голямо е то в условията на пълна конкуренция, значително по-малко например при монопола на предлагането, който и в това отношение заема своето място между пълната конкуренция и централизирано администрираното стопанство.

3. Би могло да се възрази, че казаното не е съвсем убедително. Например имало е селски стопани, които са искали да задоволят и са задоволявали само своите традиционно съществуващи потребности, следователно са пропускали шансове да спечелят повече пари. В противовес на това други са използвали всеки възможен шанс за печелене на пари. От значение за стопанския процес било дали би се реализирал единият или другият случай и тази била разликата, която трябвало да бъде изразена в антитезата задоволяване на потребностите – печалба.

В действителност – така трябва да се отговори – тази разлика, представена неточно на езика на ежедневието, е съществена; тя трябва да бъде взета под внимание и да бъде точно формулирана от науката. За това ще стане дума веднага. Обаче чрез антитезата задоволяване на потребностите – печалба тя не е подходящо формулирана. Селски стопанин, който засажда и продава само толкова, колкото да задоволи своите ограничени традиционни потребности, също се стреми да печели пари. Нерядко именно печеленето на пари е свързано с намерението да се задоволят само ограничени, традиционно съществуващи потребности. А от друга страна, хората, които използват всеки шанс, за да печелят повече, т.е. действат съгласно т. нар. принцип на печалба, искат да задоволят своята „потребност“, която е много голяма.

Следователно необходим е пълен отказ от противопоставянето на принципа на задоволяване на потребностите и принципа

на печалба. Разбира се, че е съществувало и съществува известно разнообразие в отношението на хората към икономиката и че това отношение се променя. По този начин обаче не е възможно да бъде представено това многообразие. Тази погрешна антитеза по-скоро го прикрива, а не го изяснява. (бел. 60)

II.

Следователно трябва да бъде поставен отново въпросът как историческото многообразие на човека влияе върху протичането на икономическия процес. Не обещава успех едно обикновено продължение на обичайните опити за решение. Нужно е да се опитаме по нов начин до самата историческа реалност в нейното богатство и многообразие.

Щом обаче стане това, се налага малко по-различна формулировка на проблемите. Ако например изследваме феодално имение през ранното средновековие и го сравним със съвременен английски металургичен завод и поставим въпроса, в какво е разликата в поведението на двете стопански ръководство и по какъв начин в своята специфичност те влияят на протичането на икономическия процес и в единия, и в другия случай, то най-напред се сблъскваме с предварителния въпрос – до каква степен поведението в единия и в другия случай съвпада или се разминава? Този предварителен въпрос се оказва изключително важен.

Ще се окаже, че и в двата случая икономическото поведение едновременно е константно и променливо. *Константно* на определено ниво на отделния човек, *променливо* на други нива на човека.

А. Константно. Навсякъде и по всяко време човек ден след ден преодолява напрежението между потребностите си и средствата за задоволяването им. В това отношение принципно нищо не се е променило от самото начало на историята. Не само положението на човека в това отношение по принцип винаги е едно и също, но и неговото поведение при решаване на проблема за ограничеността остава по своята същност константно. *Защото*

винаги и навсякъде със своите икономически планове, а по този начин и с действията си хората се опитват да постигнат определена цел с минимален разход на стойности. Следователно те винаги следват т. нар. икономически принцип.

Неосведомеността, какво означава „икономически принцип“, или непознаването на историята, а най-често и двете неща заедно, са довели до погрешното мнение, че човек действа съобразно икономическия принцип само в т. нар. капиталистическа епоха. Преди това и в други културни среди е било по друг начин. И най-малкото доказателство по този въпрос не може да бъде извлечено от историята. Да разгледаме например китайския селянин от XIX и началото на XX век. Той живее в своето фамилно стопанство, което чрез обединяване се е увеличило до родов съюз. Неговото ежедневие е завладяно от вярвания в духове и от фамилен пиетет, почиващ на тези вярвания в духове. Но колкото и силно да е обвързан от вярвания, суеверия, нрави и традиции, в тази рамка – бихме могли да кажем в рамките на тези дадености – той действа според икономическия принцип. Отчасти той принася жертви от етническо-религиозно чувство за дълг. Такава жертва е самоцел. Или принася жертви, за да избегне заплашващата го в противен случай лоша реколта; тогава жертвата е средство към целта. И в двата случая действа съобразно икономическия принцип. В първия случай, като се ръководи от него при подготвяне на жертвата и иска да постигне целта, като изразходва възможно по-малки стойности. Във втория случай самата жертва е средство, за да получи максимум реколта.

Най-често магическото мислене и поведение въз основа на магически представи са господствали над хората в хода на тяхната история. Ние обаче не допускаме, че по тази причина те не са следвали икономическия принцип. Ако римският селянин от времето на императорите принася жертви на бога на посеви-те Сатурн и на други богове и се придържа към традиционната примитивна техника, той действа изцяло според икономическия принцип. Той очаква от боговете отплата, жертвата е извършена като част от икономическите разходи. Не по-различно е при римския корабоприитежател, носът на чийто кораб представлява

скъпа дърворезба, за да настрои приятелски боговете на вятъра и успокои вълните. Пътешественици разказват, че и до днес в някои села на Нова Гвинея по време на строителството на къща се възлага на магьосник да прави заклинания на облаците и за това той получава доста високо заплащане. На нас такъв разход ни изглежда нерентабилен; ние виждаме в него безполезност, която противоречи на икономическия принцип. Но за племето в Нова Гвинея това са необходими разходи, направени в името на икономическия принцип. Според господстващото там убеждение без тях целта – построяването на къща – няма да бъде осъществена, като се направят минималните възможни разходи, а напротив – възпрепятстван от поройните дъждове и бури, строежът ще наложи разходи, които са прекалено високи и могат да бъдат избегнати.

Можем лесно да увеличим броя на примерите. От светеца, който живее в пустинята и си набавя скакалци и див мед според икономическия принцип, до детето, което – силно магически предопределено – действа по същия принцип. Този принцип не бива да се бърка със стремежа за възможно максимална печалба или с „капиталистическите принципи“. Планирането и дейността въз основа на икономическия принцип не се ограничават до това, да бъдат особености на „търговеца“ или даже на търговеца от европейско-американското ново време. „Това е максима на разумната дейност изобщо“ (*фон Цвидинек-Зюденхорст*).

Не е ли извършена обаче в някои епохи, например в новото време, принципна промяна, когато чрез точната организация на мерките и теглилките, чрез воденето на делата и сметките на предприятието и домакинството, чрез организацията на обръщението, по-нататък чрез едностранното или двустранното счетоводство, изготвянето на баланси и на разчети за печалби и загуби, точната предварителна и отчетната калкулация, като цяло следователно чрез рационализиране, е проникнал друг пресметлив икономически дух, който по-рано не е бил познат на хората. Историографията показва колко мъчително е било това развитие и как заедно с непрекъснатото усъвършенстване на стопанската сметка организацията на предприятието променя своя характер и по този начин оказва влияние върху иконо-

мическото развитие. Познаването на двойното счетоводство например е предпоставка за горногерманския подем в началото на XVI век и там, където това знание липсва или се налага колебливо, например в градовете на Ханзата, развитието изостава. Не трябва ли обаче от един такъв и много други опити да се направи заключението, че с подобряване на стопанската сметка и на нейните методи настъпва пълна промяна в отношението на хората към икономиката?

Без съмнение разлика има и тя е значителна. Огромна е разликата между шварцвалдския селянин, който най-много да направи няколко несвързани помежду си записи за покупки и продажби, и търговско предприятие, което използва най-новите методи за организация на предприятието, или между една манифактура на вази от късноримската епоха и една съвременна американска фабрика, и това се отразява на икономическите действия. Тази разлика обаче не е в това, че само модерното предприятие действа съгласно икономическия принцип, а по-старото – не. По-скоро човек измисля всички тези методи за усъвършенстване на стопанската сметка, за да може да следва с по-голяма точност икономическия принцип. Той иска това и нищо друго. И шварцвалдският селянин, който няма представа от счетоводство, и управителят на античната манифактура за вази планират и действат съобразно икономическия принцип. Това не им се удава така добре, както на онези, които напълно владеят рационалната техника на организация на предприятието. Едните не могат да излязат извън неточната преценка, другите познават стойностите по-точно. В *това* се крие разликата.

Със систематичната организация на паричното дело, на мерките и теглилките, със счетоводството, изготвянето на баланси и други споменати открития човек не приема един нов икономически принцип като ръководно начало. По-скоро той иска да си набави средствата, за да може по-добре да следва този фундаментален принцип на цялата стопанска дейност, която от самото начало се опитва да отчита. Номо sapiens действа навсякъде и по всяко време според икономическия принцип, дори и ако смятаме за правилно да го наричаме homo faber заедно с *Бергсон* и други житейски философи; той не е homo faber, ако

не следва икономическия принцип. Що се касае до това, хората показват в икономиката своеобразна „инвариантност на общия стил“. (бел. 61)

Б. Редом с това единство и константност на цялото човешко поведение в икономическата дейност стои *многообразието*, което се изразява в провеждането на икономическия принцип. Докато константността на икономическия принцип предлага основа, за да се разработи и приложи теоретичен апарат за обяснение на всички конкретни икономически връзки, многообразието на поведението в рамките на икономическия принцип принуждава този апарат да бъде доразвит на различни места и да се процедира внимателно при неговото приложение.

Въпросът е къде и как се проявяват различията в поведението на хората при икономическата дейност и как те се отразяват върху фактическия ход на икономиката?

1. *Субективно* човекът наистина винаги действа според икономическия принцип. Също и онзи селянин в Германия, който и до днес се придържа към триполното стопанство. Той прави това, защото мисли, че остарялата аграрна техника е най-добрата, а всички нововъведения от последните 150 години, доколкото изобщо ги познава, са прекалено рискови. *Обективно* този селянин нарушава икономическия принцип. Днес повсеместно се знае, че оставянето на третата част от полето необработена е нерентабилно. През средновековието, когато триполното стопанство в много области на Европа е единствената позната и упражнявана аграрна техника, с нейното прилагане селянинът обективно действа съобразно икономическия принцип. Но не и днес, след коренните промени в аграрната техника.

Икономическата теория взема предвид, че ръководителите на предприятия търсят винаги онова приложение на средствата за производство, което е най-благоприятно според конкретното състояние на всички дадености. Следователно тя взема предвид едно обективно, а не само едно субективно съблюдаване на икономическия принцип. По този начин тя се намира в пълно съответствие с големи отрязъци от историята. Тя може например да бъде приложена върху проблемите на средновековното селско стопанство, тъй като земеделието по онова време е упражнявано

според тогавашното ниво на техника – триполното стопанство. Обаче има и важни изключения, и то точно в наши дни, в които техническото знание и другите дадености се променят особено бързо. Икономическата теория не взима под внимание факта, че днес много селяни не прилагат онази комбинация от средства на производство и не използват своите ниви така, както би било най-благоприятно според познатата в тяхната страна техника или според нивото на цените. Тук следователно не е осъществено напълно едно условие, което се поставя в теорията. Това положение на нещата трябва да се отчита при прилагането на теорията. (бел. 62)

Тази дистанция между субективното следване и обективното реализиране на икономическия принцип става актуална и важна в нашия век и в друга връзка. Тя се проявява тъкмо в централизирано администрираното стопанство, което днес има важно значение като устройствена форма. В централизирано администрираното стопанство въпросът е – как при съществуващите средства за задоволяване на потребностите и при съществуващото техническо знание може да бъде избран онзи икономически план от централната администрация или от нейните органи, който относително най-пълно задоволява определената потребност? Например дали строителството на железница или на електроцентрала е по-полезно, за да бъде задоволена потребността, определена от централната администрация? Или къде трябва да бъде построена електроцентралата и каква техника трябва да бъде използвана?

Централизирано администрираното стопанство не притежава никакъв инструмент, за да избере съответно най-благоприятния икономически план от огромния брой възможни планове. На нея ѝ липсва „измерител на ограничеността“, необходим, за да бъде обективно осъществен икономическият принцип. Поради големината на централизирано администрираното стопанство натуралните разчети, които прави малкото „собствено стопанство“, водят до неуспешни оценки. Фиксирането на цени, което правилно трябва да изрази отношенията на ограничеността на благата, също се оказва неуспешно (бел. 32). Следователно централната администрация избира в известна степен произвол-

но плановете, които да бъдат реализирани. Тя вижда Гордиевия възел, който не може да развърже. Откъде да бъдат взети 5000 души за изкопните работи при изграждането на електроцентра-ла? Централната администрация ги взема от селското стопанство на района, без да може да прецени дали загубата на блага тук е най-малка или не, следователно дали се отговаря обективно или не на икономическия принцип.

Следователно и ръководството на централизирано администрираното стопанство иска да изготвя плановете съгласно икономическия принцип и да управлява икономическия процес. То иска в частност да постигне своите цели с възможно минимален разход на стойности. Дали обаче избира плановете, които са по-близо или по-далеч от най-благоприятния план, е случайност. Стопанските порядки, в които доминират елементи на централизирано администрираното стопанство, например военните стопанства от ХХ век, показват до каква степен реализираните плановете се отдалечават от икономическия принцип и колко сериозен е проблемът в реалното стопанство. Следователно науката може да използва теоретични тези, получени от анализа на модела на централизирано администрираното стопанство, много предпазливо спрямо конкретния икономически процес, който протича в стопански порядък с преобладаващ характер на централизирано администрирано стопанство. Тя би трябвало да вземе под внимание, че управлението на този икономически процес *in concreto* се характеризира с централно рационално планиране за всички процеси и същевременно с елемент на случайност.

2. Ако разглеждаме хората съгласно „подвижността на общото състояние на техните потребности от материални блага“, установяваме, че те действат по два принципа – или нивото на потребностите се разглежда като „подвижно“, или за по-кратък или по-дълъг период то е почти „константно“. (Следователно не става въпрос за промяната на отделни потребности.) Двата модела на поведение се преливат. Един и същ човек понякога действа по единия, понякога по другия начин. Но разликата съществува. Тя се проявява в икономическите плановете и действията и е интересна от гледна точка на националната икономика.

При дейност по първия принцип става следното: *ръководителят на предприятието* реагира на увеличението на цените с разширяване на производството. Например по-добрите аграрни цени дават повод на едрия селски стопанин да интензифицира засяването, да обработва и по-лоши почви, да вложи повече труд, да повиши своя доход и по този начин да задоволи по-цялостно своите потребности. При спадащи цени той действа обратно – екстензифициране, намаляващо производство, намаляващо предлагане и спадане на задоволяването на потребностите като цяло.

Ако обаче ръководителят на предприятието действа според втория принцип, той прави следното. Повишаващите се цени на неговите продукти не го карат да разшири производството. Тъй като иска да задоволи само неизменните си потребности от материални блага и за целта му е необходим неизменен реален доход, той даже намалява производството при увеличаваща се цена на неговите продукти. Няма съмнение, че например в селското стопанство от XIX и XX век, в частност в стопанствата на селяните, такива случаи не са рядкост. Занаятчиите, за които *Гьоте* разказва, че „най-често са имали разумното намерение да не работят повече, отколкото им е необходимо във всеки случай за един весел живот“, действат също по този начин. Сега вече те изкарват своето препитание, като изразходват по-малко труд. По този начин те не нарушават например икономическия принцип, както погрешно би могло да се предположи, тъй като се опитват да си осигурят това препитание, разглеждано като постоянна величина чрез минимален разход на стойности.

Обратно реагират на спадане на цените управителите на предприятия, които искат да задоволят едно постоянно ниво от потребности от материално блага. Този факт също заслужава внимание. В средата на XIX век много надомни тъкачи повишават своето предлагане, когато в духа на индустриализацията цените на тъканите стоки за надомни работници спадат. И през тежката световна аграрна криза, която избухва през 1927 г., много селски стопани се опитват да посрещнат спадащите аграрни цени чрез увеличено използване на наличната работна ръка, а по този начин и чрез увеличаване на производството, за са не се

допуснат падането на дохода и на задоволяването на потребностите на техните семейства под определено равнище. Разбира се, това поведение има граница. Ако цените спадат все повече и повече, например под натиска на допълнителното предлагане, с изчерпването на работните резерви на такива предприятия става възможно дори и приблизително да се поддържа предходният жизнен стандарт чрез повече труд.

Във воденето на *домакинството* тази разлика на двата принципа се изразява по следния начин. При променливи потребности повишаващото се ниво на заплатите кара работникът да работи повече или да работят тези членове на семейството, които до този момент не са работили. Да работим става по-изгодно отпреди. Нивото на задоволяване на потребностите на това домакинство се повишава както вследствие повишаването на заплатите, така и според по-голямото прилагане на трудови услуги. С повишаващата се заплата расте и предлагането на работна сила от домакинството. Обратно е, ако заплатата спадне.

Ако ръководителят на домакинството действа според втория посочен принцип, той реагира по друг начин. При намаляваща заплата предлагането се увеличава, за да не спадне нивото на снабдяването с материални блага. Самият работник и неговите близки търсят повече работа. (Същото въздействие се постига, когато цените на важни потребителски блага се покачват. Вследствие на това при константна номинална заплата спада реалната заплата. Тогава работникът се стреми да противодейства на ограничаването на прехраната чрез прилагането на повече работна сила от домакинството.) Именно от този пример може да се види, че за определени периоди едно домакинство може да действа съобразно втория принцип. Понижението на заплатата първоначално може да даде тласък за намаляване на предлагането на труд от страна на домакинството. Ако тя продължава да спада, от известен момент нататък реакцията се променя. Сега отново се повишава предлагането на труд, най-малкото за да се защити известно минимално ниво на снабдяване с материални блага.

Разликата между двата принципа се открива и в такива икономически структури, в които доминират елементите на *сто-*

панство с централизирано управление. Например едно техническо откритие, в случай че се планира и действа според първия принцип, води до голямо задоволяване на потребностите на членовете на общността от материални блага и като приблизително константна планова даденост и тогава да използва откритието, за да изисква по-малко работни часове от тези свои членове.

Във всеки случай в реалната икономика във всички времена се реализират и двата начина на поведение. Следователно националната икономика не бива да се ограничава, като разглежда например едно подвижно равнище на потребностите чисто и просто като правило, но трябва също да взема под внимание и икономическото поведение на хората според втория принцип, в частност при теоретичното изследване на предлагането в разменното стопанство. В противен случай теоретичният апарат би могъл да претърпи провал при прилагането му в известни конкретни проблеми, както например това стана по време на последната световна аграрна криза.

Защо хората имат подвижно или неизменно равнище на потребностите от материални блага? На този въпрос може да се отговори само за отделни народи, отделни слоеве и за отделни периоди в рамките на цялостната историческа картина. (бел. 63)

3. Не по-малко важна е друга разлика. Ръководителят на даден общност с предимно централизирано управлявано стопанство или на дадено предприятие се стреми или да постигне „максимални чисти приходи“ за себе си, или „възможно най-доброто обезпечаване“ на онези лица, които работят при него или на които той е доставчик. Или действа съгласно „принципа за максимално възможните чисти приходи“, или съгласно „принципа за възможно най-доброто обезпечаване“. In praxi често се търси среден път между двата принципа. (Вероятно едва ли е необходимо повторно специално подчертаване, че в двата случая трябва да бъдат задоволявани потребности.)

Общност, която принадлежи предимно към типа на *стопанство с централизирано управление*, като например феодален двор през ранното средновековие, би могла да бъде управлявана и по двата начина. Ръководството на стопанството би могло да се организира предимно с оглед на потребностите на феодалния

владетел и неговите близки или в по-голяма степен да взема под внимание и потребностите на робите, полусвободните хора и т. нар. свободни селяни, задължени да работят ангария. Тук и във всяко стопанство с централизирано управление за ръководството на стопанството съществува известна свобода в поставянето на икономически цели. Естествено ръководителят трябва да разпределя за подчинените поне толкова, че да не намалява тяхната икономическа работоспособност. Често обаче той има възможност чрез по-големи дажби значително да превишава тази долна граница при ограничаване на собственото задоволяване на потребностите. Подборът на засадените житни култури и изобщо стопанският план изглежда по различен начин във всичките си части в зависимост от това, дали се следва „принципът на максималните чисти приходи“ или на „възможно най-доброто обезпечаване“. От историята на Египет, на древния Рим или на ранното средновековие е известно колко силно зависи положението на фелахите, на робите или на длъжните да работят ангария от по-големите или по-малките претенции на господарите.

Тази разлика на двата принципа се проявява по друг начин в *разменното стопанство*. Това зависи от *пазарната форма*. Преди всичко съществена е разликата между пълната конкуренция и монопола на предлагането или търсенето. Да вземем предприятие, което се намира в условията на пълна конкуренция на всички пазари, т.е. което разглежда цените на средствата за производство и на продуктите като дадености на плана. Неговото количество продукция е такова, че пределните разходи и цените не съвпадат. Като произвежда толкова, то действа съобразно „принципа на максималните чисти приходи“. Обаче, и това именно е важно, по този начин то произвежда също толкова, колкото може да произведе при съществуващия производствен апарат и при съблюдаване на „принципа на възможно най-доброто обезпечаване“. Ако то произвеждаше още повече, тогава разходите за допълнителните бройки щяха да надвишат реализираната цена и по този начин ще се изразходват повече стойности, отколкото се произвеждат, следователно ще се наруши икономическият принцип. Следователно при пазарната форма на пълна конкуренция е напълно безразлично дали ще

се действа съгласно принципа на максималните чисти приходи, или за възможно най-доброто обезпечаване. И в двата случая под натиска на пълната конкуренция ще се произвежда и продава еднакво количество. При пазарната форма на монопол на предлагането в зависимост от това, дали се действа съгласно единия или съгласно другия принцип, дистанцията може да бъде значителна. В този случай излиза наяве теоретически интересна, стопанско-политически изключително важна разлика между конкуренция и монопол. Видяхме, че монополистът поставя като даденост в своя икономически план очакваните от него реакции на насрещната страна на пазара. Ако следва принципа на максималните чисти приходи, при наличния производствен апарат той произвежда толкова, че да достигне точката на *Курно* – реализираната цена, наложена на пазара, винаги е по-висока, отколкото пределните разходи на производството; обезпечаването на клиентите винаги е по-малко, отколкото би могло да бъде без нарушаване на икономическия принцип. Ако обаче се прояви „принципът на възможно най-доброто обезпечаване“, тогава монополистът снижава цената толкова, че тя да стане равна на пределните разходи, и обезпечаването на клиентите е по-високо, отколкото ако действа по другия принцип. В никакъв случай не е безразлично дали газовата станция, която като монополист снабдява жителите на даден град с газ, действа според принципа за максималните чисти приходи или – доброволно или принудително – по принципа за възможно най-доброто обезпечаване. Цените за газ във втория случай са по-ниски, а снабдяването с газ на града по-добро, резултат, който е важен и от гледна точка на устройствената политика.

Тази разлика се проявява и в случая на монопол на търсенето. Ръководството на една фабрика на оптически уреди, която е монополист на търсенето на работници в малък град, може при преследване на принципа за максимални чисти приходи да понижи заплатата до една долна граница, която не може да бъде посочена точно. Но ръководството не е длъжно да прави това. То може да действа също по принципа на възможно най-доброто обезпечаване с блага на своите работници и да плаща толкова високи заплати, че те да отговарят например на продукта на пре-

делния работник. Разликата може да бъде голяма при известни обстоятелства, в частност когато тази фабрика е монополист на пазара за оптически уреди. Тогава съществува значителен толеранс за заводската или държавната социална политика. (бел. 64)

Сега е възможно и необходимо да обърнем поглед назад към антитезата задоволяване на потребностите – принцип на печалбата. Става ясно, че онези положения и разлики в човешкото поведение, които тя напразно се опитва да улови, се описват чрез двете противопоставяния, които току-що обсъдихме, т.е. чрез т. 2 и 3.

4. Човекът от края на XIX и началото на XX век прави икономически планове за дълги периоди, например за десетилетия. Той спестява, за да осигури бъдещето. Още през младостта мисли за потребностите на старостта и организира съобразно това своите икономически планове и икономически действия. Първите християни упражняват стопанска дейност по друг начин. С вярата за скорошното идване на царството небесно те не се грижат за старините. За да говорим с езика на националната икономия – техните стопански планове са краткосрочни, те не мислят за далечни бъдещи потребности. От тази гледна точка би трябвало да направим разлика в цялата история между два типа стопански човек – планирания *дългосрочно* и планирания *краткосрочно*.

Двата типа съществуват през всички периоди. Редом с гражданите буржоа от края на XIX век с техните далечни икономически планове има и бохеми, и лацарони с икономически планове за няколко дни. Но в определени периоди преобладава ту единият, ту другият тип.

На различни места в нашето изследване вече установихме колко силно зависи ежедневиият икономически процес от това, дали човекът взема под внимание само потребностите на настоящето или в по-голяма степен, или в по-малка степен потребностите от близкото и далечното бъдеще. От това се определят структурата на производствения апарат и разпределението на блага в настоящето и бъдещето. Например тунизийският бербер по правило прави съвсем краткосрочни планове. Той работи само толкова, колкото да осигури своята прехрана за няколко

дни. Почти не спестява и почти не инвестира; ако има малко пари, той не работи и започва да работи отново едва когато почти ги е изразходвал. Ако всички хора правеха такива краткосрочни планове, тогава на земята щеше да има само един изчезващ малък производствен апарат и производството на блага щеше да бъде много малко. Противно на това, управителите на предприятия и домакинства в европейско-американската културна среда планират, инвестират и спестяват много по-често дългосрочно. Така възниква модерният производствен апарат. Въз основа на много дългосрочни планове редовно работят ръководствата на централните административни органи. По този начин се действа още по време на империята на инките. Същото се отнася и за централните администрации в модерните стопански порядки от този тип, които дългосрочно планират и провеждат много големи инвестиции в строителството на електростанции, доменни пещи и т.н., но в замяна на това оставят на заден план настоящото осигуряване на населението.

Следователно периодът от време на икономическите планове, от който зависи размерът на инвестициите, е изключително важен за фактическото протичане на икономиката и за осигуряване с блага. Но този факт, който трябва да бъде съблюдаван при изследването на всички конкретни икономически проблеми, е взет под внимание в скицирания теоретичен апарат.

5. Немският селски стопанин от началото на XX век остава в двояк двор дори когато аграрните цени спадат и неговото общо икономическо положение се влошава. Той търпи спадането на приходите или се опитва да му противодейства чрез повече труд. Едва когато разликата между възможностите за доход в селското стопанство и при занаятите стане много голяма, той обръща гръб на селското стопанство. По съвсем друг начин се държат повечето фермери в Съединените щати. Веднага щом ценовите съотношения станат неблагоприятни и по-нататъшно стопанисване на фермата изглежда вече неизгодно, те търсят други, по-добри земи за своята селскостопанска дейност или отиват в промишлеността, т.е. се оттеглят.

Силни традиционни връзки приковават немския селянин към неговия двор, докато американският фермер притежава все

още подвижността и неспокойствието на първите бели заселници на северноамериканския континент. Тази разлика в поведението също е важна за икономическия процес в двете страни. Трябва да я познаваме, за да разбираме селското стопанство и осигуряването с блага в Германия и в Америка с техните различия.

Такива и подобни фактори с неопределимо въздействие, които вземат решаващо участие в оформянето на икономическия живот на народите, трябва, разбира се, да бъдат изцяло взети под внимание от науката. Това правим, като ги разглеждаме като даденост в структурата на конкретния стопански строй, т.е. като условие на стопанска дейност. За теоретичния анализ в нашата последователност те спадат към шестата даденост – правната и социалната организация.

В. От всичко това следва, че подобно на изследването на разнообразните икономически *форми* и тук трябва да изместим встрани обичайните изтъркани схеми за стопанския човек, за да видим *човека* в икономиката такъв, какъвто е бил и е – търговец от Иперн или Флоренция от късния XIII век, или от Нюрнберг през XV век, или немския член на еснафско сдружение от XVIII век, или пруски селянин от същия период, който е толкова различен от селянина в края на XIX век. Или северноамериканския сектант от XVIII век, или съвременния японски селянин. Всички те и икономическото им поведение трябва да се схванат в тяхната специфична духовна, естествена и политическа среда, а ние трябва да се пазим от това да създадем *homunculi* в бърдо конструирани реални типове, например на „средновековния човек“, упражняващ стопанска дейност съгласно принципа на задоволяване на потребностите или на „капиталистическия човек“, завладян от принципа на печалбата. „И тук съзнателно трябва да се откажем от всеки епохален монизъм“ (*А. Рюстоу*). Ако се доближим до реалния човек на историята, става ясно: *колкото по-нагледен е нашият възглед за историческата индивидуалност на отделния човек, в толкова по-голяма степен става очевидно, че неговото поведение в икономическото планиране и действие е както константно, така и многообразно.* До заблуда води всяко описание, което не

обръща внимание на едната или другата страна. Следователно науката трябва да изясни двете страни. Тя го прави, показвайки, че всички хора, доколкото те са душевно здрави, винаги и навсякъде действат съгласно икономическия принцип и в това се изразява константата. (Противоречи на фактите възгледът на историцизма, че човекът се променя напълно в процеса на историческото развитие.) От друга страна, трябва да се установят признаците, които конструират различието на хората в тяхното икономическо поведение. Това става чрез изработване на пет противоположни двойки. Те заедно в комбинация би трябвало да са достатъчни, за да характеризират конкретния човек от определен исторически момент, доколкото поведението на човека е икономически важно.

Как да се постигне тази комбинация, се илюстрира с още няколко примера. Както е известно, в края на древността става радикална промяна в религиозното и духовното поведение на античните хора. Това е една от най-големите религиозно-духовни революции на световната история. За разлика отпреди, сега много голям брой хора вече не искат да печелят неограничено, а да задоволят само едно постоянно, скромно ниво на потребностите, за да имат време за богослужение и да се подготвят за *civitas dei* – т.е. промяна в точка две от нашата поредица. От икономическа гледна точка това означава – точка 3, – че повече не трябва да се постигат „максимални чисти приходи“, а „възможно най-доброто обезпечаване с блага“. Същевременно в сравнение с преди икономическите планове – точка 4 – стават по-краткосрочни; зависимостите от нови фактори, трудно определими, се проявяват в по-голяма степен, отколкото преди. Само в първа точка поведението едва ли се е променило – хората продължават да действат според икономическия принцип. Един друг пример. Каква е разликата между съвременния *американски предприемач А* и *френския селянин R*? *А* обективно действа според икономическия принцип (1), има променливо равнище от неограничени потребности (2), действа съгласно „принципа на максимални чисти приходи“ (3), прави дългосрочни икономически планове (4), обвързан е в малка степен с традиционните условия (5); *R*, френският селянин, действа само субективно

съгласно икономическия принцип (1), има постоянно ниво на потребностите (2), обаче постига задоволяването на тези потребности, като също действа според „принципа на максимални чисти приходи“ (3), същевременно се грижи, макар и по друг, по-малко рискован начин, за по-далечно бъдеще (4) и впрочем е силно зависим от трудно определими фактори (5).

С такава точна характеристика не трябва да се определя историческият живот например. По този начин задачата на националната икономия би била разбрана напълно погрешно. Например голямата духовна промяна, станала през късноантичния период, не следва да се представя в своя цялостен образ чрез такива описания. Това би било изискване, направо предизвикващо смях. С другия пример също не следва да се описва разликата между френската и американската същност в нейния многообразен универсално-исторически произход. Какво трябва да се постигне, е нещо друго – да се обхванат влиянията, които духовно-психическите особености на отделните хора, на отделните периоди, на отделните слоеве и народи съответно упражняват върху конкретния икономически процес.

Сега да видим как това е възможно – *константността* на икономическото планиране и дейност, които във всички периоди и при всички народи протичат според икономическия принцип, позволява и изисква конструирането и прилагането на един-единствен теоретичен апарат. *Многообразието*, което се открива успоредно с това в икономическото поведение, обаче изисква отчасти доизграждането на този теоретичен апарат, както се установи от **Б 2–5** или предпазливост в неговото използване, както стана ясно от **Б 1**. Докато изключително голямото многообразие от конкретни икономически форми се овладява чрез морфологичната система, то чрез изработването на тези противоположни двойки стана възможно научното схващане на многообразието на човешкото поведение.

По този начин стана възможно да бъдат свързани историческото разбиране на религиозните, духовните, политическите, моралните и душевните промени, например през периодите на възникващото и борещото се християнство, с точното познание на влиянията на тези промени върху конкретния стопански процес. (бел. 65)

ГЛАВА ШЕСТА

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Много писатели правят резюме в края на книгата. Аз трябва да се откажа от него, тъй като не можах да изразя основната мисъл по-накратко, отколкото в една книга. Казано с целия респект на голямата дистанция и на мен се случи това, което и на *Шопенхауер*, когато той казва, че е искал в своето основно произведение да изрази само една-единствена мисъл: „Въпреки всички усилия – казва той – не успях да открия по-кратък път от цялата тази книга, за да я изразя.“ Следователно ще разочаровам този, който няма време или желание да прочете цялата книга и се надява да намери резюме или кратко повторение, което за четвърт час ще му позволи да се запознае с основното съдържание.

Необходимо е обаче нещо друго. За да бъдат избегнати недоразуменията, трябва да бъдат поставени още няколко ориентирни. Същевременно от идеите на настоящата книга трябва да бъдат направени още няколко извода, които наистина са загатнати бегло, но трябва да бъдат допълнително подчертани и развити.

1. Възникнала е продължителна дискуссия около въпроса дали националната икономия би могла да бъде „квантифицирана“. Често въпросът получавал отрицателен отговор. Икономиката не се състояла от количествени показатели, а от целеви структури. Който разсъждавал национално-икономически в количества, разсъждавал „природонаучно“ или „материалистически“ и не разбирал правилно характера на националната икономия като хуманитарна наука или историческия характер на икономиката. На това следва да се отговори, че същността или понятието за икономика не изключва мисленето в количествени показатели, а даже го прави необходимо.

Ако се изхожда от понятия, аксиоми, дефиниции или други мисловни шаблони, никога няма да се стигне до окончателно решение в този спор. Казано на езика на логиката – решението изобщо не е възможно да бъде прието чрез изводи от определени предпоставки, а само чрез демонстриране на самия предмет. Това означава, че решаващо значение за въпроса има характерът на проблемите, които предлага икономическата *реалност* и които самите ние наблюдаваме в живота.

Но тогава излиза, че въпросът за *устройствената структура* на икономиката не е количествен въпрос. Например не изисква количествен отговор въпросът, каква е структурата на съвременната немска валута, как изглежда порядъкът на немското селско стопанство, следователно въпросът относно частичните порядки и съответния общ стопански порядък. Но само лица, които са далеч от икономическия живот и борби, могат да бъдат на мнение, че и другият национално-икономически основен проблем не е количествен. Всеки работник знае това по-добре. Неговата заплата е количество пари и той дава парични суми – количества, за хранителни стоки, жилище и облекло. Той знае, че цялото икономическо планиране и дейност означават да се планира и действа с количества. Същото знае и всеки ръководител на предприятие с неговите разчети на разходите, счетоводство, баланс, разчети за печалбата и загубите, с неговите финансови планове, производствени планове и планове за пласмент. В други периоди са правени по-малко точни изчисления, но винаги и през всички икономически порядки стопанската дейност е упражнявана съобразно количества. Руският селянин от XVIII век, който задоволява потребностите на своето семейство предимно във фермата на стопанство с централизирано управление, е знаел много добре, че напрежението между потребностите и тяхното задоволяване се изразява в количества хляб, месо, облекло и т.н., които са необходими и трябва да бъдат набавени. Също и всяко централизирано администрирано стопанство трябва да взема под внимание количествата. Следователно и науката трябва да поставя въпроси защо се произвеждат определени количества, как става количествено разпределението на потока от блага по потребителски групи и потребители, защо се

правят определени инвестиции и от какво зависи пространственото разпределение на количествата блага. Тъй като винаги и във всички науки проблемните решения трябва да бъдат адекватни на проблемите, националната икономия също трябва да даде количествени отговори на тези количествени въпроси. Например ако въпросът за изграждането на структурата на съвременния ред на американското парично дело не се нуждае от количествен отговор, то от такъв се нуждае въпросът как става набавянето на пари в рамките на този ред и как той влияе върху цялостния съвременен американски стопански процес.

Интелектуалци, които не си поставят въпроса за икономическото ежедневие количествено, слизат дори при равнището на ежедневния опит. Всъщност те влизат в противоречие със самите себе си, тъй като все пак трябва да са забелязали, че техният доход е количествено ограничен, че цените, които ежедневно плащат, са количества, и че постоянно сравняват размера на техните доходи с размера на техните разходи. Именно в тази дискусия и особено в такава теза, откъсната от действителността, проличава безрезултатността на всяка понятийна национална икономия и необходимостта да си припомним простото, непосредствено възприятие.

2. Само правилното *поставяне на въпроси* разкрива действителността в нейните взаимовръзки. Обикновеното описание на факти не води далеч. Става въпрос за питането. И за поставянето на важни значими въпроси. Такива въпроси донаучният човек рядко поставя. Повечето хора проявяват интерес само към своята непосредствено съществуваща среда – селскостопанския двор, фабриката, домакинството и заобикалящата ги среда. Техният хоризонт не се разпростира по-нататък. Те не се считат задължени да повдигат въпросите за стопанския порядък или за връзките на цялостния икономически процес, от които изхожда националната икономия.

Как обаче се стига до *правилни*, национално-икономически постановки на проблема? Тъй като въпросите изникват от живота, те изглеждат зависими от желанието на човека. „Ние можем да питаме *каквото си искаме*, но ще питаме за това, *което ни интересува*“ (А. Амон). Не учи ли историята на всички науки, че

постановките на всички въпроси са определени от практическите интереси и от променящите се интелектуални течения? Смята се, че икономическата реалност налага известни въпроси, а човекът със своите лични въпроси се приближава към реалността. По този начин в питането вече се изразява лично становище. Ако този възглед беше правилен, цялата национална икономика би била зависима от субективната преценка, тъй като изхожда от субективно определени въпроси, което по необходимост би довело до хаотичното паралелно съществуване на изследователски начинания.

Историята на науките учи действително, че научната постановка на въпросите често е предизвикана от практическите потребности на деня и от господстващите интелектуални течения на епохата. Може лесно да бъде приведено доказателство именно във връзка с възникването на национално-икономическите постановки на въпросите. Дотук трябва да се съгласим. Но с това не е всичко казано. Същевременно трябва да се подчертае, че се запазват само тези въпроси, които са резултатни. Положително може да се види, че въпросът за общата взаимовръзка на икономическия процес, повдигнат от класиците, е внушен от общата духовна и политическо-икономическа ситуация през XVIII век. Но той *се наложи*. Стана ясно, че без неговото решение не може да бъде обяснено икономическото съществуване на хората. Колкото и много да се различава днешната обща духовна и политико-икономическа ситуация от тази в края на XVIII век, науката трябва да продължи да поставя този въпрос и да се стреми да формулира отговора му. Да се откажем от този въпрос, означава да се откажем от познанието на икономическия процес. Същото важи и за другия основен проблем, който националната икономика трябва да поставя и разрешава – за стопанския порядък. Какъвто и да е подтикът на този въпрос – той се оказва резултатен и неизбежен в процеса на разглеждането му; той допринася много, затова трябва да бъде поставян.

Следователно два въпроса господстват в националната икономия – за формите, в които се упражнява стопанската дейност, и за икономическия процес, който ежедневно протича в рамките на съществуващите форми. Различната структура на тези

основни проблеми придава на националната икономия нейния характер.

От двата значими основни проблема и от тяхното разглеждане неминуемо възникват редица отделни проблеми. Например, след като е поставен въпросът за общата връзка на конкретния стопански процес, неговото изследване води неминуемо до голямата антиномия и до въпроса как тя може да бъде преодоляна. Всяка стъпка за преодоляване на антиномията води до нови проблеми и така пътят минава през следващи проблемни решения към следващи задачи. Едва след като върху конкретни явления бъде приложена морфологичната система и теорията, тази дълга поредица от въпроси, отговори и следващи въпроси стига до своя край. По този начин при поставянето на национално-икономическите основни проблеми и на отделните проблеми не трябва да господстват субективната преценка и произвол, а насочването към същността на нещата и логиката. В националната икономия, както и във всяка друга наука, не бива да питаме като *Амон* – „какво искаме“. По-скоро трябва да изключим проблемите, които са се оказали привидни, и да поставяме и се придържаме към въпросите, чието изследване дава възможност за проникване в реалността, следователно въпросите, които се налагат.

3. Действително в ежедневиия опит възникват двата основни проблема, около които всичко се върти. Обаче (абстрахирайки се от това, че повечето индустриалци, селяни, търговци, работници и т.н. не поставят проблемите) не е възможно те да бъдат решени с помощта на ежедневиия опит. Така основна задача на националната икономия се оказва постигането на научно знание, изхождайки от ежедневиия опит, изпълнен с противоречия и пунктуалност.

Въпросът обаче се свежда до това, дали националната икономия може изобщо да стигне до научно знание и дали тя следва да се конституира като наука по този начин.

На този въпрос отговаряме положително. Обаче подходът, който води до положителния резултат, е изключително своеобразен. Плахостта на много национални икономисти да проникнат в отделното стопанство трябва да се преодолее напълно.

Често тази антипатия се обяснява със загрижеността, че така се губи поглед върху цялото, от което отделното домакинство или предприятие е само много малка част. Но тази загриженост е необоснована. Именно и само чрез изследване на устройствената структура на конкретното единично стопанство и чрез „точкова изолираща“ абстракция става възможно разработването на идеални типове, които не само дават възможност да се опознае структурата на историческите икономически порядки, но и предлагат основата на теоретични положения, а оттук и за познание на конкретните икономически процеси. Историческото възприятие и теоретичното мислене не се доближават и превеждат във взаимодействие, като се намали възприятието на историческите факти и се ограничи теорията върху известни исторически периоди. Подхождайки по този начин, се губят и двете – историческото възприемане и теоретичният анализ. Пътят, който води към целта, е в противоположна посока – въпреки първото впечатление, националният икономист, който иска да открие връзките на икономиката чрез теоретичното мислене, трябва да доведе *докрай наблюдението на конкретната действителност*.

4. От изключително решаващо значение за протичане на процеса на познание и за постигане на научно знание е правилният *метод на абстракция* да бъде приложен на правилното място. Установи се, че на преден план трябва да бъде „точковата изолираща абстракция“, която се извършва в процеса на изследване на отделните стопанства и се осъществява научното овладяване на конкретната икономика. (Пренебрегването на този метод на абстракция значително влияе за откъснатостта на националната икономика от действителността.) Противно на това „генерализиращата абстракция“, при която става дистанциране от реалната действителност, до известна степен трябва да се оттегли. Тя обаче играе определена роля в „прилагането“ именно при научното определяне на конкретните стопански порядки, т.е. при извеждането на „доминиращите“ и на „допълващите“ елементи на формата.

Въз основа на точковата изолираща абстракция националната икономия създава „идеални типове“, които, както стана

ясно, са нещо съвсем различно от обичайните „реални типове“ (бел. 6б, 6ба). Този метод поема по заобиколен път, като в реалното стопанство той получава елементарните форми, от които е съставено. Тъй като тези елементарни форми са били и са в обозримо количество, се постига опростяване, което прави научно познаваемо иначе необхватното многообразие на стопанските порядки и стопанските процеси. „Ако бихме искали да развием теорията върху съвкупността на възможните състояния на условията, това би било едно гигантско, вероятно даже утопично начинание, сравнимо с печатарство, което за всяка отделна дума от нашия език би изготвяло специални печатарски букви. Обратно, имаме ли под формата на морфологичната система печатарските букви за отделните знаци, то не съществува непреодолима трудност за разработване на смесите, необходими за прилагане върху конкретни проблеми в зависимост от конкретната нужда“ (Ф. В. Майер).

5. Следователно морфологията и национално-икономическата теория възникват в анализа на конкретната икономика и са *инструменти* за постигане на научно знание. Те служат на научното овладяване на икономическата реалност и решават централната за науката задача – да се откриват необходимите взаимовръзки и единство там, където наивното мислене вижда случайност и произвол.

Поначало хора с чисто емпирично отношение обикновено изпитват антипатия към теоретичната работа и не са нито готови, нито в състояние да се запознаят с нея. Те би трябвало да са наясно, че по този начин отпадат от кръга на тези, които могат да разберат икономическата реалност. Същевременно се уреждат много недоразумения относно задачата и логическия характер на теорията на националната икономия, които са широко разпространени и в средите на теоретиците. Например, че теорията съдържа формули, които трябва да „описват“ исторически конкретното битие, че тя обобщава целия опит и, така да се каже, има своето място в края на науката. Или опитът се противопоставя открито на теорията и тогава се говори за „теории“, които не съвпадат с опита или с „практиката“. Теорията също така не може да бъде изведена по дедуктивен път от дефиниции.

Тя не представлява и идеология от общ вид, която се разстила като мъгла над конкретната икономика. Истинска теория възниква от точното използване на *разума* в процеса на изследване на *фактите* за научното обяснение на конкретната икономика. Както стана ясно, идеологиите възникват от импулси на волята; те често са средства на икономическата борба и забулват погледа към реалната икономика. В заключение, теорията също не е и система от понятия или дефиниции, която трябвало да предхожда изследването на фактите и която няма основа, нито връзка с историческата реалност. Истинската теория не стои нито в началото на изследването на реалната икономика, както смятат понятийните национални икономисти, нито в края, както смята емпиризмът, нито успоредно с изследването на фактите, както искат екстремните „дуалисти“, а се намира в средата на процеса на познание; тя е инструмент, който е създаден да направи възможно научното знание.

Изискването, с което се появява теорията, също както морфологията, е скромно и същевременно голямо. *Скромно* дотолкова, доколкото тя има претенцията да бъде само инструмент на познанието, а не цел. *Голямо*, доколкото претендира да служи като универсален инструмент на познанието. Цялата икономическа действителност може да бъде научно опозната чрез прилагане на този инструмент. Не в смисъл че винаги едни и същи чисти форми, от които е съставена морфологията, или едни и същи теоретични тези са „актуални“, но че винаги една определена част от мисловния апарат благодарение на своето приложение е подходяща да обясни икономическата реалност на определено място и в определено време в нейната структура и протичане. (бел. 67)

6. При оформянето на научната национално-икономическа представа за икономическия свят се отрежда важна роля на *дефинициите*. Те обобщават резултатите от анализа на нещата и по този начин дават възможност да се работи по-нататък с тях. Постепенната замяна на неточните понятия от езика на ежедневието, с които работи националната икономия в началото, чрез научно дефинирани понятия става възможна и същевременно се подкрепя от по-нататъшния анализ на нещата.

Да вземем *едно* понятие, а именно понятието за цената. Да го дефинираме научно преди действителния анализ, т.е. в началото, е невъзможно. В началото на анализа националната икономия не знае за цената нещо повече от ежедневието. Когато обаче в хода на анализа на фактите се разработят „икономическите системи“, самото национално-икономическо третиране на проблема се натъква на цената и трябва, и може да даде точно очертание на границите на понятието за цена. Сега става ясно, че цената в „разменното стопанство“ означава нещо съвсем друго, отколкото в стопанството с „централизирано управление“. В разменното стопанство с неговите многобройни предприятия и домакинства е необходима координация на отделните планове, която се извършва въз основа на цените. По този начин ценообразуването се намира в центъра на общата икономическа система, има широки, точно указани функции и всички действия трябва да бъдат ориентирани по цените. Съвсем по друг начин е при стопанството с централизирано управление, в което една инстанция управлява със своите планове икономическия процес и където цените са нещо друго, доколкото те изобщо се появяват, което (както стана ясно) не е така при всички проявления на тази стопанска система. Ако на този етап от действителния анализ е възможно и необходимо да се дефинира какво е цена, то следващият етап, именно изследването на пазарните форми, води до дефиниране на „монополната цена“, „конкурентната цена“ и т.н. Съответно в дефиницията се резюмира познанието, което е оформено стъпка по стъпка. Сега понятието за цена придобива истинско съдържание и точно очертание. При други понятия като стопански порядък, предприятие, стойност, капитал, пари и т.н. става същата промяна. Първоначално използвани на неопределения език на ежедневието, те се превръщат в хода на анализа в добре дефинирани и научно използвани понятия и последователността на дефинициите показва как науката постепенно израства от ежедневието.

Често на дефинициите на националната икономия се отрежда друго място. Те се изтеглят в началото и работата на много национални икономисти се характеризира чисто и просто с това, че започват с дефинициите на основните понятия. Различни са мотивите, които ги карат да направят това.

Някои смятат, че науката трябва да започне с дефинициите за икономиката, производството, цената и т.н., защото тя от самото начало работи с понятия, а понятията, които използва, трябвало да се изяснят преди тяхното използване. На това трябва да отговорим, че ние естествено винаги работим с понятия. И националната икономия се нуждае от понятия още при първото наблюдение на предмета и при първите постановки на въпросите. В това няма ни най-малко съмнение. Но от това не бива да се прави заключението, че националната икономия трябва или следва да започва с дефиниции. Как би могла тя да каже преди изследването на нещата какво представлява стопанският порядък или какво е предприятие, цена, стойност, капитал и т.н.? Ако се опита да направи това, тя включва в дефинициите, а с това и в науката научно необосновани възгледи. По този начин чрез дефиницията в националната икономия се промъкват завоалирани мнения и идеологии, обусловени от интереси.

Други национални икономисти поставят дефинициите в началото, за да направят разграничение на обекта, с който се занимават по-нататък. Те се опитват да дефинират още в началото понятието „икономика“, за да определят предмета на националната икономия. Това разграничаване чрез дефиниции обаче е изпълнимо и впрочем ненужно. Неизпълнимо, защото науката не може успешно да разграничи дадена област, която още не познава. Ненужно, тъй като разграничението на предмета се получава от *проблемите*, които възникват и трябва да бъдат решени. Известни проблеми – да използваме думите на *Макс Вебер* – и специфични средства, които не постулират за тяхното решение, очертават областта на всяка наука. Науката, а с това и националната икономия, не възниква от констатацията на един предмет, който най-напред се разграничава с помощта на дефиниции и след това се описва по-подробно, а от повдигането на проблеми и разгръщането на изследователски методи за тяхното преодоляване и постигането на резултати.

В заключение, дефинициите се поставят в началото по трета причина, от друг характер. Мнозина пристъпват към науката с тези позиции, в които предварително са убедени, и за тях науката не е нищо друго, освен експликация на тези постановки.

В случая дефинициите, с които започва ходът на мисълта, служат за въвеждане на доняко научно определени положения в науката. Това е поведението на добре познатите ни същински понятийни национални икономисти. (бел. 68)

7. В усилията да стигне до решение на проблемите националната икономия се сблъсква с факт от решаващо значение – за да преодолеят съществуващата ограниченост на благата, хората навсякъде и винаги действат въз основа на *икономически планове*. Този факт прави необходимо в изследването както на устройствената структура на цялата конкретна икономика, така и на ежедневните икономически процеси, вниманието да се насочи най-напред към конкретните икономически планове с техните планови дадености. Тук се открива врата, през която националната икономия прониква в икономическата действителност. Тук трябва да започне и нашето третиране на двата проблема, а това начало предрешава по-нататъшния път.

8. Национално-икономическата наука трябва да бъде *систематична*. „В нея намира израз не просто една естетична черта от нашата природа. Науката не иска и не бива да бъде поле за архитектурна игра. Ние не откриваме систематиката, която е присъща на науката, естествено на истинската и правилната наука, а тя е залегнала в нещата, където просто я заварваме. Науката иска да бъде средството, с което нашето знание да завойува царството на истината, и то във възможно най-голяма степен; царството на истината обаче не е безпорядъчен хаос, в него властва единството на закономерността. (бел. 69)

Тъй като всяко домакинство и предприятие е член на един широкомащабен порядък и всяко икономическо действие е част от цялостен процес, необходимо е цялостният ред и процес да бъдат разбрани в тяхната взаимовръзка. Ние не внасяме систематиката във фактите, а я откриваме там. Тъй като икономическите събития, както постоянно ставаше ясно и в този труд, са взаимозависимо цяло, националната икономия трябва да предлага цялост от познания, между които съществува вътрешна връзка. Та прави това, като разгръща една „морфологична система“ и една „систематична теория“. На общата връзка на нещата – на тяхната устройствена структура и връзка на процеса –

трябва да отговаря връзката в рамките на научната система. В противен случай научното познание е непълно. От гледна точка на систематиката това означава – единно подредено и свързано.

Изискването всеки отделен икономически въпрос да бъде разглеждан в рамките на икономическото цяло, т.е. систематично, се обръща срещу две течения на времето. Колкото по-изтънчени стават теоретичните методи, в толкова по-голяма степен много теоретици на националната икономия предпочитат да правят детайлни изследвания на известни връзки между величините и все повече намира почва мнението, че икономическата теория трябва да се разложи на отделни теореми. От друга страна, трябва да бъде обърнато внимание на целостта на основния теоретичен проблем. Всички отделни въпроси, например за управлението на производството, образуването на заплатите, въздействията на спестяването и т.н., са аспекти на един кардинален въпрос – за общата връзка на голямото, взаимозависимо икономическо ежедневие на общественото стопанство. Оттук следва необходимостта от систематична теория, отговаряща на фактическата обща взаимовръзка.

На второ място ние се противопоставяме на общото мнение, господстващо и извън науката, че систематичното мислене е изобщо вредно. Животът е по-силен от всяка система. Никъде по-ярко не изпъква противоречието на живия живот и на подреждащия разум, отколкото в стремежа на разума към системата. *Системата* била работа на миналото, *животът* обаче – дело на настоящето. От духовно-историческа гледна точка това модерно отхвърляне на систематичното мислене е лесно обяснимо. То е резултат от нахлуването на ирационализма и волунтаризма. Критиката на системите в рационалната икономия, в други науки и особено във философията, изхождаща от тази страна на нещата, в такъв случай не е основателна, ако има предвид образуването на системата при предпоставки, чужди на реалността. Тогава наистина опасността, която прави системата сляпа за действителността и подвежда към доктринерство, е много голяма. Обаче критиката е несправедлива спрямо систематичните науки, когато самата тя стане доктринерна и не разбира правилно, че системи трябва да бъдат образувани там, къ-

дето фактическите връзки го изискват. Един отказ от системата в националната икономия би означавал отказ от познанието на цялостния икономически живот.

9. В преодоляването на *мненията и идеологиите* на заинтересованите лица осъзнаваме важна задача на националната икономия. Ценни от научна гледна точка са само онези решения на двата основни проблема, които осъществяват това преодоляване. Сега само наука, която се основава на точно наблюдение на фактите и напредва с непосредствено понятните, ясни стъпки на мисълта, може да си пробие път в мъглата та ежедневния опит. Същевременно науката изисква строго насочване към идеята за истината. Иначе има опасност тя да бъде изложена на произвола на мненията и идеологиите на заинтересованите лица.

Същевременно от всичко казано дотук става ясно защо националните икономисти нерядко разбират неправилно тази своя голяма задача. На тях често им липсва методът, за да навлязат уверено в икономическата действителност. Липсва *възприетостта*. По тази причина често са зависими от вещи практики. Освен това често липсва познанието за общата икономическа взаимовръзка, която може да бъде получена само с помощта на *теорията*. Например който не владее теорията за парите, не е в състояние самостоятелно да оцени явленията на паричното дело, например девалвациите, и разчита на изказванията на банкови практики, които най-често са обусловени от техните интереси. В заключение, националната икономия е страдала от това, че чрез историцизма, прагматизма, позитивизма и други духовни движения от миналия век идеята за истината е представена като нещо относително и по този начин е забулена голямата, изключително важна дистанция между „ежедневния опит“ и „научното знание“. Може би никоя друга наука не е пострадала от това повече, отколкото националната икономия. (бел. 70)

10. *Бързата промяна на историческия живот* в най-ново време доведе националната икономия до тежко положение. Тя изглежда осъдена да остарява бързо, ако стопанските порядки се променят толкова бързо, както това стана в много държави през последните десетилетия. Можем да попитаме каква е вашата полза от проучванията на конкретните цени, ако конкуренци-

ята изчезне и на нейно място се появят монополи или непосредствено държавно управление? Каква е ползата за съвременника от анализите на паричната теория, направени преди десет години, когато са осъществени съвсем други валутни порядки? Както стана ясно, националните икономисти се опитват да си помогнат най-често, като бързо се пригодят към конкретната ситуация и съответно измислят теории, които изглежда отговарят на момента. Тук отново съществува едно привидно парадоксално положение. В колкото по-голяма степен националните икономисти вземат под внимание единствено конкретната съвременна ситуация, колкото повече абсолютизират съществуващата в момента стопански порядък в тяхната страна и колкото по-болезнено искат да бъдат модерни, толкова по-бързо остаряват. Например всеки обрат на икономическата политика, всяка промяна на конкурентното право и паричното законодателство разклаща техните виждания, тъй като предишните анализи се отнасят до едно вече променено състояние, до предишен стопански порядък, а сега националните икономисти трябва да положат усилия за нови теории, обусловени от времето, които са валидни, докато не настъпи нова промяна в икономическата политика. И така нататък – в непрекъсната промяна. По този начин накрая националната икономия губи всякаква опора; тя тича след събитията и попада от една криза в друга.

Създадената обаче по точковата изолираща абстракция морфологична и теоретична система надживява промените на историческото развитие. Разбира се, за това са необходими две неща – тази система трябва да бъде достатъчно задълбочена и да е получена не само в процеса на изследване на фактите от настоящето. Например не е достатъчно, както счита *Карл Менгер*, да бъде взет под внимание „един-единствен усреднен период от време на събитията – този на настоящето“. Икономиката през всички епохи и на всички народи е важна от гледна точка на националната икономия. Историческият хоризонт на националните икономисти трябва да бъде широк. Само в изследването на различни по вид икономически порядки възниква задълбочена и пригодна морфологична и теоретична система. Колкото по-надалеч достига погледът в миналото и в други икономичес-

ки култури, толкова по-пригодена да надживее промените в бъдещето е получената по този начин морфологична система на чистите форми и системата на теоретичните тези. Второ, трябва да се разбере логическият характер на икономическите системи и на теорията и да се осъзнае фундаменталната разлика между „истина“ и „актуалност“. Със смяната на инструкциите се променя само актуалността на отделните части. Нищо повече. Неактуални днес теоретични изказвания могат да станат отново актуални след няколко години.

Например с появяването на нови, досега непознати валутни порядки вероятно ще се окажат необходими някои допълнения в броя на паричните системи или на други места в мисловния апарат. Този апарат никога няма да бъде „завършен“. Освен това неговото приложение поставя непрекъснато нови задачи. Това не променя факта, че националната икономия никога не може да бъде напълно изненадана, ако нейният мисловен апарат е образуван въз основа на съвсем обширен исторически опит, но въз основа на интензивния анализ на отделните структури. Тя придобива спокойствие и сигурност спрямо историческите промени, тя става наука, по-устойчива на кризи.

11. Познаването на икономическата реалност предпоставя, че икономическите проблеми действително трябва да се открият като *специфични* проблеми, но и същевременно да се разгледат в тяхната *универсално-историческа* взаимовръзка. Например познанието за съвременната немска икономическа действителност е възможно само ако са решени както специфичните икономически въпроси за устройствената структура на немското стопанство и връзките на ежедневния икономически процес, така и ако е разбрана връзката на икономическите явления с цялостния живот на нацията, с политическите и социалните събития и духовните движения.

Едностранчивостта в едната или в другата посока е опасна. При пренебрегване на винаги действащата взаимовръзка на всички области на живота едностранчивото, изолираното разглеждане на икономическите въпроси води до резултати, които не отговарят на конкретната действителност. Това стана ясно например при конструкциите на стопанските етапи или при

обичайните теории за конюнктурата. Който обратно на това вижда само универсално-историческата взаимовръзка на всички области от живота и вярва, че изобщо не трябва да поставя и изследва икономическите въпроси поотделно, той не е в състояние да анализира, остава дилетант, не вижда икономическите връзки и получава само една неясна представа. Това се получава при романтичните национални икономисти от минали и по-нови времена.

Между стремежа на националната икономия към решаване на обективните проблеми и към универсално-историческо разбиране съществува известно напрежение, на което нашето изследване непрекъснато се натъква. Това напрежение е необходимо и ползотворно и не бива да се отстранява. (бел. 71)

12. В началото, при формулирането на проблемите, трябва да направим критика на традиционните конструкции на етапи и стилове. Сега, накрая, бихме могли да поставим въпроса дали изводите, до които стигнахме, отново ни доближиха до етапите и стиловете, например дали представянето на конкретните икономически порядки (*а*) или образуването на морфологична система от идеален тип (*б*) би могла да се разглежда като *продължение на учението за етапите и стиловете* и на икономическите системи от реален тип.

На този въпрос трябва да отговорим отрицателно.

а) Стопанските порядки нямат нищо общо със стопанските етапи и стилове. Те са нещо съвсем различно.

Първо, стопанският порядък е *индивидуално* явление; обаче стопанският етап или стопанският стил е *тип*. Ние искаме да изследваме атинския стопански порядък от времето на Перикъл или съвсем различния италиански стопански порядък през I век, или големия брой от други антични стопански порядки и не се опитваме да обхванем това многообразие чрез един етап или стил, например като „домашно стопанство“, или чрез някои етапи и стилове. Съществува източногермански стопански порядък през XIII век и един организиран по друг начин стопански порядък на фландърските градове около 1270 г., и отново друг фландърски стопански порядък около 1350 г. Всички те са индивидуални явления. Учението за етапите и стиловете говори за „градско стопанство“ или също за „ранен капитализъм“.

Един определен германски стопански порядък съществува през 1940 г., който, както се установи, изглежда по различен начин, отколкото стопанският порядък около 1900 г. Обаче учението за етапите се опитва да представи тези два строя и много други исторически ситуации в типа „народно стопанство“.

С първоначално посочената разлика много тясно е свързана втората разлика. Етапи и стилове се образуват по различен от начина, по който се стига до познание на икономическите порядки. Етапи, стилове и стопански системи от реален тип се конструират по един признак или по серия от признаци. Така са създадени реалните типове като „капитализъм“ или „градско стопанство“, или „домашно стопанство“. По съвсем друг начин се стига до стопанските *порядки*. Тук става въпрос за познание на индивидуални факти и познанието изхожда от един въпрос, именно въпроса за устройствената структура. Каква е икономическата устройствена структура в съвременна Германия? Или каква е в САЩ около 1800 г.? Оказа се, че на този въпрос не може да се отговори непосредствено, че по-скоро трябва да се поеме по дълъг и обиколен път на мисълта. Той води към целта през разработването на морфология, която се състои от икономически системи от идеален тип, проявления на стопанството с централизирано управление, пазарни форми, основни форми на паричното стопанство и парични системи – например за опознаване на стопанските порядки, които съществуват днес или които са съществували около 1800 г. Учението за етапи и стилове не познава тази постановка на въпросите и този път на познание. Трето, стопанските етапи и стопанските стилове трябва да служат като основа за теоретичните изследвания – не и стопанските порядки. Знаем, че наистина такива „обусловени от времето теории“ за отделните етапи и стилове, например за градското стопанство или за капитализма, нито са били създадени, нито изобщо могат да бъдат конструирани. Но намерението съществува и то е значително важен мотив за образуване на етапи и стилове. Познанието на стопанските порядки не преследва тази цел. Опити от този род – и това също бе установено – биха претърпели провал. Това е така, защото броят на устройствените форми, осъществени съответно в даден стопански порядък, е

прекалено голям, а те са свързани по такъв индивидуален начин, че стопанските порядки не предоставят условия за теоретичния анализ. Така например напразно бихме опитвали да създадем по една специална теория за немския стопански порядък от 1900 и от 1940 г. с цел обяснение на немския икономически процес от 1900 и от 1940 г. (Създаването на теории става по-скоро на основата на чистите устройствени форми, на икономическите системи от идеален тип и на техните проявления.) Наистина за *прилагане* на теоретичния апарат върху конкретните икономически процеси е необходимо познанието за конкретните икономически порядки и техните доминиращи устройствени форми – едно приложение обаче, което, от друга страна, не съществува в учението за етапите и стиловете.

б) Както стопанските порядки, така и икономическите *системи*, формите на стопанството с централизирано управление, пазарните форми и паричните системи, следователно цялата морфологична система, която бива открита в процеса на изследване на конкретните факти, нямат връзка с етапите и стиловете. Тук става въпрос за чисти, идеално-типични форми, които не си поставят за цел да отразят обобщаващо в известни напречни разрези икономическата реалност, която етапите или степените, или икономическите системи от реален тип. Те преследват друга цел, получени са по друг начин и имат друг логически характер. Затова не е благонадеждно да се правят сравнения между отделните признаци на някои конструирани редици от етапи и стилове и характеристиките на стопански системи от идеален тип. Тогава прекалено лесно се забравя, че етап – стил и морфологична система, така да се каже, се намират на две различни нива. Ако освен това се вземе под внимание, че и теориите по единия или другия метод означават нещо съвсем различно – обусловени от времето теории в учението за етапите и стиловете, а в другия метод – теории, необусловени от времето по отношение на тяхното съдържание на истина, а само по отношение на тяхната актуалност, тогава получаваме известна представа за степента на противоречието.

Като цяло тук не е построена друга къща от едни и същи тухли, както в учението за етапите и стиловете; тухлите в еди-

ния и в другия случай са различни. Налице е друго отношение към исторически даденото настояще и минало, и то както към стопанския човек, така и към институциите. Също така друго е отношението към разума. Всичко това специално се упоменава не за да се предявят претенции за оригиналност. Претенциите за оригиналност с оглед на величината на науката и нейната задача са винаги смешни. Разделителната черта трябва ясно да се прокара само за да не продължаваме да построяваме напразно къща, която националната икономия строи вече прекалено дълго, която е необитаема и в бъдеще не може да бъде годна за живеене. (бел. 72)

13. Обикновено отделните науки са били и се класифицират в определени *рубрики*, за да бъдат причислени към тях определени методологии въз основа на тази класификация. При това националната икономия често е била причислявана към т. нар. хуманитарни науки, била е противопоставяна на естествените науки, а след това към нея се е прилагала т. нар. методология на духовните науки. Или обратното. Доближавали са я до естествените науки и са правили опит да работят в нея чрез физични методи. Независимо дали става въпрос за единия или другия случай – поведението е винаги недопустимо. Всяка наука трябва да разработва *своя* метод и цялостен характер сама, като изхожда от спецификата на своите проблеми и в процеса на работа върху тях. Съществените проблеми, които предлага действителността и които не се нуждаят от решение, винаги определят метода. Спецификата на националната икономия произлиза от спецификата на нейните два основни проблема, които изискват по своеобразен начин исторически нагледното и теоретичното третиране. Съобразно с това се определя и мястото на националната икономия в космоса на науките.

Тя трябва да утвърди своята независимост по отношение на всички останали науки, които решават проблеми от друг характер. Тя трябва да претърпи провал, когато в нея избуят методите на изследване, които носят исторически или естественаучен характер и не са възникнали в спора с голямата антиномия. Тъй като нито една друга наука като нея не трябва по подобен начин да преодолява проблеми, съдържащи вътрешни противоречия,

то всяко автоматично пренасяне върху националната икономия на методичните разсъждения, които са придобити от друга наука, е недопустимо и заблуждаващо.

Но именно когато бъде напълно изяснена *спецификата* на националната икономия и по този начин бъде тласнато максимално напред познанието за реалната икономика, се получават допирни точки с други науки. Осъжданото с право разчленяване на отделните науки не би могло да бъде преодоляно чрез повърхностно рубрициране сякаш отгоре, *а само чрез работа над самите съществени проблеми*, т.е. от долу на горе. Тогава преди всичко се получават много допирни точки с икономическата теория. Много близка също така е връзката и с други исторически науки, ако те се разглеждат универсално исторически. По този въпрос говорихме подробно.

14. Това, че не може да се запази отделянето на *учението за икономиката на предприятието* от националната икономия, се установи от цялостния ход на мисли. То би било оправдано само ако бяха налице особени проблемни групи. Единствено самостоятелността на проблемите конституира самостоятелността на дадена наука. Проблемите на националната икономия и на учението за икономиката на предприятието са свързани. Предприятията и домакинствата са звена на общия стопански порядък, а процесите в предприятията и домакинствата са частични процеси на обществения цялостен процес. Двата основни проблема на националната икономия са също така двата основни проблема на учението за икономиката на предприятието. Структурата и управлението на предприятията и домакинствата могат да бъдат разбрани само в рамките на икономическия порядък и на цялостния стопански процес. Затова всички изследователи на предприятието по необходимост навлизат в проучването на стопанските порядки и на съответните икономически връзки. Не съществува и най-малката причина *едната* наука – учението за предприятието – да се ограничи до даденостите на единичното стопанство, а *другата* – националната икономия – да игнорира даденостите на единичното стопанство. Това, че специалистът по предприятието изследва връзките в рамките на предприятията и домакинствата, а специалистът по народно стопанство из-

следва повече връзките между единичните стопанства, е понятно и правилно при мащаба на проблемите. Разликата в акцента обаче не бива да води до разделяне на две науки.

Както при делението на историческа и теоретична национална икономия, така и тук важи тезата, че чрез деление на науката проблемите остават нерешени. Ако националният икономист се занимава с цялостния стопански порядък или с общоикономическите процеси, без да познава носителите на този стопански порядък – предприятията и домакинствата, това означава откъснатост от действителността. Как например да бъде разбрана структурата на даден аграрен строй, ако не познаваме из основи структурата на селскостопанските предприятия с различна големина? И как да разберем общоикономическите връзки на съвременното парично дело, ако не владеем техниката на сделките на модерните банки и не можем да разчетем съвсем точно банковите баланси? Обратно, една наука за предприятията, която се ограничава до отделното предприятие, никога не може да обхване *смисъла* на структурата и на дейността на отделното предприятие, също и на изготвянето на баланси или на изчисляване на разходите. Нейният хоризонт е прекалено тесен и тя затъва в едно пунктуално и с това недостатъчно третиране на проблемите. Ако следователно националните икономисти гледат отвъд единичните стопанства, а специалистите по предприятието остават в отделното предприятие, двете групи заедно не дават и в най-малка степен това, което дава една икономическа наука, която тръгва от организацията, плановете и действията на единичните стопанства и от даденостите на отделното предприятие и домакинство, прониква в общоикономическите дадености, за да достигне по този начин, изхождайки от единичното стопанство, до познание за съвкупното стопанство. Тогава, като се изхожда от това познание за съвкупното стопанство, става възможно и научното познание на единичното стопанство и неговите процеси, като тук намира потвърждение познатата теза на *Бьокх*, че „който иска да изчерпи до известна степен отделното, трябва да познава цялото“. Особено ясно се проявява единството на проблема там, където – както в централизирано администрираното стопанство или в собственото стопанство –

едно ръководство управлява целия икономически процес, където следователно единичното стопанство обхваща цялостния процес.

Отделянето на науката за предприятието от националната икономия се е получило в резултат на това, че много национални икономисти са се опитвали да решат общоикономически проблеми, като заобикалят единичните стопанства. Там, където тези школи господстват, възниква вакуум. Структурата и поведението на единичните стопанства остават неизяснени. Науката за предприятието се опитва да запълни вакуума. Следователно, щом бъде разбрана необходимостта чрез изследване на устройствената структура на единичните стопанства и на процесите в тях да бъдат открити общоикономическите връзки, тогава вакуумът и отделянето на науката за предприятието отпадат. (бел. 73)

15. В края на хода на мислите също така е възможно да бъдат по-точно определени, отколкото досега, дадено положение и една важна понятийна двойка.

Както се установи, „икономическият порядък“ е индивидуален, позитивно съществуващ факт. Той е съвкупност от реализираните форми, в които *in concreto* протича ежедневният стопански процес. В хода на човешката история стопанските порядки се променят в безкрайно многообразие. Голямата задача на науката е в това многообразие на икономическите порядки да се открият простите основни форми, от които те са съставени. Това стана възможно.

Недопустимо е положително дадените икономически порядки да бъдат определяни не по този начин, а като „структура“ или нещо подобно, например днес да говорим за английска икономическа структура. В тези икономически порядки става въпрос за единството и делението на конкретните факти – следователно за един порядък. Стопанските порядки са били и често са целесъобразни, често ежедневният стопански процес не намира в тях никакво равновесие. Или те са несправедливи. Така или иначе науката трябва да ги изследва и да установи тяхната устройствена структура. И именно анализът на устройствените форми дава възможност да се разбере защо господства липсата

на равновесие например на трудовите борси, на които непрекъснато има стачки или локаут, тъй като те са поставени в двустранни частични монополи.

Може рязко да се осъжда нехуманният стопански порядък на инките, за разлика от хуманния икономически порядък на йезуитската държава. Но и двата по еднакъв начин са обекти на науката, както и останалите икономически порядки в историята.

„Порядъкът“ има обаче и друг смисъл – като порядък, който отговаря на същността на човека и на нещата, т.е. порядък, в който съществуват мярка и равновесие. Още античната философия използва тази формулировка на понятието порядък. Тя е търсила в многообразието на нещата план за устройство на света. През средновековието отчетливо е била изразена идеята за порядък, която оказва решаващо влияние върху изграждането на цялата средновековна култура. Тя означава рационално съединяване на многообразието в едно цяло.

Преди всичко в периоди на несъстоятелни или несправедливи позитивни порядки тази идея за порядък на битието или за естествения порядък, или за порядък редовно придобива голяма сила. Абсурдността на конкретните състояния дава повод за това. Търси се порядък, който за разлика от съществуващите порядки отговаря на разума или на природата на хората и на нещата. По време на такова бедствено положение в прехода между IV към V век *Августин* развива тази идея. През XVII и XVIII век естественият порядък (*ordre naturel*) се противопоставя на позитивния порядък (*ordre positif*), отново със силно въздействие например в областта на изграждането на правото, на държавата и на икономическата политика. Днес тази идея се съживява с оглед неотложната необходимост да бъде намерен за индустриализираната икономика липсващият функционален и достоен за човека порядък на обществото, правото и държавата. Формулировките на понятието могат да се променят в хода на европейската история, но целта на образуването на понятието остава същата или подобна.

Двете понятия за порядък са неизбежни – порядъкът като индивидуален, променлив факт на историята и порядъкът като порядък изобщо. Тази разлика в понятията е толкова стара, по-

неже възниква почти по необходимост в сблъсъка с конкретната реалност. Човекът иска да знае какви са конкретните порядки и търси един по-добър порядък. Двете понятия обаче са в силен контраст помежду си – конкретните порядки, в които трябва да живеят хората, и подходящия и справедлив порядък.

Ние делим тези порядки, като различаваме конкретните „икономически порядки“ от стремежа към „порядък на икономиката“. В нашата книга не ставаше въпрос за порядъка на икономиката. Разбира се, изследването на реалните икономически порядки и връзки на ежедневиия икономически процес притежава не само своята голяма самоцел. Мисловната работа над „порядък на икономиката“ поставя предпоставката за научното осветляване на конкретните „икономически порядки“ и техните форми.

16. При „порядък на икономиката“ в нашата съвременност става въпрос за следното. Индустриализацията обхваща все повече и повече страни, сега преминали през нови стадии в първоначално индустриализираните страни и навсякъде разрушава старите икономически порядки. Същевременно настъпват големи духовни и политически промени, които също променят и премахват традиционните порядки. Многобройните и бързо променящи се икономически порядки, които са съществували в течение на този век на индустриализация и в които, както видяхме, са доминирали най-често устройствените форми на разменното стопанство, но напоследък също и устройствени форми на централизирано администрирано стопанство, са довели до най-различни трудности в протичането на стопанския процес, до концентрирането на власт, борба за власт и социални напрежения и са ускорили обезличаването на човека.

Затова голямата задача се състои в това, да се даде на тази нова индустриализирана икономика с нейното широко простиращо се разделение на труда един функционален и достоен за човека порядък на икономиката, който да е траен. Функционален и достоен за човека порядък означава, че в него трябва да бъде преодоляна трайно и в толкова голяма степен, колкото това е възможно, ограничеността на богатата, която ден след ден се проявява угнетяващо в повечето домакинства. Същевре-

менно в този порядък трябва да е възможен живот, изпълнен с морална отговорност. Тази задача, от чието решение зависят решаващи ориентации (и то не само за икономическото съществуване на хората), изисква създаването на подходяща „стопанска конституция“, която осъществява достатъчни устройствени принципи. Историята от последния век доказва, че тази задача не се решава от само себе си в настоящия век. Необходимо е обмислено изграждане на порядъка. Отделни въпроси, свързани със стопанската политика – независимо дали се касае за въпроси на аграрната, търговската, кредитната, монополната, данъчната политика, на дружественото право или на процедурата по несъстоятелност, – са частични въпроси от големия въпрос, как да бъдат оформени *съвкупният икономически порядък*, и то националният и международният порядък, и неговите правила. От много десетилетия насам сме свикнали да се ограничаваме казуистично върху отделните въпроси, свързани с икономическата политика. Общата връзка на всички икономически явления обаче изисква да ги разглеждаме в тази обща взаимовръзка и да действваме според това. Ако икономическата политика я подцени, тя мъчително се сблъсква със самите факти. Например така е станало в държавите, които са водили автономна конюнктурна политика и въпреки това са искали да се придържат към златната валута или които с правото за участие в печалбата на дружеството са затруднили създаването на капиталови дружества, но не са взели под внимание, че чрез своята данъчна политика са компенсирали свръх мяра влиянието на тези закони.

Тези проблеми трябва да имат такова измерение и са толкова тежки, че могат да бъдат преодолени само чрез прилагането на резултатите на научното национално-икономическо изследване. Всяко отделно мероприятие на стопанската политика оказва въздействие върху съвкупния порядък или върху съвкупния процес и именно тази връзка, която би трябвало да е определяща за стопанско-политическите решения, може да разбере единствено национално-икономическата наука, като прилага морфологията в теорията. Като цяло националната икономия трябва да доведе чрез нейната работа до създаването на стопанска конституция за цялата модерна икономика. При това

не става въпрос за дискусията относно доктрини и идеологии, а за конкретни устройствени задачи. (бел. 74)

17. *Правното* и национално-икономическото мислене през целия XIX и началото на XX век са вървели по свои специфични пътища и само рядко са се срещали. В този период от време господства убеждението, че действително е необходимо да се наложи и изгради един *правов* порядък, но че от развитието спонтанно се образува подходящ, естествен *стопански* порядък. Следователно не е необходимо да се изгражда стопански порядък, той възниква от само себе си. Вследствие на това правовите порядки не са съдържали принципи, според които ежедневните сключвания на договори и правни сделки, създаването на дружества и т.н. да се свържат в един функционален съвкупен икономически процес. Вследствие обаче се осъзнава, че модерният индустриализиран свят в своето развитие не създава от само себе си подходящи икономически порядки, че следователно той се нуждае от известни устройствени принципи или стопанска конституция. Чрез тази промяна, в която днес се намираме, се променя отношението на правното мислене и практика към икономиката и националната икономия. Причината е, че правното мислене и практика имат в нарастваща степен задачата да вземат участие в *изграждането и налагането на тази стопанска конституция*. Отделните правни области – например дружественото, данъчното, монополното, трудовото, патентното право, правото за маркови артикули – по съдържание и изпълнение значително ще зависят от съвкупното решение за стопанската конституция и ще изглеждат различно, в зависимост дали доминират устройствените принципи на пълната конкуренция или на други пазарни форми, или на централизирано администрираното стопанство.

Някои примери. Отново и отново правораздаването и правната наука трябва да се конфронтират с въпроса, дали предлагането на цени под установеното пазарно ниво е допустимо или не. Най-често правораздаването се опитва да намери решение, взимайки под внимание „несъответствието с общоприетите морални норми“ за предлагането на цени под установеното равнище. Така обаче то загубва всяка твърда опора. Дали съществува

несъответствие с общоприетите морални норми или не, се установява според много неопределените представи на съдията за умерена цена и за икономика изобщо. Щом като обаче съдията изхожда от това, че стопанската конституция, която трябва да бъде осъществена, например използва конкуренция на постиженията като важен устройствен принцип, и щом като отличава различните пазарни форми – преди всичко олигопола на предлагането, частичния монопол на предлагането и пълната конкуренция, – той е в състояние да различи също и предлагането на цени под пазарното ниво, което отговаря на устройствените принципи, от недопустимото предлагане на цени под установеното ниво в монополната борба. Правната наука и правораздаването също така могат да разберат смисъла на свободата на занятието или на неограничената отговорност само ако виждат в тях институции на стопанската конституция. Неограничената отговорност на предприемачите в един конкурентен порядък има за цел да подтисне предприемачите под натиска на неограничената отговорност да действат по-внимателно, да проверяват точно дали и как да инвестират капитал, какво да произвеждат и автоматически да отпаднат при неуспех. Към конкурентния порядък спада неограничената отговорност. Нейното премахване чрез правната политика затруднява функционирането на този порядък. Ако обаче общото решение е в полза на централното управление на икономическия процес, тя губи функция, тъй като в този случай управлението на икономическия процес и подбора на ръководители става по друг начин. Правно-политическото третиране на отделните проблеми придобива своя смисъл и координирането на отделните правно-политически мероприятия става възможно, когато правната политика е насочена към икономическите устройствени принципи, чието съществуване се утвърждава.

Националната икономия днес разработва подходящи устройствени принципи за изграждането на функционални стопански конституции – на международно и национално ниво – и ги прави ползотворни за всички части на стопанската политика, сега национално-икономическото мислене и правното мислене вече могат да си взаимодействат, независимо дали става въпрос за третирането на картели, за общите търговски условия, за въ-

проси на международния валутен порядък или за други въпроси на икономическата и правната политика (бел. 75). Морфологичният апарат позволява да се посочи точно как правните норми променят своето значение и функция заедно с икономическите устройствени форми.

18. Напрежението между възприятието и разума, конкретното и абстрактното, синтеза и анализа не бива да се отстранява в националната икономия. То трябва да стане ползотворно. *Цялостното* възприятие и *чистият* разум, *чисто* конкретното и *чисто* абстрактното – като се изключат псевдоабстракциите, универсалният *исторически* синтез и чисто *теоретичният* анализ трябва да придобият значение. В тези напрежения живее националната икономика и именно по този начин за нея става възможно да разбере научно икономическия живот.

Тя обхваща историческото *многообразие* благодарение на *единството* на теоретичната система. Мисленето, което се изразява в истинската, неспекулативна национална икономия, не е в противоречие, а служи за осветляването на живота, който ни заобикаля и който е бил живян по-рано. (бел. 76)

БЕЛЕЖКИ

1. „Първороден“ грях на всяка емпирична наука е да не изхожда от фактите и от фактическите проблеми. Често думата измества факта, анализът на понятия – анализа на фактическото положение. Много хора страдат от това, че не виждат фактите отвъд думите, дефинициите, погрешните абстракции, актуалните за момента изрази и предразсъдъци. И до днес е известна лошата слава на противниците на Галилей, които се отказали да си служат с телескопа и да наблюдават луните на Юпитер, тъй като съгласно системата на тяхното учение и техните дефиниции не би могло да има луни около Юпитер и поради това едно по-нататъшно изследване на звездното небе не е необходимо. „Този тип хора смятат, отбелязва Галилей по този въпрос, че истината не трябва да се търси в света или в природата, а в сравнението на текстовете.“ Днес обикновено се гледа отвисоко и с усмивка на такава „слепота“ по отношение на действителността. Без право. Именно националната икономия страда от това, тъй като отново и отново не вижда своята истинска изходна точка, ежедневната практика и нейните проблеми.

Вебер отбелязва в хода на дискусиата на първата сесия на немските социолози по повод на понятието „икономика“: „По мое мнение изхождаме съвсем общо от това, че науките и това, с което те се занимават, възникват благодарение появата на проблеми от определен вид и на специфичните средства за тяхното решаване. Тогава „икономиката“ е нещо, което е различно от множеството събития от гледна точка на определени *проблеми*“ (статии на немското дружество по социология, т. 1, 1911, с. 267) – Към критиката на учението за основните понятия също: *H. Dietzel. Theoretische Sozialökonomik* 1895, S. 149 ff., S. 45 ff., и S. 355 ff.

Поставянето на въпроса за връзките на икономическия процес, както го правим в случая, отчасти се натъква на противоречие. Понякога се възразява, че този въпрос – следователно нашият първи въпрос – изобщо не е произлязъл от възприятието на конкретната действителност, както съм вярвал в своеобразна „самозаблуда“, а се приема доказателството, че го възприемам от класиците (*Amonn in Jahrb., f. Nat., Bd. 153, 1941, S. 15 ff; Ruppin, пак там, Bd. 156, 1942, S. 106; Weippert der Zeitschrift für die ges. Staatswiss, Bd. 102, 1941, S. 1*).

Странно, но не безинтересно възражение. Неколкократно и подробно самият аз подчертавам, че класиците са поставили този проблем. Следователно то не се нуждае от доказателство чрез критика.

Обаче тъкмо това възражение на някои критици показва колко трудно става за не един специалист по национална икономика да извърши това, което трябва да бъде извършено – обръщането към реалността, която например се осъществява днес пред очите ни в предприятията и домакинствата. За да използваме още веднъж думите на Галилей, сравняват се текстовете и с това въпросът се счита за приключен. Така оставаме в сферата на написаното, на шаблоните, на празнословните научни спорове. Това, за което става въпрос обаче, е проблемът да бъде обхванат спонтанно, самостоятелно, сега, съвсем конкретно, в неговото значение, с пълна сила. Голямата заслуга на класиците, силно подчертана от мен, да поставят проблема и да го третират с нови методи, със сигурност не трябва да бъде омаловажена. Основното обаче е ние самите да го „реализираме“, разберем. Ние трябва да поставим този проблем, тъй като той се оказва изключително ползотворен в изследването на реалното стопанство, а не поради това, че преди това класиците са го поставили. В това се крие същината на въпроса. Вторият основен проблем, т.е. въпросът за стопанския порядък, е също толкова важен, въпреки че класиците не го поставят по този начин. Първоначално всеки трябва сам да постави тези въпроси с оглед на реалността, независимо дали са били поставен преди това или не.

2. Относно разделянето на теоретичната национална икономия на икономия на три или четири части: *J. B. Say. Cours Complet d'économie politique*, 1828, напоследък особено *Karl Diehl. Theoretische Nationalökonomie*, Bd. II-IV, 1924/33; *H. Dietzel, a. a.*, 128, който дава точен преглед относно развитието на учението за разделяне на три или на четири или също на две части на националната икономия. В тази връзка Дийшел казва: „Именно икономическият живот е едно органично цяло.“ Много правилно. Но именно поради това трябва да се откажем от създаването на самостоятелни учения за производството, обработването, разпределението и потреблението. Също относно критиката: *Karl Menger. Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, 2 Aufl., 1923, Kap. 4, § 1.

3. Тъй като нерядко въпросът за темпоралната структура на икономиката се разглежда само непълно, а от някои теоретици – например Кейнс и неговите привърженици – се изтласква изцяло на заден план, той трябва да бъде онагледен с още един пример.

Да си представим всички рудници, металургични и машиностроителни заводи, текстилни и занаятчийски предприятия, всички канали, железници, всички селскостопански дворове, цялата земя, накратко целия огромен производствен апарат на Англия такъв, какъвто е днес. И добавим всички трудещи се, както и всички запаси от суровини и полуфабрикати. Между другото с оглед на тези трудови маси, полезни изкопаеми и произведени средства за производство възниква големият въпрос – как трябва да бъде темпорално изградено английското производство от днес нататък? Явно съществуват безкрайно много възможности, които вари-

рат между два гранични случая. Единият граничен случай е: средствата за производство от всякакъв вид и работната сила на Англия се използват за увеличаване на производствения апарат. Тогава селското стопанство би увеличило в максимална степен наличния си добитък, металургичните заводи биха произвели желязо, с което ще бъдат построени нови доменни и мартенови пещи, машинни фабрики. Обезпечаването на настоящето и на близкото бъдеще би било ограничено, доколкото това е възможно, в полза на инвестициите и на обезпечаването на далечното бъдеще. Осигуряването на настоящия момент би било много малко, за да направи възможно едно по-голямо възможно осигуряване в бъдеще. Другият граничен случай: най-голямата част от материалните средства за производство и труда се насочват по възможно най-бърз начин към потреблението, напълно се отказваме от разширяването на производствения апарат, даже в интерес на по-голямото осигуряване на настоящето той се свива и постепенно се изчерпва, добитъкът се изколва, машините и къщите не се поддържат и заменят напълно. В този граничен случай осигуряването на настоящия момент на Англия би било високо за сметка на бъдещето. Фактически обаче се тръгва по един от многото възможни средни пътища. Въпросът е *от какво* се определя фактически решението. Очевидно напълно невъзможно е да се обясни осигуряването с блага на английския народ без поставяни и решение на въпроса за темпоралната структура на производството, който включва въпроса за инвестирането и спестяванията. Ако изгласва на заден план този въпрос, националната икономия става „сляпа“, не вижда реалността.

Относно критиката на Валрас и Парето от тази гледна точка: *Wicksell*. “Paretos Manuel d'économie politique”, – *Zeitschr. f. Volkswirtschaft* 1913.

4. По отношение на мненията и идеологиите на ежедневното националната икономия има задачата да ги посочи поотделно, да прозре тяхното влияние, да се освободи от тях и да достигне до обективно валидни познания. Дали и как е възможно последното, се изследва подробно в настоящата книга посредством самия предмет.

Липсва психология и социология на идеологиите на заинтересуваните лица. За идеологиите на хора, обединени от общи интереси от XVI век: *Strieder*. *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen*, 2 Aufl. 1925, в частност книга втора; *J. Höffner*. *Wirtschaftsethik und Monopole im fünfzehnten und sechzehnten Jahrhundert*, 1941.

По-нататък би било необходимо да се посочи в исторически аспект какво е отношението на националната икономия в процеса на нейното развитие към тази двойна задача по знанието и преодоляването на мненията и идеологиите. При това би се установило, че най-често тя се вижда по-ясно от по-старите мислители, отколкото от новите (посоченото място от *Foster /1767/* aus *Schulze-Gävernitz*, *Der Grossbetrieb*, 1892, S. 7 *Quesnay*, *Allemeine Grundsätze der wirtschaftlichen Regierung*, около 1748, при обсъждане на мо-

нополите, привилегиите и т.н. казва: „Фалшива светлина блесна в тъмнината и естественият порядък е обърнат наопаки от специфични интереси, преследвани винаги тайно и под маската на общото благо.“ Относно влиянието на заинтересуваните лица и на идеологиите на хора, обединени от общи интереси върху меркантилистичната икономическа политика безпощадно и на място пишат: *A. Smith*, *Reichtum der Nationen*, 4 Buch, Kap. 3 и 8, *E. F. Heckscher*. *Merkantilismus*, 1932; *Chr. J. Kraus* често се занимава с комплекса от въпроси: *Staatwirtschaft 1808/11*, 2. Bd. I., S. 243).

Доверчивост и липса на дистанция по отношение на икономическите идеологии на хора, обединени от общи интереси, се откриват не само при националните икономисти, но често и при юристите теоретици и практики. По правило те нямат необходимата сигурност спрямо представителите на групите с икономическа власт, които излизат с определени интерпретации и претенции в картелното и дружественото право, в правото на общите търговски условия, в конкурентното право. По този начин възможността за влияние на групите с икономическа власт в обществения живот значително се увеличава. Да прочетем например решението на Върховния касационен съд в Германия от 4 февруари 1897 г. (RGZ 38, с. 155), което е било и остава от основно значение за правното и икономическото третиране на картелите и в което безкритично са използвани литература и аргументи на заинтересуваните лица. (Относно критиката на това решение: *Franz Böhm*. *Ordnung der Wirtschaft als geschichtliche Aufgabe und rechtsschöpferische Leistung*, 1937, S. 150). От тази гледна точка би било необходимо осветляване на цялото правораздаване на Върховния касационен съд в Германия по граждански дела.

Относно методологическата задача, която се крие тук: „Въпросът, как естественият „неясен“ опит се превръща в научен опит, как може да се стигне до констатиране на обективно валидни преценки въз основа на опита, е кардиналният методологически въпрос на всяка емпирична наука.“ (*E. Husserl*, *Philosophie als strenge Wissenschaft*, *Logos* 1911, по-нататък *Logische Untersuchungen*, 4. Aufl., 1928, I, I). – „Ежедневният опит“, от който изхожда нашата теория, е естествено общата изходна точка на всички отделни емпирични дисциплини. Всяка от тях иска да излезе извън него и трябва да го иска, тъй като именно върху това се основава нейното право на съществуване като „наука“. При това всяка от тях сама „преодолява“ или сублимира ежедневния опит по различен начин и в различна посока“ (*Max Weber*. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 1922, S. 269). В заключение още няколко думи на *Schopenhauers* от предговора към второто издание на *Welt als Wille und Vorstellung*. В него той описва общото суетене, писане и говорене и казва, „че намеренията, а не възгледите са създателите на тези смутители, със сигурност обаче истината е последната, за която се мисли“. „Или вярва ли се например, че при такъв стремеж и при такава бъркотия, между другото, ще излезе наяве истината, която изобщо не се забелязва.“

Ако национално-икономическото изследване от самото си начало не завари *tabula rasa*, а изобилие от донаучни възгледи, то ще сподели тази съдба с всички емпирични науки от политическата история до астрономията. Само малко на брой емпирични науки обаче трябва да вземат под внимание донаучни възгледи, зад които стоят толкова мощни витални сили на собствения интерес на индивидите и на групите. Именно затова за националната икономия съществува особено силно противоречие между делничността на проблемите и необикновеното усилие, което е необходимо, за да бъде овладяна тя научно. Тук съществено се сблъскваме с една причина за факта, че националната икономия е непопулярна – тя изисква освобождаване от обичайните грешки, на което са способни малцина, за което *Кант* например в началото на неговия трактат „*Was ist Aufklärung*“ от 1784 г. е казал всичко необходимо.

5. Под история често се разбират както самите събития, така и историографията (по този въпрос: *Hegel, Einleitung in die Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*). От тази широко разпространена, вътрешно противоречива употреба на думата възникват извънредно много неясноти, които могат да бъдат избегнати. Затова аз разбирам под „история“ самите събития и наричам историческата наука „историография“ или „история“. Когато в настоящата книга се казва: „Историята на зрялото средновековие учи, че...“ аз имам предвид, че фактическите събития в периода на зрялото средновековие учат, а не историографията на зрялото средновековие.

По-нататък. История са не само събитията от миналото, история също така са и събитията от последно време, от настоящето, от днес. В този смисъл използвам думата. Ние самите изживяваме историята ден след ден.

В заключение – „За подробностите на семейния живот, за съдбините и ежедневните работи на индивида същата (т.е. историческата наука) не иска да знае“, казва *E. Bernheim* (*Lerhbuch der historischen Methode*, 4. Aufl., 1903, S. 3) и по този начин отбелязва обичайното, но неправилно поставяне на акцента от страна на историците. Икономическото ежедневие остава обаче значителна част от историята.

6. Повече подробности за *Задачата на национално-икономическото теоретично изследване* също и в моята студия „Какъв е приносът на национално-икономическата теория“ в *капитално теоретичните изследвания*, 1934.

7. За „инвариантния общ стил“ вж. повече подробности в т. 4 на разд. II. Познание на стопанския процес – приложение на теорията.

8. Относно *историческото схващане на Просвещението* и срещу тезата за неговия неисторически начин на мислене: *A. Sorel, Montesquieu*, 1887; *W. Dilthey, Das 18. Jahrhundert und die geschichtliche Welt* (Ges. Schriften, Bd. 3); *E. Casirer, Die Philosophie der Aufklärung*, 1932, S. 263. Не е достатъчно мислителите на просвещението да бъдат оценявани на първо място като предшественици на съществуващата и до днес индивидуализи-

раща историография на XIX век, водена от идеята за развитие, което прави също и *Meinecke* в първия том на неговото „Entstehung der Historismus“ (1936). Имало е историци, които са изхождали от други постановки на въпросите и са имали друго основно отношение към историята и към разума. (За тези два исторически възгледа вж. също моето изследване: Наука в стила на *Schmollers*, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 52 Bd., 1940, S. 468)

Срещу обичайната критика на националната икономия от страна на историческата школа: *Schüller*. Die klassische Nationalökonomie und ihre Gegner, 1895; *H. Dietzel*, a. a., S. 103.

Към *Критиката на теоретичната система* на класическата национална икономия: *Wicksell*. Vorlesungen über Nationalökonomie 1913, Bd. I, S. 61, 77; *Böhm Bawerk*. Grundzüge der Theorie des wirtschaftlichen Güterwerts, Neudruck 1932, S. 130 и Gesammelte Aufsätze, 1924, S. 481; *L. Walras*. Elements d'économie politique pure Ed. def. 1926, 30-40, Lecon; *G. Cassel*. Theoretische Socialökonomie, 5 Aufl. 1932, § 32.

Под класическа теория разбираме теорията на класиците – т.е. на националните икономисти от Кене до Дж. Ст. Мил и Фон Манголд, а не, както напоследък често се случва, и на модерните теоретици. Само едно формално наблюдение, „заличаващо“ основните идеи на икономическата система, може да не оцени правилно разликата на класическата теоретична система и на модерната теоретична система, както е създадена от Госен, Менгер, Валрас, Джебънс, Маршал, Фон Визер, Бьом-Баверк и учени от по-късен период. Тази разлика е значителна. Да посочим поне две точки: докато модерните теоретици се опитват да разберат цялостния икономически процес, изхождайки от човешките потребности, при класиците това не става. И второ. Централен феномен, като феномена на разходите, получава в класическата и модерната теория напълно различно обяснение и общоикономическо тълкуване. Теоретичната картина на хода на икономиката следователно днес е значително по-различна, отколкото в класическия период – факт, който не би трябвало да се завоалира.

9. За критиката на подхода на *понятийните национални икономисти*. Другите науки са преодолели по-рано от националните икономисти понятийния рационализъм. „*Сизи*, пише Кеплер до Галилей, отказва да приеме осезаемия свят, който самият той не вижда и не вярва на знаещите, а се разхожда с детински заключения като перипатетик в един книжен свят.“ Остра, но актуална и до днес мисъл. Против метода да се започва с дефиниции в емпиричните науки: *J. F. Fries*. System der Logic, 3 Aufl. 1937, S. 298; *A. Trendelenburg*, Historische Beiträge zur Philosophie, Bd. 3, 1867, S. 61, където между другото се казва: „В разрез с едно старо методологическо правило да се започват изследването и докладът с дефиниция на даден предмет Кампанела изказва сентенцията: Дефиницията е край на науката. Наистина тя не е прологът, а епилогът на познанието, тъй като в дефиницията, която в най-кратка форма изразява осъзнатата същност, се

резюмира познанието и резултатът се отразява в нея. Едва след изследването се свързват правилните отношения с признаците на дефиницията.“ И В. Хайзенберг въз основа на модерното изследване в естествените науки: „Ние сме осъзнали в по-голяма степен, отколкото предишните естествени науки... че винаги трябва да започваме някъде по средата, да говорим за реалността с понятия, които едва чрез тяхното използване постепенно получават по-ясен смисъл“ (*Wande. Grundlagen der Naturwissenschaft*, 3 Aufl., 1942, S. 95). Повече подробности за критиката на понятийната национална икономия вж. в първа глава на първа част.

10. „Дуализмът“ на теоретичната и историческата национална икономия застъпват между многото други също: *Karl Menger. Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften*, 1883; *H. Rickert. Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, 3 Aufl. 1921. Впрочем Карл Менгер обръща внимание на това, теорията може да бъде използвана за разбирането на конкретните явления. Но това приложение е задача на „историка, за който теоретичните социални науки са спомагателни науки по отношение гореказаното“. Такива забележки при Менгер смекчават остротата на дуализма, който въпреки това продължава да съществува, тъй като се настоява за две различни науки с две различни цели на познание и с два различни начина на мислене. Впрочем грешка е да се допусне, че „чистият“ историк може да осъществи налагането на теорията. По-скоро това може да направи само националният икономист, който знае как да работи теоретично и предварително, също и при изработването на теоретичния инструмент, се насочва към познание на реалния свят. Провалът на методологически застъпения дуализъм не омаловажава големия принос, който има Карл Менгер като теоретик на националната икономия. Крайно дуалистично е при: *A. Amonn. Objekt und Grundbegriffe der theoretischen Betrachtungsweise* liege, 2 Aufl., 1927 и други трудове на Амон, например неговата книга за *Рикардо* (1923), предговора на която той разграничава един формален и един материален проблем на разпределението, като последният е напълно извън теоретичния начин на разглеждане. За по-ново време вж. научната статия: Национална икономия и икономическа реалност, *Jahrb. f. Nationalök.* 1941, Bd. 153, S. 1 и 130.

За възникването на модерната теория: *Fr. v. Wieser. Gessamelte Abhandlungen*, 1929, S. 35 и S. 110; *J. M. Keynes* in *Memorials of Alfred Marshall*, 1925; *Schumpeter. Grundriß der Socialökonomik* 1, 1924, S. 113; *L. Robbins* в увода към новото издание на *Wicksteed, The Commonsense of Political Economy* 1933, v. *Hayek*. Увод към препечатката на първото издание на *Grundzätzen* на *Menger*, London, 1934; *W. St. Jevons*. Предговор към второто издание на неговата *Theory of Political Economy*, 1879 г.

11. За ориентация относно становището на емпиризма: Критиката на Шмолер към Менгер (*Zur Literaturgeschichte der Staats- und Socialwissenschaft*, 1888, S. 275). Ректорска реч в Берлин на *Schmoller*

„Wechselnde Theorien und feststehende Wahrheiten“, 1897, негова статия „Volkswirtschaft, Volkswirtschaftslehre und ihre Methode“ в Staatswissenschaften, 3 Aufl., и неговите Grundriß. В съдбоносния спор между Менгер и Шмолер не са прави и двамата, но и истината не лежи по средата. Нито дуализмът на Менгер, чиято опасност Шмолер осъзнава, нито емпиризмът на Шмолер, чийто провал Менгер предвижда, се отнася правилно към икономическата реалност. Необходима е нова ориентация.

Към критиката на най-широко разпространения статичен вариант на емпиризма: *W. Lexis. Abhandlungen zur Theorie der Bevölkerungs- und Moralstatistik*, 1903, S. 204; *Fr. Lutz. Das Konjunkturproblem in der Nationalökonomie*, 1932, S. 128.

12. Учението за „стадиите“ или „етапите“ на общественото и икономическото развитие се открива в наченки още през древността, преди всичко при *Аристотел*. През XVIII век особено много се говори за различните обществени форми на народите, за ловците, овчарите, земеделците и т.н. (например *A. Smith. Wealth of the Nations*, кн. 5). Но учението за етапите обаче застава в центъра на изследването едва през XIX век. Този факт не е свързан само с бързите промени, в които попада икономическата действителност през XIX век и които до голяма степен внушават разработването на такова учение за етапите, но и с две различни духовни течения на времето, които независимо едно от друго насочват научното мислене към учението за етапите. Пробивът на новото историческо съзнание, т.е. обръщането към индивидуализиращото разбиране на историческия живот, осъществен в края на XVIII и началото на XIX век, изисква много по-точно наблюдение, а също и проучване на света на икономическите форми. Към това се прибавя втори мощен тласък от съвсем друга страна – победата на емпиричната *идея за развитие* в естествените науки. Тази победа е толкова голяма, че оказва въздействие върху всички останали науки. Било е времето, когато мислител от ранга на Йеринг казва за общия резултат от своето изследване по история на правото, че то потвърждава учението на Дарвин „в пълна степен“. (Zweck in Recht, 1868, т. I, IX За историята и формите, както и за критиката на идеята за развитие: *Rudolf Eucken. Geistige Strömungen der Gegenwart*, 6 Aufl., 1920, S. 132, 206). Навлизането на естествонаучния еволюционизъм в социалните науки често се свързва с *Конт* и неговото голямо влияние върху европейското мислене (*Coûr de philosophie positive*, 1830/42 г.). В действителност *Конт* с особена сила се заема да наложи възприемането на отделните факти в държавата и обществото като звена на едно необходимо развитие, протичащо съгласно общите закони. Неговото значимо учение за трите етапа оказва изключително силно влияние. Отчасти непосредствено, отчасти чрез Спенсър, *Конт* оказва влияние и върху националната икономия в посока на еволюционизма и по този начин благоприятства по-нататъшното развитие на учението за икономическите етапи. Например това важи за Шмолер, който в

интелектуално отношение е решаващо повлиян както от Дарвин, така и от Спенсър и Конт. (По този въпрос: *K. Diehl*. Theoretische Nationalökonomie, Bd. 1, 2 Aufl., 1922; *W. Mitscherlich*. Die Lehre von den beweglichen und strarren Begriffen 1936, S. 142 и Фрайбургската дисертация на ученика на *Diehl – Franz Raab*. Die Fortschrittsidee bei Gustav Schmoller, 1934). За навлизането на естествена научното мислене в социалните науки напоследък вж. *Hayek*, „Scientism and the Study of Society“, *Economica*, 1942/44.

За учението на икономическите етапи и тяхното по-нататъшно образуване ориентация дава всеки учебник. По тази причина само ще посоча: *K. Knies*. Die Politische Ökonomie vom geschichtlichen Standpunkte, 1883, S. 351; *Karl Bücher*. Die Entstehung der Volkswirtschaft, 8 Aufl., 1911; *Sombart*, чийто труд *Modernen Kapitalismus* се основава на идеята за развитие на XIX век, и за ориентация неговата малка статия „Ordnung des Wirtschaftslebens“, 2 Aufl. 1927; *J. Plenge*, Stammformen der vergleichenden Wirtschaftstheorie, 1919; *A. Spiethoff*, „Die Allgemeine Volkswirtschaftslehre“, Die Wirtschaftsstile, *Schmoller Jahrg.* 1932, S. 891 – За „нагледната теория“: *E. Salin*. „Hochkapitalismus“, *Weltwirtschaftliches Archiv*, Bd. 25, 1927, S. 314; *A. Spiethoff*, „Schmoller und die anschauliche Theorie der Volkswirtschaftslehre“, пак там, 62 Jahrg., 1938, S. 400; *W. Vleugels*, Leistung, Schwächen und tatsächliche Bedeutung der deutschen Nutzwertlehre, пак там, 61 Jahrg. 1937, S. 275. До каква голяма степен модерните теоретици поставят в основата на своите теоретични анализи икономическата форма на конкретната съвременност, показва например позицията на *Кейнс*, който в своите трудове винаги има предвид моментната ситуация.

13. Икономически етапи, стилове, системи от реален тип и всички останали „реални типове“ означават не само нещо различно от „идеалните типове“, но се получават и по друг начин – именно с „генерализираща абстракция“ в противовес на идеалните типове, които възникват от „точковата“ или „изолиращата абстракция“.

Карл Менгер вече е използвал термина „реален тип“ (*Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften*, 1883). *Шмолер* (Artikel *Volkswirtschaft*, im *Hw. d. St.*, 3 Aufl., S. 468) вече има правилно усещане, че характеристиката на *Вебер* на идеалните типове не пасва на неговите икономически етапи и тези на Бюхер, разбира се, без да обоснове тази мисъл. Повече за разликата между двата типа вж. бел. 24 и 66.

14. За най-новото разширяване на историческата картина след *праисторията*: *Schmidt_Koppers*. Völker und Kulturen I, 1924; *Menghin*. Weltgeschichte der Steinzeit, 1931; *F. Heichelheim*. Wirtschaftsgeschichte, 1938; за въведение: *F. Kern*. Anfänge der Weltgeschichte, 1933.

15. За постепенния, прекъсван от отделни подеми упадък и примитивизацията на *късноантичното стопанство*: *M. Rostovtzeff*. Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, немско изд. 1929; *F. Heichelheim*. a. a. Kap. 7 und 8.

16. За новия облик на стопанството на зрялото и късното средновековие и за преодоляване на учението за градското стопанство: *A. Schulte*. *Geschichte der großen Ravensbuhger Handelsgesellschaft*, 1923; *J. Strieder*. *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen*, 2 Aufl., 1925; *Fritz Rörig*. „Die europäische Stadt“ – in der *Propyläen-Weltgeschichte*, 1922, Bd. 4; по-нататък докладът на *Rörig*, *Mittelalterliche Weltwirtschaft*, 1933; *J. Kulischer*, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, Bd. I, 1928; *Clemens Bauer*. *Unternehmung und Unternehmungsformen im Spätmittelalter und in der beginnenden Neuzeit*, 1932 и *Venezianische Salzhandelspolitik bis zum Ende des 14. Jahrh.*, Bd. 23, 1930, S. 273, *W. Abel*, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur vom 13 bis zum 16. Jahrh.*, 1935; *B. Kuske*. „Die Entstehung der Kreditwirtschaft und des Kapitalverkehrs in „Kreditwirtschaft“ (Kolner Vorträge), 1927; *H. Sieveking*, *Wirtschaftliche*, 1935, S. 63. За по-старите трудове, които критично се противопоставят на господстващото по-рано учение за градското стопанство, могат да бъдат посочени: *Stieda*. *Hansischvenetianische Handelsbeziehungen im Stande*, 1984. Аз съм задължен с благодарност на Клеменс Бауер за многобройните лични предложения и указания относно проблемите на средновековното стопанство и по общите въпроси на икономическия порядък.

Остава още въпросът как въпреки ясният език на многото съществуващи източници е било възможно икономиката на една близка до нас епоха да бъде разбрана напълно погрешно от специалисти по история на икономиката и от специалисти по национална икономика като Белов, Бюхер, Зомбарт и много други, които смятат, че виждат паралелно, съществуващи, безброй затворени в себе си градски стопанства там, където в действителност съществува едно голямо по площ, основано на разделението на труда стопанство, и как е било възможно напълно да им се изплъзне централното значение на средновековната търговия на далечни разстояния. Отговорни за това, паралелно с господстващата идеология на развитието, която игнорира инволюциите, осъществявани от XVI век насам, вероятно трябва да са следните моменти: погрешно е тълкувано неблагоприятното на Тома Аквински и на много други специалисти по социална етика от средновековието към търговията на далечни разстояния и не е оценена правилно голямата дистанция между социално-етични изисквания и икономическата действителност. По-нататък. Основен носител на средновековната икономическа *политика* и градът, а не държавата. Тогава е обяснимо, че градът и неговата непосредствено заобикаляща го среда се разглеждат погрешно като затворена икономическа област и сферата на валидността на неговите правни решения се бърка със сферата на неговите икономически връзки.

17. За състоянието на икономико-историческото изследване на древността, изключително изпълнено с противоречия: *Max Weber*. „Artikel Agrargeschichte“ im *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 3 Aufl.; *Fr.*

Oertel, във връзка с третото изд. на *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt* от *Pöhlmann*, 1925; *I. Hasebroek*, *Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte*, 1931, увод.

Тъй като на въпроса за икономическия порядък античните източници дават само отчасти изчерпателен отговор, лесно може да се разгърне склонността към създаване на конструкции от страна на изследователите. Или се търсят в древността съвременните икономически положения, правят се проекции на модерните икономически и социални противоречия върху древността и от хода на такива борби се търси спора за собственото становище за борбите в настоящето. Например Едуард Майер, Пьолман, а в последно време – Ростовцев. Или в античността се вижда противоположният образ на модерния икономически свят, например Родбертус, Бюхер, а в последно време Хазебрюк. Древността се модернизира и антимодернизира. В нея се търси същото, или подобното, или съвсем другото. Всяка епоха обаче трябва да бъде разбираана, като се изхожда от самата нея.

18. Историческата и национално-икономическата литература за *средновековното стопанство* страда от това, че най-често въпросът за устройствената структура на икономиката не се поставя начело. Така например в никакъв случай не е достатъчно да се повдигне въпросът в каква степен са били осъществени в средновековието натуралното и паричното стопанство. „Натуралното стопанство“ включва в себе си напълно различни икономически порядки.

Освен трудовете, посочени в бел. 16, относно средновековното стопанство трябва да бъдат споменати още *L. M. Hartman. Zur Wirtschaftsgeschichte Italiens im frühen Mittelalters im mitteldeutschen Raum*; 1904; *A. Dopsch. Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europätschen kulturentwicklung*, 2 Aufl., 1924; *F. Lütge, Agrarverfassung des frühen Mittelalter*, 1937; *R. Passow. Die grundherrschaftlichen Wirtschaftsverhältnisse in den Lehren von den Wirtschaftssystemen*, Jahrb. f. Nationalök., 1919; *E. Kelter. Geschichte der obrigkeitlichen Preisregelung*, Bd. I, 1935; *G. Mickwitz. Die Kartellfunktionen der Zünfte*, 1936; *J. Höffner*, цит. съч.

19. За проблемите на модерните стопански порядки: *Franz Böhm. Wettbewerb und Monopollampf*, 1933 и *Ordnung der Wirtschaft als geschichtliche Aufgabe und rechtsschöpferische*, 1937 (с увод към поредицата „Ordnung der Wirtschaft“ от *Franz Böhm, Walter Eucken* и *Hans Grossmann-Doerth*); *Fr. Lutz. Das Grundproblem der Geldverfassung*, 1936 (също там представяне на английското парично законодателство и на фактическия порядък на английското парично дело, което накратко засягаме в текста); *Fr. Lutz. Goldwahrung und Wirtschaftsordnung*, *Weltwirtsch. Archiv*, 1935; *H. gestrich. Neue Kreditpolitik*, 1936, и *Kredit un Sparen*, 2 Aufl., 1947; *H. Grossmann-Doerth. Selbstgeschaffenes Recht der Wirtschaft und staatliches Recht*, 1933; *W. Euken. „Staatliche Strukturwandlungen und die Krisis des Kapitalismus“*, *Weltwirtsch. Archiv*, 1932 и „Wettbewerb als Grundprinzip der

Wirtschaftsverfassung“ in Schrift. der Ak. f. d. Recht, Gruppe Wirtschaftswiss., Bd. 6, 1942; *W. Röpke*, Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart 1942, и *Civitas Humana*, 1944, и Die Internationale Ordnung, 1945; *Hayek*. Der Weg zur Knechtschaft 1945; *Dietze*, „Landwirtschaft und Wettbewerbsordnung“, Schmollers Jahrbuch, Bd. 66, 1942, S. 129; *L. Miksch*. Wettbewerb als Aufgabe, 2 Aufl., 1947 – приноси в Jahrbuch Ordo, 1948.

Стопанството на модерните народи, в което най-тясно са свързани милиони единични стопанства въз основа на разделението на труда и което представлява огромна работилница, за да бъде функционално, изисква порядък по определени устройствени принципи. Както опитът убедително учи през последния половин век, допускането на неограничено развитие на стопанските порядки и несистематичните намеси на стопанската политика водят с течение на времето до стопански порядки, в които модерният стопански процес протича с тежки нарушения и които накрая, както и през късния етап на древността, трябва да доведат до примитивизиране. Следователно модерното стопанство се нуждае от „стопанска конституция“.

20. Повече подробности относно *научното познание* на стопанските порядки особено в трета част, гл. 4 и *Weber*. *Wirtschaft und Gesellschaft*, 1922, с. 368, както и най-важният дискуссионен принос *Weber* на сесията на социолозите през 1910 г. (трудове на Deutschen für Soziologie, Bd. 1, 1911, S. 265). Друго: *R. Stammler*. *Wirtschaft und Recht*, 5 Aufl., 1924, в частност § 177.

21. За неисторическото *опростяване*, което става с образуването на етапи и стилове: *Weber*. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 1922, S. 195. Разбира се, *Weber* не е направил необходимите изводи от своята уместна критика. Относно Критиката на учението за етапите: *Bechtel*. *Der Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters*, 1930, S. 3. Нашето схващане да не се разбира погрешно в такъв смисъл, че се изказваме срещу обединяването на стопанските порядки в по-големи групи. За да бъде запазена обаче близостта до действителността, групови образувания от такъв тип трябва да бъдат осъществени съгласно стопанската *устройствена структура*. Възможно е например да се говори за типичен стопански порядък в гръцките полиси от древността, доколкото там е осъществена единна устройствена структура. Но не могат да се обединят в един „стопански стил“ два напълно различни стопански порядъка – като например тези в Италия и в Египет по времето на Августините.

Тенденцията за прекомерно голямо опростяване в националната икономика се забелязва не само при описание на стопанските форми, но и при представяне на стопанското ежедневие – например при изследването на конюнктурата. Направен и ще се правят опити да се установи един реален единен тип или „нормален цикъл“ на конюнктурния процес, т.е. на промените на стопанското ежедневие, за да бъде създадена една „обясняваща“

теория за този нормален цикъл. При това също твърде слабо се вземат под внимание разликите на отделните колебания на конюнктурата, подценяват се влиянията на неикономическите, в частност политическите събития върху стопанското ежедневие и като цяло не се вижда стопанската действителност такава, каквата е. Няма нормален цикъл на конюнктурата (по този въпрос: *Lutz. Das Konjunkturproblem in der Nationalökonomie*, 1932, приноси от Stucken, Neisser, Lutz и от мен към юбилейния сборник на Spiethoff-Festschrift, „Stand und nächste Zukunft der Konjunkturforschung“, 1933; *Tintner. Prices in the Trade Cycle*, Wien, 1935; v. *Hayek. „Preiserwartungen, Monetäre Störungen und Fehlinvestitionen“*, *Nationalökonomistik Tidskrift*, Bd. 73, S. 196.

22. Прави впечатление, че същата научна насока, която програмно застъпва „разбиращата национална икономия“ (за нея например ориентира книгата на *Sombart Drei Nationalökonomien*, 1930), прави всичко да възпрепятства историческото разбиране в самата научна работа: тъкмо чрез базирането на нейната работа върху такива етапи, стилове или икономически системи от реален тип. Тук е налице случай, нерядък в историята на науката – на радикално противоречие между програма и действие, и то в особено остра форма. Откъсването от общоисторическия живот и недопустимото опростяване, които стават с образуването на такива напречни разрези, правят невъзможно историческото разбиране.

Някои автори като *Bechtel (a. a.)* и *Müller-Armack (Genealogie der Wirtschaftsstile, 1941)* използват понятието за стопански стил в съвсем друг смисъл, отколкото Spiethoff. Те искат с помощта на своите понятия за стил за разберат единството на проявленията в живота на един период, т.е. съответната връзка, и на икономиката с другите сили на живота, например на религията или на изкуството. Стилът тук трябва да характеризира стила на живот в даден период; той не трябва да служи за преодоляване на голямата антиномия, следователно той не трябва да решава проблема, как може да се стигне до необходимото взаимодействие между историческото възприятие и историческо-теоретичното мислене. Затова една полемика с тези опити е извън нашия ход на мисли. На тях би било необходимо да бъде противопоставен на първо място въпросът, дали идеята за стила в тази форма е подходяща, за да бъде разбрана връзката на стопанските събития с други области на живота.

Относно критиката на учението за стопанските етапи и стилове и отношението на национално-икономическата теория към историята в ново време: *A. Rüstow. „Zu der Wirtschaftswissenschaft“*, in *Revue de la faculté des sciences économiques, Istanbul*, 2 Jahrg. Nr. 2, 1942, S. 105.

23. Както е известно, *обективизирането на общите понятия* нерядко е играло съдбоносна роля в европейската духовна история. Една група от радикални понятийни реалисти от средновековието виждат в общи понятия като топлина, студ, цвят по-реални същности, отколкото в отделните явле-

ния, на които подобава само зависим начин на проявление на реалността. Общите понятия били субстанции, които създават и определят отделните явления. По подобен начин днес радикалните понятийни реалисти, каквито са те всъщност, без да го знаят, виждат в понятието „капитализъм“ една същност, на която се приписва по-голяма реалност, отколкото на отделните факти, и която създава тези отделни факти. В капитализма се вижда *causa efficiens*, и то не само на стопанските, но и на общите исторически събития. Този магикомистичен начин на наблюдение владее част от по-новите социологически и икономически научни трудове.

Впечатляващ пример предлага книгата на *Schumpeter Kapitalismus, Socialismus und Demokratie* (превод на немски 1946). Там несамо се разказва до какви постижения е достигнал капитализмът или капиталистическият процес (т.е. „лицето“ или „субстанцията“) в технико-икономическата област. Също така узнаваме, че възходящият капитализъм е създал модерна наука, че той е оформил живописата от Джото насам, че модерният пацифизъм и модерният международен морал са продукти на продуктите на капитализма, но и по какъв начин той е създал обща враждебност срещу себе си и сам води до падане на опорите, върху които почива. *Шумпетер* е позитивист. Той иска да представи фактите, без да заеме позиция. Той иска в стила на *Конт*, на сенсимонистите и на много други позитивисти да „опише“ закона за развитието, който се намира в историческите факти. И се противопоставя на това, да говори за „сила“, „причина“ и т.н., тъй като били метафизични понятия. Какво обаче става? Една антропоморфична измислена, свръхестествена сила – именно „капитализмът“ – се превръща за него във водач на марионетната игра, която се нарича история. Тя дава на законодателите техните идеи, на учените – техните хрумвания, на моралистите – техните представи за света на ценностите, и води четката на художника. Ние четем разказ за някога всемогъщо, сега вече застаряващо същество и неговите дела. От *Конт* насам позитивистите се хвалят, че са преодолели „геологичния“ и „метафизичния“ век и са въвели третия стадий на историята на човечеството, именно позитивистичния стадий. Както *Конт* и много други позитивисти, и *Шумпетер* обаче не забелязва колко много се отдалечава от своята собствена програма и как изпада в магично-мистично мислене. Малко метафизици като *Шумпетер* и други модерни учени в персонифицирания „капитализъм“ са работили толкова доверчиво с такава персонифицирана субстанция и така безогледно са вярвали, че откриват в нея действащата причина на цялата история.

От средновековния спор за основните понятия и от неуспехите на обективирания понятийен реализъм съвременните понятийни реалисти биха могли да научат много, и ходът на този спор би трябвало да бъде едно предупреждение за тях. По този въпрос исторически: *Geyer, Die patristische und scholastische philosophie* (Überwegs Grundriß, 2 Teil, 11 Aufl., 1928, S. 205); *Windelband-Heimsoeth, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, 1935,

S. 241 и посочената там друга литература. Относно принципната критика: *Lotze, Logik*, 1874, § 340; *Husserl. Logische Untersuchungen*, 2 Aufl., 1914, Bd. 2, S. 106, 121.

Понятия като „капитализъм“ или „социализъм“ не могат да заместят морфологичното изследване на реалността.

24. Фактът, че се прави опит с „етапи“ и „стиливе“ да бъде уловена стопанската действителност, а в резултат да се загуби от поглед фактичката стопанска действителност, се обяснява отчасти с неяснотата относно *логическия характер на типове*, с които се работи.

По време на тяхното конструиране се смята, че такива „идеални картини“ или „идеални типове“ биха могли да се конструират с известен размах и като се пренебрегват много исторически факти именно защото става въпрос само за идеални картини. След тяхното конструиране обаче се обяснява, че чрез тях конкретното стопанство се „улавя“ или „отразява“, или „копира“. *Първо* се твърди, че типът „градско стопанство“ представлява идеална картина и не заслужават внимание факти, които не съответстват на картината. *По-късно* се поставя изискването, че трябва да се признае „градското стопанство“ като отражение на стопанството на даден стопански период, например на средновековието от XII век насам. По този начин се подготвя пътят на субективността и своеволието при създаване на историческата картина.

Логически от гледна точка на научната теория са налице две грешки. Първо, идеалният тип, който съответно изтъква само една страна от стопанската действителност, не се различава от реалния тип, който иска да възпроизведе реалната действителност. Второ, не се разбира, че както при извеждане на идеалните типове, така и при извеждане на реалните типове, трябва да господства определен строг метод, който изключва или повече ограничава субективността. Докато така безгрижно, както днес, си работи с типове, вредата, която те нанасят, е голяма. Типовете са изключително ефикасно средство за познание, когато са правилно получени и използвани.

25. За отношението на класическата национална икономия към исторически съществуващото стопанство и в частност към стопанството на нейното време вж. гл. първа.

За логическия характер и за валидността на национално-икономическата теория вж. бел. 54 и 67.

26. Всички отделни икономически въпроси са детайлни въпроси на двата *основни* проблема на националната икономия. Ако днес се поставя въпросът за организацията на даден химически концерн, или за структурата на Тюрингската селскостопанска кооперация, или за образуването на картели в германската индустрия за селскостопански машини, или за структурата на немските кредитни банки, това са детайлни въпроси от общия въпрос за немския стопански порядък, които винаги би трябвало да се схващат като такива. И въпросите за икономическото състояние на

химическата индустрия, или за състоянието на тюрингското млечно стопанство, или за развитието на оборота и ценообразуването в немското селскостопанско машиностроене, или за ликвидността на немските кредитни банки, са *детайлни* въпроси от общия въпрос за съвременния немски стопански процес. Тези примери показват също, че двата основни проблема са най-тясно свързани.

Предварително, още тук се предупреждава за един опит за решение, който може би е очевиден, но като цяло неизпълним – да се опита създаването на специални теории за всеки отделен стопански порядък и по този начин да бъде обяснен стопанският процес в рамките на всеки стопански порядък. При това не би се видяло, че конкретните стопански порядки са прекалено сложни, за да служат като основи на теоретичната работа. Тяхното представяне не предполага обикновени, обозрими състояния на условията, без които не могат да бъдат създадени теории. За съвременния немски или за съвременния американски стопански порядък не могат да бъдат създадени две специални теории за обяснение на съвременното немско и американско ежедневие. Трябва да се търси съвсем друг път. Повече подробности вж. в четвърта глава на трета част на книгата.

27. Цялата трета част представлява едно цяло и – също както цялата книга – може да бъде разбрана само като такава. Вероятно някои читатели се нуждаят от отделни опорни точки, за да имат винаги пред погледа си това цяло. Съветвам да използвате заглавията на отделните глави и особено на четвъртата глава.

По отношение на представянето в текста би могло да се направи възражението подсещането за *обикновените* феномени да не става в толкова усложнена структура като „стопански двор“, „домакинство“, „обушарски работилници“ и т.н. Елементарните представи на съзнанието са много по-прости. Едва след трудна мисловна работа възникват понятия като селскостопански двор, домакинство и т.н. По този въпрос трябва да бъдат констатирани две неща. Първо, това възражение преплита недопустимо едно в друго различни нива от научното изследване. Отделната наука не трябва да поставя въпроса как изобщо се получава опитът и се образуват понятията. Това е работа на философа. Отделната наука изхожда от ежедневния опит и оттук се опитва да изведе по евристичен път научното знание с неговите обективно валидни преценки. За да разберат стопанския живот на едно село *A*, националните икономисти изобщо не трябва да размишляват над първоначалните представи на съзнанието, които изобщо конструират опита. Те по-скоро изхождат от ежедневния опит, нуждаят се от понятията на ежедневието и изследват селскостопанските дворове на *F*, *R*, *T* и т.н., които се намират в селото. Второ, посоченото възражение не вижда *защо* трябва да се подчертае това обръщане към фактите. Именно защото *мнозина* не виждат фактите, а по-скоро поставят известни понятия като капитализъм и т.н., извеждат ги на предна позиция и от тях правят

изводи, за тях остава непознат конкретният свят, който е пред тях и трябва да бъде научно разбран.

28. За *двете форми на абстракция* – абстракция чрез „точково изолиране“ и „генерализираща“ абстракция: *Lotze. Logik*, 1874, S. 40, 169, 176; *Wundt. Logik*, 1906, II, S. 11; особено *Husserl. Logische Untersuchungen*, Bd. 2, 1 Partie, 2 Aufl., S. 106 и 216; интересно също *Cournot, Essai sur le fondement de nos connaissances*, 3-то изд., 1922, с. 230. При точково изолещщата абстракция, чието пълно разгрещане постига едва съвременната наука, става степенуване на отделните страни на даден конкретен факт и по този начин образуване на чистите форми, както това е показано в текста въз основа на *едно* домакинство, *едно* промишлено предприятие, *един* селскостопански двор, *един* феодален двор. Генерализиращата абстракция се извършва при преглед на много конкретни факти, като се фиксират в родови понятия общите черти на такива факти. Чрез преглед на голям брой антични селски имоти възниква родовото понятие и реалният тип „ойкосоно стопанство“, а на голям брой средновековни градове – реалният тип „градско стопанство“.

За повече подробности вж. бел. 13.

29. За манастира Бобио и други феодални владения на ранното средновековие вж.: *L. M. Hartman, a. a.*; *H. Bickel. Die Wirtschaftsverhältnisse des Klosters St. Galen*, 1914; *A. Dopsch. Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit*, 1913.

30. Относно *порядъка на средновековните занаяти* вж. посочените в бел. 16 и 18 трудове и за първите столетия на новото време: *G. Aubin, A. Kunze. Leinenerzeugung und Leinenabsatz im ostlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkäufe*, 1940. Посоченият двустранен монопол в пласмент на стоки от кехлибар в Любек през XV век трябва да се разглежда във връзка с кехлибареното право и монопола на търговията с кехлибар на немския орден за суровини (по този въпрос: *Lubeckisches Urkundenbuch I*, 6, 1881, Nr 448 и 586; *W. Stieda, im Mittelungen des Vereins für Lübeckische Geschichte*, 1886, S. 97, *W. Tesorpf, Gewinnung Verarbeitung und Handel des Bernsteins in Preußen*, 1887, S. 6). Едно изследване на важното и уредено по своеобразен начин средновековно добиване на кехлибар и правене на броеници би било успешно, като се използва апаратът на пазарните форми.

31. Една биография на *икономическата история на праисторическия период и на античните средиземноморски култури* се намира във втори том на *Heichelheims. Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, 1938 (вж. също бел. 14).

За империята на инките, в чийто стопански порядък доминират чертите на тоталното централизирано стопанство, вж.: *H. Cunow, Geschichte und Kultur des Inkareich*, 1937; *L. Baudoin, L'empire socialiste des Inka*, 1928 (прев. на немски 1948 г.) и посочената там литература. За ориентация статиите „Инките“ и „Южна Америка“ в Енциклопедия Британика.

32. Относно проблемите на *управлението на стопанството в централизирано администрираното стопанство* вж.: *Collectivist Economic Planning*, издадена от *Hayek*, London, 1935; *L. von Mises. Gemeinwirtschaft*, 2 Aufl., 1932. Проблемът е навлязъл в нов стадий благодарение на това, че трябва да бъде решаван практически в много индустриализирани страни през последните десетилетия. Например немският опит е голям. Тук от 1936 г. насам се правят опити да бъде овладян въпросът чрез използване на различни методи. Но инсталирането на един достатъчен сметачен апарат в централизираното администрирано стопанство, доколкото то е било осъществено, не се удава. (По този въпрос вж. също моите научни статии в годишниците за национална икономия, т. 159, 1944, с. 176, и в „*Economica*“, 1848).

Обширната англосаксонска литература – от М. Тейлър, Шумпетер, Ланге и др. – се базира на познатото съчинение на Бароне от 1908 г. (бел. 40). Трудът на Бароне иска да даде доказателство, че производственото министерство на една държава трябва и може да действа като че ли съществува пълна конкуренция. Най-напред то дава указания за потребителски стоки и след това с цел задоволяване търсенето на потребителите „дирижира“ средствата за производство така, както става в условията на пълна конкуренция, т.е. според принципа на разходите. Също и стопанската сметка по принцип е еднаква и в единия, и в другия случай. Този ход на мисли е резултат от старото, но все още разпространено днес схващане, „че фундаменталната логика на икономическото поведение както в комерсиалното, така и в социалистическото общество е еднаква, от което направо следва решението“ (Шумпетер).

Тази фундаментална теза обаче не е доказуема и устойчива. Бароне и неговите последователи изхождат от следното състояние на условията: потребителите правят своите собствени стопански планове, а централната администрация ръководи цялостния производствен процес така, че да се пригоди към търсенето на потребителите. Следователно не плановете на централната администрация решават окончателно за използването на потребителските блага, работните сили и средствата за производство, а плановете и търсенето на потребителите. Относно този своеобразен модел трябва да се отбележи – този случай в историческата действителност никога не се е превърнал в реалност и най-вероятно никога няма да стане реален. Предположение, което е съвсем чуждо на историята, е, че дадена държава създава колективна собственост, за да прехвърли управлението на стопанския процес върху потребителите, които е снабдила с известни парични средства. При колективната собственост се реализират методи на централизирано администрирано стопанство и се изключва управлението на стопанския процес чрез потребителите, за да бъде предадено на властите. Принципно важи, че този модел не представлява централизирано администрирано стопанство, а разменно стопанство с колективна собственост,

в което впрочем се действа съгласно принципа на максимално най-доброто обезпечаване със стоки. Следователно е недопустимо прилагане на теоретичния анализ на този модел към модерните проблеми на стопанските порядки, които се наричат „колективистични“.

Ако обаче наистина изследваме централизирано администрираното стопанство, а не този модел, става ясно, че неговият свят е нещо съвсем различно от света на разменното стопанство, особено в случая на пълна конкуренция. В единия и в другия случай – за да посочим само някои проблемни групи – са напълно различни стопанската сметка, инвестирането, спестяването, колебанието на конюнктурата, разпределението на икономическата власт и международната търговия. Без познание на тази фундаментална разлика, която се изразява във всички професии на стопанското ежедневие, няма познание за стопанската действителност в настоящето и миналото.

Величината на задачата, която трябва да овладее ръководството на централизирано администрираното стопанство на един цял народ, редовно довежда до разлагане върху самостоятелни инстанции специалното управление на отделните стопански клонове – например въглища, желязо, дърво, дървен материал, цимент и т.н. На практика поради отсъствието на необходимата стопанска сметка и на други причини се оказва изключително трудно съгласуването на стопанските планове на всички тези многобройни централни инстанции. Ако то се провали, тогава господства „груповата анархия“ на много централни инстанции и само номинално съществува централизирано администрирано стопанство. Всички тези трудности най-често липсват в „простото стопанство с централизирано управление“ или в „собственото стопанство“.

33. За *разчетната скала* като необходимо предварително условие за функционирането на разменното стопанство вж. напр. *G. Cassel. Theoretische Sozialökonomie*, 5 Aufl. 1932, § 40.

34. Учението за *пазарните форми* е старо и е основано още от меркантилистите; разбира се, те не го развиват извън първоначалния подход към проблема, тогава то не претърпява по-нататъшно развитие.

Класиката, тъй като иска да открие и изследва естествения ход на стопанството и естественото ценообразуване, проявява по-малък интерес спрямо отделните исторически форми на пазара. Поради това – а по-късно и вследствие разделянето на историческото и теоретичното изследване – цялото учение е изоставено отделни изяви като *Gournot* (*Mathematische Grunlagen der Theorie des Reichtums*, 1836), *Karl Menger* (*Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, 1871, S. 175) и други са недостатъчни, за да предизвикат промяна.

По този начин би могло да се обясни защо и до днес в науката и сред обществеността не господства нито яснота, нито единодушие за важноста на пазарните форми. Например пълна конкуренция. Смесвана е и да днес

все се смесва „пълна конкуренция“ с „отворените“ пазари, въпреки че на отворените пазари могат да бъдат осъществени всички пазарни форми и фактически често се осъществяват. Най-лошото обаче е отъждествяването на „Laisser faire“ и на „пълната конкуренция“. За началото на XIX век това все още е било разбираемо. Тогава се смята, че може да се постигне състоянието на пълна конкуренция чрез отстраняване на публичноправните монополи, привилегиите, монополното право. Непростимо е обаче, че тази заблуда не е разбрана през късния XIX век и „Laisser faire“ и „пълната конкуренция“ много често се идентифицират и до днес. Сега вече лесно би могло да се установи, че от една политика на „Laisser faire“ в никакъв случай не се получава всеобща пълната конкуренция, а монополи на предлагането, частични монополи на предлагането, олигополи на предлагането и т.н. Това объркване и днес спада към неизкоренените икономически фундаментални заблуди, които много затрудняват работата по анализа и промяната на стопанската конституция.

По-новото изследване се стреми точно да определи пазарните форми. Говорихме подробно в текста за опасностите, в които то се намира. Често системата на пазарните форми се конструира априори и се пренася върху реалността. Следователно „се поставя“ една система, вместо да бъде търсена и намерена в стопанската действителност. Такива априори възприети пазарни форми не произвеждат света пот форми на конкретната реалност. Така например пълната конкуренция се означава като онази пазарна форма, при която влиянието на индивида е равно на нула, какъвто очевидно е случаят само при един безкрайно голям брой от продавачи или купувачи. Монополът се конструира като противоположност – едно предприятие снабдява всички клиенти и тъй като всички възможности за заместване трябва да се изключат, това място може да заеме само едно предприятие, което доставя всички стоки за света. Двата случая са нереални и цялата действителност лежи между тях. За обхващането на многообразната действителност не е направено нищо, а двете понятия – конкуренция и монопол – вече са употребени за характеризиране на определени *реални* факти, т.е. повече не могат да бъдат използвани. Противно на това извеждането на пазарните форми трябва да се осъществи в стопанската действителност. Те, както и другите устройствени форми от идеален тип, също трябва да бъдат намерени във фактите. Те трябва да се „открият“. Това става възможно чрез изследване на стопанските планове на конкретните единични стопанства. Плановите дадености, върху които участниците на пазара изграждат своите планове, могат да бъдат установени точно. (От тях, а не от т. нар. начини на поведение – едно понятие, на което се приписват много различни съдържания – могат да бъдат установени пазарните форми.) Пазарните форми, които са получени в изследването на стопанската действителност, могат да решат двойката задача, която им се поставя – да служат на познанието на конкретните стопански порядки и да бъдат основите на

теоретични анализи, които при използване правят възможно обяснението на конкретните икономически процеси и техните връзки.

От изобилието на по-нова литература трябва да бъдат упоменати: *v. Böhm-Bawerk*. Kapital und Kapitalzins, 2 Halbbd., 3 Aufl., 1912, S. 357; *Wicksell*, Vorlesungen über Nationalökonomie, т. I, 1919, с. 84; *Pareto*. Manuel d'économie politique, 2 Aufl. 1927, Ch. III, s. 40; *Sraffa*, in Economic Journal, 1926; *Chamberlin*, Theory of Monopolistic Competition, 2 Aufl., 1936; *E. Schneider*. Reine Theorie monopolistischer Wirtschaftsformen 1932; *J. Robinson*. The Economics of Imperfect Competition, 1933 и статията към тази книга: What is Perfect Competition? In Economic Journal, 1935; *R. Fritsch*. Monopole-Polypole-La notion de force dans l'économie, юбилеен сборник за Вестергаард 1933; най-важната книга на *H. v. Stackelberg*. Marktform und Gleichgewicht, 1934, *v. Stackelberg* „Probleme der unvollkommenen Konkurrenz“, Weltwirtschaftl. Archiv, Bd. 48, 1938, както и Grundlagen der Nationalökonomie, Bd. 51, 1940; *L. Miksch*. Wettbewerb als Aufgabe, 2 Aufl. 1947; *E. Leifmann-Keil*, Organisierte Konkurrenz-Preisbildung, 1936; *Hans Möller*. Kalkulation, Absatzpolitik und Preisbildung, 1941 – Представяне под формата на таблица на пазарните форми: *v. Stackelberg*. Marktform und Gleichgewicht, S. 3, *Miksch*, цит. съч.

35. Относно типа *натурално разменно стопанство* вж.: *Wicksell*, Vorlesungen über Nationalökonomie, Bd. I, s. 61; II, S. 4; *Menger*. Grundsätze, 2 Aufl., 1923, Kap. 9.

Историци и специалисти по национална икономика говорят често за „натурално стопанство“ – една малко сполучлива дума, която е неподходяща за означаване на устройствената структура на икономиката. „Натуралното стопанство“ може да значи както стопанството с централизирано управление на семейството или рода, или племето, така и наличието на стопански отношения на натурална размяна. По този начин се заличава изключително важната разлика между стопанството с централизирано управление и разменното стопанство – т.е. между двете стопански системи.

36. Анализът на *паричните феномени* в историята е усложнен от постановката на повечето изследвания върху историята на парите. По правило тя ориентира към историята на монетите или – преди всичко под влиянието на КНАП – към историята на правото. Само поставянето на *икономическите* въпроси на паричните феномени – за възникването на парите, за осъществяването на пазарни реформи и за съотношението разчетна единица и пари – го довежда и до теоретичното разглеждане.

За историята на парите на древността вж.: *Ebert*. Reallexion der Vorgeschichte, статията Пари; многобройни статии в реалната енциклопедия на науката за класическата древност на *Pauly-Wissowas*, 2 Aufl; *Heichelheim*.

Описанията на *средновековното* парично дело най-често са в областта на историята на монетите. Този факт ни обяснява защо голямото зна-

чение, което имат частните, градските и държавните полици като пари за средновековното стопанство, дълго време било подценявано, че разликата между разчетната единица и разменното средство съществувала навсякъде в средновековието, била пренебрегната и че парите под формата на монети всъщност не са изследвани като икономически феномен. О по-новите трудове относно средновековната икономическа история в тази връзка трябва да бъдат посочени в частност: *Kuske*, a. a.; *G. Mickwitz*. *Aus Revaler*, 1938; *M. M. Postan*. *Private Financial Instruments in Mediaeval England* (тримесечно списание по социология и икономическа история, т. 23, 1930); *M. Chiaudano*. *Contratti di cambio* и т.н. (публикации на Кралската Академия на науките в Торино, 1931); *H. Laurent*, *La Loi de Gresham au Moyen Age*, 1933; *I. Wackernagel*. *Städtische Schuldscheine als Zahlungsmittel*, 1924. За развитието на паричното дело в по-новите и най-новите времена от различни гледни точки: *K. Helffeich*. *Das Geld*, 6 Aufl., 1923; *Keynes*, *Vom Gelde*, 1932; *R. Stucken*. *Geld und Kredit*, 1949; *G. Cassel*, *Der Zusammenbruch der Goldwährung*, 1937 (немско издание с предговор от В. Pfister); *F. Lutz*. „*Neue Goldwährung*“, *Welt. Arch.*, Bd. 46, 1937; *O. Veit*, *Deutsche Geldpolitik* 1950.

Една голяма част от инвестициите, а по този начин и индустриализацията през късния XIX и XX век нямаше да се осъществят, ако не са набавяни пари – под формата на банкноти и пари по сметка, – документално оформени като отпускане на кредити от страна на банки. Чрез тази връзка между отпускането на кредити и паричните емисии (респективно на връщане на кредити и изчезването на парите) основно се променя отношението между инвестиране и спестяване на пари. По този въпрос: *A. Hahn*. *Volkswirtschaftliche Theorie des Bankkredits*, 3 Aufl. 1930; *H. Gestrich*. *Kredit und Sparen*, 2 Aufl., 1947.

37. За разменните стопанства, в които на отделните пазари са осъществени различни пазарни форми, вж.: *Stackelberg*. *Marktform und Gleichgewicht*, S. 29 и посочената там литература.

38. Една грешка на *по-старата постановка на проблемите в теорията за парите* е да се изходи от една средна величина – общото ценово равнище, която представлява мисловна конструкция и която стопанският човек, познаващ само отделни цени, не взима под внимание. Също така не бива „ценовото равнище“ да се определя като действителен фактор в хода на дедукциите. Една такава средна величина като „ценовото равнище“ може да се използва само „ако е необходимо в края на анализа да бъде обобщен даден резултат, с една дума или с едно число да се изрази една обща ситуация“ (*K. F. Mayer*, a. a., S. 18). По този въпрос още *Hayek*. *Preise und Produktion*, 1931, S. 3; *Habeler*, *der Sinn der Indexzahlen*, 1927, S. 70 и – от една друга гледна точка – *A. Lösch*. *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*, 2 Aufl. 1944.

39. Национално-икономическата класика изследва многократно само онази система на разменно стопанство, при която на всички пазари господ-

ства пълна конкуренция и в която същевременно съществува оборот на металически пари. По този начин тя обхваща една изключително интересна комбинация от пазарна форма и парична система, но само една единствена комбинация, само един граничен случай. Разбира се, по-късната класика е в това отношение направила крачка напред, като установява важноста на емитирането на банкноти за цялостния икономически процес, едно важно достижение, което е отразено преди всичко в трудовете на *Overstones* (*Tracts and other Publications*, 1857).

Преходът към новата постановка на проблемите е започнат от книгата на *Wicksells – Geldzins und Güterpreise* (1898).

40. Относно стопанския процес в *стопанството с централизирано управление*. Литературата по правило произхожда от постановката на въпросите, как протича стопанският процес в дадена „колективистична“ общност, която се противопоставя на „пазарното стопанство“ или на „свободното стопанство“, или на „капитализма“. (*E. Baron. Il Ministro della production nello stato collectivista im Giornale degli economist*, 1908; v. *Wieser. Der natürliche Wert*, 1889. „Колективизъм“ и „стопанство с централизирано управление“ обаче – повтарям – не са идентични. „Колективизмът“ трябва за характеризира едно конкретно състояние, което изцяло липсва в определени периоди, а в други е било и се реализира. „Стопанството с централизирано управление“ обаче се реализира по всяко време и при всички народи. То винаги е съществувало и винаги съществува. Наистина често само загатнато, често обаче доминиращо в стопанските порядки, най-често в простата форма на собственото стопанство. (С „колективизъм“ неточно се характеризира разнообразно съставената група от стопански порядки, в които доминират елементи на „централизирано администрирано стопанство“.) Ние подчертаваме тези реализирани елементи на стопанство с централизирано управление, съществуващи винаги в действителност и откриваме една чиста форма, една стопанска система от идеален тип, която се използва като основен модел – стопанството с централизирано управление с неговите две форми на „простото стопанство с централизирано управление“ и „централизирано администрирано стопанство“ с неговите варианти. По този начин – противно на другите методи – се обхваща, от една страна, *историческото* многообразие, а от друга се получават модели, които представляват точно определено съчетание на условията и затова правят възможно разработването на *теории*.

Теорията на стопанството с централизирано управление, която опознава стопанския процес в неговите връзки в рамките на тази стопанска система, е необходима и възможна. *Необходима*, тъй като стопанският процес в централизираното стопанство протича по друг начин от този в разменното стопанство и затова конкретните стопански порядки, в които доминират чертите на стопанство с централизирано управление, показват различно конкретно стопанско развитие спрямо конкретните стопански

порядки, в които доминиращи са елементите на разменното стопанство. По този начин в единия и в другия случай връзката между производство и разпределение е различна, инвестиционният процес протича по различен начин, влиянието на индивидуалните потребности в стопанството с централизирано управление е по-слабо или изключено, потребителите, особено в централизирано администрираното стопанство, са безсилни и производството в този случай може много по-лесно да се концентрира върху задоволяването на определен комплекс от потребности – например въоръжаването, – парите в единия и в другия случай играят различна роля, икономическата власт в двата случая има различно значение. Тези разлики, които силно изпъкват в настоящия момент, трябва точно да бъдат разработени от теоретичния анализ. Както нашата разработка се опитва да покаже. Напълно възможна обаче е и една теория за стопанството с централизирано управление. От даденостите и правилата, извлечени от опита, следват стопанските планове на ръководството с неговите преценки, от тях неговите действия и по този начин стопанският процес може да бъде определен заедно със своите трудности. „Във всеки случай с разменното стопанство отпада нова поле, върху което единствено е възможно установяването на константни и обективно определяеми връзки от всички социологически науки“, смята един съвременен теоретик. Ако той имаше право, националната икономия трябваше да се откаже от познание на значителна част от стопанската действителност. Но той греши. Специалисти по национална икономия не би трябвало да се оттеглят от област, в която могат и трябва да дадат значителен принос.

41. Относно необходимостта запасите от предишно производство да бъдат разглеждани в двоен аспект (като икономически проблем и като икономическа даденост) вж.: *Eucken*. Kapitaltheoretische Untersuchungen, 1934 и Hauptproblem der Kapitaltheorie, Jahrbücher für Nationalökonomie, 1937. По проблемите на капитала, които могат да бъдат засегнати само бегло в рамките на настоящата книга, в последно време: *R. v. Strigl*. Kapital und Produktion, 1934; *v. Stackelberg*. „Kapital und Zins in der stationären Verkehrswirtschaft“, Zeitschr. f. Nationalök., Bd. X, 1941; *E. Lindahl*. Studies in the Theory of Money and Capital, 1939; *J. R. Hicks*, Value and Capital, 2 Aufl. 1946; *v. Hayek*. Pure Theory of Capital, 1941.

42. Относно първото правило, извлечено от опита (т. нар. първи закон на Госен): *Gossen*. Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs, 1854, и другите трудове, посочени в статията „Bedürfnis“ im Hanw. d. Staatsw. 4 Aufl. (от *H. Mayer*). Трансформиране на закона на Госен в „закон за намаляващата пределна норма на субстанцията“: *Hicks*, a.a. S. 11; *v. Stackelberg*. „Entwicklungsstufen der Werttheorie“, Schweiz. Z. f. Volksw., 83 Jahrg., 1947.

43. Относно второто правило, извлечено от опита, вж.: *Th. N. Carver*. The Distribution of Wealth, 1921, 2 chap.; *Edgerworth*. Papers relating to

Political Economy, Bd. 1, 1925; *A. Mitscherlich*. Die Bestimmung des Düngerbedürfnisses des Bodens, 1924; *E. Schneider*. Theorie der Produktion, 1934, библиография също при *Morgenstern* im Ztschr. f. Nationalök., 1931, N. 4.

Относно *третото правило*, извлечено от опита, вж.: *v. Böhm-Bawerk*. Kapital und Kapitalzins, 4 Aufl., 1921; *Burchardt* im Weltwirtschaftl. Arch., Bd. 34 und 35, 1931/32; *H. Caldor* im Econometrica, 1937, S. 201; *v. Strigl*. Kapital und Produktion, 1934; *E. Schneider* im Jahrb. f. Nat., т. 147; 1938; *Eucken*. „Der Wirtschaftsprozeß als zeitlicher hergang“, Jahrb. f. Nationalök., Bd. 152, 1940, S. 113.

44. Относно *проблема за риска* вж.: *v. Böhm-Bawerk*. Positive / Theorie des Kapitals, 4 Aufl., 1921, IV Buch. I Abschnit.; *Knight*. Risk, Uncertainty and Profil, 1921; *Marquardt*. Die Austrichtung der landwirtschaftlichen Produktion an den Preisen, 1934; Маркуард пише (с. 128/129): „При нашата работа обаче тежестта трябва да падне върху *издигането на въпроса за риска до самостоятелен теоретичен въпрос*. Нетърпимо е нехайното изместване на риска встрани, като се допуска опасността отново и отново да се сблъскаме с вдигане на рамене от страна на практиците и сентенцията: „да, в действителност е съвсем различно, отколкото на теория.“ Фактически обаче това проличаваше все по-ясно и в процеса на нашето изследване – една теория, близка до реалността, трябва да *включва рисковия момент в своя анализ*. След това тя престава да бъде безпомощна спрямо фактите.“

По въпроса за *очакванията*: *K. Menger*. Grundsätze, 2 Aufl., 1923, § 149; *Pigou*. Industrial Fluctuations, 2 Aufl., 1929; *G. Myrdal*. „Der Gleichgewichtsbegriff als Instrument der geldtheoretischen Analyse“ in Beiträge zur Geldtheorie, издаден от *Hayek*, 1933, S. 383; *Keynes*. General Theory, 1936, chap. 22.

45. Модерното национално-икономическо теоретично изследване показва в своите постановки на проблемите, в своите мисловни методи и в основните резултати значително единство и в никакъв случай ни представлява паралелно съществуване на възгледи без всякакви връзки помежду им. Читателите на този труд, които търсят *въведение* в модерната теория, препращам към: *W. Röpke*. Die Lehre von der Wirtschaft, 4 Aufl., 1946; *R. v. Strigl*. Einführung in die Grundlagen der Nationalökonomie, 1937; *E. Barone*. Grundzüge der theoretischen Nationalökonomie, 2 Aufl., 1937; *v. Stackelberg*. Grundzüge der theoretischen Volkswirtschaftslehre, 1943; *G. Stigler*. The Theory of Price, 1947; от големите произведения особено: *v. Böhm-Bawerk*. Kapital und Kapitalzins, Aufl. 1929; вж. още бел. 8 и 10.

Третиране на *проблемите на теорията на парите* чрез анализ на поддържаната касова наличност в единичните стопанства откриваме при по-старите учени *Menger*. Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, 2 Aufl. 1923, S. 352; *L. Walras*. Éléments, Париж, 1926, S. 320; *A. Marshall*. Money, Credit and Commerce, 1923, S. 282. От по-новите ще посоча: *K. F. Maier*. Goldwanderungen, 1935; *Hicks*. „Suggestion for Simplifying the Theory of Money“, *Economica*, Febr. 1935.

46. Относно идеята за *статистическото състояние* и за критиката на тази идея вж. четвърта глава и посочените в бел. 58 трудове.

За да се избегнат недоразуменията, трябва особено да се подчертае още, че константността на даденостите, чрез които се реализира едно статично състояние, трябва да бъде съблюдувана най-строго, в това число и константността на потребностите в настоящето и в бъдещето. Само когато при изготвяне на стопанските планове за настоящата година се предвиди и за следващите години същото интензивно задоволяване на потребностите, както през настоящата година, и съобразно това се предвидят резервни наличности, се стига до статично състояние, в което запасите от произведени материални блага, в частност на трайни средства за производство, винаги се поддържат на еднакво равнище. Иначе производственият апарат се увеличава или намалява.

47. Относно *Робинзоновите анализи*. Да си представяме съвместното съществуване, съставено от Робинзониади, е също толкова нелепо, колкото да приемем принципно, че една още здрава ваза се състои от късчетата, на които тя по-късно може да се разбие. (*Gottl. Bedarf und Deckung*, 1928, S. 70; *Diehl. Theoretische Nationalökonomie*, I, 2 Aufl., 1922, S. 4; *Cassel. Grundgedanken der Theoretischen Nationalökonomie*, 1926, S. 10; *Sonbart. Die drei Theoretischen Nationalökonomie*, 1930, S. 176). Без съмнение това схващане би било „ненормално“. Кой обаче го застъпва? Съвсем друга е целта на Робинзоновите анализи. Да се върнем при не много щастливата представа – никой не бива да се страхува от счупване на вазата. Първо, ние изследваме една малка ваза, чиято конструкция е относително лесно познаваема. След това се насочваме към няколко по-големи вази с по-трудна конструкция – към различните форми на общественото стопанство, които по своята структура и обща връзка могат да бъдат опознати по-лесно, ако изследването на малката ваза е напреднало. „По понятии причини – казва *Böhm-Bawerk* по повод Робинзон – ние упражняваме нашето око и околото на нашите читатели известно време върху неговия миролюбив образ, преди да се осмелим да пристъпим към забулената картина на цялата действителност, истинската сцена на нашата теория е цялата социално-икономическа действителност.“ Относно голямата евристична стойност на анализа на Робинзон: *M. Weber. Gesammelte Aufsätze*, 1922; S. 196; *H. Dietzel im Jahrb. f. Nat.* 1890, Bd. 54, и *Böhm-Bawerk, a.a.*, Bd. 58, 1892; *G. Sulzer, Die Wirtschaftlichen Grundgesetze*, 1895; S. 80; *Charles Knight. Kapital und Arbeit*, немски превод от 1847; *J. B. Clark. Distribution of Wealth*, 1902, с. 40. За Робинзониадите от XVIII век, които нямат вътрешна връзка с анализите на Робинзон на съвременното теоретично изследване: *H. Hettner. Geschichte der deutschen Literatur im 18. Jahrhundert*, 6 Aufl. 1912.

За високата евристична стойност на „натуралното разменно стопанство“ – въпреки голямото противоречие между натуралното стопанство и паричното стопанство – дава доказателство книгата на *Wicksells* (1898). За

разглеждане на теоремата на *Says* от гледна точка на натуралното разменно стопанство и на паричното стопанство: *L. Miksch. Gibt es eine allgemeine Überproduktion?*, 1929.

48. От последните опити на специалистите по теоретична национална икономия, *заобикаляйки отделните пазарни форми* и само чрез субсидирано разглеждане на „социалистическото“ стопанство да създадат единна теория на разменното стопанство, най-популярна стана книгата на Касел (*Cassel. Theoretische Sozialökonomie*, 5-то изд., 1932). Със своята теория Касел иска да изследва едно разменно стопанство, понятията за конкуренция и монопол, в което количеството блага се използват по най-рационалния за цялото общество начин. Тъй като това става само при ценообразуване, което стриктно съблюдава принципа за разходите, то се изследва само в този *един* случай. По този начин теорията наистина придобива голяма формална завършеност, но не се насочва достатъчно към обяснението на стопанската действителност. (По този въпрос: *W. Kromphardt. Die Swstemidee im Aufbau der Casselschen Theorie*, 1927; както и *Schumpeter in Schmollers Jahrbüchern*, 51 Jahr., 1927, S. 241.)

В рамките на *историческата* школа – отчасти също в хода на усилията да бъдат сблизени историческата и теоретичната национална икономия – е направен опитът да се създаде една теория „извън времето“ преди „обусловените от времето“ теории. Така Шпийтхоф говори за едно стопанство извън времето и желае да постави на първо място теорията на неговото изследване. Под стопанство извън времето той разбира едно обществено стопанство, което се ръководи от единна воля и в което липсват самостоятелни индивидуални стопанства. Следователно това е стопанство с централизирано управление, например в стила на „простото стопанство“ на Визер. Въпреки че в хода на теоретичната работа наистина се установява като целесъобразно резултатите от анализа на стопанството с централизирано управление да се използват за анализа на разменното стопанство, в никакъв случай нямаме право *a priori* да определим стопанството с централизирано управление като стопанство извън времето. Кои класически явления подлежат на промяна и кои не, не може да се реши *a priori*, а само *a posteriori*, т.е. едва в хода на аналитичната работа върху предварително съществуващи исторически факти. Следователно да се поставя една теория на стопанство извън времето или една формална теория пред „историческите“ или „нагледните“, или „обусловените от времето“ теории е недопустимо – съвсем абстрахирайки се от това, че тези т. нар. исторически теории никога не обхващат историческата действителност и затова винаги остават само програма. (*Spiehoff. Schmollers Jahrbüchern*, 56 Jahrb., 1932, с. 892, 918; *Vleugels. Schmollers Jahrbüchern*, 61 Jahrb. 1937, с. 279).

49. Съждения относно промените в стопанския процес, които следват от промените на даденостите – правилно получени, – се считат за строго задължителни, *неоспорими*. Такива изказвания не могат да бъдат направени

ни за промени, които обратно се предизвикват в даденостите от промени в стопанския процес – преценките по този въпрос са *проблематични* съгласно езиковата практика на логиката.

Още няколко примера. Национално-икономическата теория може точно да посочи как и известни вариации в даденостите предизвикват увеличаване на дохода на работника. Тя не може точно да определи дали и в каква степен обаче увеличаването на дохода води до увеличаване на производителността на работника – т.е. промяна на дадеността „труд“. Ако тя направи опит да това, както досега е правила, претърпява неуспех. С помощта на теорията на парите може точно да се докаже какви промени в стопанския процес предизвиква една политика на дефлация. По-конкретно съгласно опита в модерните държави дълготрайните дефлационистични депресии често водят до трудни политически сътресения и до промяна на стопанската политика и на стопанския порядък. Дали обаче тези обратни въздействия ще повлияят върху даденостите и от какъв вид са те, зависи толкова силно от особената структура на отделните държави и от многото други исторически факти, че национално-икономическата теория трябва да избягва да дава неоспорими преценки по този въпрос.

50. Между другото грешката да се приемат като дадености факти, които включват проблеми, изискващи решение, често допуска и теорията на платежния баланс. Във вноса и износа на дадена страна и в другите позиции на платежния баланс тя вижда дадени величини и после иска да обясни размера на валутния курс и неговите промени, изхождайки от съотношението на пасива към актива. Вносът и износът на дадена страна обаче са също толкова малко зададени величини, колкото и другите в статиите на платежния баланс. Те зависят от цените в страните, с които търгуват, които търгуват помежду си, както и от самия валутен курс. Следователно теорията за платежния баланс е недостатъчна, а тъй като неточно определя причините за обезценяването на валутата, е оказала изключително вредно влияние върху валутната политика. (По този въпрос: *Haberler*. *Theorie des internationalen Handels*, 1933, S. 26; *Eucken*. *Kritische Betrachtungen zum deutschen Geldproblem*, 1923, 1 Kapitel.)

51. Тъй като без очертаване границата на даденостите е възможно теоретично национално-икономическо изследване, откакто съществува икономическа теория, всички теоретици работят с дадености. Не е важно, че в тази връзка много често не се използва обозначението „дадености“, а например се говори за „съществуващи фактори“, или за „прости елементи, или също за „производителни сили“. Важното обаче е, че в голяма степен представите за даденостите са непълни.

Това, което Фридрих Лист нарича „производителни сили“, са дадености, които той наистина определя по друг начин и по-подробно. „Едва ли е възможно закон или обществена организация, чрез които в по-голяма или в по-малка степен не би се оказало влияние върху увеличаването или

намаляването на производителните сили.“ Ние бихме казали – чрез което не би се променила поне една даденост. Следователно задача на стопанската политика трябва да бъде тези производителни сили да се събудят и поддържат.

Дотук Лист има право. Но той греши, когато изисква една „теория“ за производителните сили, която да постави редом с теорията на стойността. Под една теория за производителните сили той разбира теория, която да обясни осъществяването на конкретните дадености. Всеки опит за нейното създаване е трябвало да претърпи неуспех, тъй като образуването на конкретни дадености е познаваемо само в исторически-индивидуалното разбиране – например въпросът, защо Германия днес има определено население с определени възможности и ниво на образование или защо тук съществува определен социален и правен порядък. „Теоретичното обяснение дава всичко, което изобщо може да се очаква от едно теоретично обяснение, и завършва едва при „даденостите“, чието собствено по-нататъшно обяснение не е повече въпрос на икономическата теория“, казва Бьом-Баверк. По повод на една дискусия с Визер. По-късно той продължава: „Тази даденост е даденост на производствената техника, която не изисква или не допуска никакво обяснение чрез икономическата теория; точно в такава малка степен, в каквата икономическата теория би била призвана или задължена да обясни в примера на колониста к петте чувала зърно, защо в ранглистата на потребностите, потребността от житна ракия на колониста се нарежда след потребността от месна храна и какво значение се отдава на задоволяването на тези две нужди“ (*Позитивна теория на капитала*, Екскурс, VII).

Потребности относно даденостите и тяхното получаване: I. *B. Clark*. *Essentials of economic Theory*, 1907; *Schumpeter*. Теория на националистическото развитие, 1926, S. 75; и *Archiv für Socialwissenschaft*, Bd. 42, 1916/17, S. 3; v. *Strigl*. *Die ökonomischen Kategorien und die Organisation der Wirtschaft*, 1923; *Robbins*. *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, 1932; *F. Lutz*. *Das Konjunkturproblem in der Nationalökonomie*, 1932; S. 65, 116; *Ciriacy-Wantrup*. *Agrarkrisen und Stockungsspannen*, 1936, c. 362; *K. F. Maier*, a.a., S56; *Fr. W. Mayer*. *Der Ausgleich der Zahlungsbilanz*, 1938, S. 14, 159. Анализът от дадености изисква разширяване (дадености на единичното стопанство – общоикономически дадености; планови дадености – фактически дадености). Същевременно от нашето изследване става ясно, че не можем да оставим работата по формулирането на даденостите например на социологията или на историографията, които не са в състояние да направят това. С национално-икономическата постановка на проблемите и с точково-изолирания анализ на фактите *националната икономия* се сблъсква по необходимост с условия, от които зависи стопанският процес. Тези условия тя нарича дадености.

52. За стопанския порядък на йезуитската общност в Парагвай: *P. Hernandez*. *Organizacion sozial de las doctrinas Guaranies*, 1912; *M. Fassbinder*. *Der „Jesuitenstaat“ in Paraguay*, 1926.

53. Съгласно казаното в текста влиянието на националната икономия върху *икономическата теория* следователно е било много неблагоприятно, тъй като е бил пренесен един начин на образуване на понятията, който не отговаря на историческото битие. Резултатните изследвания на *Щидер* също страдат от прекалено широкото използване на думата „капитализъм“.

Хайхелхайм (*Икономическа теория на древността*, 1938) прави опита да използва „икономическите стилове“. Аз повтарям: неуспехът на тези опити се дължи не на историците, а на националните икономисти, които не е трябвало да предлагат на разположение конструкции като етапи и стилове, чужди на историята, а една морфологична система, получена от историческата действителност, чрез чието използване специалистът на икономическата история може да опознае конкретната устройствена структура на стопанството (по този въпрос също: *A. Rüstow, a. a. O.*).

54. Научният извод, че национално-икономическата теория се състои от „хипотетични“ сждения, често е разбран неправилно. Считало се е и се счита, че национално-икономическата теория се състои само от „хипотези“, следователно от временни и необвързващи допускания относно една обясняваща причина за запълване на пропуск в знанието. Налице е грешка, от която следва неправилно отношение към цялата теоретично-аналитична работа. „Хипотетичното сждение“ трябва да се разбира в строгия смисъл на логиката: ако има *A*, следва *C*. Хипотетичното сждение твърди, че от определена причина следва определено следствие. Тя се базира на „тезата за достатъчно основание“. В хипотетичното сждение, от което мислят човек непрекъснато се нуждае, в особена степен се проявява разумът. Както е известно, противоположността на хипотетичното сждение представлява категоричното сждение: *S* и *P*. Правилно получени хипотетични сждения се считат за неопровержими, строго необходими, неоспорими и в никакъв случай временни. По този въпрос ориентация дава всеки учебник по логика, така че посоченото недоразумение не търпи извинение.

55. Относно научно-теоретичните проблеми на *прилагането* вж. посочените в бел. 51 трудове. Относно разликата между „истина“ и „актуалност“ вж. още моето съчинение: Преодоляване на историцизма, *Schmollers Jahrbüchern*, 63 Jahr., 1938, S. 212, 169, 232.

Така че прилагането на теорията в самото изследване и в научната теория е силно пренебрегнато, може лесно да се разбере, защото нито за „понятийната национална икономия“, нито за „дуализма“, нито за „емпиризма“ може да има приложение. Безполезно е да се иска конструирането на една специална „приложна теория“. Прилагането на *абстрактната* теория става според случая с цел да бъдат обяснени конкретно-историческите факти. Разликата между „абстрактно“ и „конкретно“ се заличава, ако една т. нар. приложна теория се противопоставя на т. нар. чиста теория.

56. За *границите*, които в по-ранен период вследствие недостатъчна информация са поставени на познанието на стопанската действителност разд. Б. Стопански порядък – не стопански стил. Фактически до тези граници трябва да достигнат също икономическата теория и националната икономия. Това е възможно само ако въпросът за устройствената структура бъде поставен на преден план и от тази гледна точка подробно се изследват източниците, например античната икономическа история.

57. За голямата антиномия и нейното преодоляване вж. също гл. шеста.

58. Относно „динамичните теории“: за по-старата литература дава ориентир *Шумпетер* и неговата *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, приложение към гл. 1 (За динамичната теория на Шумпетер: *E. v. Beckerath. Schmollers Jahrbüchern, 53 Jahrb., 1929, S. 1*). От съвременната литература по-специално трябва да бъдат посочени: *E. Lundberg. Studies in the Theory of Economic Expansion, 1937* (по въпроса и за състоянието на дискусиата изобщо: *V. Smith in Weltwirtschaftlichen Archiv, Bd. 47, 1938, S. 613*); *A. Pigou. "The Economics of Stationary States", Economic Journal, 1935*; *Keynes. General Theory of Employment, Interest and Money, 1936*; *E. Preiser. Grundzüge der Konjunkturtheorie, 1933*. Относно теориите за развитие в икономическата история и за тяхната връзка с Конт и позитивизма – бел. 12.

Представяне на модерното изследване на конюнктурата: *Röpke. Krise und Konjunktur, 1932 г.* (въвеждащо); *G. Haberler. Prosperity and Depression, 2 Aufl. 1940*; *Leon H. Dupriez. De Mouvements Economiques Généraux, 2 Bde, 1947*. Относно принципната критика на динамичните теории и теориите за конюнктурата вж. също и посочените в бел. 21 трудове.

На критиката на теориите за конюнктурата е противопоставено, че неповторимостта не се отнасяла само до отделното колебание на конюнктурата, а до всички икономически явления – например цените. Затова все пак е възможно да се създаде не само ценова теория, но и теория за конюнктурата. По този начин обаче не се взема под внимание една важна разлика – цените ден след ден в милиони случаи се изискват и плащат в *една и съща форма*, докато отделното колебание на конюнктурата, например немската депресия от 1907/08 г. или последният подем от 1909/13 г., представлява едно неповторимо, различно по вид явление, което показва само известни подобия с някои други колебания на конюнктурата. „Сходството“, което се открива при цените и е важна предпоставка за поставяне на проблема за цените като цяло и успешната разработка на ценовата теория, липсва при колебанията в конюнктурата. (Повече подробности за сходството на икономическите явления относно целия въпрос в моите изследвания върху теорията на капитала, 1934, с. 15).

59. Научната дискусия относно проблема за икономическата власт се върти по правило около въпроса, дали и в каква степен „икономическият закон“ или „политическата и икономическата власт“ определят решаващо

икономическия процес. Противно на теоретичните на националната икономика, които твърдят първото, историците на националната икономика препращат към важността на властта, без, разбира се, да я изследват подробно. *Антитезата и поставянето на въпросите, което се крие в нея, са ползотворни в малка степен и трябва да изчезнат*. Първа задача на националната икономия е да се разкрият конкретните факти, които обосновават икономическата власт. (Оттук в голяма степен следват същевременно важни прозрения за оформянето на икономическото законодателство.) Тази задача е спешна в епоха като настоящата, в която се осъществява концентрирането на икономическата власт в широк мащаб.

По този въпрос: v. *Böhm-Bawerk*. „Macht oder ökonomisches Gesetz?“ Zeitschr. f. Volkswirtschaft, Bd. 23, 1914, препечатано в *Gesammelten Schriften*, 1924, S. 230; *Schumpeter*, Das Grundprinzip der Verteilungstheorie. – *Archiv für Sozialwissenschaft*, 1916/17, Bd. 42; *F. Kestner*. Organisationszwang, 1912, 2 Aufl. 1927; *E. Preiser*. „Besitz und Macht in der Distributionstheorie“, Synopsis (Festschr. f. *Alfrd Weber*, 1948), S. 331. Позицията на историческата школа на националната икономия към модерните проблеми на частната икономическа власт е ясно изразено в проучванията на Съюза за социална политика през 1905 г., започнати с един реферат на Шмолер. Относно идеологиите на групите с икономическа власт вж. в първа част, разд. Какво казва науката по този въпрос.

Липсва едно духовно-историческо изследване върху позицията на националната икономия към феномена икономическа власт от меркантилистите до днес – За властта в историята изобщо: *Thukydides*. V. 86; *Macchiavelli*. Il Principe, 1532; *Jakob Burckhardt*. „Weltgeschichtliche Betrachtungen und Historische Fragmente“ (Gesamtausgabe Bd. 7, 1929); *Friedrich Meinecke*. Die Idee der Staatsraison in der neueren Geschichte, 2 Aufl., 1925; *B. de Jouvenel*. Du Pouvoir, 2 Aufl. 1948.

60. Относно „*принципа на задоволяване на потребностите*“ и „*принципа на печалба*“: *Sombart*. Der moderne Kapitalismus, 4 Aufl., 1921, и *Der Bourgeois*, 1913, с много фактически материал, също: *Ordnung des Wirtschaft*, 2 Aufl., 1927. Още *Laum*. Allgemeine Geschichte der Wirtschaft, 1932, S. 20; *Spiethoff* in *Schmollers Jahrbuch*, 56 Jahrb., S. 911 – Зомбарт се позовава с право на *Politeia I*, 8–10 на *Аристотел*, но и двамата се заблуждават. По този проблем в последно време: *Rüstow a. a.* § 151.

За икономическото поведение на хората през древността и средновековието ориентират произведенията, посочени в бел. 16 и 18. Освен това за средновековието: *Espinass*. Les origins du capitalism I, 1933; *Strieder*. „Geldwirtschaft und Frühkapitalismus“, in Bd. 4-ти der *Propyläen-Weltgeschichte*; *Kelter* *Schmollers Jahrbuch*, 1932, т. 56, 2; v. *Zwiedineck-Südenhorst*. Weltanschauung und Wirtschaft, 1942, и посочените от Зивекинг трудове в неговата икономическа история, 1935, с. 79.

Естествено не всички търговци на далечни разстояния от XIV век са пострадали от стоковия удар на Любек или през късния XV век от удара на

Фугер в Аугсбург. Тогава има степенувания и исторически промени в рамките на един и същ град и на една фамилия. Много често след поколенията на авантюристично настроени и щедри личности идват поколения на рентиери. Именно такива промени оставят дълбоки следи в средновековната икономическа история. Също и поведението на селяните и занаятчиите се променя многократно – понякога доволни от известна прехрана, понякога не, и по тази причина понякога миролюбиви, а понякога борбени. Ако се опитаме да определим стопанското поведение на средновековния човек като поведение съгласно „принципа на задоволяване на потребностите“, а поведението на модерния човек като поведение съгласно „принципа на печалбата“, то процедираме неисторически в две направления – чрез една дума *се скрива* различието в стопанското поведение на отделните нации, области, слоеве и периоди и изчезва едно многообразие, което ясно личи от средновековните източници и което всеки съвременник, който участва в стопанския живот, изживява в нашето настояще и във всяка страна. От друга страна, противоречието между модерното и средновековното отношение към икономиката *се подчертава прекалено* и много малко се забелязват непреходните човешки черти. В текста стана въпрос, че между средновековния член на еснафското сдружение и модерния профсъюзен член или между средновековния търговец на далечни разстояния и модерния предприемач съществуват известни очебийни прилики. Несъмнено съществуващите разлики често са различни от тези, които редовно цитираме днес: „Ако в замяна на това сме се вживели в източниците, следва от само себе си ясно по значение за това, че стопанският човек от старата генерация е живял в съмнителен търговски морал в много по-голяма степен, отколкото съвременният човек. Той изисквал прекалено високи цени, правел фалшификации, клетвонарушения, не е плащал данъци и мита, взимал е лекомислено кредити и се е опитвал да ощети своите кредитори, лихварствал е. Едно такова общо поведение съответствало единствено на неговия общ, все още не напълно развит икономически статус, затова не може да буди повече учудване“ (Куске).

61. Относно „*икономическия принцип*“ насочват: Н. Dietzel, *Theoretische Sozialökonomik* 1895, с. 175. Там също има една полемика с други по-стари разбирания; О. v. *Zwiedineck-Südenhorst*. *Allgemeine Volkswirtschaftslehre*, 1932 въведение; *Hans Möller* in *Jahrb. f. Nat. u. Stat.* Bd. 150, 1942, S. 241; *A. Fey*. *Homo oeconomicus* в класическата национална икономия и неговата критика чрез историцизма, дискусия в Марбург, 1936. Има пълно право този, който иска да докаже (както в последно време *B. A. Йор*. *Theoretische Grundlagen der Wirtschaftspolitik*, 1943, т. 1, гл. 8), че действията на човека не трябва да бъдат обяснявани само със стремежа за максимално възможна печалба или с „капиталистически“ мотиви; инстинктът за самосъхранение и страхът, омразата и стремежът за власт, любовта и хуманността, другите мотиви определят поведението на хората по много различен начин. Обаче

от това не следва заключение, „че извън икономическите поставяния на цели и душевните пориви водят до изоставяне на икономическия принцип“.

Икономическият принцип няма нищо общо с целите или намеренията на човешкото поведение. Целите са много различни, например могат да бъдат егоистични или алтруистични; винаги се действа съгласно икономическия принцип. Управителят на манастира, на който е напълно чужда максимално възможната печалба и се поставя изцяло в служба на хуманността, при стопанисване на нивите, обработка на суровините, закупуване на стоките, използването на даренията и т.н. планира и действа съгласно икономическия принцип. Това означава, че той се опитва да достигне определена цел с възможно минимален разход на стойности, за да направи максимално добро с наличните ниви, суровини и т.н.

62. От изложението в текста следва, че трябва да се борави много внимателно с антирезата, с която много се злоупотребява – за „рационалното“ срещу „традиционното“ управление на стопанството. Дистанция между рационалната и традиционната икономическа дейност възниква само там, където след промяна на ценовото равнище или на техническото знание, или на друга даденост става необходима нова комбинация от средства за производство, непостижима с традиционния подход. Иначе обаче при приблизителна константност на техническото знание и другите дадености традиционната икономическа дейност и рационалната икономическа дейност са идентични. По този въпрос още: *H. Marquardt, a. a.*

63. За намаляване на предлагането при повишаваща се цена, т.е. за негативна зависимост между цена и предложено количество: *I. Fischer. Elementary Principles of Economics, 1921, S. 312, 436* с няколко примера от трудовата борса. „Модерни експерименти във въглищни рудници показват, казва *Фишер*, че леко завишение на заплатите кара работниците да работят по-дълго, но рязкото увеличение (60 % над обичайната заплата) предизвиква нередности в труда и желанието да бъде намален броят на работните часове.“ По-нататък: *Schumpeter*, статия „Angebot“ im Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 4 Aufl. За селското стопанство: *v. Dietze. „Zwangssyndikate als Mittel der Agrarpreispolitik“, Jahrb. f. Nationalök., Bd. 145, 1937; A. Tschajanow. Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft, 1923. Математическо третиране на връзката: v. Stackelberg. „Angebot und Nachfrage in der Produktionswirtschaft“, Archiv für mathematische Wirtschafts- und Sozialforschung, 1938, Bd. 4.*

При меркантилизма се е смятало за правилно, че намаляващата заплата повишава предлагането на трудовата борса; от това е силно повлияна меркантилистичната политика за заплатите. (Вж. също: *E. F. Heckscher. Merkantilismus, 1932, II, S. 150*). От съвременните учени например *B. Marschall (Principles of Economics, VI, 2 u. 12)* предупреждава за опасността от надценяване на броя на тези случаи

Ако установим два начина на поведение в зависимост от това, дали човекът има едно „подвижно“ или „константно“ равнище на потребностите, то става въпрос при това само за потребности от материални блага, а не за потребности от свободно време. Последната потребност не се взема под внимание. Работникът, който при повишаване на заплатата работи по-малко, наистина задоволява своите потребности от материални блага по същия начин, както и преди, но задоволява по-добре своята потребност от свободно време. Това отделяне на потребността от свободно време трябва да се препоръча, тъй като за разлика от другите потребности тя бива задоволена именно чрез отказване от стопанска дейност.

64. Още не е изяснен подробно въпросът, по какъв начин стопанските действия, ориентирани към „принципа на максимално възможно чист приход“ или „принципа на възможно най-доброто обезпечаване“, влияят върху стопанския процес. Едно широко теоретично изследване би трябвало да повдигне и реши проблема за различните стопански системи, формите на стопанство с централизирано управление, пазарните форми и паричните системи.

Щом противопоставянето на „принципа на печалба“ и „принципа на задоволяване на потребностите“ отпадне, значително се улеснява общотеоретичното и същевременно исторически конкретното решение на въпроса за това, по какъв начин различието на човешкото поведение към икономиката и в този аспект влияе на нейния ход.

65. Науката през XIX век и началото на XX век е завладяна от стремежа да се потопи в неповторимите явления на даден период и обхване многообразието на човешкото поведение в историята. Това е нейната сила и нейната слабост. Нейната сила – събуждайки чувството за многообразието на историческия свят и неговите форми. Нейната слабост – отивайки прекалено далеч в своя стремеж, разглеждайки човека от конкретната епоха само като исторически променливо същество, без изобщо повече да забелязва, че се срещат и са повсеместни известни елементарни черти на човека. По този начин историцизмът въобще е загубил способността да разбира хората. Той вече не е виждал живия човек, а схематизирани фигури на развитието. Оттук става възможно в употреба да влязат такива чужди на историята антитези като „принципа на задоволяване на потребностите“ и „принципа на печалба“ и да бъде направен сериозен опит чрез една или друга дума да се определи икономическият дух на цели епохи.

Както е известно, индивидуализиращата история на XIX и началото на XX век, разработваща особеностите на отделните исторически епохи и на отделните нации, представлява реакция срещу науката на XVII и XVIII век. В нея е господствало убеждението – независимо дали става въпрос за Декарт или за Кант, или за националните икономисти – че всички различия на индивидуалностите, независимо колко големи са те, не достигат до същността на човека, че в цялата история съществува един

основен пласт, който може да бъде открит навсякъде. Това схващане на истина нерядко е водило до подценяване на особеностите на отделните нации, периоди и личности. Също и стопанският човек е разглеждан от представителите на класическата национално-икономическа школа като константна фигура, която според тях може да се намери винаги и навсякъде. В замяна на това тогавашната наука, за разлика от по-късната наука, не е сляпа за фундаменталните непреходни черти в поведението на хората, които са особено важни. В това е нейната сила – в това отношение нейното познание за хората е по-голямо.

Правилното познаване на стопанския човек ще достигне до *синтез* на двете схващания.

66. Понятието за *типа* получава определено научно съдържание при Платон и преди всичко при Аристотел. Аристотел го използва в своя стремеж, проникващ цялото негово изследване, да свърже индивидуалните елементи в едно цяло. Типът се намира сякаш между индивидуалното явление и общото. „Той иска да открие общи непреходни черти и типове в многобройните явления, да обедини сродностите, които биха се обяснили взаимно, да обобщи проблемите и по този начин да се доближи до решението.“ (*Rudolf Eucken. Die Methode der Aristotelischen Forschung, 1872, S. 44*). За употребата на думи при Аристотел: *Bonitz. Index Aristotelicus*. Следователно типовете на Аристотел са близки до „реалните типове“. „Към най-значимите явления в модерното развитие на науките спада почти едновременно поява на идентичното понятие (на типа) в най-различните области – зоология, ботаника, кристалография, химия, езикознание.“ (*W. Wundt. Logik, 3-то изд., с. 55*). Същевременно – така трябва да допълним Вундт – употребата на понятието „тип“ навлиза в историята, психологията, педагогиката и в националната икономия (За ориентация: *E. Seiterich. Die logische Struktur des Typenbegriffs, 1930*). Най-често тези типове са реални. За образуването на идеални типове Макс Вебер пише: „Той (идеалният тип) се получава чрез едностранното *отличаване* на една или на няколко *гледни точки* и чрез обединяването на едно изобилие от разпръснати и дискретни *индивидуални* явления, в един случай повече, в друг – по-малко, на места изобщо несъществуващи, които се присъединяват към онези едностранно открити гледни точки, до една *мисловна структура*, единна по своята същност. Тази мисловна представа не се открива емпирично никъде в действителността в своята понятийна чистота, тя е една *утопия*, и за историческия труд възниква задачата да установи във всеки отделен случай, доколко реалността се доближава или се отдалечава от онази идеална картина, т.е. доколко икономическият характер на условията на един определен град трябва да бъдат считани като „градско стопанство“ в понятиен смисъл.“ (*Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, 1922, S. 189, 275, 372; Wirtschaft und Gesellschaft, 1922, S. 9*). Това, което Вебер казва

за образуването на идеалните типове, е не само частично, но и съдържа големи недостатъци. Той нито е разбрал фундаменталната разлика между реалните и идеалните типове, нито логическия характер на двата вида, нито различието между методите на абстракция, които водят до образуването на двата типа. Вследствие на това типът, който той нарича идеален тип, има неопределено понятийно съдържание. Наистина той критикува широко разпространената, неправилна употреба на различни типове, но същевременно приема стопанските етапи на Бюхер и иска да ги разтълкува като идеални типове (напр. *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 3 Aufl., статия „Agrargeschichte des Altertums“). Той нарича идеален тип средновековното „градско стопанство“ също както истинския идеален тип – модела на Робинзоновото стопанство, устроен по съвсем друг начин. По този начин допринася за обичайното объркване на идеалните с реалните типове, за което вече стана въпрос (вж. бел. 24). Тъй като неговите възгледи за образуването на типове господстват и до днес, а едно изясняване на този важен комплекс от проблеми е невъзможно без полемика с Макс Вебер, критиката спрямо него е неизбежна. При това не става въпрос да се разработи ново понятие за идеален тип по отношение на Вебер, а да бъде определено точно и пълно това, което Вебер не вижда ясно, а само отчасти. (За Макс Вебер: *B. Pfister. Die Entwicklung zum Idealtypus*, 1928; *v. Schelting. Max Webers Wissenschaftslehre*, 1936, S. 319). Що се касае до името, то *Зигварт* (*Logik II*, 2 Aufl. 1893, S. 240) говори за типове, „които ние разглеждаме като идеално съвършени, за да сравним с тях отделните екземпляри“. *Г. Йелинек* използва многократно в своето *Общо учение за държавата* понятието „идеален тип“ и се опитва да го определи точно (напр. във 2-ро изд., 1905, с. 32). От Г. Йелинек, М. Вебер заимства понятието и съдържанието на понятието. Влиянието на учението за типовете на Вебер е забележително. То е възприето не само с неговите големи недостатъци, но даже се смята, че Вебер е „открил“ идеалния тип. За това недоразумение Вебер не носи никаква вина. Той самият изрично подчертава, че теоретичното изследване много преди него е работило с идеални типове. Класиците вече използват такива мисловни модели. Например в блестяща форма Тюнен, който също прави няколко бележки с тънък усет относно техния логически характер (предговор към второто издание на неговата *Izotierten Staates* Още: *Senior. Lectures on Political Economy*, 1852; *J. St. Mill. Logik*, 5 Aufl., 6 Buch, 9 Kap.). Не изисква да бъде изрично упоменато, че моделното теоретично изследване си е служило с тях. Разбира се, това често е ставало без ясно разбиране за техния логически характер.

Относно разликата между „реалния тип“ и „идеалния тип“: „домашното стопанство“ на Бюхер е един реален тип. С „домашното стопанство“ трябва да се представи стопанската действителност в древността и през средновековието. „Изолираната държава“ на Тюнен обаче – т.е. една дър-

жава, в която голям град е разположен в центъра на еднородна плодородна равнина, отделена от останалия свят чрез некултивирана пустош, в която навсякъде съществува пълна конкуренция, – е идеален тип, който се използва като мисловен модел. Със своята изолирана държава Тюнен не представя реална действителност, но и не иска това. Той обаче я получава чрез изследване на конкретното стопанство; Тюнен изтъква *една* страна от конкретното стопанство, а теоретичните тези, разработени върху този идеален тип, се използват за установяване на конкретните връзки. Също и ние открихме във фактите устройствените форми – стопански системи, форми на стопанство с централизирано управление, пазарни форми, парични системи, накратко: цялата морфологична система. *Те са там*. Науката трябва да ги открива там. Тези устройствени форми обаче там не съществуват в *чиста форма*, а често са „слети“ една с друга – резултат, на който много често се натъкваме. Използвайки точковата изолираща абстракция, т.е. мисловно отделяйки ги от сплавта, в която те се намират в реалното стопанство, и получавайки ги по този начин в чиста форма, ние разполагаме с типове, които поотделно не отразяват икономическата действителност; те са „идеални“ по-скоро в логически смисъл. (Следователно противопоставянето на „реално“ и „идеално“ като реален тип и идеален тип е логическо. В случая „идеално“ – също както и „реално“ – не се приема нормативно. Идеалният тип не предлага идеал на съвършенство. Той не е етично понятие. Повече подробности вж. в бел. 13).

Бе повдигнат въпросът, какво е отношението на „чистите форми“ или „идеалните типове“ към „моделите“. Чистите форми, които науката отделя от реалното стопанство чрез точкова абстракция, се използват като модели, от които следват теоретичните дедукции. Например в съвременността и миналото откриваме „монопол на предлагането“. Ние отделяме тази чиста форма, най-често слята с други форми, от идеалния тип и я използваме като модел, т.е. като точно определено състояние на условията, въз основа на което теорията на монопола на предлагането извежда какви цени се образуват и какви количества са в оборот. Следователно правилно разработените модели *не са* „конструктивни модели“, както са наричани, а по-скоро обратното.

Ако моделите просто се „полагат“, т.е. априори се конструират – както често е ставало и става при пазарните форми (примери: бел. 34) – то естествено могат да се конструират произволно много модели. Обаче тяхната стойност на познавателния процес е малка; също така теоретичните тези, получени от тях, остават неприложими. Такива модели служат на играта на разума. Те наподобяват шаха. Там се поставят известни условия от хората; сега разумът и способността за комбинации могат последователно да се разгърнат в играта. Никой не твърди, че играта на шах отразява една реална действителност или е полезна непосредствено

за познавателния процес. Също такъв е случаят при мисловната игра с полагане на модели.

66а. И до днес учението за типове и целият морфологичен анализ предизвиква трудности на доста места. Това е разбираемо. Точково изолиращата абстракция и разкриването на устройствените форми на действителността стоят далеч от всички, които са свикнали да обобщават неанализирани факти в „етапи“ или „стилове“ и използват глобални определения като „капитализъм“ и т.н. Тези трудности няма да се преодолеят в чисто литературна дискусия. Получаването на пазарните форми и на всички останали типове изисква от националните икономисти решение да работят в самата действителност, морфологично да изследват предприятията и домакинствата и се откажат да дискутират извън предмета, за който се отнасят. Ако доминира централизирано администрираното стопанство – както в Източна Германия след 1945 г. – процесът и въздействието са различни от тези след 1918 г., когато е трябвало да се плащат определени суми в пари предимно по методи на разменното стопанство, т.е. задействан е механизъм на цените за набавяне и предаване на военните обезщетения. Процесът и общоикономическото въздействие на военните обезщетения в стопанските порядки от типа на разменното стопанство могат да бъдат описани и обяснени точно обаче само ако са определени доминиращите пазарни форми и парични системи. Дали доминира монополът или олигополът, или конкуренцията, дали са реализирани пазарни форми с равновесие или не, дали парите са свързани с една стока или възникват по кредитен път, е решаващо за протичането и въздействието но едностранните плащания. Например едва използването на морфологично-теоретичната система прави разбираеми съвсем различните по вид въздействия на френските военни обезщетения след 1871 и на немските след 1918 г. Или изобщо изключителното въздействие на „репарациите“ върху общоикономическите събития от третото десетилетие на нашия век. Процесът и въздействието биха били други в рамките на други парични системи и пазарни форми. Следователно именно обратното на критичната теза е правилно – литературата за контрибуциите, военните обезщетения и т.н. остава на повърхността, ако не направи възможно познанието на устройствената структура на действителността, в която фактически стават тези едностранни услуги.

Устройствените форми са в стопанската действителност; тя *има* определена устройствена структура за всеки конкретен случай. В тези форми протича стопанското ежедневие. Ако не изучаваме формите, се отказваме от познанието за стопанската действителност.

67. Относно *логическия характер на теорията* вж. още бел. 25.

Много сполучливо Гюте казва (Максими и размисли, юбилейно изд. IV, с. 231): „Теорията сама по себе си не служи за нищо, освен да ни накара да повярваме във връзката на явленията.“ Шилер също трябва да бъде

споменат тук. Той различава изключително впечатляващо три степени на познанието. За общия емпиризм, „който не излиза извън емпиричния феномен“, възприятията са „винаги индивидуални и случайни“. Обикновеният емпиризм има само „един-единствен елемент на опита и следователно никакъв опит“. Рационализмът търси „причинността на явленията“. „По моя преценка тази функция на разума е необходима и е *conditio sine qua non* на всяка наука.“ „Обаче той се натъква на опасността да отдели буквално онова, което е свързано в природата.“ Трето. „*Рационалният емпиризм*, както Шилер го нарича, обединяващ общия емпиризм и рационализма, осъществява научното познание. Така ние откриваме също, че само пълното задействане на свободните мисловни сили заедно с най-чистото и широко задействане на способността от сетивно възприятие води до научно познание.“ (писмо до Гьоте от 19 януари 1798 г.) По този начин Шилер определя решаващия въпрос.

По-нататък още: *Lotze. Logik*, 1874, с. 92, 175, 378.

68. За дефиницията, нейното значение, място и неправилно използване вж. бел. 1, 9, 23.

69. *Husserl. Logische Untersuchungen I*, 15.

70. Как чрез релативизиране на идеята за истина, прокарана през XIX век в хода на принципното историзиране на цялото мислене и оценка са разрушени фундаментите на науките, между тях също и на националната икономика, известна представа дава дискусиата относно историзма в *Smollers Jahrbuch* от 1937 и 1938 г. Историзмът с неговото релативизиране на идеята за истина е движение, което обхваща *целия* интелектуален живот на настоящето.

При това той се заплита във фундаментално противоречие със себе си: „Смисълът и стойността на това поведение на духа са ясни“, пише Шумпетер от позиция на релативистичния позитивизъм. „Това, което е важно за практиката на научната работа, не са никакви „истини“, а методи, с които може да се оперира, и това означава просто да се борави с даденостите така, че да се получи нещо, което отговаря на наблюдаваните факти.“ (Предговор към четвърто изд. на *Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*, 1935, § 15). В противовес на това трябва да се констатира: Всеки релативист – също и Шумпетер – *сам* използва означението истина за такива принципи, разработени в случая, т.е. работи с идеята за истина въпреки всички оспорвания и така изпада в противоречие със самия себе си. Подобно на много влиятелния Парето, той отново и отново полага усилия да докаже пълната възможност да се избегне идеята за истина, но въпреки това признава за реално това мнимо доказателство. – „Грудът на Шпенглер, казва Ортега между другото, се самоубива, тъй като не взема под внимание, че от своя страна доказателството за относителността на културите – на историческите човешки поведения – е от абсолютен вид.

Разкривайки относителността на човешките форми, историята изразява вече едно неотносително познание“ (*Задачата на нашето време*, без посочена дата, с.288). – Всичко е относително; абсолютна е моята релативистична вяра: това е една несигурна, неоснователна позиция, която трудно може да се защити.

71. За професионалното и универсално-историческото третиране на икономическите проблеми вж. четвърта глава.

72. За противоречието на стопанския *порядък*, от една страна, и от друга – на стопанския *етап* и стопанския *стил*, вж. също четвърта глава.

За невъзможността да се създаде специална теория за всеки стопански *порядък* вж. бел. 26.

73. Все още често не се осъзнава, че необходимостта да се преодолее *делението на национална икономия и на наука за предприятието* се дължи на неправилното разбиране на проблемите и тяхното единство. За позицията на модерната литература в областта на стопанството на предприятията: *M. Lohmann im Weltw. Archiv. Архив на световното стопанство*, 1936, Bd. 44.

За модерните изследвания в областта на организацията на предприятията, в които се създава връзката с националната икономия, трябва да се посочи: *M. Lehmann. Allgemeine Betriebswirtschaftslehre*, 2 Aufl., 1949; *W. Prion. Die lehre vom Wirtschaftsbetrieb*, в частност първа книга, 1935; *M. Lohmann. Betriebswirtschaftslehre*, 1936.

74. За проблемите на *стопанската конституция* на съвременността и тяхното решение вж. посочените в бел. 19 трудове.

75. За връзката на *правното оформяне* и националната икономия: *Franz Böhm. Wettbewerb und Monopolkampf*, 1933, *Die Ordnung der Wirtschaft*, 1937; *H. Grossmann-Doerth* in der *Hanscat. Rechts-Zeitschr.*, 20 Jahrb., 1937, S. 282; *G. Schmölders* in der *Zeitschrift für die gesamte*, Bd. 101, 1940, S. 64. Именно учението за пазарните форми би трябвало да бъде ползотворно за правното мислене и правната политика. Един пример. За собственика на дадено нещо, който е монополист, правото на собственост фактически има друго съдържание, отколкото за собственик, който е в конкуренция с други – за монополистическия собственик на извор, който единствен снабдява едно село с вода, тази собственост означава нещо съвсем друго, отколкото за собственик, който от своя извор доставя вода в конкуренция с други. Властната позиция при монопола е много по-голяма и съществува зависимост на жителите на селото от собственика на извора; тя отпада, когато настъпи конкуренция при снабдяването с вода. В зависимост от реализираната пазарна форма съвсем различно значение имат въпросите за *ограничението на собствеността* и за *принудата от договорите*. Затова в зависимост от пазарната форма те би трябвало да се третират по различен начин правно-политически и правно-научно.

76. Промените на шестото издание (спрямо петото) не са много на брой; чрез тях аз се постарях да разработя по-ясно някои важни точки.

Разширено бе представянето на „паричните системи“ и се надявам, че сега с него може да се работи също така, както с представянето на пазарните форми. Целесъобразно се оказа по-точното определяне на двете понятия за „порядък“. Това стана в новата точка 15 м заключителната част. Известни недоразумения относно стопанската действителност и нейното познание ми дадоха повод да напиша и бел. 66а.

Отново трябва да благодаря за импулсите, които ми дадоха приятели от научните кръгове. Особена благодарност обаче дължа винаги на моята съпруга.

Основи на националната икономия

Валтер Ойкен

Преводач от немски език *Боряна Арнаудова*

Научен редактор доц. *Атанас Узунов*

ISBN 954-607-421-7

Център за икономически теории и стопански
политики към СУ „Св. Климент Охридски“
(www.economy.uni-sofia.bg)